

Archiva Moldaviæ

XVI (2024)

Editor-in-Chief

Mihai Chiper

Associate Editor

Mihai-Cristian Amărieuței

Editorial Board

Alexandru-Dumitru Aioanei, Ludmila Bacumenco-Pîrnău,
Cătălin Botoșineanu, Dorin Dobrincu, Mihai Mîrza, Iurie Stamati

International Advisory Board

Viorel Achim (Bucharest)	Sergiu Musteață (Chișinău)
Ovidiu Buruiană (Iași)	Lucian Nastasă (Cluj-Napoca)
Maria Bucur (Bloomington, Indiana)	Petru Negură (Chișinău)
Igor Cașu (Chișinău)	Marian Olaru (Rădăuți)
Adrian Cioflâncă (Iași)	Virgil Pâslariuc (Chișinău)
Mihai Cojocariu (Iași)	Alexandru-Florin Platon (Iași)
Valentin Constantinov (Chișinău)	Leonidas Rados (Iași)
Florin Curta (Gainesville, Florida)	Oliver Jens Schmitt (Vienna)
Andrei Cușco (Chișinău)	Grigory Shkundin (Moscow)
Dennis Deletant (Washington, DC)	Flavius Solomon (Iași)
Marius Diaconescu (Bucharest)	Victor Spinei (Iași)
Vasile Docea (Timișoara)	Svetlana Suveică (Regensburg)
Alexander Drace-Francis (Amsterdam)	Igor Șarov (Chișinău)
Emil Dragnev (Chișinău)	Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău)
Armand Goșu (Bucharest)	Victor Taki (Edmonton/Moscow)
Ion Gumenăi (Chișinău)	Vladimir Tismăneanu (Washington, DC)
Radu Ioanid (Washington, DC)	Valentin Tomuleț (Chișinău)
Florea Ioncioaia (Iași)	Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca)
Constantin Iordachi (Budapest)	Marius Turda (Oxford)
Charles King (Washington, DC)	Virgiliu Țărău (Cluj-Napoca)
Gail Kligman (Los Angeles, California)	Octavian Țicu (Chișinău)
Ștefan Lemny (Paris)	Florin Țurcanu (Bucharest)
Hans-Christian Maner (Mainz)	Constantin Ungureanu (Chișinău)
Paul Michelson (Huntington, Indiana)	Daniel Ursprung (Zürich)
Nicolae Mihai (Craiova)	Ion Varta (Chișinău)
Andi Mihalache (Iași)	Vitalie Văratice (Bucharest)
Bogdan Murgescu (Bucharest)	Petru Vicol (Chișinău)

Desktop Publishing

Mihaela Răducă

Cover

Romeo Cîrjan, Iulian Constantin Copăcel, Adrian Solomon

Archiva Moldaviæ

XVI (2024)

Revistă publicată sub egida
Societății de Studii Istorice din România

This journal is published under the auspices of the
Romanian Society for Historical Studies

Iași

Adresa redacției

Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18,
cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România

e-mail: editor@archivamoldaviae.ro

website: <https://www.archivamoldaviae.ro/>

© **Archiva Moldaviæ**

ISSN 2067-3930 (print)

ISSN 2558-8370 (online)

Cuprins

Abrevieri	7
-----------	---

Studii de istorie

Etnicitate, economie și societate

Philippe Henri BLASEN, <i>Jewish Economic Life in Interwar Bukovina</i>	11
---	----

Ideologii și mișcări radicale în România interbelică

Răzvan CIOBANU, <i>Forme ale dreptei radicale în Moldova de Nord interbelică: Liga Apărării Național-Creștine și Partidul Național-Creștin în județele Botoșani și Dorohoi (1923-1938)</i>	25
--	----

Politici culturale și diplomație în România comunistă

Răzvan PÂRÂIANU, <i>Bizantinismul socialist. Strategia culturală a României împotriva presiunii destalinizării sovietice</i>	87
Daniel FILIP-AFLOAREI, <i>Ultima vizită a lui Nicolae Ceaușescu la Varșovia (1987) și declinul relațiilor româno-polone</i>	119

Tendințe istoriografice din „vecinătatea imediată”

Igor N. DANILEVSKY, <i>Semantica Palatului Opricininei și semnificația opricininei. Despre sistemul de dovezi în reconstrucția istorică</i>	133
V. B. KAȘIRIN, <i>Campania de la Nistru a generalului cneaz A. M. Golițan din anul 1769 și strategia Rusiei în relația cu Principatul Moldovei la începutul războiului ruso-otoman din 1768-1774</i>	149

Istoria Arhivelor. Prezentări de fonduri arhivistice

Cătălin BOTOȘINEANU, <i>„Camera interzisă”. Documentele secrete din fondul de arhivă al Universității din Iași</i>	177
--	-----

Documente

- Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI, *Hanul lui Ghimuș din Iași și condica sa de călători (1841-1846)* 191
- Flavius SOLOMON, *Gustav Stresemann și România în anii 1914-1916. Note și comentarii pe marginea a șase documente din Arhiva de Politică Externă de la Berlin* 225

Dezbateri civice și istoriografice

- ***, *Mihnea Berindei: un luptător pentru drepturile omului și democrație (dezbateri și lansare volum)* (editor: Dorin DOBRINCUI) 261

In memoriam

- Daniel Barbu (1957-2024) (Paul E. MICHELSON) 295

Recenzii

- Sorin Mitu, *Românii și ungurii. Un război imagologic de o mie de ani*, Iași, Editura Polirom, 2024, 616 p. (Constantin Bărbulescu) 299
- Steven J. Zipperstein, *Pogromul. Chișinăul și înclinarea balanței istoriei*, traducere de Cristian Fulaș, Chișinău, Editura Cartier, 2024, 228 p. (Bogdan Caranfilof) 302
- Alex Mihai Stoenescu, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga. Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*, București, Editura Evenimentul și Capital, 2024, 352 p. (Bogdan Caranfilof) 307
- Ionuț-Mihăiță Ocoleanu, Marius-Daniel Bojor (editori), *Noi am luptat în Cotul Donului. Mărturiile ofițerilor și subofițerilor scăpați din iad. Declarații, hărți, rapoarte, dări de seamă. Documente inedite integrale*, București, Editura Militară, 2023, 572 p. (Grant T. Harward) 315

Contents

<i>Abbreviations</i>	7
----------------------	---

History Studies

Ethnicity, Economy, and Society

Philippe Henri BLASEN, <i>Jewish Economic Life in Interwar Bukovina</i>	11
---	----

Radical Ideologies and Movements in Interwar Romania

Răzvan CIOBANU, <i>Shapes of the Radical Right in Interwar Northern Moldavia: The National-Christian Defence League and the National-Christian Party in Botoșani and Dorohoi Counties (1923-1938)</i>	25
---	----

Cultural Policy and Diplomacy in Communist Romania

Răzvan PÂRÂIANU, <i>Socialist Byzantinism: Romania's Cultural Strategy in Response to the Pressure of Soviet De-Stalinization</i>	87
Daniel FILIP-AFLOAREI, <i>The Last Visit of Nicolae Ceaușescu to Warsaw (1987) and the Decline of Romanian-Polish Relations</i>	119

Historiographical Tendencies in the "Close Neighborhood"

Igor N. DANILEVSKY, <i>Semantics of the Oprichny Palace and the Sense of the Oprichnina: To the Question of the Evidence System in the Historical Reconstruction</i>	133
V. B. KAŞIRIN, <i>The Dniester Campaign of General Prince A. M. Golitsyn in 1769 and Russia's Strategy toward the Principality of Moldavia in the Initial Period of the Russian-Turkish War of 1768-1774</i>	149

The History of Archives. Funds Presentations

Cătălin BOTOȘINEANU, <i>"Forbidden room". Secret documents from the archive of the University of Iași</i>	177
---	-----

Documents

- Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI, *Ghimuș's Inn in Iași and Its Guest Register (1841-1846)* 191
- Flavius SOLOMON, *Gustav Stresemann and Romania between 1914 and 1916. Notes and comments relating to six documents from the Political Archive of the Foreign Office in Berlin* 225

Civic and Historiographical Debates

- ***, *Mihnea Berindei: A Fighter for Human Rights and Democracy (Debate and book launch)* (editor: Dorin DOBRINCU) 261

In memoriam

- Daniel Barbu (1957-2024)* (Paul E. MICHELSON) 295

Reviews

- Sorin Mitu, *Românii și ungurii. Un război imagologic de o mie de ani*, Iași, Editura Polirom, 2024, 616 p. (Constantin Bărbulescu) 299
- Steven J. Zipperstein, *Pogromul. Chișinăul și înclinarea balanței istoriei*, traducere de Cristian Fulaș, Chișinău, Editura Cartier, 2024, 228 p. (Bogdan Caranfilof) 302
- Alex Mihai Stoenescu, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga. Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*, București, Editura Evenimentul și Capital, 2024, 352 p. (Bogdan Caranfilof) 307
- Ionuț-Mihăiță Ocoleanu, Marius-Daniel Bojor (editori), *Noi am luptat în Cotul Donului. Mărturiile ofițerilor și subofițerilor scăpați din iad. Declarații, hărți, rapoarte, dări de seamă. Documente inedite integrale*, București, Editura Militară, 2023, 572 p. (Grant T. Harward) 315

Abrevieri

AAR	= Analele Academiei Române, București
AAR.MN	= Analele Academiei Române. Memorii și Notițe, București
AAR.MSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AAR.MSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București
AARSR	= Analele Academiei Republicii Socialiste România, București
AB	= Arhivele Basarabiei
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
AERC-Iași	= Arhiva Episcopiei Romano-Catolice Iași
AFTO	= Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea București
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași (fost AIIAI)
AIR	= <i>Arhiva Istorică a României</i> (ed. B. P. Hasdeu)
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe – București
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AMR	= Arhivele Militare Române (București, Pitești)
AMS	= Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoșani
AN-Bacău	= Serviciul Județean Bacău al Arhivelor Naționale
AN-Bihor	= Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale
AN-Botoșani	= Serviciul Județean Botoșani al Arhivelor Naționale
AN-Cluj	= Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale
AN-Galați	= Serviciul Județean Galați al Arhivelor Naționale
AN-Iași	= Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale
ANIC	= Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale – București
AnM	= Analele Moldovei
ANM-București	= Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale
AN-Mehedinți	= Serviciul Județean Mehedinți al Arhivelor Naționale
AN-Neamț	= Serviciul Județean Neamț al Arhivelor Naționale
ANR	= Arhivele Naționale ale României
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AN-Timiș	= Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale

AN-Vaslui	= Serviciul Județean Vaslui al Arhivelor Naționale
AOSPRM	= Arhivele Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArchM	= Archiva Moldaviae, Iași
Arh. St.-Cernăuți	= Arhiva de Stat din regiunea Cernăuți
ArhGen	= Arhiva Genealogică, Iași
„Arhiva”	= Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARMSL	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare, București
ARMȘ	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice, București
AS	= Analele Sighet
ASRI	= Arhivele Serviciului Român de Informații – București
AȘRS	= Arhiva pentru Știința și Reforma Socială, București
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București, București
BAR	= Biblioteca Academiei Române, București
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României, București
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București și Vălenii de Munte
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BI	= Buletin Istorice, Iași
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BNB	= Biblioteca Națională București
„Boabe de Grâu”	= Boabe de Grâu. Revistă de cultură, București
BOR	= Biserica Ortodoxă Română. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, București
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
„Candela”	= Candela. Revistă teologică și bisericească, Cernăuți
„Carpica”	= Carpica. Muzeul de Istorie Bacău
CC	= Codrul Cosminului. Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă”, Universitatea din Cernăuți
CC, Serie nouă	= Codrul Cosminului, Serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” – Suceava
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului (Direcția Arhivelor Centrale)</i>
CDM. S.1	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I (1403-1700)</i>
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Arhivele Naționale)</i>
cf.	= <i>confer</i>
CI	= Cercetări Istorice. Revistă de istorie românească, Iași
CL	= Cercetări Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CR	= Cuget Românesc

CvL	= Convorbiri Literare
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DEX	= <i>DEX. Dicționarul Explicativ al Limbii Române</i>
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Dosarele Istoriei
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
doc.	= document
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EN	= Economia Națională. Revista economică, statistică și financiară, București
f.	= fila, filele
FF	= Făt-Frumos. Revistă de literatură, artă, știință, viață socială
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii, București
IN	= „Ioan Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași
inv.	= inventar
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LA	= Literatura și Arta
LC	= Lumina Creștinului, Iași
LL	= Limba și Literatura, București
LR	= Limba Română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de Mărturii Istorice, Bârlad
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MEF	= <i>Moldova în Epoca Feudalismului</i>
MemAnt	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
menț.	= mențiune
MI	= Magazin Istoric, București
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
ms. rom.	= manuscris românesc
ms. sl.	= manuscris slavon
MSȘIA	= Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, București
NEdH	= Nouvelles Études d'Histoire, București
nr.	= număr
NRR	= Noua Revistă Română, București
op.	= opis
p.	= pagina, paginile
pach.	= pachet
r.	= recto
RA	= Revista Arhivelor, București
RdI	= Revista de Istorie, București
REB	= Revue des Études Byzantines, Paris
REI	= Revue des Études Islamiques, Paris
RER	= Revue des Études Roumaines, Paris
RES	= Revue des Études Slaves, Paris

RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RFR	= Revista Fundațiilor Regale, București
RH	= Revue Historique, Paris
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RI	= Revista Istorică, București
RIAB	= Revista Istorică Arheologică Bisericească, Chișinău
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București
RIR	= Revista Istorică Română, București
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară, București
RM	= Revista Muzeelor, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RSIABC	= Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica, București
SAHIR	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
SAI	= Studii și Articole de Istorie, București
SAMBN	= Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”
SAO	= Studia et Acta Orientalia, București
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie, București
SCI	= Studii și Cercetări Istorice. Buletin al Institutului de Istorie Națională „A. D. Xenopol”, Iași (ultimele din CI, seria veche)
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCILF	= Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor, București
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice, seria Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review, Londra
SMIC	= Studii și Materiale de Istorie Contemporană, București
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	= Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdl	= Studii. Revista de Istorie, București
ST	= Studii Teologice, București
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj
TC	= „Teodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
tr.	= transport
TV	= Teologie și Viață, Iași
v.	= verso
VR	= Viața Românească, Iași

Jewish Economic Life in Interwar Bukovina*

Philippe Henri BLASEN**

Romanian Bukovina mostly retained the economic profile of Austrian Bukovina. It had a large primary sector (extraction of raw materials and harvesting of food), while the secondary sector (manufacturing industries) and tertiary sector (distribution of goods, services) were small and mainly concentrated in the province's former capital of Cernăuți (Germ. Czernowitz, Ukr. Chernivtsi), Romania's third most populous town after Bucharest and Chișinău, with a population of 112,427 inhabitants in 1930, of whom 42,592 (38%) were "ethnic Jews."¹ According to the 1930 Romanian census, 180,472 (61%) of Bukovina's 295,101 active inhabitants worked in agriculture, silviculture, livestock farming, etc.; 31,757 (11%) were engaged in industry; 26,348 (9%) in public institutions (of whom 47% were in the army and law enforcement); and 15,521 (5%) in commerce.² There were 16,049 industrial and commercial enterprises with a workforce of 48,746 individuals in Bukovina. Among them, 3,823 companies (24%), with a workforce of 14,908 (31%), were based in the town of Cernăuți. Of the 16,049 enterprises, 15,966 (99%) were small-sized companies, involving not more than 50 people. Out of these, 7,843 (49% of all companies) were one-person-businesses and 7,378 (46%) involved only 2 to 5 persons. 64 were medium-sized companies, with a workforce of 51 to 200. Only 19 businesses involved more than 200 people, of which 5 were located in the town of Cernăuți. The 4 largest businesses in terms of staff were a metalworking factory and three food processing factories. 15,251 (95%) of all companies were sole proprietor-

* This article was originally written for the digital resource *Jewish Galicia and Bukovina Atlas* by the Jewish Galicia and Bukovina Organisation, Israel.

** Postdoc researcher with C2DH, University of Luxembourg; e-mail: phblasen@gmail.com.

¹ *Recensământul general al populației României din 29 Decembrie 1930*, Vol. II, Bucharest, Imprimeria Națională, 1938, p. 120. The Romanian government differentiated between a Jewish ethnicity and a Mosaic religion. Since the Romanian Central Statistical Institute compared the economic data with the figures for the various "ethnicities," we are bound to refer to "ethnic Jews" when using official statistical information.

² *Ibidem*, Vol. VII, Bucharest, Imprimeria Națională, 1941, p. LVIII-LXV.

ships, 280 (2%) partnerships, 186 (1%) public limited companies, and 59 were cooperatives.³

Jewish professional activity in Bukovina mainly centered on the secondary and tertiary sectors. According to the 1930 census, 58% of the active “ethnic Jewish” population (henceforth: Jewish workforce) of 35,198 (12% of the total active population) engaged in commerce and industry.

Table 1. Jewish professional activity in Bukovina (1930)⁴

Occupation	Jewish workforce (individuals)	Jewish workforce (%)
Commerce	10,550	30
Industry	10,009	28
Agriculture, silviculture, and livestock farming	2,125	6
Public health	1,264	4
Public administration	1,077	3
Transport and communications	1,059	3
Finance	1,201	3
Temporary work	905	3
Teaching and culture	531	2
Rentiers	2,504	7
Other	1,923	6
Unspecified	2,050	6
Total	35,198	100

In the mainly agrarian province, Jews held large shares of the positions and assets in the secondary and tertiary sectors. According to the 1930 census, the Jewish workforce accounted for 68% in commerce, 53% in finance, 35% in the public health sector, 31% in the industrial sector, and 14% of the total

³ *Ibidem*, Vol. X, Bucharest, Imprimeria Națională, 1938, p. 274-277, 350. The volumes of the 1930 census do not provide information on the size of each legal form of business.

⁴ *Ibidem*, Vol. VII, p. LVIII-LXV.

workforce in the transport and communications sector. 36% of all Bukovinian rentiers were “ethnic Jews.”⁵ In July 1938, 8,163 of 10,600 sole proprietorships in Bukovina (77%) belonged to Jews.⁶ However, in terms of staff and turnover, the size of these companies remains unknown.

In the **transport and communications sector**, the Jewish workforce was mainly involved in land transport outside of railways and tramways, including horse-drawn coaches and cabs (753 individuals, or 38% of the total workforce in this sector).⁷ A 1925 directory listed several Jewish international transport companies with headquarters or a branch in Cernăuți.⁸ Various travel agencies had a Jewish-led office in the province’s main town, as was the case with Sarnia, whose local head was Abram Heß in 1929.⁹ Finally, a number of cabmen were Jewish.¹⁰

In the **industrial sector**, the Jewish workforce engaged mostly in:

- 1) the textile and manufactured goods industry (5,151 individuals, or 43% of the total workforce in this sector);
- 2) the food industry (1,724 individuals, or 32%);
- 3) the lumber industry (1,196 individuals, or 16%);
- 4) the metalworking industry (1,004 individuals, or 20%);
- 5) the chemical, paper, and printing industry (647 individuals, or 40%).

Bukovina’s manufactured goods industry alone involved 10,693 individuals, of whom 4,459 (42%) were “ethnic Jews.” The workforce in this industry almost equaled the sum of the second and the third largest industrial branches, the lumber industry (7,498 individuals, of whom 1,196 [16%] were “ethnic Jews”) and the food industry (5,464 individuals, of whom 1,724 [32%] were “ethnic Jews”).¹¹ According to a 1925 article, the manufactured goods industry benefitted from the province’s long-standing connections with Western Europe, and was thus safe from competition from the Old Kingdom (Moldavia – Wallachia – Dobrogea) and Bessarabia.¹²

In 1938, among the industrial companies in Cernăuți whose share or invested capital was equal to or surpassed 5 million lei,¹³ many were Jewish: 1) Hersch

⁵ *Ibidem*.

⁶ ANIC, PCM 299, file 38/1938, f. 27-38: General Commissariat for Minorities, report, January, 16 or 17, 1939.

⁷ *Recensământul*, Vol. VII, p. LVIII-LXV.

⁸ *Anuarul “Socec” al României-Mari*, Vol. II, *Provincia (1924-1925)*, Bucharest, Socec & Co, [1925], p. 37 (Bucovina).

⁹ *5000 Lei Belohnung*, in “Czernowitzer Morgenblatt”, 24 November 1929, p. 6.

¹⁰ For instance *Verkehrsunfall*, in “Czernowitzer Morgenblatt”, 14 February 1940, p. 3.

¹¹ *Recensământul*, Vol. VII, p. LVIII-LXV. For a list of various Jewish factories in Bukovina, see *Anexă*, in Nicolae Cajal and Hary Kuller (eds.), *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, Bucharest, 1996, p. 483-486.

¹² *Piața bucovineană*, in “Argus”, 17 December 1925, p. 4.

¹³ For the full list, see *Cernăuți*, in *Enciclopedia României*, Vol. II, *Țara Românească*, Bucharest, Imprimeria Națională, 1938, p. 595. I thank Francisca Solomon for calling some of these businesses to my attention.

Trichter's brick and tiled stove factory (est. 1902);¹⁴ 2) the Goldstein Bros & Co. Civic Beer Factory (Fabrica civică de Bere Frații Goldstein & Comp.), which evolved from the "Bürgerliches Bräuhaus" Gebrüder Goldstein & Comp. (est. 1912) and became (Jakob and Josef) Wiznitzer & Goldstein in 1926/1927;¹⁵ 3) Nechemias Zucker and Mechel Brender's mechanical weaving mill Zucker & Co.;¹⁶ 4) S. Rauchwerger's shoelace, lace, and ribbon factory (est. 1924),¹⁷ later owned by Aba, Moses, and Isak Rauchwerger;¹⁸ 5) the Hercules sock and knits factory (est. 1926) owned by Moses Solomovici and Bernhard Deligdisch,¹⁹ who were also the founders of a wire factory (est. 1922),²⁰ and cofounders of Prutul wire factory (est. 1924);²¹ 6) the (Richard and Sigmund) Trichter, (Iby) Naftalisohn, & Co. Trinaco sock and knits factory (est. 1926).²²

As per the 1930 census, both Jews and Gentiles were involved in the management of Cernăuți companies with a capital of 5 million lei or more, including: 1) the Romanian Textile Factory fabric and knits factory, Hlebnikian, Liebermann, & Co. ("Hlebnikian, Liebermann, & Comp" – Fabrica de țesături și împletituri "Postăvărie Română") (est. 1925);²³ 2) the Intex textile company (est. 1926);²⁴ 3) the Caurom Ltd. rubber goods factory (est. 1934).²⁵

Jews also led part of the province's lumber industry. Hermann Adlersberg owned vast tracts of forest in the Carpathians, as well as several sawmills.²⁶ His company, Frasin Wood Industry (Frassiner Holzindustrie, established in or prior to 1910), was taken over in 1927 by his sons Marc Aurel, Richard, and Siegfried under the name Adlersberg Bros. Wood Industry (Industria lemnului Frații Adlersberg). They expanded it by buying a sawmill in Nepolocăuții-Noi.²⁷ The

¹⁴ *Ein Fest der Arbeit*, in "Bukowinaer Rundschau", 13 June 1902, p. 4.

¹⁵ MOF, no. 185, 20 August 1926, p. 12601; *Păziți-vă de contrafaceri!*, in "Glasul Bucovinei", 1 January 1927, p. 7.

¹⁶ *Înregistrarea unei societăți cu garanție limitată*, in "Glasul Bucovinei", 27 July 1922, p. 3.

¹⁷ MOF, no. 91, 24 April 1924, p. 4650.

¹⁸ *50 Millionen-Schmuggel aufgedeckt*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 14 October 1938, p. 3; *Der 50 Millionen-Schmuggel*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 15 October 1938, p. 3.

¹⁹ *Nouă societăți și bănci autorizate să funcționeze*, in "Argus", 31 October 1926, p. 5; MOF, no. 7, 12 January 1927, p. 207.

²⁰ *Înregistrarea unei societăți cu garanție limitată*, in "Glasul Bucovinei", 6 June 1923, p. 4.

²¹ MOF, no. 180, 19 August 1924, p. 9513.

²² MOF, no. 148, 6 July, 1926, p. 10105; *Transformări de avantagii industriale*, in "Argus", 16 January 1927, p. 4.

²³ *Înregistrarea unei societăți în nume colectiv*, in "Glasul Bucovinei", 22 July 1925, p. 4.

²⁴ MOF, no. 61, March 18, 1927, p. 3617.

²⁵ MOF II, no. 123, 31 May 1934, p. 3945-3946. See also the mentions of Jewish businesses in Hermann Sternberg, *Zur Geschichte der Juden in Czernowitz*, in Hugo Gold (ed.), *Geschichte der Juden in der Bukowina*, Vol. II, Tel Aviv, Olamenu, 1962, p. 42.

²⁶ *Großindustrieller Hermann Adlersberg gestorben*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 25 October 1923, p. 3; *Hermann Adlersberg*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 4 November, 1923, p. 4.

²⁷ *Înregistrarea unei societăți*, in "Glasul Bucovinei", 31 August 1927, p. 4; MOF II, no. 44, 23 February, 1929, p. 2094.

“ruthless” Jewish exploitation of “Romanian” forests was a common topic in Romanian antisemitic discourse of the period. In this context, the Adlersbergs, along with Max von Anhauch, became targets of A. C. Cuza’s antisemitic League for National Christian Defence.²⁸ In 1939, even National Socialist Germany pressed Romania to rid silviculture and the lumber industry of the Jews.²⁹

Jews were also present in the sugar industry. The chief executive of the sugar refineries in Crișceatic, Jucica, and Lujeni was Josef Reiss, the son of the first Jewish mayor of pre-1918 Czernowitz.³⁰

Jewish and other companies viewed as not ethnically Romanian were repeatedly attacked by Romanian nationalists for allegedly not hiring ethnic Romanians.³¹ In 1926, Bukovina’s leading Romanian politician Ion Nistor argued that the Orthodox Religious Fund should accept Adlersberg’s bid for the Fund’s timber in Frasin, on the condition that the company employ 50% ethnic Romanians.³² From 1937, the Romanian government mandated an increase to the share of ethnic Romanian employees within companies and fined the “offenders,” although all Romanian citizens, regardless of ethnicity, had equal rights under the constitution.³³ In this context, the Crișceatic sugar refinery was reported to the Romanian authorities in 1938 for purportedly lacking ethnic Romanian managerial staff – while being located in a region with an almost exclusively non-ethnic Romanian population.³⁴

The 1,264 “ethnic Jews” in the **public health sector** were liberal professionals and hospital staff. According to a 1936 statistic, there were 531 physicians in Bukovina, of whom 335 (63%) were “ethnic Jews.” 367 doctors (of whom 249 (68%) were “ethnic Jews”) were based in the five counties’ prefectures: Cernăuți, Storojineț, Rădăuți, Câmpulung, and Suceava, and the remaining 164 (of whom 86 – 52% – were “ethnic Jews”) elsewhere in the province.³⁵ In 1938, the Romanian government “reviewed” the titles and licenses of the doctors and pharmacists who had obtained their degrees abroad, mainly targeting Jewish professionals.³⁶ The lists used to this effect were considerably out-of-date: many

²⁸ *Exploatarea pădurilor românești*, in “Înfrățirea Românească”, 1 October 1927, p. 12.

²⁹ Philippe Henri Blasen, *La “primauté de la nation roumaine” et les “étrangers”: Les minorités et leur liberté du travail sous le cabinet Goga et la dictature royale (décembre 1937 – septembre 1940)*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2022, p. 322.

³⁰ MOF II, no. 268, 30 November 1928, p. 13703; no. 60, 14 March 1929, p. 3024; no. 11, 12 January 1935, p. 206.

³¹ For instance: *Tragedia muncitorului român la Cernăuți*, in “Cruciada Românismului”, 13 December 1934, p. 3.

³² *Eine stürmische Sitzung des Eparchialrates*, in “Czernowitzer Allgemeine Zeitung”, 14 November 1926, p. 3. Regarding the Religious Fund, see Kurt Scharr, *Der griechisch-orientalische Religionsfonds der Bukowina 1783-1949*, Vienna, Böhlau, 2020.

³³ Philippe Henri Blasen, *op. cit.*, p. 13, 305-319.

³⁴ *Ibidem*, p. 311.

³⁵ *Breviarul statistic al României*, Vol. I, Bucharest, Editura Institutului de Statistică, 1938, p. 75-76.

³⁶ See Philippe Henri Blasen, *op. cit.*, p. 285-299.

people had emigrated, retired, or died, whereas professionals actively advertising in the Cernăuți papers were missing. Information from other sources³⁷ shows that the large majority of Jewish doctors in the province were Bukovina-born and had studied in Vienna. Only a handful hailed from neighboring Galicia or Russia. Alternative places of study were Bologna, Padua, Paris, and Prague. Within the Jewish medical workforce, there were a few female doctors, namely Adele Tannenzapf, Esther Weich, and Ernestine Zellermayer. Jewish pharmacists in Cernăuți included Josef Geller, Abraham Guttman, and Samuel Storfer.³⁸

Jews were also present in other liberal professions which were not listed separately in the 1930 census volumes. Most Cernăuți lawyers and architects mentioned in the 1925 directory were Jews.³⁹ One prominent Jewish lawyer and politician was Salomon Kassner, who also repeatedly provided legal advice in the local press. One Jewish architect and long-time member of Romania's Corps of Architects was Adam Appenzeller.⁴⁰

The **finance category** of the 1930 census included banks, cooperatives, insurance companies, and auxiliaries to trade. In Cernăuți there were 102 such establishments.⁴¹ Jews occupied various positions in Cernăuți banks, often alongside ethnic Romanians and other Gentiles. They sat together on the board of the East Bank (Banca de Est), formerly the Eastern Austrian Agricultural and Industrial Bank (Ostösterreichische Agrar- und Industriebank, est. 1918),⁴² whose chief executive was Jakob Kindler.⁴³ Both Jews and Gentiles, including future Iron Guard leader Neagoe Flondor, were among the founders of the Cernăuți Urban Mortgage Credit Society (Societate de Credit Funciar Urban) in 1929.⁴⁴

While longtime Jewish establishments continued to operate, new ones were also created. In 1925, the Sigmund Rosenblatt Bank (est. 1903) reopened as Rosenblatt, Linker & Schröder Bank.⁴⁵ After his two associates left, Markus Linker continued to run the establishment as M. Linker & Co. in 1928.⁴⁶ Similarly, in 1933, the Chodrower, Feinstein & Horowitz Bank (est. 1925) became the Feinstein Bank after Hermann Chodrower and Moses Horowitz left, and Abraham

³⁷ GenTeam, <https://www.genteam.at/de/> (accessed April 15, 2024).

³⁸ *Apotheker Samuel Storfer gestorben*, in "Ostjüdische Zeitung", 13 May 1931, p. 4.

³⁹ *Anuarul "Socec"*, p. 7-8 (Bucovina).

⁴⁰ Corpul Arhitecților din România, *Darea de seamă administrativă și financiară pe anul 1933*, Bucharest, Voința, 1934, p. 87; *In Albuquerque...*, "Die Stimme" (Tel-Aviv), February 1981, p. 12. I thank Mădălin Ghigeanu for providing me with information and materials about Jewish architects in Bukovina.

⁴¹ *Recensământul*, Vol. X, p. 744.

⁴² *Ostösterreichische Agrar- und Industrie-Bank, Ostbank*, in *Volkswirtschaftliche Chronik der österreichisch-ungarischen Monarchie*, July 1918, p. 233; *Banca de Est S.A.*, in "Glasul Bucovinei", 16 October 1919, p. 3.

⁴³ MOF, no. 51, 8 June 1923, p. 2382.

⁴⁴ MOF, no. 256, 16 November 1929, p. 8627-8631.

⁴⁵ *Bankgeschäft Rosenblatt, Linker & Schröder*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 13 November 1925, p. 6.

⁴⁶ *Aufforderung*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 29 April 1928, p. 8.

Feinstein stayed on.⁴⁷ The bureau de change Soifer Bros (Frații Soifer) became a bank around 1929.⁴⁸ In 1927, Josef Oehlgieser and Lippe Horowitz founded Bank Oehlgieser & Horowitz.⁴⁹

In 1930, Karl Klüger, Jakob Wiznitzer, Nathan Tropper, Gustav Hildebrand, Samuel Mosner, Hersch Chacham, Markus Kaswan, Chaim Kirmeier, Moses Ausländer, Sigmund Sternberg, Samuel Silbermann, and Saul Barnik founded the Central Jewish Credit and Economy Bank (Banca Centrală Evrească de Credit și Economie) in Cernăuți.⁵⁰ Later that year and in 1931, respectively, Jewish Credit and Economy Banks, Ltd., were established in Cozmeni and Sadagura,⁵¹ and the existing Jewish cooperative associations in Câmpulung, Gura-Humorului, Rădăuți, Storojineț, Vășcăuți-pe-Ceremuș, and Vijnița turned into local Jewish Credit and Economy Banks, Ltd.⁵² From 1938, in the framework of a hardline Romanianisation policy pushed by the governor of the National Bank of Romania Mitiță Constantinescu, there was no realistic legal alternative left to keep Jewish cooperation alive.⁵³

In 1921, the Steaua României [Star of Romania] insurance company opened a branch in Cernăuți,⁵⁴ which employed Jewish managers. In 1936, Max Goldhaufen was appointed as regional director, and Gustav Hilfgott, Robert Held, and M. Engel as authorized signatories.⁵⁵

As shown in Table 1, 10,550 “ethnic Jews” engaged in **commerce**. The share of “ethnic Jews” in the various branches of this activity was substantial, albeit only a fraction of the total Jewish workforce.

The main branch of commerce in Bukovina consisted of food trade, restaurants, and pubs, which involved 6,968 individuals according to the 1930 census.⁵⁶ There were 3,920 related companies, of which 2,472 were grocers’ shops, 539 grocers’ shops or pubs, 297 tobacco and newspapers shops, 209 mixed grocers’ shops, 120 cake and confectioneries, etc.⁵⁷ How many of these were Jewish-owned remains unknown.

⁴⁷ *Înregistrarea unei societăți*, in “Glasul Bucovinei”, 5 February 1925, p. 4; *Știri bancare*, in “Glasul Bucovinei”, 31 December 1933, p. 5.

⁴⁸ *Bankhaus Brüder Soifer*, in “Czernowitzer Allgemeine Zeitung”, 31 March 1929, p. 22.

⁴⁹ *Banknachricht*, in “Czernowitzer Allgemeine Zeitung”, 3 July 1927, p. 7.

⁵⁰ MOF II, no. 124, 8 June 1930, p. 8082.

⁵¹ MOF II, no. 181, 14 August 1930, p. 11208.

⁵² MOF II, no. 229, 11 October 1930, p. 13488; no. 238, 22 October 1930, p. 13850-13851; no. 99, 1 May 1931, p. 5518-5519.

⁵³ *Alte instituții de credit puse în lichidare*, in “România”, 15 July 1938, p. 10; Joint Distribution Committee, file 907 (Collection 1933-1944), Wilhelm Filderman, memorandum, November 23, 1938, and summary report of the conference held in Paris on January, 16 and 17, 1939. Regarding the history of Jewish cooperation in Romania, see Moshe Ussoskin, *Struggle for Survival: A History of Jewish Credit Co-operatives in Bessarabia, Old-Rumania, Bukovina and Transylvania*, Jerusalem, Jerusalem Academic Press, 1975.

⁵⁴ *Steaua României*, in “Glasul Bucovinei”, 10 August 1921, p. 3.

⁵⁵ *Zum Gedenken an Moritz Krämer*, in “Czernowitzer Morgenblatt”, 20 March 1936, p. 5; *Din cercuri de asigurări*, in “Glasul Bucovinei”, 4 August 1936, p. 3.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Recensământul*, Vol. X, p. LXXVIII, 676.

Table 2. Jewish involvement in commerce in Bukovina (1930)⁵⁸

Branch	Jewish workforce (individuals)	Share of the Jewish workforce (%)	Share of the total workforce in the branch (%)
Food trade, restaurants, and pubs	4,414	13	63
“Other commercial businesses”	2,618	7	75
Sale of clothing, fabric, household equipment, and manufactured goods	1,250	4	75
Trade in agricultural products and animals, fuel, and building materials	1,007	3	71
Marketplace and itinerant trade	746	2	68
Buying and selling technical, mechanical, metallic, and chemical products	262	1	61
Running hotels, coffeeshops, bars, and similar establishments	253	1	57
Total	10,550	30	68

Most Cernăuți hotels and restaurants listed in the 1925 directory were Jewish-owned or managed by Jews.⁵⁹ Famous Jewish hotels in town were the Schwarzer Adler [Black Eagle] (built in 1863, owned by the Luttinger family),⁶⁰ Hotel Bristol, Hotel Central (in which the Femina-Bar opened in 1932),⁶¹ and

⁵⁸ *Ibidem*, Vol. VII, p. LVIII-LXV.

⁵⁹ *Anuarul “Socec”*, p. 27, 33 (Bucovina).

⁶⁰ *Der “schwarze Adler”*, in “Bukowina”, 9 October 1863, p. 3.

⁶¹ *Was den Lebenskenner in Czernowitz noch interessiert*, in “Der Tag”, 13 March 1932, p. 5.

the Palace Hotel.⁶² Among Jewish restaurants and cafés in Cernăuți were Salo Stern's Café l'Europe (est. before 1884),⁶³ Restaurant Saul Brandes,⁶⁴ Restaurant Alter Drimmer (whose daughter became a chef at Salo Zimmering's Restaurant Splendid [est. 1940]),⁶⁵ Restaurant Nathan Ebner (Ebner later relocated to Brăila),⁶⁶ Restaurant Karl Feiger (est. 1924),⁶⁷ Restaurant Kahane, Isidor Klein's and Mathias Beutel's Restaurant Splendit (est. 1921,⁶⁸ not to be confused with the above; in 1930, Beutel opened his own restaurant, Katz la Beutel),⁶⁹ Café-Restaurant Samuel Krämer, Restaurant Osias Rosenblatt,⁷⁰ Jacob Thau's Café Comercial (est. 1930),⁷¹ and Bodega Hermann Weschler (est. 1932).⁷²

Hotels and restaurants with Jewish owners or managers also existed outside Cernăuți, especially in the spa town of Vatra Dornei,⁷³ with such establishments as Hotel Braunstein, Hotel Central (run by Rosa Druckmann), or Guesthouse Excelsior (run by Amalie Ebersohn). Moreover, Jews owned many pubs in Cernăuți and throughout the province, which were a constant topic of conversation and propaganda for the Romanian antisemites. When the Romanian government rescinded the alcohol licenses of Jewish natural and legal persons in December 1938 – February 1939 and closed their establishments, 377 businesses in Bukovina were affected.⁷⁴

There were a number of Jewish groceries, clothing shops, and jewelry shops in Cernăuți. Among the Jewish grocers in Cernăuți were Bernhard Billig (est. 1928),⁷⁵ Marie König, Leon Lutwak, Bernhard Schächter Jr., Eisig Schäfer, Bernhard Schärf, Schaje Schneider, M. Schwarz, Moses Sternberg, Moses Waldmann, Helene Weiß-Rauch (est. 1925),⁷⁶ and Benno Wender (est. 1925).⁷⁷ In 1928, Cernăuți bakers whom the Jewish community had authorized to

⁶² Hermann Sternberg, *op. cit.*, p. 36.

⁶³ *Das Café l'Europe ein Stück Czernowitz*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 24 February 1929, p. 15.

⁶⁴ *Todesfälle*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 24 September 1932, p. 5.

⁶⁵ *Eröffnungsanzeige*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 10 May 1940, p. 3.

⁶⁶ *Todesfall*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 8 November 1935, p. 7.

⁶⁷ *Eröffnungsanzeige*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 2 November 1924, p. 7.

⁶⁸ *Sonntag, den 28. August...*, in "Ostjüdische Zeitung", 26 August 1921, p. 4.

⁶⁹ *Geschäftsnachricht*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 20 May 1930, p. 6.

⁷⁰ *Osias Rosenblatt gestorben*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 6 December 1936, p. 3.

⁷¹ *Eine Sehenswürdigkeit für Kaffeehaus-Besucher*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 18 January 1930, p. 4.

⁷² *Eröffnung der Bodega Hermann Weschler*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 31 May 1932, p. 3.

⁷³ *Anuarul "Socec"*, p. 27, 49 (Bucovina).

⁷⁴ Philippe Henri Blasen, *op. cit.*, p. 328.

⁷⁵ *Eröffnungs-Anzeige*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 3 January 1928, p. 2.

⁷⁶ *Spezerei- und Delikatessen-Geschäft*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 29 October 1925, p. 3.

⁷⁷ *Das Kolonialwaren- und Delikatessengeschäft...*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 21 August 1925, p. 3.

produce matzos were Samuel Fleschler and Isak Groß, Jonas Friedberg and Aron D. Blank, David Klein and Benjamin Thaler, Isak Schnitzer and Esriel Kaufmann, Simon Margel and Samuel Roth, Moses Weinstein and Eisig Sturm, Hersch Weißmann, as well as Jakob Weißmann and Kasriel Spasser.⁷⁸

Jewish clothing shops in Cernăuți included Leiser Beer (women's fashion), Leon Blum (hats), Mendel Gelband (fashion and shoes), Leon Rosenheck's Saxonia (socks), Sandler & Badian (fashion, manufactured goods, linen), Hermann Schifris (furs), and Lupu Weinberg (furs). Jewish jewelers were Wilhelm Goldenstein, Hermann Rosenheck,⁷⁹ I. S. Schechter & Son, H. Schulman & S. Laub, Isidor Spinner,⁸⁰ and Arthur Storper.⁸¹ Not very flatteringly, the French journalist Albert Londres likened the streets in Cernăuți to "the corridors of a fantastic wardrobe whose clothes, helped by the winds, cast their fleas on the passers-by."⁸²

Interwar Bukovina boasted an impressive number of publishing houses, bookshops, and particularly German-language newspapers with Jewish participation.⁸³ Jewish bookshops in Cernăuți were Josua Widmann (est. 1873),⁸⁴ Moses Landau (est. 1886),⁸⁵ Leon König (est. 1888),⁸⁶ Siegmund Jäger (est. 1895; in 1926, the regional direction of the Romanian Railways attempted to expel him from his kiosk at Cernăuți Main Station),⁸⁷ Josef Gottlieb's Gottlieb Bros (Frații Gottlieb), which started as Buchdruckerei Emil Kanarski (1896),⁸⁸ Emil Guthertz (est. 1911, Dionys Schapira from 1929),⁸⁹ Epstein & Beiser (est. in or before 1922; later M. Epstein), Aurora (est. 1922),⁹⁰ Eminescu (est. 1922 as a stationery shop, later part of the Eminescu empire),⁹¹ Dr. (Emanuel?) Wagner's and Simon Preminger's book and stationery shop Krämer (est. 1923),⁹²

⁷⁸ *Kundmachung*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 18 February 1928, p. 8.

⁷⁹ *Todesfall*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 6 July 1932, p. 3.

⁸⁰ *Isidor Spinner S.A.*, in "Die Stimme" (Tel-Aviv), April-May 1964, p. 11.

⁸¹ I owe a considerable part of the research concerning the various trades to Bronwyn Cragg, who also thoroughly corrected the language of this article.

⁸² Albert Londres, *Le juif errant est arrivé*, Paris, Albin Michel, 1930, p. 149.

⁸³ For instance Andrei Corbea-Hoișie, Ion Lihaciu, and Markus Winkler (eds.), *Prolegomene la un dicționar al presei de limbă germană din Bucovina istorică (1848-1940)*, Iași, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2012.

⁸⁴ *Schüler handeln mit Büchern*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 20 November 1932, p. 9; *Widmann*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 14 September 1933, p. 2.

⁸⁵ *50 jähriges Jubiläum der Buchhandlung M. Landau*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 6 September 1936, p. 3.

⁸⁶ *Leon König*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 5 December 1928, p. 3.

⁸⁷ *Gilt noch Recht?*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 22 August 1926, p. 6; *40 Jahre Buchhandlung Jäger*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 10 August 1935, p. 3.

⁸⁸ *Buchdruckerei*, in "Czernowitzer Presse", 15 March 1896, p. 6.

⁸⁹ *Eröffnungsanzeige*, in "Czernowitzer Tagblatt", 1 November 1911, p. 4.

⁹⁰ *Für die Literaturfreunde*, in "Ostjüdische Zeitung", 1 September 1922, p. 3.

⁹¹ *Die Papierhandlung Eminescu...*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 17 September 1922, p. 5.

⁹² *Neueröffnung*, in "Ostjüdische Zeitung", 5 February 1923, p. 4.

Benjamin Schapira (est. in or prior to 1926),⁹³ Dr. Josef Bernfeld & Co. (est. 1927),⁹⁴ Salo Kahn's Minerva (est. 1928 as a stationery shop),⁹⁵ S. Goldstein's Centrala (est. 1931 as stationery shop; Goldstein had worked previously for the stationer's Biedermann & Kindler),⁹⁶ Leo Ungar (est. 1931 as a stationery shop; Ungar had also been an employee of Biedermann & Kindler).⁹⁷ Since Benjamin Schapira only sold Hebrew books, which were of no use to Christian customers, he was granted an exception from the mandatory Saturday opening instituted on December 7, 1938 by Gheorghe Alexianu, the antisemitic governor of Bukovina.⁹⁸ The most successful was the Eminescu company⁹⁹ (ironically named after Romania's antisemitic national poet), which was founded in 1923 by businessman Mendel Abraham and editor Arnold Schwarz, and which became a small media empire. In particular, it owned the major Cernăuți newspaper "Czernowitzer Allgemeine Zeitung".¹⁰⁰

Jewish industry and commerce in Bukovina were subject to global economic factors. Letters sent in late 1929 to the Cernăuți Israelite Community testify to the direct impact of the Great Depression on Jewish businesses.¹⁰¹ The Great Depression also forced factory managers to lower wages, which resulted in strikes.¹⁰² In the countryside, Jewish trade and craftsmanship were intertwined with the performance of the local agricultural sector and the status of the national and global food market, as shown by 1938 police reports from Mihăileni, a small Moldavian town on the border with Bukovina.¹⁰³

Jewish economic and professional activity was further affected by propaganda, vandalism, and physical violence perpetuated by various antisemitic

⁹³ *Billige 4 Wochen*, in "Ostjüdische Zeitung", 17 August 1926, p. 4; in 1926, an advertisement for the same place appeared in Yiddish under the name of Rabbi Friedmann's manager Alter Bierbräuer: *Moda'ah!*, in "Ostjüdische Zeitung", 23 November 1926, p. 4.

⁹⁴ *Die Buchhandlung Dr. J. Bernfeld & Co.*..., in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 2 October 1927, p. 2; *Dr. Josef Bernfeld S.A.*, in "Die Stimme" (Tel-Aviv), July 1972, p. 12.

⁹⁵ *Eröffnungs-Anzeige*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 20 June 1928, p. 5.

⁹⁶ *Ein neues Papiergeschäft*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 19 July 1931, p. 7.

⁹⁷ *Bekanntmachung*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 20 September 1927, p. 4; *Unentbehrlich für die Reise*, in "Czernowitzer Morgenblatt", 20 June 1931, p. 4.

⁹⁸ Philippe Henri Blasen, *Terrorisme légionnaire et ordonnances antisémites. La Région Suceava d'octobre 1938 à septembre 1940*, in ArchM, no. 10, 2018, p. 319-321.

⁹⁹ *Înregistrarea unei societăți cu garanță limitată...*, in "Glasul Bucovinei", 17 November 1923, p. 4.

¹⁰⁰ Nora Chelaru, *Die CAZ, die langlebigste Tageszeitung der Bukowina (1903-1940)*, in Ana-Maria Pălimariu and Wolfgang Müller-Funk (eds.), *Narrative des Peripheren in posthabsburgischen Literaturen des zentral(ost)europäischen Raums*, Iași, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2020, p. 171-203.

¹⁰¹ State Archive of Chernivtsi Oblast, fond 325, opys 1, sprav 2275, available at <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS9T-6V14?i=3&cat=1387600>.

¹⁰² *Streik bei den Sägen "Moldova" und "Adlersberg"*, in "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 21 June 1930, p. 7.

¹⁰³ Philippe Henri Blasen, *Rural Residents on King Carol's New Regime: Voices on the "Royal Dictatorship" from Mihăileni, Northern Moldavia (1938)*, in "Journal of Romanian Studies", no. 2, 2023, p. 201.

groups, in particular the League for National Christian Defence and the Iron Guard,¹⁰⁴ which also attempted to destroy the Jewish commerce through boycotts or by establishing rival shops.¹⁰⁵ Even more disastrous were the antisemitic measures undertaken by national and local Romanian authorities, especially the nationwide “review” of Romanian citizenship in 1938-1939,¹⁰⁶ which concerned those who had received Romanian citizenship under the January 12, 1919 decree (those who had been born in Romania), the May 28, 1919 decree (the Jewish inhabitants of the Old Kingdom), and the February 24 1924, law (the inhabitants of the new provinces: Bukovina, Transylvania, Banat, etc.). This “review” stripped 225,222 Jews of their Romanian citizenship and subjected their employers to heavy taxes; in Bukovina, 10,076 (34%) out of 30,004 “reviewed” Jews were denaturalized.¹⁰⁷ On December 1, 1938, Gheorghe Alexianu, the antisemitic governor of Suceava Region (comprising Bukovina as well as Dorohoi and Hotin counties) and future governor of Transnistria, moreover decreed that the denaturalized Jews could not be employed in any public or private company.¹⁰⁸ On June 26, 1940, only two days before Romania accepted the Soviet ultimatum and ceded Bessarabia and North Bukovina (including Cernăuți) to the USSR, the Jews were excluded from King Carol II’s party – then the country’s only legal political organization – and thus banned from civil service, liberal professions, and boards of directors.¹⁰⁹ This discrimination might explain why some Jews, especially from the disadvantaged social classes and/or the younger generation, welcomed the Soviet takeover on June 28, 1940 or attempted to reach the territory under Soviet control.¹¹⁰

Various accounts suggest that there was little enthusiasm for emigration to Palestine even among indigent Jews in Cernăuți.¹¹¹ However, Jews from

¹⁰⁴ For instance Armin Heinen, *Die Legion “Erzengel Michael” in Rumänien: Soziale Bewegung und politische Organisation*, Munich, R. Oldenbourg, 1986; Roland Clark, *Holy Legionary Youth: Fascist Activism in Interwar Romania*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2015.

¹⁰⁵ See Rebecca Haynes, *Work Camps, Commerce, and the Education of the “New Man” in the Romanian Legionary Movement*, in “The Historical Journal”, no. 4, December 2008, p. 943-967; Valentin Săndulescu, *Taming the Body: Preliminary Considerations Regarding the Legionary Work Camps System (1933-1937)*, in “Historical Yearbook”, 2008, p. 89-94. See also Bronwyn Cragg’s research.

¹⁰⁶ For further details, see Philippe Henri Blasen, *L’émancipation graduelle des Juifs de Roumanie et la révision de la citoyenneté roumaine sous le gouvernement Goga: Aspects juridiques (1879-1938) et historiques (1937-1938)*, in “Revista de Istorie a Evreilor din România”, no. 3, 2018, p. 253-290.

¹⁰⁷ Idem, *La “primauté de la nation roumaine”*, p. 36-58.

¹⁰⁸ Idem, *Terrorisme légionnaire*, p. 316.

¹⁰⁹ Idem, *La “primauté de la nation roumaine”*, p. 212.

¹¹⁰ See idem, *L’évacuation de la Bessarabie et de la Bucovine du Nord (juin-juillet 1940), la création d’un cliché antisémite roumain*, in “Revista de Istorie a Evreilor din România”, no. 4-5, 2019-2020, p. 271-310; idem, *Trecerea Prutului în urma cedării Basarabiei din iunie 1940: România sau URSS?*, in “Studia Universitatis Moldaviae”, no. 10, 2021, p. 32-42.

¹¹¹ Albert Londres, *op. cit.*, p. 145-155; Zvi Yavetz, *Erinnerungen an Czernowitz. Wo Menschen und Bücher lebten*, München, C. H. Beck, 2007, p. 151-154.

Bukovina went to work abroad, often to Vienna,¹¹² but also to other parts of Europe, as did the poet Moses Rosenkranz, who was hired as a farmhand in Alsace.¹¹³

To conclude, Jewish businesses thrived in Bukovina until the last years of the interwar period. Most of them were small – sometimes short-lived – companies, with just a few employees (or even only one entrepreneur or liberal professional). Jews were well integrated in the Bukovinian commercial landscape, where they coexisted and often worked together with Gentiles. However, an increasingly antisemitic atmosphere from the 1920s, as well as state anti-semitism in the late 1930s decimated Jewish businesses in the region and deprived many Jews of the possibility to work legally, which might have contributed to the positive reception of the Soviet takeover in June 1940 in a part of the Jewish population.¹¹⁴

Jewish Economic Life in Interwar Bukovina

(Abstract)

Keywords: Bukovina, Greater Romania, statistics, Jewish economic life, antisemitism.

Based on Romanian statistics and on Austrian and Romanian newspapers, this article attempts an overview of Jewish economic life in interwar Bukovina, when the province was part of Greater Romania. It shows how Jewish professional activity in Bukovina mainly centered on the secondary and tertiary sectors, names famous Jewish businesses, and shows how the economic structure of Bukovina was used as an argument by antisemitic Romanian politicians.

¹¹² For instance Karl Klüger, *Wiener Eindrücke*, in “Czernowitzer Morgenblatt”, 23 January 1921, p. 5.

¹¹³ For instance Moses Rosenkranz, *Jugend: Fragment einer Autobiographie*, Aachen, Rimbaud, 2014.

¹¹⁴ See Philippe Henri Blasen, *L’émancipation graduelle des Juifs de Roumanie...*

**Forme ale dreptei radicale în Moldova de Nord interbelică:
Liga Apărării Național-Creștine și Partidul Național-Creștin
în județele Botoșani și Dorohoi (1923-1938)**

Răzvan CIOBANU*

Introducere

Reconstituind din unghiul istoriei locale orizontul ideologic, politic și social al unui fenomen emblematic pentru ultranaționalismul antisemit din România interbelică, studiul de față preia, din opțiunile epistemice, inventarul conceptual și direcțiile metodologice ale istoriografiei fascismului și înscrie curentul național-creștin autohton în tiparele dreptei radicale, distincte de alternativele fasciste și conservatoare. Secțiunea introductivă schițează identitatea doctrinar-politică a Ligii Apărării Național-Creștine (LANC), cu prelungirile ulterioare în Partidul Național-Creștin (PNC), în câmpul mai larg al extremismului românesc. Segmentele analitice subsecvente valorifică un material arhivistic inedit și construiesc profilul dreptei radicale în județele interbelice Botoșani și Dorohoi, prin suprapunerea a trei dimensiuni complementare. Pentru început, ansamblul teoretic al cuzismului este reconstituit prin filtrul propagandei diseminate de LANC și PNC în cele două județe, prin examinarea materialelor discursive, textuale și vizuale utilizate în autoreprezentarea curentului național-creștin. Apoi, ancorarea teritorială a organizației, implicând constituirea graduală a rețelei filialelor locale în ruralul și urbanul mic, are parte de o abordare paralelă, cu deschideri frecvente către realitățile regionale, naționale și transnaționale. Finalmente, mecanismele de mobilizare, de la militantismul electoral până la violențele paramilitare, de la ritualistica liturgică până la confiscarea reperelor naționale, redau, din fragmente disperate, mozaicul dinamic al dreptei radicale în formele sale definitorii.

I. Cuzismul ca exponent al dreptei radicale românești

Istoriografia vastă a fascismului interbelic are în vedere un context politico-ideologic eterogen, în care formulele fasciste au coexistat permanent cu radicalismele alternative. Active în interiorul sau în afara democrației parlamentare,

* Muzeograf, Muzeul Județean Botoșani; e-mail: razvan55ciobanu@yahoo.com.

dependente de mecanismul legislativ sau de violența paramilitară¹, versiunile extremei drepte au constituit, potrivit demonstrațiilor lui David D. Roberts, un spectru dinamic al scenariilor palingenezeice, religiilor politice și proiectelor carismatice, înțelese ca specii ale unui gen comun². În același sens, Roger Griffin avansează unele concepte derivative, precum „fascizare”, „pseudofascism”, „protofascism”, „semifascism” sau „parafascism”, pentru a desemna fenomenele circumscrise categoriei extremei drepte, dar nu și fascismului ingenuu³. Contribuțiile sale propun drept diferență marcantă esența revoluționară a expresiilor fasciste, absentă din conformația radicalismelor concurente⁴. În argumentații similare, Aristotle Kallis accentuează liniile de falie dintre naționalismele antebelice radical-utopice și fascismele interbelice revoluționare⁵, dar și procesele de hibridizare în care au fost angrenate variantele extremei drepte în deceniile dintre conflagrațiile mondiale⁶.

Modelul euristic cel mai util prezentului demers, prin prisma anvergurii epistemice, a detaliului analitic și a preciziei diferențierilor operate, rămâne clasificarea tripartită a lui Stanley G. Payne, o tipologie care clarifică atributele formale și funcționale ale fascismului, dreptei radicale și dreptei autoritar-conservatoare. Potrivit descrierii sale, dreptele non-fasciste sunt grefate pe structuri religioase tradiționale, în vreme ce fascismele îmbrățișează o metafizică mistică; dreptele radicale și fascismele manifestă o înclinație comună către înțelegerea biologică a identităților colective; dreptele autoritar-conservatoare sunt ostile metamorfozelor sistemice, prin contrast atât cu cele radicale, tentate de restrângerea pluralismului, cât și cu fascismele, care propun suprimarea integrală a ordinii existente; dreptele non-fasciste sunt atașate de vechile elite, pe când fascismele impun substituirea lor efectivă; dreptele autoritar-conservatoare sunt frontal ostile în raport cu fascismele, în timp ce dreptele radicale recurg la împrumuturi mimetice; dreptele autoritar-conservatoare dispun de un suport demografic extins, fascismele depășesc frontierele claselor prin apeluri revoluționare, iar dreptele

¹ Martin Blinkhorn, *Allies, Rivals or Antagonists? Fascists and Conservatives in Modern Europe*, în idem (ed.), *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe*, Londra, New York, Routledge, 2003, p. 2.

² David D. Roberts, *Fascist Interactions: Proposals for a New Approach to Fascism and Its Era, 1919-1945*, New York, Berghahn Books, 2016, p. 240.

³ Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Londra, New York, Routledge, 1993, p. 50-51, 121-122.

⁴ Idem, *Ghostbusting Fascism? The Spectral Aspects of the Era of Fascism and Its Shape-Shifting Relationship to the Radical Right*, în „Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies”, vol. 11, nr. 1/2022, p. 77.

⁵ Aristotle A. Kallis, *Studying Inter-war Fascism in Epochal and Diachronic Terms: Ideological Production, Political Experience and the Quest for „Consensus”*, în „European History Quarterly”, vol. 34, nr. 1/2004, p. 15-17.

⁶ Idem, „Fascism”, „Para-fascism” and „Fascistization”: On the Similarities of Three Conceptual Categories, în „European History Quarterly”, vol. 33, nr. 2/2003, p. 220-221; idem, *The „Fascist Effect”: On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe*, în António Costa Pinto, Aristotle Kallis (eds.), *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, New York, Palgrave MacMillan, 2014, p. 16, 29.

radicale se folosesc instrumental de instituțiile sociale; dreptele non-fasciste sunt favorabile forțelor armate legitime, în vreme ce fascismele iau calea paramilitarismului centrifug; fascismele preferă modernizarea abruptă, spre deosebire de dreptele non-fasciste, atrase de evoluțiile moderate; implicit, dreptele autoritar-conservatoare privilegiază continuitatea, iar cele radicale propun reforme limitate, cu evitarea rupturilor destabilizatoare⁷.

Tipologia lui Payne este suficient de flexibilă pentru a fi aplicată spațiului românesc, fiind deja valorificată în demersuri istoriografice care diferențiază între ipostazele extremei drepte autohtone. În acest sens, Valentin Săndulescu notează fragilitatea opțiunii autoritar-conservatoare, precum și intensitatea disputelor politico-ideologice care au mobilizat formula fascistă, Legiunea „Arhanghelului Mihail”, împotriva contraponderii sale radicale, Liga Apărării Național-Creștine⁸. Interacțiunile lor conflictuale sunt explicate prin ostilitatea naturală dintre o orientare revoluționară cu aspirații de transformare antropologică și o viziune comparativ regresivă cu dependențe sistemice⁹. De asemenea, Constantin Iordachi, în aceeași grilă tripartită, atribuie poziția autoritar-conservatoare autocrației carliste, apoi dictaturii militare antonesciene, distinge Liga Apărării Național-Creștine și Partidul Național-Creștin drept ipostazele tipice ale dreptei radicale și identifică Legiunea „Arhanghelului Mihail” ca fascism ingenuu¹⁰.

Pe urmele pozițiilor istoriografice enunțate, clasificarea Ligii Apărării Național-Creștine și a Partidul Național-Creștin ca expresii ale dreptei radicale reprezintă una dintre premisele centrale ale studiului de față, având drept punct de plecare proiectul lui A. C. Cuza, „părintele fondator al antisemitismului politic extremist din România”¹¹, cu o activitate întinsă pe decenii, care a acoperit perioada antebelică și interbelică. Cuzismul, înțeles drept corp doctrinar radical, a amalgamat ultranaționalismul etnocratic, rasismul pseudoștiințific și exclusivismul confesional într-o axiologie politică ce a intersectat domeniile antropologiei și sociologiei, istoriei și economiei, biologiei și teologiei¹². Invariabil, ontologia sa națională a gravitat în jurul principiului monovalent al antisemitismului, elevat la rangul de reper absolut al înțelegerii lumii¹³. Deși principal ostil democrației liberale, cuzismul a rămas atașat parlamentarismului electoral,

⁷ Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914-1945*, New York, Routledge, 1996, p. 16-19.

⁸ Valentin Săndulescu, *Note privind extremismul de dreapta în România Mare: clarificări doctrinare și practici politice*, în SMIC, s.n., vol. XII, 2013, p. 186.

⁹ *Ibidem*, p. 190-191; idem, *Revolutionizing Romania from the Right: The Regenerative Project of the Romanian Legionary Movement and its Failure (1927-1937)*, teză de doctorat, Budapesta, Central European University, 2010, p. 60-61.

¹⁰ Constantin Iordachi, *Fascism, violență și purificare. Spre o nouă agendă de cercetare*, în idem (ed.), *Fascismul european 1918-1945. Ideologie, experimente totalitare și religii politice*, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2014, p. 12.

¹¹ Oliver Jens Schmitt, *Biserica de stat sau Biserica în stat? O istorie a Bisericii Ortodoxe Române: 1918-2023*, București, Editura Humanitas, 2023, p. 48.

¹² Horia Bozdoghină, *Antisemitismul lui A. C. Cuza în politica românească*, București, Editura Curtea Veche, 2012, p. 12-14.

¹³ *Ibidem*, p. 163.

dar a clamat în permanență ascendentul moral în baza opoziției sale combative față de alteritatea evreiască, legitimată prin referințe la iudeofobia istorică a ierarhiei ecleziastice și a elitelor culturale autohtone¹⁴.

În mod cert, antisemitismul cuzist nu a fost produsul izolat al României moderne, importuri alogene fiind identificabile în preluarea de către A. C. Cuza a tezelor diseminate de teoreticieni occidentali ai rasei la finalul secolului al XIX-lea, precum Arthur de Gobineau sau Houston Stewart Chamberlain¹⁵. Stereotipul conflictului existențial dintre forțele ariene și blocul semit, clișeu rasial privind contaminarea maladivă a națiunilor prin contactul cu iudaismul, teama de degenerarea biologică a corpului colectiv au fost noțiuni însușite de Cuza drept legități istorice. Sub influența acestora, cuzismul a definit, conform explicațiilor lui Marius Turda, un mesianism colectiv *sui-generis*, în care au fost contopite palingeneza conservatoare, naționalismul cultural modern, antisemitismul tradițional, iliberalismul antidemocratic și rasismul doctrinar¹⁶.

Contextul european a oferit un ambient prielnic pentru proliferarea viziunilor amintite, în modernitatea târzie antisemitismul distanțându-se de preceptele teologice ale secolelor anterioare și dobândind noi sensuri. Superstițiile rudimentare au fost marginalizate treptat, iar spațiul liber a fost ocupat de dimensiunea rasială, pe filiera pseudoștiinței instituționalizate sau a iraționalismului ocult¹⁷. După încheierea primei conflagrații mondiale, radicalismul antisemit a fost împins la paroxism prin intermediul construcției hibride a „iudeo-bolșevicului”, care a unificat motivul xenofob latent cu spectrul revoluției sovietice iminente¹⁸. Conform analizei lui Paul Hanebrink, arhetipul iudeo-comunismului, proteic și transnațional, a inspirat un val contrarevoluționar, antidemocratic și rasist, iar profilul „zelotului etno-ideologic” reprezentat de evreul bolșevic a constituit un mobil esențial pentru proiectele maligne ale dreptei, de la derapajele autocratice până la dezlănțuirile pogromurilor¹⁹. În plus, mutațiile radicale ale interbelicului au facilitat atât reactivarea unor mituri antisemite latente, cât și crearea de narațiuni

¹⁴ Lucian T. Butaru, *Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România până la Al Doilea Război Mondial*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2010, p. 100-101, 130-143.

¹⁵ Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelul Mihail”, mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 73-74; Marius Turda, *Conservative Palingenesis and Cultural Modernism in Early Twentieth-Century Romania*, în „Totalitarian Movements and Political Religions”, vol. 9, nr. 4/2008, p. 445-446.

¹⁶ Marius Turda, *op. cit.*, p. 446-447; Lucian T. Butaru, *op. cit.*, p. 105-121. Pentru o contextualizare a genezei, evoluției și remanențelor antisemitismului politic autohton, cu deschideri istoriografice consistente, vezi Philippe Henri Blasen, Bronwyn Cragg, *Vechimea, răspândirea și diversitatea antisemitismului politic din România interbelică. Problemele istoriografiei*, în Philippe Henri Blasen, Bronwyn Cragg, *Antisemiții politici români (1918-1940)*. A. C. Cuza, Alexandru Resmeriță, Elena Bacaloglu, Constantin Zoppa, Titus P. Vișor, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2025.

¹⁷ Stanley G. Payne, *op. cit.*, p. 31-32.

¹⁸ Eliza Ablovatski, *The 1919 Central European Revolutions and the Judeo-Bolshevik Myth*, în „European Review of History/Revue européenne d'histoire”, vol. 17, nr. 3/2010, p. 473-474, 480.

¹⁹ Paul Hanebrink, *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*, Londra, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 2018, p. 4, 8-9.

fantasmagorice noi. Exemplele de referință au fost scenariul fictiv al *Protocoloalelor Înțelepților Sionului*, pretinsa demascare a unei cabale iudaice care ar fi vizat deraierea ordinii mondiale, respectiv populara *Dolchstoßlegende*, fabricație diseminată dinspre spațiul german potrivit căreia comunitățile evreiești din statele beligerante, raliat revoluției internaționale comuniste, ar fi provocat distrugerile și înfrângerile belice²⁰. Prin urmare, pretutindeni pe continent, forțele presupus destabilizatoare ale lumii moderne, de la socialismul revoluționar până la materialismul capitalist, de la liberalismul democratic până la internaționalismul plutocratic, au fost integrate în reprezentarea stigmatizantă a inamicului iudaic²¹. Paroxismul acestei spirale ideologice a fost atins de metafizica rasială a național-socialismului, care a redus evreul, potrivit aserțiunilor lui Amit Varshizky, la condiția de „agent al fragmentării ontologice”²², pavând astfel calea genocidului.

Cât privește modernitatea cultural-politică autohtonă, aceasta a fost practic edificată pe fundații antisemite, definirea unei structuri naționale sub presiunea forțelor transformatoare ale epocii moderne implicând raportarea la evreitate ca la reperul extern ireductibil²³. Antisemitismul modern românesc a fost tradus inclusiv în măsurile politico-juridice ale unui stat mereu ostil perspectivelor de emancipare a minorităților²⁴, în acest sens Constantin Iordachi distingând o succe-

²⁰ Câteva studii detaliate asupra istoriei antebelice, interbelice și postbelice a *Protocoloalelor Înțelepților Sionului*, accentuând implicațiile transnaționale ale imaginarului conspiraționist, sunt reunite în Michael Hagemester, *The Perennial Conspiracy Theory: Reflections on the History of The Protocols of the Elders of Zion*, Londra, New York, Routledge, 2022. În spațiul românesc, narațiunea antisemită a fost tradusă și pusă în circulație la începutul deceniului al treilea de către Ion I. Moța, viitor personaj exponențial al legionarismului, la acea vreme student radical și artisan al unei campanii publicistice furibunde împotriva presupusei cabale iudaice, în paginile periodicei clujean „Dacia Nouă” (vezi *Protocoloalele Înțelepților Sionului*, Orăștie, Tiparul și Editura „Libertatea”, 1923). Pentru marotele conspiraționiste pe care s-a fundamentat antisemitismul timpuriu al lui Moța, vezi Răzvan Ciobanu, *Legionarismul și „noua ordine” fascistă în gândirea lui Ion I. Moța*, în „Astra Salvensis”, anul IV, nr. 8/2016, p. 165-171. Un deceniu mai târziu, A. C. Cuza a prefăcut o traducere diferită a aceleiași lucrări în limba română (vezi *Tainele „Protocoloalelor” Înțelepților Sionului*, București, Institutul de Arte Grafice „Îndreptarea”, 1933). Referitor la *Dolchstoßlegende*, o reconstituire sintetică a circumstanțelor traumatiche în care mitul s-a cristalizat este oferită de Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918*, Londra, Penguin Books, 2015, p. 564-566.

²¹ Aristotle Kallis, *Genocide and Fascism: The Eliminationist Drive in Fascist Europe*, New York, Londra, Routledge, 2009, p. 25-29, 36-38.

²² Amit Varshizky, *The Metaphysics of Race: Science and Faith in the Nazi Worldview*, Londra, New York, Routledge, 2025, p. 188-189.

²³ Răzvan Pârlăianu, *Culturalist Nationalism and Anti-Semitism in Fin-de-Siècle Romania*, în Marius Turda, Paul J. Weindling (eds.), *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, Budapesta, Central European University Press, 2007, p. 355-356.

²⁴ Raul Cârstocea, *Anti-Semitism in Romania: Historical Legacies, Contemporary Challenges*, în „ECMI Working Paper”, nr. 81, octombrie 2014, p. 5-6; idem, *Students Don the Green Shirt. The Roots of Romanian Fascism in the Antisemitic Student Movements of the 1920s*, în Regina Fritz, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Jana Starek (eds.), *Alma Mater Antisemitica. Akademisches*

siune a stadiilor legale ale excluderii pornind de la problema cetățeniei. De la formarea statului național, statutul de cetățean a fost în cea mai mare parte a timpului greu accesibil evreilor, inițial prin condițiile prohibitive impuse după unificarea statală de la mijlocul secolului al XIX-lea, apoi prin efectele ofensivei antimigraționiste din fazele de consolidare a regimului parlamentar, iar ulterior prin perpetuarea formelor discriminatorii de la obținerea independenței până la finalul perioadei antebelice²⁵. Efectul obstacolelor normative a fost amplificat de un climat în care discursurile și practicile ostile la adresa diferenței etno-confesionale, diseminate vreme de secole dinspre mediile eclesiastice ortodoxe²⁶, dar persistente și în rândul celor romano-catolice²⁷ și greco-catolice²⁸, s-au suprapus resentimentelor economice, prejudecăților rasiale și restricțiilor politice²⁹. Spațiul românesc a devenit cadrul procesului definit de Andrei Oișteanu drept „feedback cultural”, un transfer al „antisemitismului popular”, primitiv, de extracție rurală premodernă, înspre „antisemitismul intelectual”, sofisticat, în expresie urbană modernă, (re)diseminat apoi în contextele sale originare³⁰. Ca punct de inflexiune, Oișteanu a distins prima conflagrație mondială, sub efectul căreia s-a sedimentat mitul „*Judaeus ex machina*”, blamarea integrală a iudaismului pentru carențele reale sau imaginare ale trecutului și prezentului național³¹. Violențele discursive și fizice aferente validează sentința aspră formulată de Hannah Arendt, în analiza originilor culturale ale Holocaustului, conform căreia România modernă a fost „cea mai antisemită țară din Europa antebelică”³².

După Primul Război Mondial, efectele traumei belice, avansurile revoluționarismului sovietic, tensiunile dintre inițiativele centralizatoare și specificul regional, vulnerabilitatea instituțiilor democratice, precaritatea socio-economică

Milieu, *Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939*, Viena, New Academic Press, 2016, p. 40-41.

²⁵ Constantin Iordachi, *Liberalism, Constitutional Nationalism and Minorities: The Making of Romanian Citizenship, c. 1750-1918*, Leiden, Boston, Brill, 2019, p. 265-267.

²⁶ Paul A. Shapiro, *Faith, Murder, Resurrection: The Iron Guard and the Romanian Orthodox Church*, în Kevin P. Spicer (ed.), *Antisemitism, Christian Ambivalence and the Holocaust*, Bloomington, Indiana University Press, 2007, p. 136-138; Ionuț Florin Biliuță, *Sowing the Seeds of Hate: The Antisemitism of the Orthodox Church in the Interwar Period*, în „Shoah: Intervention, Methods, Documentation”, vol. 3, nr. 1/2016, p. 20-21; Ion Popa, *The Romanian Orthodox Church and the Holocaust*, Bloomington, Indiana University Press, 2017, p. 23-28.

²⁷ Philippe Henri Blasen, *The Roman Catholic Bishopric of Iași and the Jews (1941-1944)*, în ArchM, vol. XII, 2020, p. 194-197.

²⁸ Ion Popa, *Nationalism, Conspiracy Theories, and Antisemitism in the Transylvanian Greek Catholic Newspaper Dumineca on the Eve of the Holocaust (1936-1940)*, în „Holocaust and Genocide Studies”, vol. 34, nr. 1/2020, p. 66-74.

²⁹ William Brustein, Amy Ronnkvist, *The Roots of Anti-Semitism: Romania before the Holocaust*, în „Journal of Genocide Research”, vol. 4, nr. 2/2002, p. 227.

³⁰ Andrei Oișteanu, *Inventing the Jew: Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-East European Cultures*, Londra, University of Nebraska Press, Lincoln, 2009, p. 5.

³¹ *Ibidem*, p. 252.

³² Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Londra, Penguin Books, 2006, p. 190.

și ameliorarea statutului politico-juridic al evreilor au oferit tot atâtea pretexte pentru dreapta radicală, apoi pentru cea fascistă, de a recupera antisemitismul ca temă centrală a noilor dezbatări naționale³³. Primii ani de pace au permis proliferarea formelor asociaționiste ultranaționaliste, ortodoxiste, antisemite și anticomuniste, care au instituit construcții politice efemere, au articulat doctrine radicale și au captat aderenți din bazine sociale diverse³⁴. Garda Conștiinței Naționale din Moldova, Acțiunea Românească din Transilvania, Frățiile de Cruce din Apuseni, formațiunile Arcașilor din Bucovina, Fascia Națională Română din Vechiul Regat au ilustrat capacitatea noului antisemitism naționalist de a ralia segmente importante de public în jurul propriilor agende identitare³⁵. Din acest peisaj turbulent, Liga Apărării Național-Creștine a străpuns, la începutul deceniului al treilea, ca vehicul politic definitoriu al dreptei radicale, în virtutea a două avantaje majore. Pe de o parte, configurația sa inițială a fost suficient de flexibilă pentru a încorpora multe dintre formațiunile enumerate într-o structură comună, înfățișată drept bloc unitar al „naționalismului integral”, capabil de a oferi „rezolvirea neîntârziată a chestiunii jidovești” și de a preveni „întronarea regatului universal al lui Israel”³⁶. De cealaltă parte, demersul lui A. C. Cuza, în cooperare cu apropiatul colaborator Nicolae Paulescu, un alt teoretician de prim ordin al rasei, a venit în culminarea experiențelor politice din deceniile anterioare, de la Partidul Naționalist-Democrat, fondat în 1910, care constituise, în ciuda eșecurilor electorale, o prezență vizibilă în antebelic, mai ales prin aportul fondator al lui Nicolae Iorga³⁷, până la Uniunea Națională Creștină, creată în 1922, care a anticipat formula ligistă. Un element de continuitate esențial în evoluția structurilor asociaționiste constituite de A. C. Cuza, pregnant încă de la finalul secolului al XIX-lea³⁸, a fost militantismul radical studentesc, manifestat plenar în anii interbelici, precum în contextul revoltei naționale a studenților antisemiți din 1922³⁹, care a avut un

³³ Constantin Iordachi, *Liberalism, Constitutional Nationalism and Minorities*, p. 600.

³⁴ Pentru trecerea în revistă a principalelor expresii ale asociaționismului ultranaționalist și antisemit din primii ani postbelici, vezi Armin Heinen, *op. cit.*, p. 107-109; Roland Clark, *Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică*, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 34-40. Pentru reconstituirea traiectoriei unora dintre respectivele formațiuni prin filtrul biografiei exponenților lor, vezi Philippe Henri Blasen, Bronwyn Cragg, *op. cit.*

³⁵ Roland Clark, *From Elite Pamphleteers to Social Movement Protagonists: Antisemitic Activism in 1920s Romania*, în „Studies on National Movements”, vol. 4, nr. 1/2019, p. 1-3.

³⁶ Ioan Istrate, *Proiect de program pentru Unirea asociațiilor naționaliste („Liga Apărării Naționale Creștine”, „Acțiunea Românească” și „Fascia Națională Română”)*, Cluj, Tipografia Națională, 1924, p. 3, 16.

³⁷ Pentru rolul naționalismului antisemit în parcursul politico-ideologic al lui Iorga, vezi Georgiana Țăranu, *Nicolae Iorga și seducția fascismului italian*, București, Editura Humanitas, 2025, p. 47-51, 56-57.

³⁸ Pentru o descriere a erupțiilor violente ale antisemitismului românesc modern, cu referințe la cariera politică timpurie a lui A. C. Cuza, vezi Maria Mădălina Irimia, *Violența antisemită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pogromul de la Iași din 1899*, în „Revista de Istorie a Evreilor din România”, 2019-2020, nr. 4-5 (20-21): *Discurs și violență antisemită în România modernă*, editor Adrian Cioflâncă, p. 65-66, 85, 88-89.

³⁹ Dragoș Sdrobiș, *Limitele meritocrației într-o societate agrară. Șomaj intelectual și radicalizare politică a tineretului în România interbelică*, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 11-14.

efect catalizator asupra dreptei radicale, iar ulterior a fost evocată canonic drept impulsul original al legionarismului.

Spre deosebire de experimentele precursore, LANC, instituită formal pe 4 martie 1923, cu prilejul unei manifestații de masă desfășurate la Iași, a beneficiat de aportul unui nucleu intelectual solid, provenit preponderent din mediile universitare, un teren favorabil antisemitismului politic⁴⁰. Organizația cuzistă a reușit atât înregimentarea figurilor marcante ale corpului profesoral iudeofob, precum Traian Brăileanu, Corneliu Șumuleanu, Ion Cătuneanu, Ion Găvănescul și alții, cât și mobilizarea militantismului studentesc, de pildă, prin recrutarea viitorului protagonist al fascismului românesc, Corneliu Zelea Codreanu⁴¹. Cu asemenea date, LANC a constituit, conform aserțiunilor fondatorului său, „productul laborios al evoluției unei idei generale – a ideii naționaliste creștine – formată ca doctrină în curs, nu mai puțin, de patruzeci de ani”, oferind un instrument instituțional pentru „mișcarea națională a timpului nostru”. În epoca partidelor etichetate peiorativ drept „mici asociații cari desbină”, „stagnații particulare, anahronice”, nereprezentative, manipulabile de către forțele ostile interesului național, A. C. Cuza a imaginat „o organizație subordonată ideii”, superioară înțelegerii tradiționale a politicului în istoria românească⁴².

Într-un deceniu și jumătate de existență, formațiunea cuzistă a dezvoltat un program antisemit maximalist, care viza excluderea evreilor din toate ramurile economiei, administrației, politicii și educației, a creat un mecanism propagandistic sofisticat, compus atât din ziare naționale, cât și din periodice locale sau regionale, a coborât din saloanele elitelor în rândurile inteligenței rurale, a pus bazele unei infrastructuri de ajutor social, a întreținut legături strânse cu instituțiile ecleziastice și a instituit o rețea financiară proprie⁴³. După cum secțiunile următoare ale analizei o demonstrează, prin propaganda ideologică, expansiunea

⁴⁰ Lucian Nastasă, *Antisemitismul universitar în România (1919-1939). Studiu introductiv*, în idem (ed.), *Antisemitismul universitar în România (1919-1939). Mărturii documentare*, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Kriterion, 2011; Dragoș Sdrobiș, *op. cit.*, p. 175-181.

⁴¹ Horia Bozdoghină, *A. C. Cuza – politicianul antisemit*, în ArchM, vol. IX, 2017, p. 152.

⁴² A. C. Cuza, *Călăuza bunilor români*, ediția a III-a revizuită și adăugită, Iași, Editura Presa Bună, 1927, p. v, xi.

⁴³ Roland Clark, *From Elite Pamphleteers to Social Movement Protagonists*, p. 16-19, 24-26. Pentru a oferi doar un exemplu, în jumătate de deceniu de la fondare, formațiunea național-creștină a dezvoltat o rețea impresionantă de publicații, acoperind toate regiunile țării: „Apărarea Națională” (oficiul central), „Înfrățirea Românească” (Cluj), „Chemarea” (Botoșani), „Unirea” (Craiova), „Deșteptarea Română” (Ploiești), „Solidaritatea creștină” (Brăila), „Lupta națională” (Focșani), „Sentinela” (Focșani), „Lancea” (Focșani), „Spada” (Cernăuți), „Svastica Banatului” (Timișoara), „Frăția creștină” (Galați), „Strălucitorul” (Constanța), „Ogorul nostru” (Turnu Severin), „Voința poporului” (Arad), „Pana” (Iași), „Sentinela română” (Vatra Domei) și „Libertatea” (Orăștie, ziarul de tradiție naționalist al protopopului Ioan Moța, care a dobândit ulterior coloratură fascistă). Vezi Gheorghe T. Pop, *Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național Creștin*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, p. 65, n. 41; Sorin Radu, *Electoratul din România în anii democrației parlamentare (1919-1937)*, Iași, Editura Institutul European, 2004, p. 152.

politică și mobilizarea socială, LANC a reprezentat un model ilustrativ al dreptei radicale cu puternic impact în teritoriu.

II. Tipare propagandistice locale ale dreptei radicale național-creștine

La mijlocul deceniului al treilea, primele documente elaborate de autoritățile locale în legătură cu apariția LANC în județele Botoșani și Dorohoi s-au concentrat asupra canalelor de comunicare ale formațiunii, ansamblul propagandistic al acesteia fiind fundamental pentru edificarea citadelor sale politice și electorale în nordul Moldovei. De la finalul anului 1925, odată cu fondarea filialei LANC din Botoșani, municipiul a fost integrat rețelei publicistice național-creștine, după cum o indică apariția periodicului „Chemarea” sub coordonarea doctorului Haralamb Vasiliu, liderul organizației locale și unul dintre actorii recurenți ai analizei de față. Tolerat legal, ziarul a îndemnat explicit, de la primele numere, „populația creștină, atât de la sate, cât și de la orașe, ca să nu mai cumpere nimic de la evrei din cele ce se pot găsi la comercianți români”⁴⁴, reproducând teoriile lui A. C. Cuza referitoare la conflictul care ar fi angrenat națiunea română și comunitatea iudaică în sectoarele producției, comerțului sau finanțelor. Incitarea la boicot a presei cuziste a alimentat tensiunile interetnice și a provocat o „mare agitație printre evreii comercianți din localitate”, mai ales în condițiile în care doctorul Vasiliu, prin incursiuni rurale frecvente, se asigura personal de distribuția propagandei național-creștine la sate⁴⁵. Pe lângă contribuțiile locale, orizontul publicistic al LANC în județele Botoșani și Dorohoi a mai inclus platforme regionale sau naționale, un exemplu notabil fiind „Înfrățirea Românească”, periodic clujean popular în teritoriu în virtutea conținutului său accesibil. De pildă, ziarul ardelean a reprezentat un instrument util pentru familiarizarea cu lucrările congresului național al partidului din 1925, oferind explicații detaliate asupra doctrinei cuziste și beneficiind de o răspândire extinsă în județul Botoșani, „alături de numeroase broșuri și ziare ce apar în Capitală și în diferite puncte ale țării” sub egida dreptei radicale⁴⁶.

Supporturile vizuale care au acompaniat presa scrisă au abordat teme dintre cele mai diverse și au permis propagandiștilor național-creștini specularea oportunistă a subiectelor de actualitate. Spre exemplu, în preajma crizei dinastice din toamna lui 1925, provocată de abdicarea principelui moștenitor Carol, la Botoșani au fost distribuite manifeste fotografice care îl reprezentau pe monarhul extras din linia succesorală, inoculând ideea că „principele ar fi abdicat din alte cauze decât din cele cunoscute”⁴⁷. Subtextul conspiraționist trimitea la presupusele conivențe ale elitelor autohtone cu cercuri alogene interesate de destabilizarea statului

⁴⁴ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 3 r.-v.

⁴⁵ *Ibidem*. Materialul a fost tipărit la Tipografia „Carpați” din Str. Lăpușneanu, nr. 25, municipiul Botoșani, și depozitat la domiciliul doctorului Vasiliu, care își asumase rolurile de coordonator editorial și de distribuitor al ziarului pe teritoriul județului.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 11 r.-v.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 79.

român. Materialele vizuale și textuale diseminate de LANC au fost însoțite invariabil de simbolul svasticii, omniprezent în ciclurile electorale, când dreapta radicală desfășura cea mai intensă activitate în plan local. Reacțiile inițiale ale autorităților au fost ferme, după cum o demonstrează contextul alegerilor legislative din mai 1926, când „împotriva tuturor ziarelor și publicațiilor purtând semnul svastică, afară de ziarul «Apărarea Națională»”, au fost luate „măsuri de prohibire”⁴⁸. La Botoșani, presa locală a consemnat constrângerile semnificative de care au avut parte „ligiștii d-lui Cuza”⁴⁹. În ciuda restricțiilor și a stadiului incipient al infrastructurii sale electorale, LANC a obținut un scor demn de luat în considerare la urne (4,76%), circumscriptiile județene de vârf ale formațiunii fiind chiar cele examinate în prezentul demers⁵⁰. Cea mai bună prestație națională, concretizată într-o majoritate relativă, a fost înregistrată la Dorohoi (40,40%), locul secund între feudele cuziste revenind Botoșaniului (29,53%)⁵¹. Prin urmare, LANC putea clama statutul de actor politic cu o structură regională robustă, o forță națională crescândă și un succes public moderat, chiar dacă triumful inițial nu a mai fost replicat până la mijlocul deceniului următor, după cum o vor indica descrierile subsecvente ale prestației organizației la diferitele scrutine. Din perspectiva efectelor propagandistice, virulența retoricii cuziste s-a dovedit persuasivă pentru un public rezonant la mesajele care descriau profilul iudaic în tușe demonice, maladive sau parazitare și care propuneau un model comunitar închis, în termenii excluziunii etnice și confesionale⁵².

Liniile de falie trasate de ultranaționalismul antisemit au fost amplificate în ciclurile electorale ulterioare, iar cu prilejul scrutinului legislativ din iunie 1931, în raza județului Botoșani circula un manifest ilustrat „care represintă băncile evreești trosnite de svastică”. Textele aferente imaginilor evocau practicile

⁴⁸ *Ibidem*, f. 84.

⁴⁹ „Vestea”, anul I, nr. 19/16 mai 1926.

⁵⁰ În județul Botoșani, pe lista LANC pentru Adunarea Deputaților au fost incluși Haralamb Vasiliu, Alexandru Bacaloglu, Iordan Popovici, V. Gallin și V. Țăranu, în vreme ce pentru Senat a candidat Nicolae Paulescu. În județul Dorohoi, la Adunarea Deputaților au fost înscrși Corneliu Șumuleanu, Gh. Stroici, Ilie Gârneață și M. Gh. Iacobovici, iar la Senat a figurat preotul D. Ștefănescu (MOF, 4 iunie 1926, p. 8012, 8026; 5 iunie 1926, p. 8122, 8128).

⁵¹ Florin-Răzvan Mihai, *Alegerile generale din mai 1926*, în Florin Müller (coord.), *Elite parlamentare și dinamică electorală în România, 1919-1937*, București, Editura Universității din București, 2009, p. 141-144. Următoarele circumscriptii județene în care LANC a performat aparțin aceluiași areal regional: Câmpulung (27,54%), Rădăuți (22,02%), Iași (20,70%), Suceava (17,65%). Dintre cei 10 deputați aleși din partea LANC, au pătruns în legislativ Haralamb Vasiliu din partea județului Botoșani, respectiv Corneliu Șumuleanu din partea județului Dorohoi, lista cuziștilor fiind completată de Paul Iliescu (ales la Câmpulung), M. P. Florescu (la Fălțiceni), Ion Zelea Codreanu (la Rădăuți), Valer Pop (la Satu Mare), Gheorghe Cărlan (la Suceava), Ion Găvănescul (la Iași) și I. Lecca (la Neamț).

⁵² Mihai Chirvăsuță, „Ei” vs. „noi” în discursul electoral al Ligii Apărării Naționale Creștine. Studii de caz: alegerile parlamentare din România în mai 1926, în „Sfera Politicii”, nr. 1-2/2019, p. 60, 67, 74. Expunerea lui Chirvăsuță consemnează virulența mesajului electoral național-creștin, proiectarea în registru dezumanizant a evreilor mobilizând cu recurență calificative repugnante, precum „paraziți”, „corbi”, „lipitori”, „viermi”, „vipere”.

economice exploatare asociate evreilor și presupusa lor influență financiară asupra actorilor politici tradiționali⁵³. Sloganul manifestului – „Jos camăta, jos servitorii cămătarilor cari candidați pe listele partidelor, jos partidele cari sprijinesc pe cămătari și trăiesc din mila lor!” –, interpretat judicios de autorități drept „un îndemn de ațâțare a populației”, a condus la interdicția materialului inflamator⁵⁴. De altfel, activitatea publicistică a filialei cuziste din Botoșani în contextul agitațiilor electorale din 1931 a atras inclusiv reacții oficiale mai severe. Eșaloanele sale superioare au fost vizate de percheziții domiciliare, anchete minuțioase și litigii îndelungate din cauza propagandei „incendiare”⁵⁵, asemenea episoade locale acompaniind o prestație națională modestă în cadrul scrutinului⁵⁶.

În spiritul influențelor și schimburilor care au angrenat vechile și noile drepturi continentale dincolo de granițele naționale⁵⁷, facțiuni din interiorul LANC au militat constant pentru racordarea la circuite politice externe. Interacțiunile național-creștinilor cu parteneri din afara țării au variat de la contacte ideologice și coordonare propagandistică până la sprijin logistic și suport material. Efectele dinamicilor transnaționale în nordul Moldovei sunt exemplificate de un congres regional organizat de cuziști în februarie 1932, la Suceava, la care au participat delegați din județele Putna și Botoșani, eveniment înfățișat ca întrunire supra-națională de anvergură a radicalilor antisemiți. Prezența exponenților unor curente iudeofobe din Franța, Elveția și Germania a facilitat reprezentarea episodului în cheia diplomației informale și a permis cuzismului exagerarea aportului propriu în definirea viziunilor comune ale extremei drepte europene în probleme stricte, precum revizionismul⁵⁸. Figuri influente în ierarhia național-creștină au avut un rol activ în inițierea legăturilor⁵⁹, artizanul evenimentului de la Suceava

⁵³ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 84.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 268.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 267 r.-v. Membrii conducerii LANC Botoșani care au semnat manifestele interzise, fiind vizati de represalii, au fost Haralamb Vasiliu, C. Possa, I. Teodoru, P. Ștefănescu, C. Suceveanu, N. Enășescu, V. Țăranu, Ismail Popovici, I. C. Grassu și Radu Irimuș.

⁵⁶ Pentru al treilea ciclu electoral consecutiv, LANC nu a atins performanțele din mai 1926, înregistrând doar 3,89% la nivel național. Vezi Alexandru Mădescu, *Conflict politic și ideologic în campania electorală din 1931*, în Florin Müller (coord.), *op. cit.*, p. 256.

⁵⁷ Aristotle Kallis, *The Fascist New Order, Violence, and Creative Destruction*, în Arnd Bauerkämper, Grzegorz Rossoliński-Liebe (eds.), *Fascism Without Borders: Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, New York, Berghahn Books, 2017, p. 43-44.

⁵⁸ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 274.

⁵⁹ Integrarea LANC în rețelele transnaționale a beneficiat de factori favorizanți la nivel regional. Anul 1932 a adus intensificarea agitațiilor iredentiste în rândul comunităților germano-fone din Bucovina, cu efecte resimțite în Moldova de Nord. În acest sens, Inspectoratul Regional de Poliție Cernăuți avertiza structurile subordonate, inclusiv pe cele din județul Dorohoi, asupra propagandei național-socialiste din mediul rural, în spatele apelurilor la solidaritate etnică fiind întreprinse inițiative subversive: „În satele din Bucovina, agenții germani originari din Germania [*sic*], sub masca că fac propagandă culturală și religioasă, îndeamnă populația germană la solidarizare și luptă pentru desrobirea lor de sub stăpânire streină. Acești agenți ar fi adepți ai mișcării «hitleriste» din Germania” (AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 3/1932, f. 60 r.-v., 61; dosar 6/1932, f. 70).

fiind doctorul Vasile Trifu, aflat în atenția organelor de supraveghere pentru conferințele antisemite susținute în străinătate și pentru „strânsa corespondență” întreținută „cu toate mișcările antisemite din întreaga Europă și Americă”⁶⁰. În aceeași cheie, în vara lui 1932 și primăvara lui 1933, Gheorghe A. Cuza, fiul liderului național-creștin și secretarul general al formațiunii, a întreprins o serie de deplasări în Germania la invitația conducerii *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP), cu scopul de a asimila reperele politicii național-socialiste și de a le adapta ulterior datelor românești⁶¹. Din nou, ecourile transnaționale au fost resimțite în teritoriu, atunci când Gheorghe A. Cuza, prezent la Albești, în județul Botoșani, în mai 1933, pentru inaugurarea filialei locale, a distribuit cadrelor cuziste uniforme „hitleriste”⁶². Nu întâmplător, în aceeași perioadă s-au intensificat raporturile de cooperare dintre LANC și curentul național-socialist autohton constituit în jurul liderului sas Fritz Fabritius, apropierea politică și ideologică fiind facilitată de conexiunile comune cu fascismul german⁶³.

În acești ani, presa locală național-creștină, într-un registru ideatic similar publicațiilor naționale, dar și organelor de propagandă externă care circulau în provincie⁶⁴, a manifestat o fascinație pentru fascismul italian și național-socia-

⁶⁰ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 274.

⁶¹ Gheorghe T. Pop, *op. cit.*, p. 80-81.

⁶² AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 298.

⁶³ Gheorghe T. Pop, *op. cit.*, p. 84-85, Armin Heinen, *op. cit.*, p. 177, 232; Philippe Henri Blasen, *Extrema dreaptă antisemită*, în Andrei Corbea-Hoișie, Rudolf Gräf (eds.), *Limbă și cultură germană în România (1918-1933)*, vol. I, Iași, Editura Polirom, 2023, p. 440-446. Din postura de fondator, în 1922, al Selbsthilfe, organizație radicală a sașilor din Transilvania, apoi, în 1932, al succesoarei sale, Nationalsozialistische Selbsthilfebewegung der Deutschen in Rumänien (NSDR), ambele situate în orbita naționalismului antisemit german, Fritz Fabritius a întreținut o corespondență cu A. C. Cuza încă din 1922. De la începutul deceniului al patrulea, colaborarea celor doi a prins contururi mai ferme, iar în martie 1932, la Timișoara, a fost parafat un acord de cooperare electorală, semnat din partea LANC de către Gheorghe A. Cuza și Alexandru Țieranu, liderul filialei Timiș-Torontal, iar din partea național-socialiștilor de către Fritz Fabritius și ing. Iosif Langenecker. Deși inaplicabil din cauza impedimentelor juridice confruntate de NSDR, acordul a subliniat unitatea de viziune a semnatarilor în chestiunea antisemitismului. În perioada 1932-1933, atât contactele reciproce dintre NSDR și LANC, cât și raporturile amândurora cu Germania au dobândit o nouă intensitate. În ceea ce îi privește pe național-creștini, după *Machtergreifung*, A. C. Cuza a fost invitat cu recurență la evenimentele organizate de Legația germană și a participat la manifestările național-socialiste de la Nürnberg, obținând, în 1935, o audiență la Führer. Probe similare de atașament politico-ideologic au venit din partea celui alt viitor lider național-creștin, Octavian Goga, care prin intermediul lui Friedrich Weber, detașatul serviciului de presă al regimului național-socialist în România, și la recomandarea lui Friedrich-Werner Graf von der Schulenburg, ministrul plenipotențiar german la București, a obținut, în septembrie 1933, audiențe atât la Hitler, cât și la Goebbels.

⁶⁴ La mijlocul deceniului al patrulea, în Moldova de Nord, cenzura oficială a emis ordine repetate de confiscare a publicațiilor străine considerate subversive, precum „Il Regime Fascista”, „La Nazione”, „La Stampa” sau „Corriere della Sera”, ale fascismului italian, „Völkischer Beobachter” și „Der Angriff”, ale național-socialismului german, respectiv „Action Française”, a extremei drepte franceze (AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1934, f. 129; dosar 9/1936, f. 122). În schimb, ca ilustrare a inconsecvenței cenzurii, erau permise „broșurile ce conțin discursuri oficiale în limbile franceză, germană și română rostite de Adolf Hitler și Goebbels [...] în cazul în care se trimit cu titlu de orientare, în exemplare reduse, prin poștă” (*ibidem*, dosar 9/1936, f. 309).

lismul german, înfățișate drept forțele dominante ale unei noi ordini istorice. Într-un număr din „Chemarea”, liderii carismatici fasciști au fost descriși hagiografic drept modele exemplare pentru națiunile de pretutindeni. Contribuția intitulată *Doi oameni de ispravă*, sub egida redacției, le atribuia lui Hitler și Mussolini trei merite monumentale: reprimarea pericolului revoluționar comunist, suprimarea rețelelor oculte ale francmasoneriei⁶⁵ și cabalei iudaice, respectiv anularea pluripartidismului și a electoralismului democratic. Argumentele enunțate relatau narațiunile propagandistice ale regimurilor elogiuate, inclusiv tema conspirației universale⁶⁶ predestinate înfrângerii în fața cruciadei naționaliste:

Mussolini în Italia și Hitler în Germania, ca niște oameni trimiși de Dumnezeu, în timp ce țările lor erau bântuite de nebunia comunistă, au izbutit să pună mâna pe cârmă, să înscăuneze domnia naționalistă și să-și scape fiecare neamul de la pieire. Ei au distrus hidra francmasonică și au tăiat ghiaralele jidovime; au adus liniște în țară și au asigurat bunul trai al poporului, dând pâine și belșug tuturor acelor cari trăesc din muncă cinstită. Nici unul din ei nu lucrează cu partide și cu alegeri și astăzi 30 milioane Italiani și 70 milioane Germani, în mijlocul Europei bântuite de frământări politice și de sărăcie, trăesc fericiți binecuvântând pe acești doi oameni de ispravă. Dar nu numai țările lor, ci și Europa întreagă trebuie să le poarte recunoștință, căci ei au mântuit lumea creștină de prăpădul bolșevic. Fără ei toate țările Europei, cu noi dimpreună, ar fi fost astăzi un iad cum este Rusia, unde anticristul Iuda domnește prin foamete și omoruri⁶⁷.

Funcția distopiei sovietice de referință negativă absolută evidențiază forța „mitologiei antibolșevice” reperate de Robert Gerwarth și John Horne în imaginarul extremei drepte, respingerea stângii radicale în tradiția contrarevoluționară modernă lăsând locul, în contextul interbelic, viziunilor apocaliptice asociate proiectului leninist și replicilor sale continentale⁶⁸. Cuplarea anticomunismului cu antisemitismul a contribuit la consolidarea ambelor negații ideologice, în condițiile în care, potrivit analizei lui Paul Hanebrink, la nivelul întregului continent, vechile forme de excludere a evreului pe considerentele diferenței confessionale sau statutului apatrid au fost amplificate prin recursul la noile narațiuni ale conspirațiilor revoluționare⁶⁹.

Cu toate acestea, odele aduse fascismului european nu au estompat rivalitatea acerbă a cuzismului cu varianta autohtonă a fenomenului, iar național-

⁶⁵ Pentru o perspectivă asupra publicisticii conspiraționiste a LANC pe marginea francmasoneriei, vezi Alexandru Rufanda, *O analiză a mesajului antimasonic reflectat în paginile publicației Ligii Apărării Național Creștine (LANC)*, „Înfrățirea românească”, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»”, s. Historica, tomul LX, 2021, p. 125-146.

⁶⁶ Lorna Waddington, *Hitler's Crusade: Bolshevism and the Myth of the International Jewish Conspiracy*, Londra, New York, I. B. Tauris, 2007, p. 46-47, 128-129.

⁶⁷ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 403.

⁶⁸ Robert Gerwarth, John Horne, *Bolshevism as Fantasy: Fear of Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917-1923*, în Robert Gerwarth, John Horne (eds.), *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Oxford, Oxford University Press, 2012, p. 40-44.

⁶⁹ Paul Hanebrink, *op. cit.*, p. 7-8.

creștinii și legionarii au concurat nu doar pe teren doctrinar, ci și în selecția socială a aderenților. La mijlocul anului 1933, în anticiparea unei noi runde electorale în cadrul căreia dreapta radicală a înregistrat un scor național semnificativ (4,82%)⁷⁰, în județul Botoșani „numeroși preoți și învățători [...] primesc, prin poștă, diferite broșuri și reviste cu caracter de agitație din partea organizațiilor «Liga Apărării Național Creștine» și «Garda de Fer»”⁷¹. În mod evident, ofensiva propagandistică paralelă a dreptei radicale și a celei fasciste viza adeziunea notabililor satelor, după cum descrierea ulterioară a mecanismelor de mobilizare socială o detaliază. Totodată, asemenea legionarilor, național-creștinii au speculat în mod oportunist reperele comunitare ale tradiției pentru a-și consolida poziția, campaniile lor asidue de recrutare căutând „să profite de toate ocaziunile pentru a face propagandă la sate, în special la serbări populare, baluri, festivaluri, hore etc., în scopul de a obține aderenți la mișcare și batalioanele de asalt”⁷².

În tandem cu publicistica, avansurile locale ale LANC au fost marcate de proliferarea însemnelor vizuale, precum drapelele tricolore având în centru svastica, normalizarea acestora în spațiul public fiind atribuită în rapoartele oficiale unor sincope legale⁷³. Conform demonstrației lui Philippe Henri Blasen, însușirea svasticii ca reper identitar atât în cazul cuzismului, cât și în cel al legionarismului, extragerea sa din recuzita antisemitismului internațional și revendicarea sa drept produs autohton dezvăluie, dincolo de influențe transnaționale de necontestat, unele incoerențe ideatice semnificative⁷⁴. Atât A. C. Cuza, cât și Corneliu Zelea Codreanu au fost familiari cu încărcătura hermeneutică a svasticii, mai ales în lumina contactelor lor directe cu spațiul cultural german. Codreanu a uzat mai curând marginal de valențele simbolului, de pildă, prin afișarea în paginile primului organ de presă legionar, „Pământul Strămoșesc”, adesea în fuziuni stilizate cu crucea creștină⁷⁵. În schimb, Cuza a supralicitat rolul propriu în popularizarea svasticii chiar dinaintea apariției național-socialismului, insistând asupra presupusei sale recurențe în trecutul ancestral românesc. În registrul prolix caracteristic, el a legat simbolul de credințele religioase ale popoarelor tracice, de concepțiile mistice ale migratorilor arieni, de scenariile legendare ale coloni-

⁷⁰ Mihai Petcu, *Alegerile parlamentare din decembrie 1933*, în Florin Müller (coord.), *op. cit.*, p. 304.

⁷¹ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 313.

⁷² *Ibidem*, dosar 1/1933, f. 1030.

⁷³ *Ibidem*, dosar 12/1934, f. 33. În mai 1935, Inspectoratul Regional de Poliție Iași a transmis structurilor subordonate, din rândurile cărora făceau parte și cele din județul Botoșani: „Atâta timp cât arborarea drapelelor cu zvastică la sediul asociațiunii LANC nu cauzează vreo dezordine și nici nu constituie un prilej de incitare la rebeliune, organele polițienești nu pot proceda la ridicarea unor asemenea steaguri, întrucât nu există nici un text de lege care să prevadă dispozițiuni pentru arborarea drapelului”.

⁷⁴ Philippe Henri Blasen, A. C. Cuza, *German Antisemitism, and the Swastika*, în SUBB, *Historia*, vol. 67, nr. 1/2022, p. 24-25.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 44-45.

zatorilor pelasgi sau de evoluțiile milenare ale creștinismului⁷⁶. Amalgamul de ipoteze confuze nu a diminuat însă impactul svasticii în traiectoria cuzismului, asocierea sa cu LANC devenind comună în mentalul colectiv.

La mijlocul deceniului al patrulea, consolidarea dreptei radicale prin fuziunea dintre Liga Apărării Național-Creștine și Partidul Național Agrar, consfințită la Iași, pe 14 iulie 1935, a creat o forță notabilă la polul extremei drepte non-fasciste în forma Partidului Național-Creștin, sub conducerea bicefală a lui A. C. Cuza și Octavian Goga. Unificarea cuziștilor și a agrarienilor a permis extinderea infrastructurii partinice a ambelor formațiuni, dinamizarea mecanismelor lor de mobilizare socială, precum și creșterea suportului extern din partea regimului național-socialist german. În același timp, în provincie, inclusiv în nordul Moldovei, formarea PNC a implicat suficiente elemente de continuitate, liniile propagandistice parcurse vreme de un deceniu și jumătate fiind menținute, chiar dacă într-un ambient conflictual mai accentuat. Legat de acest ultim aspect, Andreea Kaltenbrunner descrie noul suflu al violențelor național-creștine de după fuziune, redând arealul nord-estic al României drept un teren propice propagandei PNC atât în logica raporturilor de rivalitate cu legionarismul, cât și prin prisma nivelului de popularitate al antisemitismului socio-economic și cultural-politic, respectiv al anticomunismului întreținut de proximitatea sovietelor⁷⁷.

În Botoșani, manifestele semnate de PNC au reiterat afilierea ultranaționalistă, exclusivismul confesional și loialitatea dinastică. Stau mărturie materialele distribuite de către filiala din Hârlău, centru urban din sudul județului, prin care noua platformă politică a lui Goga și Cuza a fost înfățișată drept expresia „muncei noastre pusă cu tot sufletul în serviciul credinței creștine a Tronului și al Neamului Românesc”. Ghidați de asemenea repere, „românii din toate satele vecine, cu drapelele lor în perfectă ordine”, au fost îndemnați la încolonarea fizică și simbolică sub stindardul noului partid⁷⁸. Preluată de Eugen Totoescu, avocat care își exercita activitatea ca jurist în cadrul CFR, filiala din Hârlău a profitat de sporul de credibilitate publică adus de fuziune pentru a încerca recrutarea unor notabili locali dincolo de reperele sociale tradiționale reprezentate de preoți și

⁷⁶ *Ibidem*, p. 56. În viziunea lui A. C. Cuza, svastica întruchipa „semnul străvechii noastre dăinuiri, semnul băștinășiei neamului românesc pe pământul său”. Un reper semiotic recurent, acesta s-ar fi aflat „în legătură cu cultul solar”, dar și cu orizonturile „rasei arice, și în special al ramurei Tracilor, din care ne tragem, prin Daci”. În lumea antică, „a trecut în cultul creștin și este forma primitivă a Crucei”, iar de-a lungul veacurilor ar fi devenit un laitmotiv etnografic, regăsit „pe monumente, pe cusăturile naționale, pe creștăturile și pe glugile ciobanilor, pe ouăle de paști, pe podoabele bisericesti” (A. C. Cuza, *Călăuza bunilor români*, p. 53-54).

⁷⁷ Andreea Kaltenbrunner, *Anti-Semitic Violence in Eastern Romania: The National Christian Party's Congress, 8 November 1936*, în „Contemporary European History”, vol. 33, 2024, p. 119-120. Privitor la dimensiunea regională a suprapunerilor ideologice dintre antisemitism și anticomunism, vezi și Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare (1918-1930)*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 299-302, 318-319.

⁷⁸ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1935, f. 118. Manifestul LANC Hârlău anunța o întrunire, cu participare predominant rurală, pentru 22 septembrie 1935, la Grădina „Ramura” din localitate, pentru clarificarea programului politic al PNC.

învățători. Au fost vizați cu precădere magistrații, militarii și funcționarii administrativi, inițiativele de cooptare a acestora fiind lipsite de succese majore⁷⁹, dar rămânând reprezentative pentru ambițiile crescânde ale dreptei radicale.

Amplificarea retorică a forței sociale a PNC, coroborată cu intenția de a recupera teritoriul cedat fascismului, a impulsionat pretenții tot mai frecvente privind accederea la guvernare. De pildă, un manifest al filialei din Botoșani din septembrie 1935 anticipa constituirea unui guvern național-creștin drept împlinirea necesară istoric a voinței populare. Întreaga națiune, afirma documentul, ar fi așteptat alternativa unificatoare la politicianismul perimat și la interesele iudaice din spatele acestuia, precum și transpunerea preceptelor creștinismului ortodox în acțiune politică fermă:

Se apropie guvernarea cuzistă. Țara întreagă o cere. Totul depinde numai de noi. Prin unirea, hotărârea și voința noastră vom înfrânge cârdășia politicianilor tâlhari cu jidanii și-i vom înlătura pentru totdeauna din fruntea treburilor țării, unde au adus numai înstrăinare și ruină. Poporul român cel adevărat, cu suflet creștinesc, trebuie să-și impună voința lui împotriva vânzătorilor de neam. Și pentru ca să ne putem impune această voință trebuie să facem dovada unirii și tăriei noastre prin întruniri cât mai mărețe [...]⁸⁰.

Manifestațiile de masă evocate, prilejuri de reafirmare a suportului popular pentru curentul național-creștin, au generat ecouri puternice în provincie, un exemplu de notorietate fiind congresul de la București din noiembrie 1936, una dintre cele mai importante demonstrații publice ale antisemitismului românesc interbelic⁸¹. Pentru fiefurile gogo-cuziste precum județul Botoșani, dincolo de participarea cu resurse și cadre⁸², asemenea momente anticipau impunerea organizației ca principală forță politică națională. În lunile dinaintea întrunirii din capitală, rapoartele organelor de supraveghere locale au consemnat că militanții național-creștini „cutreeră județul cu mașinile și aruncă manifeste prin care se aduce la cunoștința publicului a lua parte cât mai mare număr, îmbrăcați în uniformă cămăși albastre sau port național”. Notele providențiale ale propagandei dreptei radicale pe marginea congresului aminteau pe alocuri de discursul legionar, însă accentuau pragmatismul politic în detrimentul misticismului fascist. În versiunea gogo-cuzistă, renașterea națiunii române, dependentă de aportul vital al

⁷⁹ *Ibidem*, dosar 2/1937, f. 243 r.-v.

⁸⁰ *Ibidem*, dosar 4/1926, f. 464; dosar 1/1935, f. 117.

⁸¹ Andreea Kaltenbrunner, *op. cit.*, p. 135-136.

⁸² AN-Botoșani, fond Prefectura Botoșani, dosar 49/1936, f. 41, 43. Pregătirile din septembrie și octombrie 1936 prefigurau deplasarea la București a 50 de vagoane CFR destinate național-creștinilor. Rămâne semnificativă reacția statului, care nu s-a limitat la facilitarea logistică a transportului feroviar către evenimentul național antisemit, ci a plusat prin fixarea unui preț derizoriu pentru călătoria tur-retur. Profitând de sprijinul deschis al autorităților, din rândul participanților au făcut parte „foarte mulți cari au plecat de distracție, văzând că drumul costă numai 130 lei”, fiind consemnată deplasarea din județul Botoșani a circa 1.300 de persoane, dintre care „7-800 din comunele rurale și 5-600 din comunele urbane” (*ibidem*, f. 73).

maselor, lua forme mai mundane comparativ cu aspirațiile metafizice ale revoluției antropologice legionare. Pentru congresul de la București, PNC preconiza convocarea câtorva sute de mii de „luptători național-creștini”, veniți „din toate părțile țării”, de la cei mai radicali „lăncieri în cămăși albastre” din formațiunile paramilitare, până la participanții moderați „în port național”. Corpul dirigent al organizației, „în frunte cu marii noștri conducători A. C. Cuza și Octavian Goga” și cu liderii convocați din teritoriu, reda portretul elitei politice alternative a națiunii. Reuniunea în sine, cu drapelele și fanfarele filialelor județene, cu demonstrația coloanelor în marș pe străzile capitalei, cu interferența sensurilor religioase și a celor naționaliste, marca „o adevărată sărbătoare națională” și confirma vocația PNC de instrument politic salvator, „în care Țara întreagă și Neamul își pun toată nădejdea lor”. Nu în ultimul rând, „izbânda cauzei românești și creștine” era asigurată de aportul combativ al românilor care conștientizau superioritatea existenței comunitare în dauna celei individuale, precum și implicațiile decisive ale prezentului, motiv pentru care „nu este iertat nici un adevărat luptător național-creștin să lipsească de la această manifestare istorică”⁸³.

În paralel cu evoluțiile interne, PNC a menținut agenda politico-ideologică a cuzismului prin raportare la desfășurările internaționale și a speculat conjuncturile externe pentru a se defini ca parte integrantă a unui curent radical continental. În iunie 1936, un manifest semnat de A. C. Cuza și Octavian Goga, intitulat *Către românii creștini*, anunța poziționarea organizației, în linia anticomunismului transnațional, împotriva Frontului Popular care repurtase un triumf electoral major în Franța⁸⁴. În toamna lui 1936, odată cu intensificarea ostilităților în cadrul Războiului Civil Spaniol, „Apărarea Națională”, raliată cauzei franchiste și ostilă opoziției republicane, a comunicat

[...] tuturor organizațiilor județene ale Partidului Național Creștin că în ziua când armatele naționaliste din Spania vor intra în Madrid, să sărbătorească acest fapt printr-o slujbă religioasă la biserică, unde se va duce steagul tricolor cu svastica și cu drapelul Spaniei⁸⁵.

Preparativele filialei din Botoșani pentru „a face manifestație de simpatie cu drapelul național trei culori pe străzile acestui oraș cu ocazia căderii Madridului în mâinile naționaliștilor spanioli” au întâmpinat unele impedimente prozaice, precum incapacitatea de a procura vreun însemn franchist⁸⁶. Finalmente, blocajele militare ale alianței ultraconservatoare și fasciste spaniole au condus la anularea manifestației, fără a diminua însă relevanța simbolică a angajamentului

⁸³ *Ibidem*, f. 42.

⁸⁴ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 13/1936, f. 27.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 567. O mare manifestație regională a național-creștinilor din Moldova în sprijinul cauzei franchiste a fost planificată la Iași. O procesiune religioasă de amploare ar fi trebuit să aibă loc la Biserica „Toma Cozma”, anticipând căderea iminentă a Madridului sub asaltul juntei militare.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 625; idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 48/1936, f. 47.

național-creștin. În raport cu cele două regimuri fasciste, PNC a continuat politica de apropiere și imitație. Bunăoară, la începutul anului 1937, din rândul organizațiilor județene au fost recrutate unele „elemente tinere, membri devotați și de toată încrederea”, drept candidați pentru stagii de educație politică, tactică și ideologică în Germania național-socialistă, „pentru a studia acolo organizația tineretului și a taberilor de muncă”⁸⁷. Respectivul transferuri informaționale trebuie înțelese ca reacție la ascensiunea internă a legionarismului. Pe de o parte, încorporarea tineretului în structurile organizaționale proprii reprezenta o restanță a național-creștinilor, întrucât asociaționismul studențesc fusese acaparat integral de Legiunea „Arhanghelului Mihail”⁸⁸. De cealaltă parte, obiectivul de a crea o rețea național-creștină a taberelor de muncă trimitea la una dintre cele mai eficiente metode de mobilizare ale fascismului românesc, un fenomen de notorietate națională la finalul deceniului al patrulea. Pe acest fundal, în ultimul ciclu electoral interbelic, comunicarea PNC din teritoriu a preluat mimetic tezele național-socialismului german, de unde intensificarea retoricii rasiale și diseminarea clandestină a reproducerilor propagandistice naziste⁸⁹. Național-creștinii nu au fost singurii care au transmis asemenea mesaje: în aprilie 1937, filiala PNC din județul Dorohoi consemna excluderi din partid ale activiștilor care răspândiseră materiale legionare de inspirație germană⁹⁰, contribuind implicit la amestecarea unor opțiuni politice reciproc ostile.

În lunile următoare, în anticiparea scrutinului legislativ din decembrie, organizația gogo-cuzistă din Botoșani a dobândit ocazional vizibilitate națională în rândul publicațiilor majore ale extremei drepte autohtone. Spre exemplu, în paginile periodice „Porunca Vremii”, platformă de notorietate a ultranaționalismului antisemit, au fost consemnate în accente dramatice pretenziile persecuției de care ar fi avut parte național-creștinii botoșăneni în campania electorală. Sub conducerea lui Haralamb Vasiliu, apreciat ca „un bun și mare organizator pe tărâmul politicii naționaliste”, care „muncește intens”, organizația locală a fost înfățișată drept victima predilectă a vechilor elite politico-administrative. Confruntate cu scenariul pierderii puterii, acestea ar fi apelat sistematic la metode ilicite de îngrădire a PNC:

Campania electorală se desfășoară în condițiuni care nemulțumesc profund partidele politice opoziționiste și în special pe cele naționaliste. Toate ingerințele și șicanele posibile se îndreaptă împotriva acestora, atât în oraș cât și județ. Mai ales pe cale administrativă, primarii satelor, în majoritatea lor liberali, au toate posibi-

⁸⁷ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 2/1937, f. 66.

⁸⁸ Pentru influența legionarismului asupra Uniunii Naționale a Studenților Creștini din România, vezi Răzvan Ciobanu, *Ipostaze ale ideologiei legionare în România interbelică (1927-1938)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, p. 292-307.

⁸⁹ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 2/1937, f. 950.

⁹⁰ Idem, fond Poliția Dorohoi, dosar 9/1937, f. 4. Spre exemplu, băcanul Dumitru Crițaru din Dorohoi a fost exclus din partid la 9 aprilie 1937, întrucât, „fiind membru al organizației național-creștine, a împărțit printre membrii organizației manifeste a part. «Totul pentru Țară»”.

litățile de a exercita presiuni asupra celor cari au treabă la oficiile lor. Toate manifestele partidelor opoziționiste sunt distruse de către agenții guvernamentali, polițiști și chiar jandarmi⁹¹.

Plasat pe locul al patrulea la scrutinul din decembrie, cu 9,15%, PNC a fost propulsat la guvernare prin ingerințele regelui, devenind instrumentul lui Carol al II-lea pentru compromiterea opțiunii fasciste și pentru instituirea unei scurte etape tranzitorii între democrația parlamentară și autocrația monarhică⁹². În ciuda manierei controversate de accedea la putere, a dependenței de voința tronului și a provizoratului guvernamental, propaganda național-creștină a îmbrățișat noua stare de fapt, anticipând un triumf covârșitor la următorul rând de alegeri, programat pentru martie 1938, dar anulat prin instituirea autoritarismului carlist. În nordul Moldovei, ascensiunea nesperată a gogo-cușiștilor a beneficiat de un relativ capital de popularitate. Rapoartele polițienești din județul Dorohoi consemnau, în ianuarie 1938, succesul populismului economic național-creștin – în special al promisiunilor electorale, adresate concret în exercițiul guvernamental sau vehiculate ca înfăptuiri viitoare, privitoare la combaterea exploatatorilor alogeni și la reducerea prețurilor produselor de consum –, precum și imaginea defavorabilă a forțelor politice tradiționale. Prin contrast, guvernul Goga – Cuza, cu antisemitismul vitriolic al acestuia, era perceput drept alternativa dezirabilă:

Cea mai mare parte din populația română sunt foarte mulțumiți de venirea la guvernare a Partidului Național Creștin, cred că prin acest guvern vor scăpa și ei de sub jugul evreesc, că nu ar mai fi înșelați și speculați. Sunt bucușori că se vor eftini toate, în special lemnele, sarea, gazul, bumbacul, porumbul și altele necesare lor. În caz că acest guvern va face toate aceste, vor fi și ei oameni și nu vor asculta pe nici un partid, vor merge cu actualul guvern și vor da mână de ajutor și vor striga cu toți în cor să trăiască Dl A. C. Cuza și Dl Goga⁹³.

⁹¹ Cum se desfășoară campania electorală la Botoșani, în „Porunca Vremii”, anul VI, nr. 939/4 decembrie 1937.

⁹² Doru Lixandru, *Carol al II-lea, carlismul și carliștii în România anilor 1930*, București, Editura Corint, 2023, p. 182.

⁹³ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 9/1937, f. 7. În săptămânile următoare au fost înregistrate sporadic semne ale entuziasmului popular privind guvernarea PNC, însă proporția acestora este greu de determinat. Din nou, populismul național-creștin s-a folosit eficient de clișeele iudeofobe tradiționale, după cum o indică aprecierile țăranului Maței Mihalache din satul Prelipca, comuna Văculești: „De la acest partid Cuza – Goga, întâi pentru noi țăranii ni s-a ridicat impozitele pentru pământu’ agricol [...]. Ne-a eftinit sarea, gazu’, tutunul, bumbacul, încetul cu încetul ne va eftini toate. Videm de prima dată că a luat cea mai frumoasă măsură cu revizuirea jidanilor și totodată videm când venim prin prăvăliile lor avem oleacă de respect față de dâșii, nu ni mai schimbă mărfurile pe care le lucram, nu ne mai dă afară din dugheni făcându-ne țărani, golani și mârłani. Nu putem spune decât să trăiască acest partid că a luat o hotărâre f. frumoasă, c-am ajuns și noi să nu mai fie copchiii noștri sclavi la jidani și să fie batjocoriți și în special fetele să fie batjocorite de dâșii cu diferite amăgeli, fie obiecte, fie bani”. La fel de pregnante au fost notele anti-elitiste ale mesajului național-creștin, ilustrate de remarcile țăranului Mihai Vătui din satul Căndești, comuna Mihăilești, care spera ca „bucurie să facă Cuza ista cum a făcut și Cuza celălalt bătrân di mult, care o scos biciul din mână boerilor” (*ibidem*, dosar 5/1938, f. 190-191 r.).

În aceeași cheie poate fi explicată ralierea administrației locale la curentul național-creștin, în spiritul practicii cutumiare care impunea alinierea structurilor birocratice din teritoriu la poziția fiecărui nou executiv, un fenomen etichetat de Hans-Christian Maner drept simptomatic pentru fragilitatea parlamentarismului democratic interbelic, dependent de mecanisme patrimoniale perene⁹⁴. Contextul avut în vedere era cu atât mai favorabil controlului provinciei cu cât propaganda rurală a PNC credita formațiunea drept preferință politică a monarhului și o cota cu prima șansă la scrutinul care avea să nu se mai desfășoare⁹⁵. Desigur, în privința transferurilor dinspre vechile forțe politice înspre noua putere, oportunismul politic era greu de distins de asumarea reală a concepțiilor național-creștine:

Cei ce-au trecut la partidul guvernamental se exprimă că acest partid este al creștinilor și al țăranilor căci, zic ei, de 20 ani numai actualul guvern se ocupă în mod real de interesele țăranimii. S-au observat treceri la guvernamentali și din partea intelectualilor, aceștia fiind conduși de idealul național și de crezul că primul guvern național al Țării trebuie să fie cu orice preț sprijinit⁹⁶.

În cele din urmă, închiderea unghiului electoral și debarcarea național-creștinilor de la guvernare au fost explicate prin recursul la scenarii conspirative familiare. Un manifest elaborat de filiala din Hotin, distribuit și în județele vecine, inclusiv în Dorohoi, elogia scurta ședere a PNC la cârma executivului ca moment de armonizare a masei naționale cu elita sa politică. Îndepărtarea figurii patriarhale a lui A. C. Cuza de la putere, deși rolul acestuia de ministru fără portofoliu fusese unul mai curând formal, era deplânsă ca efect al mașinațiilor cabalei iudaice și francmasonice, în note vindicative care anunțau revanșa viitoare a dreptei radicale:

Creștini, Români, Guvernul Național-Creștin și-a făcut pe deplin datoria! Sufletul conducătorilor săi a fost alături de durerile Țării. Astăzi însă, Francmasonii și jidanii au învins! Guvernul lui Tata Cuza a demisionat. Nu Vă Pierdeți însă nădejdea, Viitorul e al nostru și vom izbândi⁹⁷!

III. Teritorializarea politică regională a curentului național-creștin

În paralel cu evoluțiile propagandistice, curentul național-creștin a traversat un proces complex de teritorializare politică, dobândind ancore provinciale solide în nordul Moldovei, Bucovina și nordul Basarabiei. Conform demonstrațiilor lui

⁹⁴ Hans-Christian Maner, *Parlamentarismul în România. 1930-1940*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 36-37, 207.

⁹⁵ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 5/1938, f. 171. De pildă, în satul Tătărașeni, primarul comunei Mileanca, Ioan Răileanu, a organizat o întrunire la care au luat parte aproximativ 200 de locuitori, „cărora le-a vorbit îndemnându-i ca în alegeri să voteze lista guvernului” și asigurându-i de victoria PNC.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 149-151.

⁹⁷ *Ibidem*, dosar 11/1938, f. 49 r.

Radu Florian Bruja dedicate spațiului bucovinean, fiefurile cuziste au beneficiat de acțiunea conjugată a mai multor factori regionali: tradiția antisemitismului antebelic, frecvent asociat influențelor externe (rusofone sau germanofone); carențele procesului de unificare de după încheierea războiului, cu tensiuni majore între tendințele centraliste și curente centrifuge; disfuncțiile specifice periferiei, în special accesul limitat la resurse materiale sau politice; neîncrederea în sistemul democratic și în elitele partinice; apropierea alarmantă a sovietelor și perspectiva expansiunii lor revoluționare⁹⁸. Asemenea fisuri politice și falii sociale au fost speculate de dreapta radicală oriunde aceasta a încercat să se impună în plan local.

În județul Botoșani, organizația LANC a fost constituită în noiembrie 1925, cu sediul pe Str. Cuza Vodă, nr. 29 din municipiul de reședință. Adresa coincidea cu domiciliul președintelui filialei, Haralamb Vasiliu, apropiat al lui A. C. Cuza și agitator local notoriu, aflat în permanent conflict cu forțele de ordine. În subordinea sa a fost plasat un „comitet provizor” cu atribuții executive, reunind un ansamblu divers de notabili locali⁹⁹. Filiala a funcționat în temeiul unui principiu ierarhic rigid, doctorul Vasiliu fiind decident absolut în problemele organizatorice, între care cea mai presantă era dezvoltarea infrastructurii partinice. Pentru extinderea bazei de aderenți, afilierea sa profesională și accesul facil la rețelele sociale tradiționale au jucat un rol esențial, organele de supraveghere înregistrând o direcție dublă a campaniei de recrutare. În raza municipiului, „propaganda în oraș se face mai întinsă de Dl Dr. Har. Vasiliu prin ziarul «Chemarea» și la diferite ocazii ce le are la vizitarea bolnavilor”, conducând la consolidarea filialei urbane în doar câteva luni; în spațiul rural, prozelitismul național-creștin „se face [...] tot de Dl Dr. Vasiliu, D-sa fiind medic de plasă și, cu ocazia inspecțiilor la țară, vorbește la săteni îndemnându-i să se înscrie în LANC”. Mesajele sale clarificau reperele ultranaționalismului antisemit și insistau demagogic asupra unor revendicări precum exproprierea evreilor prin acțiuni radicale, dar pașnice, care ar fi evitat rupturile revoluționare. Era un aspect relevant pentru tentativele național-creștinilor de a se legitima atât în raport cu electoratul rural preocupat de stabilitatea socială, cât și în relație cu autoritățile interesate de menținerea ordinii publice: „Pentru a putea veni la putere, când vor lua toate bunurile din mâna evreilor, toate acestea se vor face cu lege și cu ordine fără să se recurgă la vărsări de sânge”¹⁰⁰.

La mijlocul deceniului al treilea, capacitatea de acțiune a filialei a rămas mai curând limitată. De pildă, în primii săi ani de existență nu au fost înregistrate corpuri paramilitare, prin contrast cu situația județelor bucovinene, unde formațiunile Arcașilor absorbite de LANC erau deja reorganizate în structuri

⁹⁸ Radu Florian Bruja, *Constituirea Ligii Apărării Național Creștine în Bucovina, 1923-1926*, în AT, nr. 1-2/2011, p. 12, 21; idem, *Liga Apărării Național-Creștine în Bucovina, 1926-1928. Între organizare și scindare*, în AT, nr. 1-2/2012, p. 14-15, 18-21.

⁹⁹ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 5 r.-v. Conducerea LANC Botoșani a inclus un proprietar funciar (C. Cucu), un pictor (Victor Gallin), un preot (C. Possa), doi profesori (Trifescu și N. Răutu) și un pensionar (Ficșinescu).

¹⁰⁰ *Ibidem*.

cazone, cu potențial destabilizator¹⁰¹. Totuși, în 1926-1927, dreapta radicală a avansat gradual în Moldova de Nord, camuflându-se adesea în formule tradiționale de asociere, asimilate în rapoartele oficiale celulelor politice fasciste: „Organizațiunile studențești județene ale «Ligei Apărării Naționale Creștine», sub masca de serbări și baluri, organizate în diferite comune, intenționează să creeze mici fracțiuni fasciste la țară”¹⁰². În același timp, Haralamb Vasiliu a legat expansiunea politică de instituirea unor mecanisme financiare autonome, capabile de a asigura filialei sustenabilitatea economică. Astfel, în ianuarie 1927, presa locală consemna succesul proiectului bancar „Înfrățirea Românească”, arondat LANC Botoșani și coordonat personal de doctorul Vasiliu, care colectase depozite estimate valoric la aproximativ două milioane de lei¹⁰³.

Curând, evoluțiile ascendente au fost încetinite considerabil prin efectele unei duble sciziuni care a marcat traiectoria timpurie a curentului cuzist. Mai întâi, în vara lui 1926, un grup disident din eșalonul superior al organizației, intrat în conflict cu A. C. Cuza sub pretextul conduitei arbitrare a acestuia, a definit un proiect național-creștin alternativ, riscând erodarea reciprocă a celor două corpuri politice concurente¹⁰⁴. Ulterior, un nucleu violent al aripii de tineret, ghidat de militantismul mistic al lui Corneliu Zelea Codreanu și Ion I. Moța, a denunțat aspectul gerontocratic, pozițiile retrograde și caracterul stagnant ale cuzismului, desprinzându-se pentru a forma, pe 24 iunie 1927, la Iași, Legiunea „Arhanghelului Mihail”¹⁰⁵. Conform observațiilor lui Robert Adam pe marginea populismului autohton, fracturile extremei drepte au expus antagonismul dintre un naționalism arhaic, paseist, și un alt naționalism transformator, vitalist, surprinse într-o dinamică în care „cel dintâi restaura, al doilea revoluționa”¹⁰⁶.

Rupturile de la vârful LANC au repercutat acut în provincie și au divizat filiala din Botoșani, unde Haralamb Vasiliu a fost cooptat în acțiunea pucistă din „motive de ordin material și personal”, pe fundalul „situației turbure” a relației sale cu A. C. Cuza¹⁰⁷. Din dispozițiile celui din urmă, au urmat două reacții imediate: în primul rând, înființarea unui periodic rival ziarului „Chemarea”, intitulat „Chemarea cuzistă”, sub coordonarea tipografului loialist Ioan Cojocaru,

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 70-71.

¹⁰² *Ibidem*, f. 54.

¹⁰³ „Vestea”, anul II, nr. 35/8 ianuarie 1927.

¹⁰⁴ Disidența a reunit multe dintre figurile exponențiale ale elitei ligiste: avocatul Paul Iliescu (deputat de București, inițiatorul demersului contestatar), profesorul Ion Zelea Codreanu (deputat de Huși), Valer Pop (deputat de Satu Mare), profesorii universitari Corneliu Șumuleanu (deputat de Iași), Ion Cătuneanu și Traian Brăileanu, latifundiarul Hristache Solomon, generalul Ion Macridesco și alții. Acestora li s-au alăturat lideri locali, precum Gheorghe Cârlan (deputat de Suceava) sau, după cum se va vedea, Haralamb Vasiliu. Vezi Armin Heinen, *op. cit.*, p. 120-121.

¹⁰⁵ Pentru circumstanțele desprinderii nucleului fascist din LANC, vezi Oliver Jens Schmitt, *Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului”*, București, Editura Humanitas, 2017, p. 98-104.

¹⁰⁶ Robert Adam, *Două veacuri de populism românesc*, București, Editura Humanitas, 2018, p. 153-154.

¹⁰⁷ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 227-228.

care a demarat o campanie de discreditare a doctorului Vasiliu, calomniatoare prin „calificativele și limbajul uzat”¹⁰⁸; în al doilea rând, transferarea conducerii filialei unui alt acolit, Constantin Possa, membru al comitetului provizoriu și preot paroh la Biserica „Sfântul Nicolae” din Botoșani. În replicile lor publicistice, contestatarii s-au folosit inclusiv de presa locală formal neafiliată pentru a lovi în apropiatii lui A. C. Cuza. În aprilie 1927, într-o adresă înaintată redacției periodicului „Vestea”, Vasiliu denunța uzurparea numelui Cojocaru, descris caricatural drept un „inconștient maniac care și-a însușit prin abuz firma [«Chemarea»] cu toate emblemele, numai pentru răzbunare personală că n-a fost satisfăcut în speranțele lui pecuniare”. Profilul imoral al adversarului era completat prin eticheta infamantă a defectiunii, conform căreia „a fost dezertor pe tot timpul războiului, pentru care a fost adus în lanțuri și pe urmă amnistiat”¹⁰⁹. Un număr ulterior al publicației explica resorturile conflictelor interne ale național-creștinilor prin recursul explicit la propaganda disidenților. Mai precis, erau înfierate tentativele lui A. C. Cuza de a subjuga filiala din Botoșani prin impunerea propriului favorit, Alexandru Bacaloglu¹¹⁰, în fruntea listelor electorale pentru alegerile legislative, în detrimentul doctorului Vasiliu. Se contura, așadar, un episod clasic al tensiunilor dintre dezideratele de control ale centrului, desprins de realitatea teritoriului, și înclinațiile autonome ale periferiei, aflate în prima linie a ultranaționalismului antisemit:

În adevăr în județul nostru ideea naționalistă a prins un teren mai mare datorită faptului că în nordul acesta al Moldovei populația semită este cu mult mai concentrată decât în restul țării. La această luptă de imprimare a notei antisemite județului Botoșani, organizația ligei locale de sub conducerea Doctorului Vasiliu a avut rolul său destul de însemnat, reușind a-și câștiga un loc în Cameră. Ghinion însă pe Dr. Vasiliu că a avut în alegeri al doilea pe listă pe Sandy Bacaloglu, nepotul și protejatul d-lui profesor A. C. Cuza. Reușind numai el singur, d-l A. C. Cuza a vrut să-l debarce spre a face loc protejatului său. Doctorul nu a vrut să capituleze și a reacționat¹¹¹.

Sub aspect politic, fronturile locale au replicat taberele de la vârful ierarhiei național-creștine: loialiștii au fost convocați de Possa la o adunare generală, spre a li se reconfirma fidelitatea și a le fi împărtășite presupusele motivații materiale

¹⁰⁸ *Ibidem*. „Chemarea cuzistă” a avut sediul în Str. Sf. Ilie, nr. 101 bis din Botoșani, iar sarcinile redacționale au revenit aceluiași tipograf Cojocaru.

¹⁰⁹ „Vestea”, anul II, nr. 45/17 aprilie 1927.

¹¹⁰ Militant cuzist violent, asociat și Fasciei Naționale Române (FNR), ulterior legionar, Alexandru „Sandy” Bacaloglu a fost fratele mai cunoscutei Elena Bacaloglu, pioniera proto-fascismului autohton și fondatoarea, în primii ani interbelici, a unui proiect radical italo-român, la intersecția intereselor externe ale regimului mussolinian cu orizonturile ultranaționaliste autohtone. Pentru descrierea violențelor antisemite provocate de Alexandru Bacaloglu sub egida FNR și a LANC, vezi Bronwyn Cragg, *Titus Panaitescu-Vîfor și Fascia Națională Română*, în Philippe Henri Blasen, Bronwyn Cragg, *op. cit.*, p. 218-224. Pentru profilul politico-ideologic al Elenei Bacaloglu, vezi Philippe Henri Blasen, *Elena Bacaloglu (1878-1947) and the Italo-Romanian Idea. A Story of Fascism, Antisemitism and Misogynistic Sabotage*, în ArchM, vol. XV, 2023.

¹¹¹ „Vestea”, anul II, nr. 46-48/24 aprilie 1927.

ale disidenților, despre care se afirma că „nu mai sunt consecvenți doctrinei cuziste și că urmăresc avantaje personale, trădând cauza națională creștină”; separatiștii au fost chemați la o reuniune concurentă, în care protagoniștii sciziunii urmau a fi întâmpinați de reprezentanți ai filialelor rurale, pentru a conferi credibilitate mesajelor disidenței¹¹². În mod semnificativ, reuniunea loialiștilor nu a mai avut loc, deoarece adepții lui A. C. Cuza nu au putut fi mobilizați în numere suficiente. Alte manifestări de susținere dedicate acestuia, programate în municipiul Botoșani, în orașul Hârlău și în târgul Frumușica, au fost anulate din rațiuni similare. În schimb, contramanifestația puciștilor a decurs conform planului, fiind validată de prezența unor figuri precum Ion Zelea Codreanu, Paul Iliescu sau Gheorghe Cărlan, care și-au pledat cauza în fața a aproximativ 150 de delegați de pe întreg teritoriul județului. „Statutarii”, adică cei care privilegiau actele constitutive ale LANC în dauna exceselor autocratice ale lui A. C. Cuza, au deplâns faptul că fondatorul organizației „nu mai este consecvent doctrinei sale” și „numește și îndepărtează din Ligă pe oricine”, fără avizul obligatoriu al comitetului central al formațiunii. În problema punctuală a filialei botoșănene, Cuza a fost blamat pentru că ar fi sabotat „activitatea Dr-ului H. Vasiliu, care a suferit maltratări și arestări până ce a reușit să înjghebeze secția din Botoșani (oraș și județ) și acum ca recunoștință și fără nici un drept DI Cuza îl declară eliminat”. Dincolo de tensiunile interne, dialogurile disidenților au fost centrate asupra unei schițe programatice trasate în eventualitatea într-un totuș improbabilă a accederii LANC la guvernare. Fără a sesiza ironia din spatele intenției de a prelua puterea în stat în pragul imploziei propriului partid, „statutarii” au formulat o serie de „decrete-legi aplicabile imediat” într-o viitoare guvernare antisemită. Acestea includeau exproprierea fondurilor forestiere și a loturilor agricole aflate în proprietatea sau administrarea evreilor, cu redistribuirea lor către etnicii români ca unici posesori legitimi; restricționarea profesională a evreilor, de la prohibiția „de a mai face comerț cu băuturi și medicamente” până la interdicția accesului în domeniul medical sau farmaceutic; confiscarea a „95% din inventarul aflat în mâinile evreilor, după ce mai întâi se va asigura granițele pentru a nu ieși din țară” respectivele bunuri; modificarea cadrului constituțional, astfel încât evreilor să le fie închisă posibilitatea rezidenței „timp de 100 [de] ani”; finalmente, declanșarea unei campanii asimilabile genocidului, mergând de la execuții publice – „acei ce vor trăda cauza națională creștină vor fi spânzurați”, până la deportări în masă – „dacă nu vor ajunge corăbiile românești, se vor împrumuta altele pentru a transporta evreii peste ocean”¹¹³.

Consecințele diviziunilor, dincolo de eșecurile electorale majore¹¹⁴, au fost debilitante pe termen scurt. Național-creștinii au suferit pierderi esențiale de

¹¹² AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 227-228. Spre exemplu, un discurs entuziast în favoarea sciziunii și împotriva conducerii despotice atribuite lui A. C. Cuza a fost susținut de agricultorul Gheorghe Miron din comuna Răuseni, județul Botoșani.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ Ambele facțiuni național-creștine, care au candidat separat la alegerile legislative din mai 1927, au eșuat în atingerea pragului electoral: LANC a obținut 1,90%, iar LANC-Statutar doar

cadre, atât la nivelul aripii tinere, cât și dintre colaboratorii îndelungați ai lui A. C. Cuza. În plus, fisura cuzismului a conferit impulsul original fascismului românesc și a inaugurat un deceniu de ostilitate neîntreruptă între mișcarea legionară și formațiunea național-creștină, în care preeminența ideologică și socială, politică și electorală a revenit treptat, dar ireversibil, celei dintâi. Totuși, LANC și-a dovedit capacitatea de repliere și a reușit dezamorsarea tensiunilor interne, fie prin eliminarea figurilor intransigente, fie prin concilierea unor contestatari, inclusiv a lui Haralamb Vasiliu, reintrat în grațiile lui A. C. Cuza. La Botoșani, depășirea crizei a permis intensificarea eforturilor propagandistice, context în care periodicul „Chemarea” a devenit principala publicație a partidului din nordul Moldovei, deserving inclusiv județele adiacente Suceava, Baia, Câmpulung și Rădăuți¹¹⁵.

În paralel cu expansiunea rurală, infrastructura politică național-creștină s-a extins substanțial în urbanul mic, un exemplu demonstrativ fiind evoluția filialei din județul Dorohoi la începutul deceniului al patrulea. Sub conducerea avocatului Marcel Adam, apropiat de înalta ierarhie partinică și cunoscut pentru conflictele cu instituțiile de forță, secțiunea dorohoiană a crescut organic, mizând pe un suport consistent din rândul claselor de mijloc ale micilor orașe și târguri. La ordinul lui Adam, în ianuarie 1932 a fost constituită filiala LANC din Săveni, sub comanda agronomului Constantin Călărășanu, proprietar de terenuri din satul Avrămeni. În trecut, acesta se remarcase ca promotor al asocierilor agricole cooperatiste, inițiativele sale de constituire a unor obști rurale fiind promovate prin intermediul periodicului „Cooperația”, pe care îl finanța din 1929. Cooptarea politică a unui personaj de notorietate a lui Călărășanu, membru al unor rețele sociale care intersectau urbanul și ruralul¹¹⁶, a fost însoțită de constituirea unui comitet dirigent în subordinea sa, reunind diverși activiști locali¹¹⁷. Între altele,

0,39%, un regres vizibil față de scrutinul anterior; vezi Florin-Răzvan Mihai, *Alegerile generale din mai 1927*, în Florin Müller (coord.), *op. cit.*, p. 77-78, 80-81. Reculul electoral a continuat la runda parlamentară următoare, când formațiunea reunificată a înregistrat doar 1,14%, din nou, sub pragul electoral; vezi idem, *Alegerile generale din 12 decembrie 1928*, în Florin Müller (coord.), *op. cit.*, p. 207-209, 213.

¹¹⁵ Radu Florian Bruja, *Constituirea Ligii Apărării Național Creștine în Bucovina, 1923-1926*, p. 35. Transformarea periodicului „Chemarea” dintr-un ziar local într-o publicație regională a survenit în urma pactului dintre Haralamb Vasiliu și conducătorul filialei Suceava, Gheorghe Cârlan (un alt fost „statutar” reconciliat), respectiv liderul filialei Baia, Vasile Prelipceanu. În timp, Vasiliu a făcut din „Chemarea” o emblemă politică personală, după cum o indică un incident din iulie 1933, în plină campanie electorală, când a fost sancționat de autorități întrucât circula „prin centrul orașului cu automobilul [...] prezentând pe el, pe bara din față, 2 svastici, iar între ele inscripția «Chemarea»” (AN-Botoșani, fond Prefectura Botoșani, dosar 122/1933, f. 10).

¹¹⁶ Spre exemplu, începând din septembrie 1927, acesta figura ca membru în consiliul de administrație al Cooperativei Agricole Săveni din județul Dorohoi, care funcționa în baza legislației băncilor populare, cu un capital inițial de 145.000 de lei (MOF, 20 octombrie 1927, p. 14005, nr. 39332).

¹¹⁷ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 3/1932, f. 10 r.-v. Prin decizia agronomului Călărășanu, cu avizul avocatului Adam, comitetul local al filialei LANC Săveni a fost compus din N. Bălțoi (sergent în rezervă), N. Mântăluță, Gh. Nastaciuc, I. M. Cojocar, Ion I. Matei, C. Musteață,

celula național-creștină din Săveni a organizat festivități patriotice, a diseminat materiale antisemite și antidemocratice, care clamau că „partidul cuzist [este] singurul ce mai poate scăpa țara de nevoi, în care intră și specula banilor”, și a exploatat precaritatea materială a regiunii prin campanii petiționare, care denunțau incompetența administrației și solicitau rectificarea bugetului circumscripției¹¹⁸. Câteva luni mai târziu, în iunie 1932, național-creștinii din Dorohoi au integrat un nod adițional în rețeaua proprie prin înființarea filialei din Mihăileni, sub comanda învățătorului Ilie Mihalache, originar din satul Vlădeni. La fel ca în exemplul anterior, structura locală din Mihăileni reunea un nucleu restrâns, format din câteva zeci de militanți, suficient însă pentru a afecta viața comunității în sensurile scontate de dreapta radicală¹¹⁹.

La începutul deceniului al patrulea, procesul de consolidare a fiefurilor național-creștine a fost acompaniat de progrese importante în relațiile externe, cu efecte palpabile în plan intern. Național-socialismul a rămas reperul dominant, influențele sale în spațiul românesc fiind potențate de triumful politic al lui Hitler din ianuarie 1933, moment după care exemplul german a devenit un termen de referință inclusiv prin prisma dimensiunii sale paramilitare. Proiectul unui corp armat constituit după „modelul cadrelor hitleriste” avea antecedente vechi în gândirea cuzistă, dar abia în 1933 a fost codificat, prin intermediul unui regulament intern detaliat, care contura profilul marțial al formațiunii național-creștine. Distribuit tuturor structurilor din provincie, documentul anunța formarea unor „batalioane de asalt”, inspirate de *Sturmabteilung* (SA), mostrele violenței politice, ierarhiei cazone și spiritului sacrificial etalate de național-socialism drept fundamente ale noilor sale modele comunitare¹²⁰. Tentația mimetică în raport cu fascismul, detectabilă inclusiv în mecanismele de selecție generațională care defineau „elita combativă alcătuită militărește din tinerimea LANC”¹²¹, se explică, din nou, prin competiția dintre cuzism și legionarism pentru înregimentarea tineretului autohton. La fel ca în cazul oponentilor legionari, recrutarea paramilitară era înfățișată ca un triaj moral, având la bază criterii precum „combativitatea, curajul, spiritul de jertfă și disciplină”, iar dorința de a contracara elanul fascist reieșea și din orientarea național-creștinilor înspre „membrii tineretului din centrele universitare”. În spiritul „selecțiunei valorilor”, se preciza că „nu toți membrii tineretului universitar LANC devin și cămași albastre”, culoarea uniformelor paramilitare devenind în anii următori un însemn definitoriu al formațiunii. Ca expresie a fascinației pentru latinitatea clasică, ierarhia dispozitivelor armate împrumuta denumiri romane: batalioanele de asalt deserveau regiunile, centu-

Alex Satala („autor de furturi consemnat”), Iorgu Chiriac și Ion Ghiguță („în casa cărui se adună pe furiș” participanții la ședințele filialei).

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 11, 20.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 68.

¹²⁰ Sven Reichardt, *Violence and Community: A Micro-Study on Nazi Storm Troopers*, în „Central European History”, vol. 46, nr. 2/2013, p. 276, 293-294.

¹²¹ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 4/1933, f. 282-283; idem, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 285-287 și dosar 1/1933, f. 989-990.

riile erau arondate județelor, iar decuriile funcționau în plan local¹²². Disciplina ierarhică accentua principiul „conducerii unice”, conform căruia „toate numirile, înaintările și autorizațiile de constituire a unităților se iau numai de către comandantul suprem” al fiecărui batalion, într-o verticală rigidă a puterii. Numele rezonante ale batalioanelor constituiau trimiteri la figuri ale panteonului național sau la episoade marcante din trecutul medieval și modern. În reprezentarea vizuală, însemnele generice, precum stindardul „pe fondul roșu” și „svastica albastră într-un cerc galben”, erau completate cu fanioanele distinctive la nivel de unitate, iar regimul uniformelor era descris în detaliu, cu referințe abundente de ordin etnografic, istoric și geografic. Aparatul simbolic era completat prin „coruri, fanfare și un serviciu de gorniști” pentru batalioane, prin adoptarea salutului roman patentat de fascism și prin ritualul jurămintelor de fidelitate ca „legământ definitiv [...] care obligă la supunerea desăvârșită”. Nu în ultimul rând, regulamentul insista asupra pedagogiei ideologice întreprinse prin „promovarea doctrinei și programului LANC”, membrii structurilor combatante oferind „concurs nelimitat organizației politice” de care aparțineau și fiind direct subordonați acesteia în preajma scrutinelor, „în vederea unei strânse colaborări și a unificării operațiunii electorale”¹²³.

Deși ponderea tineretului a fost dominantă, o direcție adițională a expansiunii paramilitare a LANC a vizat segmentele muncitorești¹²⁴, obiectiv cu trei semnificații majore. În primul rând, retorica anticomunistă dobânda implicații pragmatice prin infiltrarea spațiului predilect al adversarului ideologic, în contextul în care cuzismul pretindea retoric eliberarea muncitorimii din chingile marxism-leninismului. În al doilea rând, tentativele de atragere a mediilor proletare în proiectul ultranaționalist¹²⁵ indicau doleanțele curentului național-creștin de a rămâne competitiv pe un front social în care înregistrase un devans major în raport cu legionarismul, care se erijase în exponentul politico-ideologic legitim al muncitorilor români, mizând pe adeziunea acestora în extinderea propriilor orizonturi sociale¹²⁶. În al treilea rând, mobilizarea unor „emisari ai secțiunii de propagandă și colportaj” cu sarcina de a distribui „manifeste și instrucțiuni pentru organizarea muncitorilor din stabilimentele industriale”, respectiv de a „creia rebeliuni”, viza destabilizarea întreprinderilor cu capital evreiesc ca strategie de recuperare a resurselor naționale¹²⁷.

¹²² *Ibidem*. Dispunerea acestora era concentrică: batalionul „grupează totalitatea centuriilor dintr-o regiune și este condus de un comandant de batalion”, centuria „este condusă de un centurion și este alcătuită din 10 decurii”, în vreme ce „9 oameni și un decurion formează una decurie, adică celula de organizare a batalioanelor”.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 283; dosar 1/1933, f. 996 r.-v.

¹²⁵ De remarcat proiectul asociaționist al sindicatelor național-creștine, inspirat de corporatismul economic al fascismului italian (Gheorghe T. Pop, *op. cit.*, p. 155-157).

¹²⁶ Florin Müller, *Metamorfoze ale politicului românesc: 1938-1944*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2015, p. 125-129; Răzvan Ciobanu, *Ipostaze ale ideologiei legionare*, p. 78-91.

¹²⁷ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1933, f. 1043.

Trebuie remarcat că orientarea LANC către opțiunea paramilitară a survenit pe fundalul unei noi perioade de stagnare a organizației, replierea armată fiind considerată indispensabilă într-un climat al turbulențelor interne, mai ales în preajma scrutinelor. La nivel de principiu, A. C. Cuza s-a pronunțat mereu vag și contradictoriu asupra violenței politice, deși a girat sau speculat uzajul ilegal al forței încă de la începuturile antebelice ale carierei sale publice¹²⁸. Etichetată pe fond ca „inutilă și primejdioasă”, folosirea sa instrumentală a fost admisă în termeni mai curând amoralici: „nu dezaprobat, nu aprobat, constat”¹²⁹. În cazul particular al batalioanelor de asalt, Cuza a întrezărit atât rațiuni ofensive, de instituționalizare partinică a forței, cât și sensuri defensive, de adaptare la brutalitatea peisajului politic românesc¹³⁰. Dincolo de datele autohtone, în sens sincron, LANC s-a înscris în logica unei epoci a violenței paramilitare generalizate, utilizate de agenți politici din majoritatea spațiilor naționale în scopul declarat de a purifica, unifica sau regenera propriile cadre comunitare¹³¹.

Dacă paramilitarismul a constituit un aspect esențial al tentativelor de revitalizare a curentului național-creștin la începutul deceniului al patrulea, demersuri paralele de reconfigurare au avut loc și în alte planuri. Tot în 1933, sub coordonarea lui Vasile Trifu, menționat anterior în calitate de contact cu mediile național-socialiste, structurile teritoriale ale organizației au fost consolidate, în special în Muntenia, Oltenia și sectoarele Bucureștiului¹³². Educația formațiunilor de tineret a fost intensificată prin intermediul instruirilor doctrinare sub ghidajul avocatului I. V. Emilian, cu cicluri de conferințe referitoare la „mișcarea antisemită nu numai din țară, ci și din străinătate”¹³³. În București, un sindicat național-creștin al muncitorilor, „care în majoritate este format din chelneri”, a devenit popular prin incidentele antisemite provocate, precum cele în care sindicaliștii mergeau „pe la fiecare restaurant și cerea[u] patronilor concedierea chelnerilor străini și înlocuirea cu chelneri români”¹³⁴. Nu în ultimul rând, LANC a improvizat un serviciu intern de informații, dirijat de același doctor Trifu, cu menirea de a asigura verificarea cadrelor și de a preveni infiltrarea agenților subversivi¹³⁵.

Ca efect al reformelor, LANC a înregistrat, conform unui bilanț din 1933, prezențe puternice în peste 40 de județe, cu o pondere superioară în nordul

¹²⁸ Maria Mădălina Irimia, *op. cit.*, p. 85, 88-89.

¹²⁹ A. C. Cuza, *Călăuza bunilor români*, p. xxiii.

¹³⁰ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 283; dosar 1/1933, f. 996 r.-v. Conform rapoartelor polițienești, „scopul batalioanelor de asalt este mobilizarea lor în timpul alegerilor și împărțirea membrilor după trebuință în județele în care candidează. Batalioanele au consenzul de a nu întrebuița violența decât atunci când sunt atacate”.

¹³¹ Robert Gerwarth, John Horne, *Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917-1923*, în „The Journal of Modern History”, vol. 83, nr. 3/septembrie 2011, p. 502.

¹³² AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1933, f. 986-987; Armin Heinen, *op. cit.*, p. 318.

¹³³ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1933, f. 986-987. Un cerc concurent, în ilustrarea dinamicii ostile dintre Trifu și Emilian, a fost constituit de către cel dintâi în jurul periodicului „Acțiunea Românească”, cu scopul identic de educare doctrinară a viitoarei elite cuziste.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ Gheorghe T. Pop, *op. cit.*, p. 95.

Moldovei, Bucovina și nordul Basarabiei¹³⁶. Din acest punct de vedere, este relevantă dispersia geografică a batalioanelor de asalt, care privilegia două areale: pe de o parte, Bucureștiul, sediul Comandamentului Central (formal sub autoritatea lui A. C. Cuza, dar cu rolul de lider operativ revenit lui Gheorghe A. Cuza), precum și al Batalionului „Mihai Viteazul” (condus de avocatul I. V. Emilian); de cealaltă parte, zona de nord-est, cu Batalionul „Cuza Vodă” din Iași (în subordinea studentului Teodor Mociulschi), Batalionul „Dragoș Vodă” din Rădăuți (comandat de notoriul deputat Nichifor Robu¹³⁷), respectiv Batalionul „Ștefan cel Mare” din Bălți (în subordinea fruntașului basarabean Vladimir Novitzki)¹³⁸. Ca exemplu particular, județul Dorohoi a reprezentat un teren fertil pentru recrutarea paramilitară, doar în împrejurimile comunei Darabani, în pădurea Teioasa, luând naștere, în august 1933, patru decurii, în acord cu „dispozițiunile luate de LANC de sub președinția d-lui profesor A. C. Cuza”. La înființare, acestea au fost încadrate în recent constituitul Batalion „Moldova” din Iași, sub comanda lui Gheorghe A. Cuza¹³⁹.

În județul Dorohoi, renovarea politică a dreptei radicale a fost explicată de către Marcel Adam, în dialogurile sale cu filialele rurale, pornind de la trei teze relevante pentru autoreprezentarea național-creștinilor. În primul rând, Adam a accentuat însemnătatea vitală a acțiunii propagandistice, de care depindea forța secțiunilor locale, de unde imperativul de a face „cât mai multă propagandă, întrucât se simte slăbită această organizațiune în județ”¹⁴⁰. În al doilea rând, a infirmat apropierea cuzismului de legionarism, supoziție inspirată de tentativele neconcludente de negociere dintre formațiunile extremiste¹⁴¹, reiterând separația

¹³⁶ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1933, f. 986-987.

¹³⁷ Biografia politică a lui Nichifor Robu este detaliată în Radu Florian Bruja, *Nichifor Robu – trepte către monografia unui politician antisemit*, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»”, s. Historica, Supliment, tomul LII, 2013. Vreme de două decenii, traiectoria lui Robu a bifat toate momentele-cheie din istoria curentului național-creștin. În preajma primei conflagrații mondiale, a făcut parte din formațiunile de Arcași din Bucovina. De la fondarea LANC, a avut un rol important în teritoriu, conducând filiala din Rădăuți. Cu prilejul sciizunii, a denunțat ferm disidența „statutarilor”, loialitatea sa fiind răsplătită de A. C. Cuza cu funcția de secretar general al partidului. La începutul deceniului al patrulea, a coordonat campanii de mobilizare socială și electorală în județele Rădăuți, Suceava, Cernăuți și Storojineț, unde a contribuit la scorurile consistente ale partidului. Deputat de Rădăuți din 1931, s-a remarcat prin violența prestației parlamentare, care i-a atras inclusiv suspendarea din legislativ, performanță dezonorantă împărtășită cu deputatul dorohoian Marcel Adam. Formarea PNC în 1935 i-a consacrat poziția de lider în Bucovina, iar în ultimii ani ai regimului democratic a fost direct implicat în teroarea „cămășilor albastre”. Brutalitatea „lăncierilor” aflați sub comanda sa a vizat atât militanții legionari, cât și populația evreiască. Sub guvernarea gogo-cuzistă, a primit demnitatea de prefect al județului Cernăuți. După debarcarea guvernului PNC, cariera sa politică a luat sfârșit.

¹³⁸ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1933, f. 987.

¹³⁹ Idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1933, f. 73. Un proces-verbal încheiat la Darabani înregistrează trei „decurii” complete și una la jumătatea efectivelor. Toți semnatarii sunt originari din satul Teioasa, iar repetiția unor nume de familie sugerează rolul determinant al rudeniei în stabilirea afinităților politice locale.

¹⁴⁰ *Ibidem*, f. 42 r.-v.

¹⁴¹ Gheorghe T. Pop, *op. cit.*, p. 97-99. Notabile, dar lipsite de consecințe politice concrete au fost dialogurile dintre I. V. Emilian, din partea LANC, respectiv Mihail Stelescu, din partea

tranzantă dintre dreapta radicală și fascism. În al treilea rând, legăturile cu național-socialismul german au fost diminuate retoric, pentru a contracara acuzațiile conform cărora LANC ar fi deservit interesele unei puteri străine¹⁴². În mod semnificativ, Adam a transmis aceste mesaje cu prilejul unei întruniri a delegaților rurali la Dorohoi, în fața unui auditoriu restrâns, dar provenind de pe întreg teritoriul județului, ca ilustrare a acoperirii locale extinse a „cămășilor albastre”¹⁴³.

Înainte de scrutinul din 1933, presiunea crescândă a statului asupra extremei drepte, prin restricționarea manifestațiilor și a publicisticii, a condus, în interiorul organizației național-creștine, la instituirea unor canale de comunicare între centru și teritoriu cu aspect aproape clandestin¹⁴⁴. A. C. Cuza a exercitat un control mai ferm asupra liderilor de filiale, convocați personal pentru a primi „instrucțiuni relativ la normele de propagandă” sau pentru a le fi comunicate dispoziții privind incidente punctuale, precum valorile de arestări din rândurile studenților¹⁴⁵. Dincolo de impedimente precum ostilitatea forțelor de ordine sau ciocnirile cu mișcarea legionară, bilanțul electoral a situat județele Botoșani și Dorohoi, la finalul campaniei electorale intersectate coordonate de Haralamb Vasiliu¹⁴⁶ și Marcel Adam, între puținele circumscripții unde LANC a colectat peste 10.000 de voturi¹⁴⁷, rezultate importante în dinamica unui scrutin în care cuziștii au înregistrat 4,6% la nivel național.

Dincolo de unele succese izolate, privit în ansamblu, până la mijlocul deceniului al treilea partidul a rămas stagnant politic, a înregistrat performanțe electorale inconsecvente și a acumulat un capital de popularitate insuficient, toate aceste blocaje fiind conștientizate de elita național-creștină. Inițiativele consultative atipice lansate de A. C. Cuza, care a ordonat „organizațiunilor de județ de a se aduna fiecare în consiliu și de a-și fixa punctul de vedere în care ar trebui reorganizată LANC”, confirmă perpetuarea impasului intern al proiectului cuzist. Astfel, structurilor teritoriale li s-au solicitat opinii „asupra felului cum sunt organizate acum frățiile de cruce, tineretul universitar LANC și cămășile

Legiunii „Arhanghelului Mihail”, care au tatonat cooperarea prin acțiuni paramilitare sau electorale. Discuțiile ar fi fost inițiate de național-creștini, interesați chiar de posibilitatea fuziunii, dar intransigența lui Corneliu Zelea Codreanu ar fi condus la eșecul negocierilor (AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 4/1933, f. 389 r.-v.).

¹⁴² AN-Botoșani, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1933, f. 42 r.-v.

¹⁴³ *Ibidem*. Au participat delegați din Broscăuți, Arborea, Dumeni, Vorniceni, Prelipca, Brăești, Dersca, Băiceni, Zvoriștea, Horlăceni, Ionășeni, Herța, Molnița, Havârna, Cobăla, Târnauca, Hreățca, Bicești și municipiul Dorohoi.

¹⁴⁴ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 333; dosar 1/1933, f. 1022.

¹⁴⁵ Idem, fond Poliția Dorohoi, dosar 4/1933, f. 231.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 211-212. În vara lui 1933, Vasiliu a fost reperat în repetate rânduri în județul Dorohoi, în acțiuni electorale dincolo de circumscripția proprie. Bunăoară, la 3 iunie, liderul botoșanean traversa satul Brăești „aruncând manifeste din mașină la locuitorii ce-i întâlneau pe stradă”.

¹⁴⁷ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 315-319. Scoruri mai înalte decât cele aproximativ 11.500 de voturi de la Botoșani, respectiv cele aproximativ 11.000 de la Dorohoi au înregistrat doar formațiunile din Bălți (aproximativ 21.000, cu o filială puternică sub conducerea deputatului Gh. Ciolac, a senatorului I. Mumuianu și a liderilor locali A. Rusu și V. Novitzki) și Hotin (aproximativ 13.000, sub coordonarea deputatului de Cernăuți, prof. Teodor).

albastre și cum ar crede că trebuiesc organizate în viitor”, precum și o poziționare de principiu privind regulamentul intern, mai precis „dacă trebuiește modificat statul major al LANC”. Sugestiile filialelor urmau a fi trecute prin filtrul Marelui Consiliu al Ligii, forul central aflat în subordinea președintelui¹⁴⁸.

Finalmente, spirala descendentă a avut parte de un revers extern, în urma fuziunii cu Partidul Național Agrar (PNA) al lui Octavian Goga. Format în 1932 prin desprinderea lui Goga din Partidul Poporului, vechiul proiect politic al lui Alexandru Averescu¹⁴⁹, PNA s-a înscris pe eşichierul aglomerat al extremei drepte autohtone ca formațiune puternic personalizată, centrată ideologic asupra antisemitismului etnocratic și atrasă de fascisme occidentale. În constituirea PNC, tensiunile inerente contopirii a două structuri cu apartenențe regionale, culturi organizaționale și opțiuni doctrinare particulare au fost inevitabile. Paul A. Shapiro merge până la a califica uniunea în sine drept un demers formal, redus la „concesii programatice și tactice” reciproce, acceptate din rațiuni pragmatice de ambele construcții politice, care și-ar fi menținut informal independența¹⁵⁰. Cu toate acestea, dincolo de unele fricțiuni, care au trenat până la momentul accederii la guvernare, regruparea într-o entitate comună a însemnat consolidarea indubitabilă a dreptei radicale. După congresul fondator al PNC de la Iași, din 14 iulie 1935, a urmat un interval de uniformizare sub noua conducere bicefală, cu A. C. Cuza ca „președinte suprem”, demnitate mai curând onorifică, și Octavian Goga ca „președinte activ”, cu prerogative executive reale. Fiefurile tradiționale din Transilvania și Banat ale aripilor național-agrar și feudele din Bucovina, Moldova și Basarabia ale facțiunii cuziste, deși păstrând marje consistente de autonomie, au fost aduse la un numitor comun, național-creștinii dobândind o influență crescândă atât în provincie, cât și în cercurile de putere ale capitalei¹⁵¹.

În plan extern, PNC a asumat un raport aproape satelitar cu fascismul italian și național-socialismul german, în continuarea inițiativelor politico-diplomatice întreprinse anterior atât de LANC, cât și de PNA¹⁵². În mod natural, momentul

¹⁴⁸ *Ibidem*, dosar 1/1934, f. 137.

¹⁴⁹ Adolf Minuț, *Întemeierea Partidului Național Agrar (1932)*, în AMM, vol. XXI, 1999, p. 268-270.

¹⁵⁰ Paul A. Shapiro, *Prelude to Dictatorship in Romania: The National Christian Party in Power, December 1937 – February 1938*, în „Canadian-American Slavic Studies”, vol. 8, nr. 1/primăvara 1974, p. 80.

¹⁵¹ Ion Mezarescu, *Partidul Național-Creștin: 1935-1938*, București, Editura Paideia, 2018, p. 80-89, 142, 158.

¹⁵² Anii dintre fuziune și accederea la guvernare au adus intensificarea contactelor cu figuri naziste de prim rang precum Alfred Rosenberg, direct implicat în constituirea PNC, pe care îl considera acomodabil intereselor economice și politice ale Reichului. Au continuat și demersurile de cooperare cu Legația germană din București, spre exemplu, prin distribuția de materiale antisemite germanofone. Unii lideri național-creștini au întreprins vizite strategice în afara țării: Gheorghe A. Cuza în Germania, unde ierarhia NSDAP i-a sugerat fondarea unui institut româno-german; Octavian Goga atât în Italia, unde a vizat contractarea unor „împrumuturi politice” de la Mussolini, cu care întreținea o corespondență, cât și în Germania, unde a fost primit din nou de Hitler, în vara

fuziunii a fost urmat de intensificarea substanțială a sprijinului material extern pe filiera NSDAP¹⁵³. De aceea apare drept explicabil, în ciuda caracterului reducționist, stigmatul atribuit PNC în epocă, amplificat peste decenii de vulgata marxistă, care a denunțat formațiunea drept coloană a cincea a fascismelor occidentale¹⁵⁴. Concomitent, proiectul național-creștin a fost modelat de imixtiunile carlismului, deserving în forme multiple intențiile lui Carol al II-lea de a vulnerabiliza sistemul parlamentar. Mai întâi, dreapta radicală fortificată a avansat agenda internă a monarhului și a construit simultan punți de dialog cu actori externi de care acesta se putea apropia indirect. Apoi, alternativa legionară a fost contracarată prin crearea unui concurent redutabil pe același culoar, care se raporta la opțiunea fascistă în egală măsură imitativ și ostil. Nu în ultimul rând, erodarea partidelor tradiționale a continuat prin noua validare a soluțiilor radicale în dauna alternativelor consensuale¹⁵⁵.

Dacă în termeni calitativi prefacerile dreptei radicale au implicat suficiente elemente de continuitate, sub aspect cantitativ curentul național-creștin a primit un nou suflu. Conform reconstituirilor lui Radu Florian Bruja dedicate evoluției PNC în Bucovina, liniile de acțiune care au urmat fuziunii indică progrese regionale substanțiale ale organizației reconfigurate: au proliferat filialele locale, în special formațiunile de „lăncieri” (referință marțială la structurile armate național-creștine,

lui 1936, pentru a clarifica implicațiile revizionismului național-socialist. De asemenea, în aceeași perioadă au fost concepute planuri de acțiune transnațională, precum proiectul improbabil al lui Rosenberg de a folosi emigrația albă din România în operațiuni împotriva Uniunii Sovietice (Gheorghe T. Pop, *op. cit.*, p. 152-155; Armin Heinen, *op. cit.*, p. 232-236, 315-317, 322; Ion Mezarescu, *op. cit.*, p. 113-114, 134-135).

¹⁵³ Alfred Rosenberg, în calitate de lider al *Aussenpolitisches Amt*, cu concursul acolitului său, Arno Schickedanz, apropiat de cercurile extremei drepte autohtone, precum și prin medierea lui Radu Lecca, corespondent la București al oficiului național-socialist „Völkischer Beobachter”, a dispus finanțarea PNC cu sute de mii de mărci germane. Pentru descrierea sumară a mecanismului de subsidiere, vezi Paul A. Shapiro, *op. cit.*, p. 54, n. 49.

¹⁵⁴ Este simptomatice definiția oferită de Gheorghe T. Pop în monografia sa dedicată curentului național-creștin: „Partidul Național Creștin, creat în 1935, constituie o încercare a unor cercuri ultrareacționare ale claselor exploatatoare de a găsi soluții pentru stăvilirea mișcării revoluționare, democratice, antifasciste și de a schimba cursul politicii externe a României spre Germania nazistă. El urmărea împiedicarea unirii tuturor forțelor naționale antifasciste în vederea stăvilirii pătrunderii nazismului în România, în scopul suprem al aducerii la putere a acelor cercuri ale burgheziei și moșierimii care doreau antrenarea României în sfera de interese ale celui de-al Treilea Reich” (Gheorghe T. Pop, *op. cit.*, p. 10-11). Deși conținutul evenimential al lucrării, de altfel singura abordare extinsă a temei din întreaga perioadă comunistă, valorifică un fond informațional util, impedimentul euristic major, dincolo de opțiunile metodologice învechite și de prelucrarea necritică a materialului documentar, îl reprezintă tocmai schematismul interpretativ concentrat în definiția de mai sus.

¹⁵⁵ De altfel, carlismul a vizat extinderea frontului radical prin încorporarea de noi formațiuni obediente în proiectul politic gogo-cuzist. Au fost avute în vedere în special Frontul Românesc, format de Alexandru Vaida-Voevod după desprinderea din PNȚ, respectiv Cruciada Românismului, produs al disidenței liderului legionar Mihail Stelescu. Respectivetele absorbții au rămas însă la stadiul teoretic. Vezi Armin Heinen, *op. cit.*, p. 254-257; Radu Florian Bruja, *Din istoria Partidului Național Creștin în Bucovina (1935-1937)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»”, s. Historica, tomul XLIX, 2010, p. 83-84.

derivată din acronimul LANC) arondate celulelor politice; a fost reluată ofensiva propagandistică prin numeroasele materiale publicistice, conferințe și congrese; mobilizarea socială a fost direcționată în tot mai mare măsură dinspre centrele urbane înspre târgurile și așezările mai mici; violența politică a fost exacerbată prin ciocnirile dreptei radicale cu fascismul, precum și prin persecuțiile îndreptate împotriva evreilor¹⁵⁶.

Scena unor evoluții similare, județul Botoșani a înregistrat un avans masiv al PNC începând din toamna lui 1935, fiind semnificativă etichetarea național-creștinilor în materialele structurilor de siguranță drept principala ipostază a extremei drepte la nivel local¹⁵⁷. Explicația instituțiilor statului referitoare la resorturile ascensiunii era de ordin evolutiv, pornind de la stadiul anterior de fragmentare facțională, eșec electoral și decredibilizare populară:

Imediat după alegerile din iarna anului 1933 s-a observat că LANC pierde zilnic membri și amenință cu prăbușirea. Toate eforturile făcute din partea președintelui organizației n-au avut darul de a aduce la vechea matrice pe acei care s-au îndepărtat de la sânul ei, deoarece s-au convins că LANC nu va fi nici când în stare să conducă Țara.

Tocmai unificarea gogo-cuzistă ar fi reaprins, atât în mediile rurale, cât și în rândurile clasei de mijloc urbane, încrederea în opțiunea național-creștină:

A intervenit însă fuziunea dintre D-nii Goga și Cuza, care a trezit din nou între săteni speranța că LANC va deveni partid de guvernământ. Așa se explică faptul că întrunirile Partidului Național Creștin sunt acum bine frecventate. Membrii ei constau din aproape 95% săteni, intelectualii formând conducerea partidului. Zilnic se fac noi înscrisuri.

Un aport hotărâtor a fost atribuit eficienței propagandistice a lui Haralamb Vasiliu, care, „fiind medic, ține în permanență legătură cu sătenii, cărora, la ori ce ocazie, le explică programul, îndemnându-i să facă propagandă pe la sate” și anunțând, fie în paginile publicației „Chemarea”, fie la întrunirile din teritoriu, iminența venirii PNC la guvernare. Din oferta populistă a doctorului Vasiliu, punctul cel mai atractiv îl reprezentau exproprierile funciare, promisiune care determina un segment important al țăranimii sărace „să creadă că numai [PNC] va ameliora simțitor soarta lor”. În același timp, național-creștinii au valorificat degringolada competitorilor politici¹⁵⁸ pentru a-și institui

¹⁵⁶ Radu Florian Bruja, *Din istoria Partidului Național Creștin în Bucovina (1935-1937)*, p. 84-86, 90, 94-98.

¹⁵⁷ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 9/1935, f. 120 r.-v.

¹⁵⁸ Legiunea „Arhanghelului Mihail” traversa un regres local, pus de organele de supraveghere pe seama privilegiilor tineretului ca bazin de recrutare, strategie care îi provocase pierderi în rândul maselor rurale. De aici devansul în fața curentului național-creștin, care „prinde teren din zi în zi și în toate straturile populației românești” (*ibidem*). O prezență chiar mai slabă o înregistra Frontul Românesc, filiala vaidistă fiind lipsită inclusiv de resursele necesare apariției oficiosului propriu, „Biruința” (*ibidem*, dosar 11/1936, f. 73-74).

monopolul local pe culoarul extremist, manifestat printr-o „vie propagandă în tot județul” și prin mobilizarea a „foarte mulți aderenți” în termeni comparativi¹⁵⁹. Conform situației statistice a formațiunilor cu potențial destabilizator, la jumătate de an de la fuziune, național-creștinii dominau județul Botoșani, dispunând de 5.614 membri și 7.300 de simpatizanți, plus alți 1.000 de membri și 600 de simpatizanți în batalioanele de asalt, consemnați distinct. În schimb, Partidul „Totul pentru Țară”, aripa politică a legionarismului, număra doar 50 de membri și 240 de simpatizanți activi, Frontului Românesc îi reveneau 28 de membri și 90 de simpatizanți, în vreme ce structurile afiliate extremei stângi, de la Ajutorul Roșu până la formațiunile comuniste de tineret, cumulau sub 100 de membri¹⁶⁰.

În iulie 1936, când cotidianul gogist „Țara Noastră” a centralizat profilurile filialelor județene național-creștine pentru a sublinia „forța organizată a partidului”, secțiunea din Botoșani a avut parte de una dintre descrierile cele mai amănunțite. Analiza acesteia a inclus trimiteri la popularitatea locală a publicației „Chemarea” și a proiectului bancar „Înfrățirea Românească”, la aportul „adus prin elanul lui și contribuția materială de elementul feminin, atât în oraș, cât și în județ”, și la cooptarea unor „personalități din înalta aristocrație locală”, la forța paramilitarilor de sub comanda profesorului Teodoru și la propaganda întreținută de „echipe de coriști bine instruite”, la contribuțiile substanțiale ale clericilor și la extinderea în mediul rural a formațiunii¹⁶¹. Cu prilejul aceluiași bilanț, filiala din Dorohoi a fost, la rândul său, înfățișată în termeni apreciativi, drept o organizație cu un mare capital de popularitate, care „se sprijină pe un număr de intelectuali dintre figurile cele mai alese ale vieții noastre publice, având membri devotați în toate ramurile de activitate socială”. Aspectele cele mai importante ale evoluției sale au fost distinse în puternica prezență la sate, „cu bravii săteni, luptători neînfricați [...] înfruntând teroarea și persecuțiile politice ale guvernelor, ce s-au perindat la cârma țării”, în expansiunea brațului armat al „tineretului-lăncier”, în propaganda publicistică întreținută prin interme-

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ *Ibidem*, f. 76. Singura rubrică în care dreapta radicală era depășită de fascism, punând în lumină potențialul distructiv superior atribuit acestuia din urmă, viza numărul indivizilor supraviețuitori în circumscripție: 80 de legionari, comparativ cu doar 32 de național-creștini și membri ai batalioanelor de asalt.

¹⁶¹ *Forța organizată a Partidului Național-Creștin*, în „Țara Noastră”, anul XV, nr. 1191/16 iulie 1936. Între adepții curentului național-creștin cooptați din rândurile aristocrației locale erau nominalizați prințul Ghika-Dumbrăveni, Jeanot Miclescu, Puiu Sillion și Anibal Ciolacu. În ceea ce privește ierarhia filialei la momentul 1936, se indica plasarea organizației municipale Botoșani în subordinea preotului C. Possa, cu D. Ariciuc drept secretar și prof. D. Hlihor drept casier, în vreme ce secțiunea județeană, sub comanda lui Haralamb Vasiliu, îi avea drept vicepreședinți pe avocații M. Zaiță și C. Suceveanu, respectiv pe învățătorul B. Constantinescu. Între ceilalți membri de frunte erau enumerați avocații E. Totoescu, M. Rătescu și C. Stavrache, preoții Em. Drăgan, V. Lăpușneanu, V. Ionescu, P. Avramof, C. Pantelimon, V. Șova, învățătorii V. Ștefan, Gh. Luca, L. Radeș, comerciantul I. Filipescu, precum și L. D. Tănase, V. Țăranu, D. Șuchianu, C. Ursache, I. Șiștac și Gh. Nițulescu.

diul periodicului local „Izbânda național-creștină” și în proiectele taberelor de muncă¹⁶², la care se va mai face trimitere mai jos.

În acești ani, anvergura politică a PNC în spațiul nord-estic a fost reflectată inclusiv în circulația scenariilor alarmiste privind capacitatea subversivă a formațiunii. De pildă, în octombrie 1936, dinspre Basarabia au fost transmise în nordul Moldovei presupuse „instrucțiuni secrete”, atribuite profesorului C. Tomescu, conducătorul filialei din Lăpușna, care detaliau preparative ale „cămășilor albastre” în vederea unei insurecții. În forma redată, ipoteza conspiraționistă era politic illogică, întrucât implica sincronizarea eforturilor național-creștinilor și legionarilor, într-un tandem în care gogo-cușiștii ar fi acaparat aparatul polițienesc, iar formațiunile fasciste ar fi preluat instituțiile administrative. Scopul ultim al acțiunii era legat de preluarea puterii prin suprimarea vechii elite politice: „Poliția cămășilor albastre va avea însărcinarea să aresteze imediat pe șefii conducători ai partidelor și să-i execute”¹⁶³. În mod firesc, zvonistica nu a fost însoțită de o finalitate materială, dar asemenea narațiuni fictive au fost încurajate tacit de propaganda național-creștină, întrucât popularizau imaginea unei forțe redutabile, care ar fi putut prelua oricând frâiele statului. În realitate, PNC a urmat până la final *statu-quo*-ul, cu atât mai pregnant în ultimii ani interbelici, când a reprezentat atât o parte integrantă a mecanismelor parlamentare, cât și un instrument docil în subordinea carlismului.

Alegerile legislative din 1937 au fost percepute de național-creștini drept examenul electoral suprem, ceea ce explică atât resursele generoase alocate campaniei, cât și desfășurarea brutală a acesteia. Județele din nordul Moldovei au contribuit la valul de violențe, aflându-se în mod recurent în mijlocul tulburărilor regionale. Pentru a oferi doar un exemplu, președintele filialei PNC din Dorohoi, Marcel Adam, în compania lui Constantin Nastasi, lider bucovinean, și a lui Teodor Mociulschi, vârf de lance al radicalismului studentesc, a figurat între protagoniștii distrugerilor provocate în anticiparea scrutinului, terorizând comunitatea evreiască și orchestrând ciocniri paramilitare cu formațiunile legionare¹⁶⁴.

¹⁶² *Ibidem*. În conducerea organizației municipale Dorohoi erau menționați I. Capră, fost lider local agrarian, în calitate de președinte, avându-i drept principali colaboratori pe doctorii C. Enăchescu și T. Ceapara, preotul D. Furtună, D. Romanescu, inginerul I. Pascu și avocatul D. V. Adam. Filiala județeană, precum și corpul de „lăncieri” rămâneau sub autoritatea lui Marcel Adam, sprijinit de vicepreședintele și proprietarul A. Giurgiuveanu, de agronomul C. Călărășanu și de învățătorul I. Mihalache.

¹⁶³ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 13/1936, f. 571. Nu a fost prima instanță în care formațiunile cuziste basarabene au fost prezentate ca revoluționare sau anarhice, narațiunile de acest tip fiind alimentate chiar de subiecții lor. Cu un deceniu mai devreme, în ianuarie 1927, structurile de informații militare au fost anunțate de către avocatul Gheorghiu, președintele filialei LANC din Bălți, de presupusa coordonare a facțiunilor cuziste din mai multe județe ale Basarabiei, preponderent din arealul rural, cu asociații studențești antisemite și cadre militare în termen, pentru a preîntâmpina un complot atribuit celulelor comuniste. Nici atunci nu au fost consemnate efecte materiale ale scenariului vehiculat (*ibidem*, dosar 5/1927, f. 3-4).

¹⁶⁴ Radu Florian Bruja, *Din istoria Partidului Național Creștin în Bucovina (1935-1937)*, p. 95-97.

Cât privește performanțele la urne, dreapta radicală a debutat cu rezultate notabile la alegerile din martie-aprilie pentru consiliile comunale și județene, în urma cărora Botoșaniul și-a reconfirmat statutul de bastion cuzist. Listele locale ale național-creștinilor au obținut un scor aproximativ egal cu rezultatul cumulat al tuturor competitorilor¹⁶⁵, succesul fiind speculat propagandistic și exagerat retoric în presa națională a dreptei radicale. Oficiosul cuzist „Apărarea Națională” a redat o imagine eroică a lui Haralamb Vasiliu ca artizan al triumfului electoral, descris drept „vajnicul nostru luptător și fruntaș [care] binemerită dela Patrie”, cu meritul de a fi înfrânt opțiunile politice dirijate de interese alogene „prin compromiterea definitivă a internațional-tărăniștilor, ca și prin desființarea lor la Botoșani”¹⁶⁶. La fel, „Țara Noastră”, celebrând succesul reputat de „vechiul și vrednicul luptător dr. Haralamb Vasiliu”, a supralicitat episodul atât ca presupusă dovadă a dominației locale absolute, cât și ca semnal al ascensiunii naționale a partidului în detrimentul vechiului corp politic, cu preținsele sale angrenaje externe:

Izbânda național-creștină este formidabilă. Partidul liberal guvernamental a suferit un dezastru fără asemănare în actualele alegeri administrative, iar național țărăniștii, cari se socotiau ca opoziție îndreptățită la succesiune, au avut o înfrângere și mai rușinoasă, plasându-se în urma învinșilor guvernamentali. Celelalte partide s-au dovedit ca organizațiuni cari nu contează în lupta electorală de la Botoșani, unde național-creștinii s-au consacrat definitiv ca stăpâni fără rivali ai situației. [...] Sperăm că lecția de la Botoșani va servi tuturor inconștienților, cari se pun în calea marșului triumfător al mișcării de salvare a neamului și statului român, de parazitismul străin și exploatarea politicianilor de meserie¹⁶⁷.

Câteva luni mai târziu, în septembrie 1937, o nouă victorie de etapă a național-creștinilor, în alegerile parțiale din județul Dorohoi, a fost întâmpinată cu probe similare de entuziasm din partea platformelor antisemite afiliate PNC. Încă o dată, performanțele locale au fost pe seama conducerii abile a liderilor provinciali, de referințe laudative având parte atât deputatul Marcel Adam, președintele filialei, cât și avocatul Ioan Capră, vicepreședintele național-creștinilor dorohoieni și conducătorul organizației municipale din reședința de județ.

¹⁶⁵ Ion Mezarescu, *op. cit.*, p. 192-194. La scrutinul pentru Consiliul Județean Botoșani, PNC a obținut 19.076 de voturi, eclipsând scorurile competitorilor: PNL cu 7.508, PNT cu 6.233, PNL-Georgist cu 2.821, respectiv Frontul Românesc cu 2.367. Lista candidaților național-creștini a fost deschisă de Haralamb Vasiliu, fiind continuată cu avocatul Mihai Zaiță, profesorul I. Teodoru, avocatul Eugen Totoescu, V. Țăranu, C. Ursache, Gh. Luca, I. Sictuc, V. Tomiță, D. Dursacu, I. David, D. Luchian, N. Burlacu și H. Siminiuc (*ibidem*, p. 328). Performanțe similare cu cele de la Botoșani au mai fost înregistrate de PNC doar în câteva județe basarabene, precum Orhei, Bălți, Tighina și Soroca.

¹⁶⁶ *Succesul Partidului Național-Creștin în alegerile de la Botoșani*, în „Apărarea Națională”, anul XIV, nr. 19/11 mai 1937.

¹⁶⁷ *Strălucita izbândă de la Botoșani în alegerea județeană*, în „Țara Noastră”, anul XVI, nr. 1376/23 aprilie 1937.

Scenele conflictuale descrise de „Țara Noastră” au conturat tabloul unor lupte dezechilibrate, în care reprezentanții vechilor partide, „prin teroare administrativă, prin abuzuri și-o nemaipomenită corupție”, ar fi atentat la buna desfășurare a scrutinului, însă fără a reuși să se impună. Conform reconstituirii propagandistice oferite episodului electoral, factorul etnic și conștiința apartenenței identitare ar fi înclinat decisiv balanța în favoarea PNC, menținând Dorohoiul în rândul celor mai puternice feude național-creștine, în detrimentul concurenței alogene și minoritare pe care ar fi ilustrat-o opțiunea țărănistă:

Cât privește cele câteva mii de voturi țărăniste, ele se datoresc în întregime maselor electorale compacte din târgurile jidovești ale județului: Herța, Darabani, Săveni și Mihăileni. Masele rurale românești resping încă o dată cu scârbă minciuna iudeo-democratică a țărănismului¹⁶⁸.

Ulterior, la scrutinul legislativ din decembrie, scorul național de 9,15% obținut de PNC, apogeul electoral al partidului, a marcat transformarea acestuia în a patra forță politică a României. Totuși, situați la distanță semnificativ în spatele alternativelor mai puternice reprezentate de PNL, PNȚ și Partidul „Totul pentru Țară”, gogo-cuziștii au reprezentat o opțiune guvernamentală pe cât de improbabilă, pe atât de nefirească potrivit convențiilor democratice. Plasarea lor artificială la cârma executivului, din dispoziția arbitrară a monarhului, a constituit una dintre probele finale ale disfuncțiilor regimului politic căruia Carol al II-lea i-a accelerat disoluția. Din nou, județele Botoșani și Dorohoi au ridicat scorul național al PNC, chiar în condițiile concurenței locale cu rețele partinice rodate, care beneficiau de suport administrativ și de resurse materiale consistente¹⁶⁹. Un avantaj esențial a fost reprezentat de capacitatea mobilizatoare a militanților național-creștini, selecția candidaților reunind personaje recurente în analiza de față, cu roluri indispensabile în formarea, consolidarea și extinderea filialelor comunale sau județene încă de la începuturile cuzismului. La Botoșani, lista

¹⁶⁸ *Marea izbândă național-creștină dela Dorohoi*, în „Țara Noastră”, anul XVI, nr. 1466/23 septembrie 1937. Rezultatele scrutinului, contând pentru completarea componenței Consiliului Județean Dorohoi, au adus 14.645 de voturi pentru PNC, comparativ cu 13.529 pentru PNL, 6.846 pentru PNȚ, respectiv 1.973 pentru Frontul Românesc.

¹⁶⁹ La Botoșani, la alegerile pentru Senat au fost înregistrate 8.807 voturi pentru PNL, 4.063 pentru PNC, 3.471 pentru PNȚ, 872 pentru Partidul „Totul pentru Țară” și 579 pentru PNL-Georgist (AN-Botoșani, fond Prefectura Botoșani, dosar 55/1937, f. 56). În aceeași circumscripție, la Adunarea Deputaților au fost consemnate 15.909 voturi pentru PNL, 11.455 pentru PNC, 7.352 pentru PNȚ, 1.867 pentru PNL-Georgist, 1.529 pentru Partidul „Totul pentru Țară”, 1.245 pentru Blocul Evreiesc, 684 pentru Partidul Radical-Țărănesc, 461 pentru Partidul Agrar și 370 pentru Partidul Poporului (*ibidem*, f. 59 r.-v.). La Dorohoi, la Adunarea Deputaților s-au numărat 16.127 de voturi pentru PNL, 10.574 pentru PNC, 5.774 pentru PNȚ, 2.618 pentru Partidul „Totul pentru Țară”, 1.128 pentru Partidul Radical-Țărănesc, 811 pentru PNL-Georgist, 793 pentru Partidul Agrar, 404 pentru Partidul Poporului, respectiv 301 pentru Blocul Evreiesc (idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 23/1937, f. 207). La Senat, în aceeași circumscripție s-au înregistrat 8.103 voturi pentru PNL, 4.463 pentru PNC, 2.255 pentru PNȚ, 693 pentru Partidul „Totul pentru Țară” și 413 pentru Partidul Agrar (*ibidem*, f. 226).

pentru Adunarea Deputaților a fost deschisă de Haralamb Vasiliu, urmat de avocatul Mihai Zaiță, de profesorul universitar bucureștean Ion Sângiorgiu, de învățătorul Bald. Constantinescu din comuna Corni, respectiv de învățătorul Gheorghe Luca din Mănăstireni¹⁷⁰; la Senat au fost înscriși preotul Constantin Possa, respectiv avocatul Constantin Stavrache din Bucecea¹⁷¹. La Dorohoi, în fruntea listei pentru Adunarea Deputaților s-a aflat Marcel Adam, succedat de proprietarul Aurel Giurgiuveanu din Molnița-Lunca, de agronomul Constantin Călărășanu din Avrămeni, respectiv de învățătorul Ilie Mihalache din Mihăileni; la Senat¹⁷² opțiunea național-creștină a fost reprezentată de avocatul Ioan D. Capră din Dorohoi¹⁷³.

Distribuția mandatelor nu a permis pătrunderea tuturor acestora în legislativ, astfel încât doar Vasiliu și Adam au devenit eligibili pentru preluarea portofoliilor de deputați¹⁷⁴, ulterior ambii fiind integrați în structurile executivului format de PNC. În perioada guvernului gogo-cuzist, Vasiliu a îndeplinit funcția de secretar general în cadrul Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale condus de Gheorghe A. Cuza, calitate în care prerogativele sale au inclus vaste atribuții organizatorice, precum și controlul asupra resurselor economice și a personalului ministerial¹⁷⁵. Adam a ocupat pentru scurt timp funcția de prefect al județului Dorohoi, iar apoi a devenit, la rândul său, secretar general al aceleiași Minister al Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, poziție din care a fost însărcinat cu organizarea breslelor și a taberelor de muncă național-creștine și din care a avut o contribuție directă la represiunea legală dezlanțuită contra evreilor. Bunăoară, a fost semnatarul deciziei de interdicție impuse „oricărui evreu de a angaja sau ține în serviciu vreo servitoare creștină sub vârsta de 40 de ani”, o dispoziție motivată, în registrul maladiv al paranoiei antisemite, prin „numeroasele cazuri când s-a semnalat și constatat că patronii evrei care angajează ca femei de serviciu în casa lor tinere, românce, o fac în vederea traficului de carne vie”¹⁷⁶.

IV. Mecanisme de mobilizare socială sub egida proiectului radical național-creștin

Dinamica socială a cuzismului a fost permanent centrată în jurul reperului antisemit, iar firul roșu al tuturor acțiunilor comunitare întreprinse de LANC în teritoriu a fost dat de combaterea presupusului antagonist etnic, pornind de la formele sale imediate. În județele supuse analizei, activismul național-creștin a îmbrăcat, de la primele sale manifestări, un caracter primordial iudeofob. Astfel,

¹⁷⁰ Idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 55/1937, f. 21.

¹⁷¹ *Ibidem*, f. 30.

¹⁷² Idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 23/1937, f. 122.

¹⁷³ *Ibidem*, f. 138.

¹⁷⁴ Ion Mezarescu, *op. cit.*, p. 257, 347.

¹⁷⁵ MOF, 1 ianuarie 1938, p. 2, nr. 129087.

¹⁷⁶ MOF, 14 ianuarie 1938, p. 176, nr. 103412.

la începutul anului 1926, imediat după impunerea lui Haralamb Vasiliu în fruntea filialei din Botoșani, acesta a demarat o serie de acțiuni în mediul rural care au atras un „curent de simpatie în masa țărănească”. Pe de o parte, era vorba despre inițiative aparent constructive, precum organizarea de „case de citire și cooperative în case”, în realitate focare ideologice pentru „simțământul de neam” și spiritul de „solidaritate creștinească”. De cealaltă parte, demersurile vădit discriminatorii, precum declanșarea unei „campanii anti-alcoolice îndreptate împotriva evreilor ce țin cârciumi la sate”¹⁷⁷, speculau clișeele populare care stigmatizau evreii drept factori distructivi ai moralei sociale prin întreținerea premeditată a viciilor autohtonilor¹⁷⁸.

În stadiul incipient al formațiunii, un rol determinant pentru impactul local al acesteia a revenit vizitelor personale întreprinse de A. C. Cuza la Botoșani, prilejuri cu care fondatorul LANC a devenit protagonistul unor coregrafii politice atent construite. Spre exemplu, sosind în reședința de județ la 22-23 februarie 1926, însoțit de un anturaj restrâns¹⁷⁹, a fost întâmpinat de doctorul Vasiliu, maestrul de ceremonii al episodului propagandistic pus în scenă. La descinderea liderului, delegații filialelor rurale botoșănene au fost convocați la sediul județean pentru a lua parte la o procesiune definitorie pentru cuzism, un act ritualic circumscris fenomenului generic de sacralizare a politicii frecvent întâlnit în evoluția organizațiilor radicale. Potrivit teoriei clasice a lui Emilio Gentile, ipostazele politicului sunt infuzate cu substanța spiritualului prin instituirea unui ansamblu de mituri și simboluri ca repere comunitare absolute, prin afirmarea primatului colectiv în dauna condiției individuale, prin asumarea unei misiuni mesianice de către o „comunitate aleasă” autoproclamată, prin ancorarea formelor de solidaritate impuse de aceasta într-o istorie sacră sau prin desfășurarea unor „liturghii politice” specifice¹⁸⁰. Toate componentele enumerate sunt reperabile, într-o formă sau alta, în cazul curentului național-creștin românesc, după cum pot fi identificate, în variante distinctiv fasciste, și la nivelul legionarismului¹⁸¹.

În situația de față, elementul cardinal al ritualului cuzist a fost ceremonia de sfințire a steagurilor, o marcă ideologică și socială a LANC de la fondare și, conform observațiilor lui Oliver Jens Schmitt, o formă de instrumentalizare a

¹⁷⁷ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 11 r.-v.

¹⁷⁸ Andrei Oișteanu, *op. cit.*, p. 173-191.

¹⁷⁹ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 38, 42-43. Între însoțitori s-au numărat colonelul I. Niculcea, militant cuzist din Iași, inginerul Gh. Clime, membru al conducerii centrale a LANC, ulterior figură emblematică a legionarismului, căpitanul Biliuță, reprezentant al filialei din Cluj, respectiv studenții Hazgan și Urziceanu, din partea asociațiilor universitare ieșene.

¹⁸⁰ Emilio Gentile, Robert Mallett, *The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism*, în „Totalitarian Movements and Political Religions”, vol. 1, nr. 1/2000, p. 21-22.

¹⁸¹ Pentru o reexaminare a dimensiunii spirituale a fenomenului legionar pornind de la cultul Arhanghelului Mihail, cu implicațiile sale ideologice și sociale complexe, vezi Roland Clark, „Latent Archangels”: *The Archangel Michael in Romanian Fascism*, în Alexandros Tsakos, Marie von der Lippe (eds.), *The Archangel Michael Beyond Orthodoxies: History, Politics and Popular Culture*, Londra, Bloomsbury, 2025, p. 56-57.

evlaviei populare și a tradiției bisericești, cu suportul activ al clericilor¹⁸². Conform tiparului procesiunii, țăranii proveniți de pe întreg teritoriul județului au fost încolonați într-un cortegiu, condus de Cuza și Vasiliu, iar în fruntea coloanei au fost arborate drapelul tricolor cu svastică, flamura filialei și „o placardă de pânză purtată de doi țărani, cu inscripția «Trăiască Dl A. C. Cuza!»”¹⁸³. Defilarea a avut drept punct final Biserica „Sfântul Nicolae” din localitate. Acolo a urmat oficierea liturghiei ortodoxe de către parohul lăcașului de cult, Constantin Possa, care a condus apoi solemnitatea sfințirii stindardelor purtate de secțiunile rurale, precum și intonarea jurământului de credință. Acesta reiterea devotamentul dinastic, identitatea creștină și angajamentul național combativ al celor care îl intonau: „Jurăm credință M.S. Regelui Ferdinand I, jurăm credință Ligei Apărării Național Creștine că vom lupta pentru apărarea neamului Creștin de dușmani”. După un discurs introductiv al doctorului Vasiliu și o alocuțiune teologică a preotului Possa, intervenția lui A. C. Cuza a luat forma unei diatribe antisemite. Pentru început, rațiunea sosirii sale în localitate a fost explicată prin reprezentarea legală, în calitate de avocat, a țăranului botoșănean Mihai Gh. Budeanu, „care a căzut în păcat omorând cu o lovitură de topor la furie pe jidanul Avram Avramovici [...] cu ocazia cumpărăturii unor lemne din pădure”. Episodul criminal trimitea la mitul înrădăcinat în imaginarul cultural antisemit ce denunța presupușii exploataitori alogeni, mânați de considerente mercantile, care ar fi acaparat ilegitim resursele naturale, pădurile fiind una dintre referințele predilecte ale marotei ultranaționaliste. De la diferendele de ordin economic, perorația lui Cuza a trecut la frontul politic, unde „pericolul jidovesc în țara românească” a fost juxta pus bolșevismului, proiectele politice de stânga, precum național-țăranismul, fiind înfierate ca instrumente ale unor interese antinaționale și anticreștine. În perspectiva alegerilor legislative din 1926, înaintea cărora A. C. Cuza avea să întreprindă un turneu electoral național¹⁸⁴, mesajele sale de mobilizare la urne au îmbinat populismul social și radicalismul antisemit și au anunțat un plan vag de recucerire etnică a spațiului urban. În același sens, o serie de trimiteri istorice incoerente au fost citate ca argumente pentru viitoarea modificare a cadrului constituțional:

[A. C. Cuza] dacă vine la putere, tot în Dealul Spirei, Str. 13 Septembre, va arde constituția cu drepturile evreilor, cum au făcut pompierii în anul în care au apărut Capitala de Turci și au ales Regulamentul Organic, și la 1848. Și va face o nouă constituție fără drepturi la evrei ca să recucerim orașele care le-am pierdut.

¹⁸² Oliver Jens Schmitt, *Clerul ortodox și extrema dreaptă în România interbelică*, în ArchM, vol. VIII, 2016, p. 109-110.

¹⁸³ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 42-43. De remarcat proliferarea, în mai puțin de jumătate de an, a filialelor rurale din județ, la ceremonie participând delegați din Stăncești, Dângeni, Măndrești, Vlădeni, Huțani, Brehuiești, Corni și Stroiești.

¹⁸⁴ Florin-Răzvan Mihai, *Alegerile generale din mai 1926*, în Florin Müller (coord.), *op. cit.*, p. 128-129.

Când manifestația a luat sfârșit, A. C. Cuza s-a deplasat la procesul lui Budeanu, pe care l-a reprezentat cu succes într-o procedură judiciară superficială și expeditivă, finalizată cu achitarea inculpatului în aceeași zi. Verdictul a marcat atât un nou exemplu de impunitate a ultranaționalismului antisemit, cât și un triumf public personal al lui A. C. Cuza, care a părăsit apoi municipiul în ovațiile mulțimii¹⁸⁵.

Ocazional, acesta a mai participat la scene similare pe teritoriul județului Botoșani¹⁸⁶, perioadele sale de absență fiind suplinite de incursiunile altor militanți. De pildă, în mai 1926, Corneliu Zelea Codreanu, liderul tineretului LANC și responsabilul cu instruirea cadrelor, a fost reperat la Botoșani în fruntea unui grup de activiști din structurile studențești, scopul probabil al vizitei sale ținând de recrutarea politică¹⁸⁷. Cu intenții mai clare, în decembrie 1926, colonelul I. Niculcea, membru în conducerea filialei din Iași, a vizitat mai multe târguri botoșănene și a organizat întruniri cu lucrătorii agricoli în gările din Verești, Bucecea, Todireni și Trușești, distribuindu-le manifeste în care îndemna la organizarea de „obști național-creștine”, rețele cooperatiste sub umbrela LANC¹⁸⁸.

În județul Dorohoi, dincolo de vârfurile electorale, organizarea cuziștilor a urmat un curs mai lent, iar impactul social al formațiunii a crescut semnificativ abia de la începutul deceniului al patrulea. În iulie 1931, când Gheorghe A. Cuza, la acel moment deputat de Dorohoi, a venit în localitate pentru a evalua personal stadiul filialelor, a fost întâmpinat de aproximativ 100 de membri ai secțiunilor județene, sub conducerea lui Marcel Adam. În dialogul cu delegații rurali, după ce a subliniat îndeplinirea obligațiilor sale parlamentare în acord cu „nevoile sătești” și cu mandatul popular încredințat, secretarul general al LANC a emis o serie de considerații organizatorice relevante. Mai întâi, a ordonat predarea însemnelor filialelor recent desființate și instituirea unor comitete provizorii pentru a superviza demersuri de comasare acolo unde s-ar fi impus, dispoziții care sugerează unele sincope în procesul de teritorializare politică. Apoi, a subliniat importanța eforturilor propagandistice, prin apelul la materiale publicistice și conexiuni personale, precum și rolul reuniunilor publice, accentuând potențialul substanțial de creștere al Dorohoiului în ambele direcții¹⁸⁹.

Un aspect determinant pentru dinamica partidului în provincie a fost reprezentat de succesiunea scrutinelor, traiectoria electorală a LANC în arealul nord-

¹⁸⁵ AN-Botoșani, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 42-43.

¹⁸⁶ Spre exemplu, prezența sa mai este consemnată la ceremonia de sfințire a drapelului filialelor național-creștine constituite în estul județului, în ianuarie 1927, la Ștefănești, urmând un scenariu foarte similar (*ibidem*, f. 220).

¹⁸⁷ *Ibidem*, f. 224.

¹⁸⁸ *Ibidem*, f. 211. Primele ținte ale demersului cooperatist au fost „plugarii cultivatori de sfeclă”. Ulterior, colonelul Niculcea a preluat în nume propriu proiectul obștilor rurale. La începutul deceniului al patrulea, retras din LANC, a fondat diverse formațiuni regionale, precum „Obștea cultivatorilor de sfeclă” sau „Obștea țării”, înscrise inclusiv în competiția politică, dar lipsite de succes electoral. Ulterior, s-a raliat legionarismului (Armin Heinen, *op. cit.*, p. 200).

¹⁸⁹ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 7/1928-1932, f. 118-119. Gheorghe A. Cuza și-a susținut intervenția „în grădina d-nei Maria Simionescu” din Str. Tăutu, nr. 4, din Dorohoi.

estic fiind una ascendentă, după cum o ilustrează campania din vara anului 1932¹⁹⁰, cu intensificarea formelor de mobilizare cuziste. În 19-20 iunie, „cămășile albastre” au organizat simultan o întrunire rurală la Broscauți, prezidată de avocatul Adam, o incursiune în mai multe sate și orașe mici din nordul Moldovei și sudul Bucovinei, sub comanda activistului Ioan Surugiu din Vârfu Câmpului, în fruntea unui grup de studenți, precum și o inițiativă de distribuție a manifestelor electorale, diseminate în județ de Teodor Mociulschi și Gheorghe Luca, vârfuri de lance ale formațiunilor studențești¹⁹¹. Frecvent, operațiunile militanților extremiști au degenerat în ciocniri cu legea, după cum o demonstrează trei incidente din iulie 1932, care relevă, pe fundalul violențelor provocate de dreapta radicală, aspectul fragil al statului¹⁹². La 3 iulie, Mociulschi, candidat pe listele de la Dorohoi pentru Adunarea Deputaților, străbătând județul cu o mașină „pe capota căreia se aflau întinse steaguri trei-color naționale cu svastica și emblema LANC”, a blocat traficul pe Str. Ghica Vodă, una dintre principalele artere ale reședinței de județ, pentru a confrunța un ofițer de poliție. „Punând în același timp mâna pe buzunarul în care avea revolverul”, l-a amenințat cu moartea pe agent, ca reacție la preținse șicane anterioare, pentru ca apoi să părăsească scena incidentului, „văzând că se adună lume”¹⁹³. În aceeași zi, Marcel Adam a fost protagonistul unui episod aproape identic, fiind oprit pe ruta Herța – Cernăuți de către ofițeri aflați în patrulare, legitimat și avertizat asupra interdicției de a „purta steaguri [cu] trei-colorul național la mașină în propagandă politică”. În replică, Adam „a dat ordin șoferului să dea drumul la mașină”, îndreptându-și revolverul înspre ofițeri și afirmându-și intenția de a-i ucide, înainte de a demara în trombă¹⁹⁴. Ulterior, pe 12 iulie, cu ocazia târgului săptămânal de la Dorohoi, anterior menționatul Mociulschi, însoțit de mai multe cadre cuziste, a speculat șansa unei adunări politice spontane, fiind însă descurajat de autorități cu avertismentul

[...] că nu poate ține întruniri politice sub cerul liber în raza oborului, de oarece este zi de târg săptămânal și se aglomerează lumea, se împiedică circulația, stagnează vânzările și cumpărările și chiar se pot produce dezordini.

¹⁹⁰ Scorul de 5,84% raportat de LANC a fost fundamentat pe rețeaua de fiefuri din nordul Moldovei, Bucovina și nordul Basarabiei (Baia, Botoșani, Dorohoi, Iași, Rădăuți, Suceava, Storojineț). Invariabil, respectivele circumscripții județene erau dominate de potenți locali sau de figuri naționale reprezentative ale formațiunii (Vasile Prelipceanu, Haralamb Vasiliu, Marcel Adam, Gheorghe A. Cuza, Nichifor Robu, Gheorghe Cărlan, Vasile Trifu și alții). Vezi Alexandru Mădescu, *Conflict politico-ideologic în campania electorală din 1932*, în Florin Müller (coord.), *op. cit.*, p. 278-279.

¹⁹¹ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 3/1932, f. 80. Atrage atenția traseul rutier și feroviar extins al grupului lui Surugiu, care a bifat satele Buhai, Dersca, Părul Negru, orașul Mihăileni, satul bucovinean Sănăuți, și alte puncte rurale precum Tureasca, Sinăuți, Pueni, Târnauca, Movila, Cristinești, Suharău, Grivița, Dumeni și Cracalia.

¹⁹² *Ibidem*, dosar 5/1932, f. 40 r.

¹⁹³ *Ibidem*, f. 57-58. Rapoartele polițienesti reproduc amenințarea verbală adresată de Mociulschi comisarului-ajutor Vasile Grecu: „Mi-a zis șoferul că i-ai dat ordin a scoate steagurile de pe mașină, te împușc în stradă ca pe un câine!”.

¹⁹⁴ *Ibidem*.

Militantul național-creștin a amenințat forțele de ordine, pentru ca apoi, „însoțit de partizanii săi și parte din sătenii din obor”, să forțeze intrarea în târg, „unde a ținut o scurtă cuvântare, după care a plecat”¹⁹⁵.

Tensiunile electorale au fost perpetuate și prin intermediul întrunirilor publice, împinse fie spontan, fie premeditat, înspre contestarea monopolului statului asupra violenței. Bunăoară, la mijlocul lunii august 1933, o demonstrație cuzistă a fost planificată în apropierea Darabaniului, în pădurea Teioasa, reper deja amintit ca teren de recrutare pentru paramilitarii LANC. Gheorghe A. Cuza și Marcel Adam intenționau să susțină scurte prelegeri, urmate de o procesiune religioasă în cadrul căreia cortegiul participanților s-ar fi îndreptat spre biserica din Darabani, mizând pe mobilizarea câtorva sute de localnici și pe prezența slabă a poliției și jandarmeriei¹⁹⁶. Totuși, la 13 august 1933, delegația condusă de avocatul Adam – reunind agitatori locali, precum învățătorul Ilie Mihalache, liderul național-creștin din Mihăileni, câțiva exponenți ai tineretului universitar, dar și figuri mai cunoscute, precum Visarion Puiu¹⁹⁷, episcop de Hotin și viitor mitropolit al Bucovinei, apoi al Transnistriei – a întâlnit în pădurea Teioasa un număr foarte restrâns de susținători¹⁹⁸. Țăranii prezenți au invocat intimidarea forțelor de ordine, iar liderul național-creștin dorohoian a proferat injurii la adresa ofițerilor de față, apoi a avansat, în fruntea puținilor membri ai cortegiului, către biserica din Darabani, unde cuziștii au perturbat oficiul religios. Instigați de Adam, studenții extremiști au intrat în altercații fizice cu enoriașii, iar incidente au atras un număr mare de localnici la fața locului, inclusiv etnici evrei. Sosirea celor din urmă a inflamat spiritele în rândul național-creștinilor, care au amenințat cu declanșarea unui conflict generalizat, prevenit doar prin intervenția efectivelor de jandarmi. Au urmat măsurile legale firești asupra participanților recalcitranți, supuși perchezițiilor corporale, apoi domiciliare, și chemați în instanță în temeiul acuzațiilor de ultraj. Totuși, în viziunea cuziștilor, înfrângerea trebuia compensată, același Adam planificând, pentru 20 august 1933, o reuniune la Herța, unde se preconiza copleșirea autorităților:

De data aceasta, [Marcel Adam] nu a fost bine pregătit și prevăzător, însă pentru ziua de 20 August a.c., când se va ține întrunirea la Herța, poate să fie și 500 Jandarmi, tot va ține întrunirea cu orice sacrificiu.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁹⁶ Idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1933, f. 63, 67. Valorificarea abilă de către LANC a rețelilor locale a fost sesizată de autorități inclusiv în opțiunea pentru spațiul manifestării: „Pădurea Teioasa este la o depărtare de 3 km de oraș și este proprietatea D-lui Nicu Rosety, care are administrator procurist pe Dl N. Scutelnicu, al cărui fiu, Alex Scutelnicu, este președintele LANC locale”.

¹⁹⁷ Pentru ascensiunea clericală a lui Visarion Puiu, cu detalierea opțiunilor sale antisemite radicale și a aportului activ al acestuia la Holocaustul românesc, vezi Ion Popa, *The Romanian Orthodox Church and the Holocaust*, p. 33-35, 45-46, 108-110.

¹⁹⁸ AN-Botoșani, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1933, f. 72 r.-v. Asociațiile studențești cuziste au fost reprezentate prin Ioan Diaconu și Iacob Târânuceanu din Dorohoi, respectiv Radu Murariu din Herța.

Organele legii au sesizat implicațiile diversioniste ale planului, pe fundalul tensiunilor latente întreținute de cuzziști atât în zona Darabaniului, unde comunitatea iudaică era numeroasă și vulnerabilă, cât și în Herța, unde acoperirea forțelor de ordine era insuficientă:

În localitate, spiritele unora din locuitori fiind agitate, ne putem aștepta dintr-un moment în altul la agresiuni violente față de populația evreiască locală [...]. Membrii LANC sunt hotărâți ca, pe neașteptate și mai precis în ziua de duminică, 20 august a.c., când este anunțată întrunirea lor de la Herța, să vie în Darabani, pentru a se deda la desordine, având credința că tot personalul polițienesc și jandarmi vor fi concentrați la Herța, iar în localitate nefiind personal suficient își vor putea realiza scopul urmărit¹⁹⁹.

Dejucarea intențiilor cuzziștilor a prevenit pierderea controlului social, dar violențele național-creștinilor au continuat, cu girul conducerii partidului. Nu întâmplător, în noiembrie 1933, I. V. Emilian, din postura de lider al structurilor bucureștene, transmitea atât organizației din capitală, cât și unităților din provincie „să nu cedeze sub nici un motiv măsurilor luate de autorități spre a-i împiedica să manifesteze”, instigând filialele cuziste la „luptă chiar dacă va fi cazul să facă victime chiar în Poliție”²⁰⁰.

Deși dreapta radicală își câștigase reputația exceselor violente, nu toate demersurile sale comunitare au vizat scopuri explicit disruptive. La mijlocul deceniului al patrulea, capacitatea mobilizatoare a LANC în nordul Moldovei a fost amplificată prin mari manifestații publice, un reper important fiind congresul de la Botoșani din 23 septembrie 1934, gândit ca demonstrație de forță, dar cu desfășurare pașnică, a național-creștinilor din Bucovina, Moldova de Nord și Basarabia²⁰¹. Congresul a reunit peste 30 de delegații cuziste din județele Botoșani, Baia, Suceava și Rădăuți, sub conducerea președinților de filiale, precum și reprezentanți din județele Dorohoi, Storojineț, Hotin, Bălți, Iași, Bacău și Galați²⁰². Prelegerile susținute au sintetizat pozițiile doctrinare, proiectele politice, opțiunile sociale și angajamentele internaționale ale dreptei radicale autohtone, fiind notabilă alternanța la cuvânt a liderilor marcanti cu localnici mai puțin cunoscuți²⁰³.

Haralamb Vasiliu a deschis suita discursurilor într-un registru similar retoricii fasciste, o înfierare virulentă a clasei politice pornind de la asocierea elitelor venale cu interesele insidioase atribuite oculte iudaice. Rezumate într-un „aspru rechizitoriu [la adresa] tuturor partidelor politice cari s-au perindat până astăzi

¹⁹⁹ *Ibidem*, f. 70.

²⁰⁰ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1933, f. 1030.

²⁰¹ *Ibidem*, dosar 4/1926, f. 412. Reuniți la sediul LANC din Botoșani, delegații filialelor național-creștine au defilat „în cortegii, cu drapele” pe principalele artere ale orașului (Cuza-Vodă, Marchian, Bulevard, Agafton). S-au oprit pe „platoul de la bariera Agafton” pentru discursurile politice, iar la final s-au disipat „în cea mai desăvârșită ordine și liniște” către localitățile de origine (idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 125/1934, f. 13).

²⁰² Idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 125/1934, f. 18-19, 21 r.-v.

²⁰³ *Ibidem*, f. 18-19.

la cârma țării, spunând că ele stau în slujba evreilor și deci nu pot lucra pentru interesele românilor”, tezele sale au fost acompaniate de îndemnuri la rezistență în fața represiunii statului. Astfel, „baionetele jandarmilor” ar fi trebuit evitate până la victoria inevitabilă a cuzismului, întrucât „numai LANC poate salva țara din criza morală și materială în care se găsește”²⁰⁴. Mai preocupat de domeniul economic, Vasile Prelipceanu, deputat de Baia, a adus în discuție presupusul monopol exercitat de capitalul evreiesc, pronunțându-se în cheie populistă „contra trusturilor cari îmbogățesc o serie de politicieni în dauna țăranului muncitor” și reiterând imperativul boicotului. Intervenția lui Gheorghe Cârlan, deputat de Suceava, a constat într-un atac xenofob imund, o dezumanizare grotescă a evreilor, comparați „cu porcii cari au intrat în frumoasa grădină România pe care au distrus-o”. Din unghiul politicii externe, Marcel Adam s-a rezumat la trasarea unei paralele generice între traiectoria național-socialismului german și parcursul curentului național-creștin românesc ca omolog istoric²⁰⁵.

Ignorând convenabil apartenența cuzismului la sistemul pe care îl criticau, câțiva agricultori au luat cuvântul pentru a deplânge diversele carențe ale scenei politice. C. Janică din Mănăstirea Doamnei, județul Botoșani, a evocat conduita represivă a național-liberalilor, „măciucarii liberali” fiind înfățișați ca agenți ai violenței guvernamentale care terorizau spațiul rural și încălcau libertatea electorală în lumea satelor. N. Muraru din județul Baia a explicat impedimentele întâmpinate de dreapta radicală în provincie prin anxietatea elitelor, care ar fi perceput LANC drept „o organizație de temut” și o alternativă de guvernământ viabilă. I. Găitan din comuna Bosancea, județul Suceava, a criticat separația corpului parlamentar de orizontul electoratului, în condițiile în care membrii legislativului, „odată aleși, nu se mai interesează de nevoile alegătorilor”, cuzismul fiind descris drept un fenomen singular prin întâmpinarea doleanțelor reale ale maselor²⁰⁶.

Suprapunerea antipoliticianismului cu antisemitismul a revenit în discursurile reprezentărilor asociațiilor universitare. Studentul I. Răuț din Iași a reluat teza conform căreia „deputații de astăzi apără numai interesele evreilor, fiind cumpărați cu banii acestora, iar pentru binele țăranilor nu lucrează nimic”, exemplul ilustrativ fiind identificat în eșecul proiectului național-țărănist, care ar fi dezertat de la reprezentarea politică a lumii agrare. Rămânând în sfera conspirațiilor, studentul G. Chiriac a denunțat un pretins complot al cadrelor universitare evreiești, mai ales de la profilurile medicale și juridice, care ar fi vizat marginalizarea și persecutarea studenților români creștini. În note mai abstracte, C. Mircea, din partea conducerii tineretului ieșean, i-a închinat un panegiric lui A. C. Cuza, în virtutea presupusei legături de tinerețe, cu implicații patriotice, dar și antisemite, dintre acesta și Mihai Eminescu²⁰⁷.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ *Ibidem*.

Mai departe, avocatul G. Urziceanu, reprezentant al filialei din Bacău, a perpetuat stereotipul evreului trădător în timpul conflagrației mondiale, un mit popular în mediile ultranaționaliste europene, și a condamnat comunitatea iudaică pentru pretinsa subminare a armatei române, fie prin sustragerea de la obligațiile militare, fie prin acțiuni speculative („comerț după front”), fie prin spionaj în slujba inamicului. Din repertoriul comploturilor nu a lipsit tema sovietică, examinată pe larg de Vladimir Novitzki, președintele filialei Bălți, fost ofițer în armata țaristă. Acesta a pus decalajele economice și tulburările sociale traversate de Basarabia natală pe seama efectului conjugat al îmbogățirii evreilor „cu fonduri strânse de pe urma țăranului creștin” și al propagandei bolșevice, exploatare a penuriei, care ar fi urmărit slăbirea statului român prin apropierea de Uniunea Sovietică²⁰⁸. Motivații oculte au fost atribuite și Ligii Națiunilor, „a cărei ființă este opera evreilor”, singura contrapondere viabilă împotriva internaționalismului fiind identificată în Germania național-socialistă. Inspirat de modelul acesteia, Novitzki a imaginat un mecanism persecutoriu destinat etnicilor evrei din spațiul românesc, care ar fi rezolvat brutal dezechilibrele de pe frontul cultural sau economic, unde devansul autohtonilor era admis explicit. Reechilibrarea raportului etnic de forțe ar fi presupus un ansamblu de soluții la limita genocidului, mergând de la supraimpozitarea sau exproprierea până la încarcerarea și exploatarea fizică a dușmanilor desemnați:

Îi vom strânge în lagăre de concentrare și cu baioneta la spate îi vom pune la reparatul șoselelor, tăiatul pădurilor, drenajul bălților din Delta Dunării pentru a face loc de agricultură care să producă hrană pentru români. Adversarii noștri politici ne spun că evreii ar putea fi combătuți pe cale culturală și economică. Or, noi, fiind un popor sărac, nu putem rivaliza cu dâșii. Nu avem cu ce purta copiii în școli, impozitele nu le putem plăti nu că nu vrem, ci pentru că nu avem. Așa stăm și cu comerțul. Ar fi bine să se pună impozite mari pe marile industrii și pe păduri care sunt în mâinile evreilor și cari prin manopere și viclenie știu a se eschiva de la plata dărilor. Noi am ajuns slugi la evrei²⁰⁹.

Un scenariu represiv similar a fost avansat de Nichifor Robu, deputat de Rădăuți, în concepția căruia libertatea evreilor trebuia condiționată de cedarea resurselor acumulate ilicit înapoi în proprietatea statului²¹⁰. Spolierea mino-

²⁰⁸ Conform argumentației lui Oliver Jens Schmitt, mozaicul etnic și confesional al Basarabiei interbelice a dictat strategii specifice ale LANC în regiune. Antisemitismul tradițional împărtășit de comunitatea rusofonă și de cea românofonă, potențat de anticomunism, a devenit fundamentul unei formule identitare primordial confesionale a dreptei radicale, prin recursul la liantul unificator al ortodoxiei. De aici și publicistica bilingvă româno-rusă a național-creștinilor basarabeni (Oliver Jens Schmitt, *Biserica de stat sau Biserica în stat?*, p. 119-120). În sensul specificului endemic poate fi interpretată și desprinderea din LANC a unor facțiuni regionale, precum Liga Creștinilor Basarabeni a lui Nicolae Negru, formată la finalul deceniului al treilea, incapabilă însă de a se impune politic sau electoral. Vezi Armin Heinen, *op. cit.*, p. 200; Florin-Răzvan Mihai, *Alegerile generale din 12 decembrie 1928*, în Florin Müller (coord.), *op. cit.*, p. 207.

²⁰⁹ AN-Botoșani, fond Prefectura Botoșani, dosar 125/1934, f. 18-19.

²¹⁰ Pe parcursul deceniului al patrulea, proiectele de epurare etnică descriind mecanisme variate ale represiunii au proliferat în publicistica antisemiților autohtoni. Bunăoară, Alexandru

ritarilor a fost înfățișată ca o compensație materială și morală: „LANC când va ajunge la putere îi va aduna [pe evrei] în lagăre de concentrare, de unde își vor recăpăta libertatea dacă vor restitui statului banii câștigați pe nedrept în țară”. Conform aceleiași linii argumentative, evreii trebuiau excluși din sectoare-cheie, precum domeniul militar, întreprinderile cu capital evreiesc urmau a fi transferate etnicilor români, iar munca silnică devenea mijlocul ideal de îndreptare a injusteților trecutului:

LANC nu va tolera ca evreii să fie soldați, ci le va impune o taxă care să îmbunătățească traiul soldatului român. Negoțul, industria vor trece în mâinile românilor, iar evreii vor merge la tăiatul pădurilor și alte munci în locul românilor [...] ²¹¹.

Reprezentant al președintelui LANC la congresul de la Botoșani, întrucât A. C. Cuza absenta din rațiuni medicale, Gheorghe A. Cuza a integrat proiectul național-creștin într-un orizont supranațional. Discursul său a pornit de la peisajul funest al unei națiuni române în involuție cronică, „o albie invadată de puhoiul evreesc”, în care doar barajul ultranaționalismului antisemit ar fi preîntâmpinat scufundarea sub valurile alogene. Șansa epocală a revenirii la suprafața istoriei ar fi survenit după ce „ideia națională a triumfat în Italia și Germania”: „Drumul croit este sănătos și deci această politică se poate introduce și la noi”. Desigur, a fost ignorată cu obstinație ascensiunea legionarismului ca expresie a fascismului românesc, statutul de corespondent autohton al curentelor dirijate de Mussolini și Hitler fiind revendicat exclusiv în numele dreptei radicale. Patriarhul antisemitismului românesc, A. C. Cuza, a fost descris de fiul acestuia drept un martir stoic, „prigonit și hărțuit din cauză că partidele politice nu se pot lipsi de banul murdar evreesc”, dar înaintând consecvent, dornic ca „svastica să fluture în toată lumea creștină”. Nu în ultimul rând, secretarul general al LANC și-a informat auditoriul cu privire la deplasarea sa recentă la Nürnberg, relatând progresele întreprinse în vederea constituirii unor organisme antisemite transnaționale ²¹². Șirul discursurilor, susținute în fața unei asistențe de aproximativ 2.500-3.000 de cadre cuziste și martori neafiliați politic, s-a finalizat cu intonarea de imnuri patriotice, apoi cu disiparea ordonată a participanților, îndemnați cu solemnitate de Haralamb Vasiliu „să se împrăștie în liniște, căci timpul pentru răfuiala cu evreii va sosi în curând” ²¹³.

Constituirea PNC în vara lui 1935 a oferit un nou elan mecanismelor de mobilizare ale dreptei radicale, inclusiv prin proliferarea congreselor regionale și naționale. La fel ca în trecut, reuniunile național-creștine au degenerat adesea

Resmeriță, teoretician iudeofob radical apropiat de curentul național-creștin, a inventariat o serie de opțiuni persecutorii similare sau chiar mai radicale, mergând de la boicoturi, exproprieri, șicane birocratice sau teroare socială până la deportări în masă, muncă silnică în lagăre de concentrare sau sterilizare sistematică. Vezi Bronwyn Cragg, *Metamorfoza lui Alexandru Resmeriță. Profesor de desen, lingvist, „preot legionar”?*, în Philippe Henri Blasen, Bronwyn Cragg, *op. cit.*, p. 88-91.

²¹¹ AN-Botoșani, fond Prefectura Botoșani, dosar 125/1934, f. 18-19.

²¹² *Ibidem*.

²¹³ *Ibidem*.

în violențe, cadrele din nordul Moldovei înscriindu-se frecvent între protagoniștii dezordinilor. De pildă, în deplasarea feroviară a delegațiilor național-creștine din Botoșani și Dorohoi la congresul de la Chișinău din 25 august 1935, refuzul de a se lăsa dezarmați în tranzit a provocat o serie de ciocniri cu forțele de ordine. În gara din Ungureni, aproximativ 500 de membri LANC înarmați cu „măciuci de lemn”, care periclita siguranța transportului, au forțat retragerea efectivelor polițienești și de jandarmerie, într-un nou episod de capitulare a statului în fața radicalilor²¹⁴. Reveniți după presupusul moment de comuniune națională de la Chișinău, la care au pretins, exagerat, participarea a peste 100.000 de oameni, național-creștinii botoșăneni au început pregătirile pentru următoarea demonstrație de anvergură. Programată pentru 20 octombrie 1935, la Cernăuți, aceasta ar fi reunit „întreaga Bucovină, spre a asculta pe marii noștri conducători salvatori ai neamului A. C. Cuza, Octavian Goga, [Nichifor] Crainic și alți fruntași” și spre a face „dovada unirii și tăriei noastre prin întruniri cât mai mărețe”²¹⁵, punând în operă un veritabil „Nürnberg românesc”²¹⁶.

În paralel cu marile congrese urbane, PNC a desfășurat campanii de popularizare a fuziunii la sate, un aport important revenind tineretului antisemit aflat în vacanța universitară²¹⁷, mobilizat pentru misiuni propagandistice rurale care prezentau, din nou, scopul adițional de contestare a monopolului legionarismului în zona activismului studentesc. Avântul militant care a urmat unirii gogo-cuziste a fost resimțit cu intensitate și pe teritoriul județului Botoșani, unde, doar în septembrie 1935, au avut loc trei reuniuni importante: la Sulița, pe 14 septembrie, la Dumbrăveni, pe 15 septembrie, respectiv la Hârlău, pe 22 septembrie²¹⁸. Cu fiecare prilej, loialitatea dinastică a fost statuată ca principiu director, PNC asumând dubla vocație de proiect național monarhist și de partid popular de masă, în presupus contrast cu vechile alternative politice: „Să vadă și Măria Sa Regele care este adevărata voință a poporului român și să-i ușurăm astfel sarcina în alegerea sfetnicilor Săi după îndepărtarea celor de azi, a căror nedestoinicie s-a vădit pe deplin”²¹⁹. În plus, manifestațiile au reiterat opțiunea pentru soluții de forță în reconfigurarea corpului politic, un exemplu ilustrativ fiind convocarea, la întrunirea de la Sulița, din 14 septembrie, a aproximativ 350 de „cămăși albastre”, care au defilat în uniforme paramilitare. La întrunire, mai mulți lideri național-creștini botoșăneni, între care Haralamb Vasiliu, avocatul Rătescu, avocatul Zaiță și profesorul I. Teodoru, au reluat vechile clișee privind „acapararea tuturor bunurilor de către evrei și streini” și au afirmat vocația drepte radicale de garant al redistribuției echitabile a resurselor, „pentru ca fiecare să se bucure de drepturile pe care le are”²²⁰.

²¹⁴ *Ibidem*, dosar 115/1935, f. 3.

²¹⁵ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 464; *ibidem*, dosar 1/1935, f. 117.

²¹⁶ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 280.

²¹⁷ AN-Botoșani, fond Legiunea de Jandarmi Dorohoi, dosar 10/1933-1939, f. 32.

²¹⁸ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 1/1935, f. 117.

²¹⁹ *Ibidem*.

²²⁰ Idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 115/1935, f. 4; idem, fond Poliția Botoșani, dosar 9/1935, f. 65. Au fost reprezentate filialele din Sulița, Stroești, Dracșani, Dracsini, Bâznoasa, Lunca,

O lună mai târziu, la 14 octombrie 1935, în târgul Ștefănești, conducătorilor din Botoșani li s-au alăturat avocații C. Suceveanu și N. Pontescu, liderii filialei locale, care au mobilizat aproximativ 1.000 de participanți pentru tradiționala liturghie politică național-creștină, perpetuată cu fidelitate în noua formulă gogo-cuzistă. Cortegiul a defilat până la Biserica „Sfânta Parascheva”, unde au urmat oficiul religios ortodox, ceremonia de sfințire a drapelului și rostirea jurămintelor de fidelitate. Un element distinctiv față de anii de început ai cuzismului a fost reprezentat de pregnanța componentei paramilitare în cadrul procesiunilor. În cazul de față, marșul decuriilor încolonate teatral sub conducerea lui Vasiliu nu a schițat doar un tablou marțial, ci a definit un spectacol al violenței cazone care imita, dar și concura fascismul legionar. Totodată, în defilarea „cămășilor albastre” pe străzile din Ștefănești, auditoriul „a ovaționat și salutat cu dreapta ridicată în sus, strigând «Izbândă!»”, într-o apropiere clară a recuzitei național-socialismului german²²¹. Altfel, substanța mesajului politic a rămas egală: Suceveanu a subliniat consolidarea dreptei radicale sub egida noului PNC; Vasiliu a reluat tiradele antisemite și antipoliticane prin referințe la scandaluri de corupție notorii, precum „afacerea Škoda”; alți vorbitori din rândul delegațiilor urbane și rurale au cerut modificarea pe considerente etnice a cadrului constituțional și privilegierea „elementului românesc”²²².

Tot în octombrie 1935, după desfășurarea congresului de la Cernăuți, național-creștinii din Dorohoi prezenți la adunare au revenit în teritoriu cu noi directive, fixate în apelurile radicale ale lui A. C. Cuza și Nichifor Crainic. Dispozițiile enunțate de conducerea național-creștină au transmis în provincie două mesaje esențiale: pe de o parte, intenția PNC de a accede la guvernare „pe orice cale”, deziderat surprins în aserțiunea lui Cuza potrivit căreia „restul lucrurilor va face și aranja când se va vedea la putere”; de cealaltă parte, continuarea militantismului social prin recursul la violențe, considerate necesare într-un climat politic beligerant: „Vor fi și vărsări de sânge, însă [național-creștinii] nu se sperie și vor fi la datorie”²²³.

La mijlocul anului 1936, două manifestații de anvergură regională au confirmat importanța Moldovei de Nord pentru desfășurările de forțe ale dreptei radicale în noua sa configurație, ambele fiind relatate pe larg în publicistica națională a PNC. Cel dintâi eveniment avut în vedere a fost congresul județean al organizației din Botoșani din 28 mai, care a reunit un număr considerabil de

Zlătunoaia, Cerchejeni, Silișcani, Talpa, Copălău, Stăuceni, Ionășeni și Albești. Pe lângă sutele de cadre cuziste, pe proprietatea activistului național-creștin Gh. Cantoreanu, care a găzduit evenimentul, „s-au adunat foarte mulți curioși, între 800-1.000, ca copii, femei etc., aceasta numai pentru că erau îmbrăcați în uniformă”.

²²¹ Idem, fond Poliția Botoșani, dosar 4/1926, f. 466 r.-v.

²²² *Ibidem*. După Haralamb Vasiliu, au luat cuvântul studentul teolog Chiriac din comuna Românești, profesorul I. Teodoru, avocatul N. Pontescu, preotul Petre Abramov din Dobârceni, profesorul D. Hlihor și avocatul Rădescu din Botoșani, sâtenii Gheorghe Ciomaga și Vasile Țăranu din comuna Stăncești.

²²³ Idem, fond Legiunea de Jandarmi Dorohoi, dosar 10/1933-1939, f. 57.

membri ai filialelor din Moldova și Basarabia, cronica prezentată în „Țara Noastră” estimând prezența la „peste 25.000 de români creștini” animați de „un entuziasm indescriptibil”²²⁴. Deși înfățișat ca o solemnitate publică desfășurată „în cea mai perfectă ordine și disciplină”, congresul a reiterat, prin virulența discursivă extremă, marotele iudeofobe ale formațiunii național-creștine, fiind situat retoric sub egida „reabilitării” identității românești „în toate drepturile [sale] încălcate de musafirii nepoștiți ai Galiției”.

Serviciul religios din deschidere, înscris în tiparele deja descrise, a fost oficiat de preotul Constantin Possa, care a reiterat caracterul sacru conținut de „drumul greu și poate lung al înfăptuirii revendicărilor național-creștine”. Apoi, reprezentantul gazdelor, Haralamb Vasiliu, a susținut un discurs inaugural în care a vituperat contra ipostazelor adversariale familiare ale dreptei radicale: pretinsul val alogen al „veneticilor cari au acaparat târgurile Moldovei”, politicienii venali „cari cred că poporul românesc se mai rabdă stors de truda lui și de avuțiile cari în mod firesc trebuie să-i revină”, respectiv forțele externe „cari cred că România este o țară de sălbateci, o colonie care poate fi exploatată după bunul plac al oricărui”. Din partea filialei Dorohoi, proprietarul Aurel Giurgiuveanu a trasat o analogie între metamorfozele naționale impulsionate de Mussolini și Hitler, mânați de „aceleași principii ca ale noastre”, și proiectele transformatoare planificate de A. C. Cuza și Octavian Goga. Gheorghe Ciolac, deputat de Hotin, a reluat clișeul populist reprezentat de „pedeapsa cu moartea pentru jefuitorii banului public” ca soluție capitală pentru a suprima presupusa „cârdășie politicianisto-jidovească”, în vreme ce Vasile Prelipceanu, deputat de Baia, a prezentat proiectul național-creștin drept singurul vehicul politic capabil de unificarea națională pe alinamente etno-confesionale. Vladimir Novitzki, veteranul extremei drepte basarabene, a narat în accente patetice scenele sordide la care ar fi asistat în regiunea natală „sub amenințarea Cahalului, capitalului jidovesc și a politicianismului”. Registrul lamentației a fost continuat de vicepreședintele PNC Botoșani, avocatul Mihai Zaiță, care a adus în discuție procesul de „colonizare evreiască” și „camarila financiară-economică” responsabile pentru deturnarea resurselor naționale, recurgând la analogii biologice cu implicații rasiste transparente: „Organismul național debilitat a lăsat ca microbii otrăvitori ai parazitismului să depășească limita unei toleranțe și aceea regretabilă”. La rândul său, preotul Avacum Rusu, liderul filialei Ismail, a deplâns „ruina și sărăcia” populației moldovenești și basarabene, pauperitatea maselor rurale fiind pusă pe seama partidelor politice „jidovite și vândute străinilor”. Profesorul C. Tomescu, inspector general al structurilor național-creștine din Basarabia, a subliniat vocația singulară a PNC de formațiune capabilă „să vorbească de Cristos, de Rege și de Neam”, contribuind la revirimentul sentimentului religios în rândul națiunii române. Mai departe, deputatul Nichifor Robu, inspector general al național-creștinilor din Bucovina, a indicat valențele generaționale ale misiunii antisemite

²²⁴ *Marea manifestație românească de la Botoșani*, în „Țara Noastră”, anul XV, nr. 1157/28 mai 1936.

asumate de PNC, livrate în cheia unei profeții sumbre: „Noi vă aducem cuvântul prevestitor că, dacă nu vă veți ridica să scăpați de jidani, copiii voștri vor ajunge argații jidanilor”²²⁵.

Gheorghe A. Cuza a încheiat sarabanda intervențiilor iudeofobe celebrând consolidarea dreptei radicale, de la începuturile sale modeste de după război până la nivelul mișcării „uriae de învoire [*sic*] a neamului”, un ascendent constat și în traiectoria curentului național-creștin la Botoșani. Potrivit argumentației sale, prioritatea PNC rezida în diferențierea fermă de „molima partidelor politice” cu angrenajele lor frauduloase, referința negativă predilectă fiind național-țărănismul, identificat drept un competitor redutabil prin prisma presupusului sprijin al cercurilor financiare iudaice. Prin contrast cu alternativele indezirabile, dreapta radicală își anticipa triumful politic în temeiul purității sale etnice și spirituale, precum și al vocației providențiale de scut național: „[...] noi le răspundem că lupta noastră este o chestiune de socoteală între creștini, în care jidanii n-au ce căuta. Noi vom apăra țara aceasta, nu ei”. La finalul prelegerilor, în tradiția adunărilor național-creștine, Gheorghe A. Cuza și restul fruntașilor PNC s-au îndreptat înspre piața Liceului „A. T. Laurian” din Botoșani, unde vreme de aproape două ore au asistat la defilarea marțială a participanților la congres²²⁶.

A doua mare manifestație gogo-cuzistă desfășurată în nordul Moldovei în aceeași perioadă a fost congresul județean al organizației național-creștine din Dorohoi, din 29 iunie 1936, care, conform cifrelor vehiculate de propaganda partidului, ar fi depășit în proporții adunarea de la Botoșani. Potrivit reproducerilor din „Apărarea Națională”, oferite în rubrica intitulată sugestiv „Antidot contra comunismului”, la eveniment ar fi luat parte peste 40.000 de reprezentanți ai formațiunii, preponderent localnici, dar și delegați din județele Bacău, Hotin, Baia, Rădăuți, Ismail sau Cernăuți²²⁷. Protagonistii episodului au fost A. C. Cuza și Gheorghe A. Cuza, care la sosirea în gara din Dorohoi au fost întâmpinați cu urale, într-o „grandioasă manifestație” a unui contingent gogo-cuzist sub comanda deputatului Marcel Adam, reprezentantul gazdelor. Deschiderea congresului a fost marcată prin formarea unui „cortegiu impunător dela locuința d-lui deputat Adam, cu sute de călăreți în cămăși albastre”, care s-a deplasat în marș, în frunte cu președintele suprem și cu secretarul general al partidului, înspre oborul comunal. Acolo, un sobor de preoți sub conducerea clericului național-creștin D. Furtună a oficiat, „într-o tribună special amenajată”, serviciul religios și ceremonia de sfințire a drapelului tricolor cu svastică. A urmat o alocuțiune a lui Adam, care a comemorat „luptele grele, duse la Dorohoi, pentru promovarea intereselor naționaliste și creștine ale neamului”, insistând asupra orizontului combativ al structurilor locale²²⁸.

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ *Marea adunare a Partidului Național-Creștin la Dorohoiu*, în „Apărarea Națională”, anul XIII, nr. 16/7 iulie 1936.

²²⁸ *Ibidem*.

Prelegerea lui A. C. Cuza a constituit momentul de referință, discursul acestuia, început cu o examinare a sensurilor politice ale devisei „Hristos – Rege – Națiune”, fiind continuat cu abordarea mai multor teme de interes major pentru PNC. Pentru început, problema presei autohtone a fost situată în logica maniheistă a cuzismului prin trasarea unei falii între publicațiile ultranaționaliste, validate moral prin „lupta ce duc în apărarea românismului și contra comunismului”, și cele denunțate ca deservind interese oculte, blamate pentru deruta publică întreținută programatic:

[...] lupta împotriva presei străine trebuie să fie cu atât mai mare cu cât ea vă face să vedeți o hârtie albă drept neagră fără să vă dați seama de ceia ce se ascunde în dosul acelor străini ce scriu acolo. Din cauza lor în multe chestiuni țara judecă pe dos fără a se gândi că îndărătul presei străine lucrează mâna ocultă a iudeo-masoneriei.

Trecând la politica externă, omagiul adus ascensiunii naționalismului în plan continental a fost însoțit de afirmarea angajamentului ideologic național-creștin pentru ipostaza sa cea mai pregnantă, Germania național-socialistă, „care a rezolvat așa de admirabil problema evreiască”, servind drept model pentru radicalii autohtoni. Finalmente, adversarii politici în sens generic, cu insistențe asupra național-țărănismului în particular, au fost etichetați ca exponenții unei confuzii identitare maligne, de unde aspectul de „partide cari nici nu știu ce vor”, auditoriul fiind îndemnat să recunoască „necesitatea unei guvernări care să rezolve problema străinismului”, implicit constituirea unui executiv gogo-cuzist²²⁹.

Înspre finalul congresului, Gheorghe A. Cuza a luat cuvântul pentru a evidenția meritele fuziunii dintre agrarieni și cuziști la un an de la contopirea celor două formațiuni, identificând în „puternicul organism de luptă națională care este Partidul Național-Creștin” forța capabilă de a ancora națiunea română într-un orizont valoric peren, vital supraviețuirii colective într-o epocă a disoluției morale. Discursurile au fost urmate de o defilare a participanților „desfășurată în piața din fața Primăriei orașului, lângă monumentul eroilor”, în același ambient cazon atent cultivat de național-creștini²³⁰.

Totuși, propaganda gogo-cuzistă referitoare la congresul PNC de la Dorohoi a omis relatarea exceselor brutale ale celor aproximativ 800 de „lăncieri” convocați de pe teritoriul județului, care au provocat daune majore în deplasarea lor spre municipiu. Distrugerile materiale, îndreptate invariabil împotriva evreilor, au comportat și valențe simbolice. În gara din Leorda au fost atacate vagoanele poștale care transportau publicația „Dimineața”, asociată în imaginarul extremei drepte cu aparatul propagandistic al comunismului sovietic, agresivitatea cuziștilor mergând până la ruperea exemplarelor ziarului reperate la pasagerii din trenuri. În gara din Bucecea, țintele violenței au devenit oficiile de presă care

²²⁹ *Ibidem.*

²³⁰ *Ibidem.*

comercializau atât „Dimineața”, cât și „Adevărul”, publicație etichetată, de asemenea, drept exponenta „preseii din Sărindar”²³¹, adică a propagandei antinaționale ghidate de interese oculte. Aproape de gara din Botoșani, mai multe prăvălii evreiești au fost vandalizate²³².

În lumea satelor, responsabilii locali național-creștini s-au preocupat în continuare de extinderea infrastructurii rurale pentru a oferi un fundament solid formațiunii în anticiparea victoriilor politice prefigurate de conducerea partidului. În iulie 1936, în comuna Răchiți din plasa omonimă, avocatul Mihai Zaiță a ghidat procesiunea de sfințire a drapelului nou-înființatei filiale locale, oficiul religios fiind urmat de momentul festiv al unei hore tradiționale, la care au luat parte membrii comunității²³³. În luna următoare, în comuna Călugăreni din circumscripția aceleiași plase, „un grup de cuziști îmbrăcați în cămăși albastre, înarmați cu buzdușane”, conduși de învățătorul Gheorghe Luca, și-au fixat sediul temporar în locuința unui simpatizant local și au declanșat o serie de acțiuni instigatoare, care au inclus inscripționarea de svastici pe „pereții prăvăliilor comercianților evrei”²³⁴. Semnalele minore ale prezenței PNC au fost însoțite ocazional de incursiuni rurale de proporții alarmante, precum episodul din 29 august 1936, când, în satul Ținteni, apoi în târgul Herța din județul Dorohoi, aproximativ 6.000 de „lăncieri” din Dorohoi, Botoșani, Rădăuți, Cernăuți și Hotin „au manifestat pe străzi [...] în coloane de marș, câte patru steaguri, cu muzică” și cu implicația violenței potențiale, întrucât „majoritatea erau înarmați cu buzdușane”²³⁵. Prin asemenea imagini, PNC și-a construit profilul public de formațiune posesoare a unui braț armat redutabil, care ar fi putut amenința concomitent autoritatea prea fragilă a statului, ascendentul violent al legionarismului, precum și minoritarii etnici mereu vulnerabili în fața persecuțiilor. Nu întâmplător, în toamna lui 1936, numeroasele rapoarte care au înregistrat prozelitismul

²³¹ AN-Botoșani, fond Prefectura Botoșani, dosar 47/1936, f. 16. Publicațiile asociate, în logica ultranaționalismului antisemit, cabalei iudaice, agenților sovietici sau conspirațiilor franc-masonice, au constituit pretextul unor incidente locale recurente, replici ale ciocnirilor ideologice de la centru. De pildă, în iulie 1936, la iarmarocul din Dorohoi, tentativele unor formațiuni legionare și național-creștine de a arde în public exemplare din „Dimineața” și „Adevărul” au fost preîntâmpinate de organele legii (idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1936, f. 79). În luna septembrie a aceluiași an, câteva zeci de cuziști din Botoșani, sub conducerea activistului local Solonariu, au atacat depozitele care găzduiau ziarul „Dimineața”, fiind, din nou, respinși de autorități (idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 49/1936, f. 2).

²³² Idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 47/1936, f. 16. În unele instanțe în care au existat indicii clare că militanții național-creștini „intenționează să se dea la desordini”, acțiunile instituțiilor statului au prevenit incidentele. A fost cazul congresului PNC de la Fălțiceni din 25 iulie 1936, unde o delegație național-creștină din județul Botoșani, numărând aproximativ 400-500 de oameni, s-a deplasat cu intenția premeditată de a destabiliza ordinea publică, acțiunile agitatorilor fiind dejucate (*ibidem*, dosar 48/1936, f. 14).

²³³ *Ibidem*, dosar 47/1936, f. 24. La eveniment au participat aproximativ 200 de național-creștini din Curtești, Unțeni, Costești și municipiul Botoșani.

²³⁴ *Ibidem*, f. 29. Sediul provizoriu al național-creștinilor din Călugăreni a fost amplasat în casa localnicului Dumitru I. Burcă.

²³⁵ Idem, fond Legiunea de Jandarmi Dorohoi, dosar 10/1933-1939, f. 53 r.-v., 55.

național-creștin la sate au insistat asupra efectului social al paramilitarismului. Pentru a oferi doar câteva exemple, la 13 septembrie 1936, „cămășile albastre” în uniforme, sub comanda aceluiași învățător Luca, au fost remarcate la ceremonia de sfințire a steagului filialei din comuna Ungureni; o săptămână mai târziu, în comuna Vorona, în același registru ceremonial, dirijat de profesorul Teodoru și avocații Zaiță și Rătescu, „lăncierii” au revenit ca apariții intimidante; în 4 octombrie, întors la Călugăreni, Gheorghe Luca a organizat o defilare a paramilitarilor național-creștini, înarmați cu măciuci afișate ostentativ; în aceeași zi, în satul Roșiori din comuna Răchiți, Zaiță, Rătescu și Teodoru au pus în scenă o coregrafie identică²³⁶. Constant, reuniunile rurale au reprodus secvențele marilor congrese regionale sau naționale²³⁷, iar reprezentarea palpabilă a forței a venit ca amplificare a retoricii virulent antisemite.

Satele și târgurile vizate de propaganda PNC au avut parte de intensificarea antagonismelor etnice, uneori în forme prozaice, dar nu mai puțin distructive. Cu prilejul unei manifestații cuziste desfășurate la Flămânzi, în 20 septembrie 1936, notarul din localitate, Constantin Cișmoleanu,

[...] împreună cu fiii lui, după ce s-a turmentat de băutură, a început să vorbească evreilor și chiar s-a introdus într-o prăvălie de unde a luat cu forța diferite mărfuri fără ca să le plătească, bruscând pe soția comerciantului și amenințând-o că, dacă va face gălăgie, îi devastează prăvălia, de oarece ei sunt cuziști.

Momentul tensionat a fost exacerbat de îndemnurile explicite la pogrom ale agresorului: „Eșind în stradă în fața a mai multor locuitori din satele de prin împrejurimi a început să vorbească sătenilor că toți evreii trebuiesc omorâți”²³⁸. Alternativ, subiecții individuali ai persecuțiilor au fost înlocuiți cu victime colective, după cum o ilustrează violențele „lăncierilor” ocazionate de hramul mănăstirii Vorona, în septembrie 1936. Deturnând tradiția anuală a târgului festiv în favoarea propriei agende antisemite, național-creștinii, în subordinea profesorului Teodoru, au descins „toți îmbrăcați în uniformă și [cu] măciuci”, cu intenția de a maltrata comercianții evrei. Rapoartele jandarmeriei au consemnat scene la limita pogromului, doar prin dispersarea celor aproape 1.500 de participanți la obor fiind evitată o tragedie de proporții:

[Național-creștinii] îndemnați de șeful lor, au atacat cu măciuci pe toți negustorii ambulanți, atât evrei cât și români, cari erau cu înghețată, bomboane etc. aruncându-le marfa în mulțime, luându-le banii, sfărâmând cu picioarele mesele, bidoanele [cu] înghețată, iar pe proprietari i-a început a-i lovi cu măciucile, din care cauză au dispărut²³⁹.

²³⁶ Idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 49/1936, f. 46 r.

²³⁷ *Ibidem*, f. 48 r.-v. Toate episoadele enumerate au conținut elemente religioase, cu suportul diligent al clericilor care, ignorând presiunile unor înalți prelați de separare a propagandei politice de ceremonialul creștin, „nu refuză cererile de sfințirea drapelului, socotind că prin aceasta ar comite o abatere dela datorie”.

²³⁸ *Ibidem*, f. 46 r.

²³⁹ *Ibidem*, f. 20.

În condițiile în care ultimii ani interbelici au marcat apogeul ralierei ecleziastice sub flamura extremismului politic, atât în versiunea fascistă, cât și în varianta dreptei radicale, componenta instituțională religioasă a fost evocată recurent în legitimarea ultranaționalismului antisemit²⁴⁰. În 14 octombrie 1936, la Ștefănești, când avocatul Suceveanu a convocat membrii din împrejurimile târgului pentru o nouă ceremonie de sfințire a drapelelor tricolore cu svastică, slujba a fost oficiată la Biserica „Cuvioasa Parascheva” din localitate de către parohul lăcașului de cult, Gheorghe Constantinescu, simpatizant activ al PNC. La finalul procesiunii, participanții s-au deplasat la domiciliul lui Suceveanu, unde au asistat la o prelegere având drept subiect apropiatul congres de la București, anticipat ca un moment înălțător de comuniune spirituală a națiunii²⁴¹. O săptămână mai târziu, în 20 octombrie 1936, la Flămânzi, stindardele mai multor filiale comunale au fost sfințite de către un alt cleric local apropiat de PNC, preotul Emanoil Drăgan. Cu același prilej, mai mulți lideri național-creștini din județul Botoșani, între care Haralamb Vasiliu, Mihai Zaiță și Eugen Totoescu, s-au folosit de mizanscena spirituală pentru a repune în circulație narațiunile canonice ale dreptei radicale. Discursurile lor au abordat atât probleme internaționale, precum atrocitățile armatei republicane pe fronturile spaniole sau regimul tiranic al comunismului sovietic, cât și subiecte interne, precum presupusa cooperare a național-țărăniștilor cu cercurile financiare iudaice. Ca întotdeauna, intervențiile au convers spre proiecte excluzioniste rezervate evreilor, de la eliminarea lor din corpurile armate sau din profesiunile medicale, până la declanșarea unui exod, astfel încât „să nu li se dea posibilitatea de a putea trăi și atunci ei singuri vor fi nevoiți să plece din țară”²⁴².

Întrepătrunderile teologicului cu politicul, omniprezente în campaniile rurale ale național-creștinilor, s-au suprapus unei perioade în care mișcarea legionară împingea la paroxism aceleași interferențe, iar unele instituții locale, atât laice, cât și religioase, au semnalat riscurile fenomenelor extreme de a ieși de sub controlul statului sau al ierarhiei ecleziastice. În acest sens stau mărturie avertismentele Prefecturii Botoșani transmise Ministerului de Interne, în octombrie 1936, în plin val al militantismului clerical, privind ingerințele politicului în mediile bisericești, „cari influențează asupra tulburării spiritelor populațiunii liniștită din acest județ, dăunând ordinii și siguranței publice”. Prefectura Botoșani a solicitat intervenția oficiului mitropolitan de la Iași „pentru a se

²⁴⁰ Cu rezerve metodologice prudente, motivate de materialul documentar fragmentar, Oliver Jens Schmitt vehiculează statistici naționale care înregistrează 343 de preoți în rândurile Partidului „Totul pentru Țară”, respectiv 213 clerici membri PNC la momentul 1937, adică aproximativ 6,6% din numărul total. Este vorba strict despre adeziunile asumate public, valorile reale, considerabil mai mari, fiind probabil apropiate de un sfert din întreaga ierarhie ecleziastică. Vezi Oliver Jens Schmitt, *Clerul ortodox și extrema dreaptă*, p. 105-106, 114.

²⁴¹ AN-Botoșani, fond Prefectura Botoșani, dosar 49/1936, f. 44. Au fost prezenți 48 de național-creștini din Românești, Mihălășeni, Brehuiești, Cismărești, Stânca, Murguța și Ștefănești.

²⁴² *Ibidem*, f. 53. Auditoriul a fost compus din aproximativ 200 de membri și simpatizanți ai PNC, proveniți din filialele Flămânzi, Cordun, Poiana, Uriceni și Storești.

obliga preoții să refuze sfințirea de steaguri²⁴³, dar apelurile instituționale au atras prea puține soluții concrete²⁴⁴.

În schimb, o poziționare mai fermă a autorităților a vizat un alt orizont de acțiune al „cămășilor albastre”, modelat, din nou, de exemplul fascismului, anume taberele de muncă. Din a doua jumătate a anului 1936, PNC a încercat crearea mai multor șantiere pe teritoriul județului Dorohoi, în special pentru valorificarea propagandistică a lucrărilor preconizate: în comuna Molnița urmau a fi reabilitate șoselele și școala; în comuna Broscăuți erau vizate drumurile de acces deteriorate; în satul Ștreanga era avută în vedere refacerea școlii²⁴⁵ ș.a.m.d. Contrar modului de operare caracteristic, liderul dorohoian Marcel Adam a urmat calea legală, solicitând, la finalul lunii august, aprobarea organelor abilitate pentru aceste inițiative mănate de „binele obștesc”²⁴⁶. Administrația județeană nu a fost persuadată de argumentația sa, iar dreptei radicale i-au fost interzise, sub diferite pretexte²⁴⁷, proiectele infrastructurale.

În 1937, an marcat de ultimele exerciții electorale ale democrației românești interbelice, tensiunile sociale întreținute de național-creștini au împins incidentele locale la o intensitate fără precedent. În luna februarie, învățătorul Vladimir Bejinaru din satul Corpaci, județul Botoșani, a stârnit dezaprobarea corpului pedagogic prin tentativele sale de a folosi școala comunală drept centru propagandistic național-creștin, reacția colegilor de breaslă preîntâmpinând deturarea politică a spațiului educațional²⁴⁸. În aceeași lună au fost consemnate agitații ale muncitorilor național-creștini din Dorohoi, înregimentați în structurile paramilitare comandate de centurionul Gheorghe Lazăr sau în celulele politice conduse de studentul Gheorghe Filip²⁴⁹. Deputatul Adam, care a prezidat mai multe întruniri

²⁴³ *Ibidem*, f. 49.

²⁴⁴ La nivel național, inconsecvențele ierarhiei ecleziastice sunt comparabile cu ambiguitatea puterii laice. În atmosfera încărcată a anului electoral 1937, Sfântul Sinod a început prin a interzice, în martie, implicarea clerului în alegerile locale, precum și binecuvântarea însemnelor politice. Doar câteva luni mai târziu, în septembrie, în anticiparea scrutinului parlamentar, instituția a revenit asupra deciziei și a acordat preoților permisiunea de a se ralia cauzelor politice care susțineau învățăturile Bisericii Ortodoxe Române. Prin aceasta, erau girate implicit angajamentele clericale de extremă dreaptă (Oliver Jens Schmitt, *Biserica de stat sau Biserica în stat?*, p. 83-84). Pentru o reconstituire, din unghiul criticii istoriografice, a interacțiunilor dintre înaltele foruri ecleziastice, în frunte cu patriarhul Miron Cristea, și forțele politice antisemite și antidemocratice care au contribuit la disoluția regimului parlamentar și la instituirea autocrației carliste, vezi Ion Popa, *The Puppet and the Puppeteer: Deconstructing the Historiography on King Carol II and Miron Cristea, the Romanian Orthodox Patriarch*, în „Plural”, vol. 10, nr. 2/2022, p. 36-41, 56-57.

²⁴⁵ AN-Botoșani, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1936, f. 101. Pentru șantierul de la Molnița, latifundiarul Aurel Giurgiuveanu, militant național-creștin local, a pus la dispoziție terenul și resursele necesare.

²⁴⁶ *Ibidem*, f. 103.

²⁴⁷ *Ibidem*, f. 102, 111-113. Motivarea interdicțiilor varia de la o epidemie de pustulă malignă, care ar fi impus limitarea întrunirilor publice, până la monopolul serviciilor tehnice abilitate asupra proiectelor de infrastructură.

²⁴⁸ Idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 56/1937, f. 37.

²⁴⁹ Originar din Bălușeni, Gheorghe Filip a urmat, după etapa activismului radical, o carieră clericală, pe parcursul căreia a justificat teologic angajamentele sale extremiste. Statutul de fruntaș al

ale muncitorilor din județ, a menținut temperatura socială ridicată prin „critica tuturor guvernelor care au guvernat până în prezent”, reiterând înlocuirea iminentă a efectivelor guvernamentale prin străpungerea dreptei radicale²⁵⁰. Câteva săptămâni mai târziu, studentul Filip a îndemnat cadrele din teritoriu la operativitate clandestină și la evitarea purtării uniformelor sau a însemnelor partinice în public, pentru a preveni acțiunile punitive ale forțelor de ordine²⁵¹.

În municipiul Botoșani, pe parcursul lunii martie 1937, Haralamb Vasiliu a revenit ca protagonist al interacțiunilor ostile cu statul. Uneori, conflictele au alunecat în derizoriu, ca în cazul refuzului doctorului Vasiliu de a oferi servicii medicale personalului structurilor de forță, sub pretextul represiunii pe care ar fi îndurat-o militanții național-creștini din partea acestora²⁵². În alte situații, acțiunile sale au perturbat viața urbei în mai mare măsură. În 14 martie, când prelegerea pe care Gheorghe A. Cuza urma să o susțină la Botoșani, sub titlul *Naționalismul de la obârșie până în zilele noastre*, a fost contramandată de autorități, președintele filialei PNC a convocat aproximativ 500 de membri la sediu pentru a condamna arbitrariul cenzurii²⁵³. Auditoriul a fost informat de presupusa intervenție a deputatului local D. Răutu pe lângă forurile superioare ale Ministerului de Interne pentru suspendarea conferinței, de unde etichetarea respectivului drept „vândut evreilor, soția d-sale fiind de origine evreică”. În plus, Vasiliu și-a luat angajamentul ferm conform căruia, „când va veni la putere Partidul Național-Creștin, îl vor interna într-un lagăr la un loc cu evreii”²⁵⁴. Deși formal a îndemnat la respectarea legii, „atrăgându-le atenția [participanților] de a nu mai purta uniforme, cămăși albastre, zvastice etc.” pe durata campaniei electorale, mesajul a rămas unul eminamente subversiv, centrat asupra persecuțiilor la care drea

PNC i-a atras o îndelungată detenție în primii ani ai comunismului (Oliver Jens Schmitt, *Biserica de stat sau Biserica în stat?*, p. 273, n. 2).

²⁵⁰ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 9/1937, f. 2 r.-v. La întrunirea muncitorească din 24 februarie 1937 au fost consemnați, pe lângă vorbitorii Gheorghe Lazăr, Gheorghe Filip și Marcel Adam, mai mulți proletari din rândurile filialei PNC din Dorohoi: I. Rădășanu (din satul Trestiana), Vasile Havârneanu, Constantin Havârneanu, Constantin Visarion, Dumitru Casian, Vasile Chirilă, Gheorghe Havârneanu, Ion Bortă și Ioan Andronic, alături de alți muncitori nenominalizați din satul Broscăuți.

²⁵¹ *Ibidem*, f. 3.

²⁵² Idem, fond Prefectura Botoșani, dosar 56/1937, f. 52. Relevantă în acest sens este mărturia plutonierului de jandarmi Mihai Ionescu din Stăuceni: „Astăzi, 4 martie a.c., m-am prezentat la Dr. Vasiliu Haralamb din orașul Botoșani, spre a mă vizita și a-mi viza carnetul. Intrând în cabinetul d-sale de consultații am fost întrebat dacă sunt dela postul Stăuceni, eu am răspuns că da. D-l Dr. Vasiliu a început să strige: «Criminalule, hoțul, banditul, ai început să bați și să omori oamenii din Stăuceni nevinovați», adăugând ca să jur eu pe sfânta cruce și pe cuvântul de onoare dacă nu i-am bătut nici un om. Eu am răspuns că: «În ce calitate dvs. îmi impuneți acest jurământ?» și d-sa a răspuns: «Ca ofițer de rezervă», adăugând că vorbim nu ca chestie de serviciu, pur și simplu ca niște particulari».

²⁵³ *Ibidem*, f. 128 r.-v., 129 r.-v. Conferința a fost camuflată într-o campanie de strângere de fonduri pentru elevii cu situație materială precară ai Liceului „A. T. Laurian” din Botoșani. În ultimul moment, decidenții locali au refuzat punerea la dispoziție a unui spațiu.

²⁵⁴ *Ibidem*, f. 129 r.-v.

radicală ar fi fost supusă „din ordinele [politicienilor] jidoviți”²⁵⁵. Teza lui Vasiliu a fost întărită prin intervenția avocatului Mihai Zaiță, care a prevenit auditoriul „cum să se ferească ca să nu fie corupți de partidele politice jidovite, care sunt comuniste”. Zaiță a oferit exemplul circulației propagandei sovietice în regiune, cu presupusul acord tacit al forțelor de ordine, prezentând câteva materiale comuniste pe care le-ar fi colectat fără opreliști din raza municipiului, deși „toată poliția și armata erau prin oraș în picioare”²⁵⁶.

La puțin timp după episodul descris, la 26 martie, Vasiliu a fost interpellat de gardienii publici în Piața Teatrului din municipiul Botoșani în legătură cu refuzul de a se conforma interdicției de a afișa simbolul svasticii pe radiatorul automobilului propriu, temei pentru care fusese acționat în instanță. Liderul național-creștin a recurs la agresiunea fizică a ofițerului care îl chestionase, gardianul Mihai Cozmolici, transportându-l împotriva voinței sale la sediul filialei PNC. Acolo, ofițerul a fost maltratat, „lovit de către șoferul d-sale și umplut de sânge”²⁵⁷, într-un nou moment sugestiv pentru vulnerabilitatea autorităților confruntate cu extremismul.

În unele situații, izbucnirile din teritoriu au generat reacții naționale. Tot în martie 1937, deputatul național-creștin basarabean Gheorghe Ciolac a nominalizat, de la tribuna legislativului, județele Botoșani și Cahul drept veritabile câmpuri de luptă, descriind în tonuri sumbre „prigoana deslănțuită contra național-creștinilor”²⁵⁸. Intervențiile parlamentare ale lui Ciolac au reprodus autoreprezentarea victimizatoare a militanților PNC din provincie, mergând până la a contesta la scenă deschisă monopolul statului asupra violenței:

Sălbăticia fără de nume și [...] prigoana ne mai pomenită [...] s-a[u] deslănțuit în toată țara în contra național creștinilor, dar în special în județele Botoșani și Cahul. Fără nici o vină, acuzați că ar fi purtat dedesubtul hainei o cămașă albastră, zeci și zeci de luptători ai partidului nostru sunt arestați, maltratați, ținuti câte 1-4 zile în beciurile poliției, amenințați și bătuți. Agenții se folosesc de legea ticăloasă a stărei de asediu ca să înlătore concurența politică a partidului nostru, aplicându-o cu o patimă electorală. [...] Dar să nu credeți că la sălbăticii vom sta și noi cu mâinile încrucișate, vom reacționa cu toată energia și veți fi răspunzători pentru tulburările provocate. Noi nu vom tolera nici un fel de umilință și nedreptate și vom răspunde la provocări cu toată puterea noastră²⁵⁹.

Astfel validate de la înălțimea forului legislativ, tulburările dreptei radicale în nordul Moldovei au continuat pe parcursul anului 1937, adesea prin coordo-

²⁵⁵ *Ibidem*. Nerespectarea legislației electorale a constituit pretextul pentru arestarea a 12 participanți național-creștini la întrunirea din 14 martie, „găsiți circulând în oraș cu noi uniforme”, în timp ce „mulți din membrii Partidului Național Creștin ce veneau în oraș pentru a lua parte la adunare, îmbrăcați cu cămăși albastre și cu zvastică, au fost întorși din drum, mult înainte de a intra în oraș, de emisari anume trimiși de însuși d-rul H. Vasiliu, șeful organizației Partidului Național Creștin, pentru a-i feri de penalitatea legii”.

²⁵⁶ *Ibidem*.

²⁵⁷ *Ibidem*, f. 53-54, 56 r.-v.

²⁵⁸ *Ibidem*, f. 133.

²⁵⁹ *Ibidem*, f. 134.

narea filialelor național-creștine din regiune. În luna iulie, studenții Gheorghe I. Lupescu și Petru Dănilă, fruntași ai PNC Rădăuți, au intervenit „înarmați cu ciomege” la o ceremonie a absolvenților militari din localitate, pentru a-i agresa pe cadeții evrei. Ulterior, au planificat „un itinerar” al violenței antisemite, care a acoperit inclusiv porțiuni din județul Dorohoi, intenționând „să bată și să terorizeze populația evreiască”²⁶⁰. În august, formațiunile de „lăncieri” dorohoieni au fost convocate de Marcel Adam la un ciclu de întruniri electorale unde militanți locali, precum studenții Gheorghe Lazăr și Gheorghe Filip, au întreprins demersuri de clarificare a doctrinei PNC, precum și de consolidare a spiritului de grup prin marșuri, imnuri și prelegeri²⁶¹.

Aceleași formule xenofobe de solidarizare colectivă au fost proiectate propagandistic și în exteriorul formațiunii. În septembrie 1937, la Mihăileni, interdicțiile impuse comerciantului român Constantin Hremiuc, fost candidat al PNC la alegerile comunale, de a mai vinde alcool în propriul local au fost prezentate către „cetățenii români drept șicană împotriva unui coreligionar”, într-o nouă iterație a clișeului conform căruia evreii ar fi atentat la sănătatea fizică și morală a națiunii prin răspândirea flagelului alcoolismului. Dacă antreprenorului român vizat de restricție i se atribuiau cele mai oneste intenții, concurentul acestuia din Mihăileni, „evreul Peretz Gelber [care] își exercită comerțul fără ca organele ad-ției financiare să fi luat și împotriva sa o atare măsură”, devenea, prin contrast, privilegiatul unor scenarii obscure, favorizat de mecanismele venale ale statului și de cercurile financiare evreiești în detrimentul liberei inițiative a autohtonilor²⁶².

Înainte alegerilor din decembrie 1937, național-creștinii și-au definit public, conform observațiilor lui Florin Müller, o identitate politico-ideologică formulată preponderent în termenii negațiilor, supralicând raportarea combativă la vechile expresii ale puterii, cu precădere la opțiunea național-țărănistă ca principală „interfață a iudeo-comunismului”²⁶³. De aceea, deznodământul cunoscut al scrutinului, cu transformarea abruptă a PNC în forță de guvernământ, a comportat un caracter cu atât mai paradoxal, în condițiile în care radicalii care vituperaseră împotriva statului democratic au devenit subit cei mai înalți oficiali ai acestuia.

În mod anticipabil, noile evoluții politice au amplificat violențele antisemite, triumful nescontat al platformei care îl propulsase pe Octavian Goga în fruntea executivului fiind perceput în teritoriu drept moment inaugural al unei noi ordini a xenofobiei normative. De altfel, acesta a fost mesajul explicit transmis de liderii național-creștini, rezumat ca atare de Haralamb Vasiliu într-un discurs susținut la Botoșani, în 2 ianuarie 1938, vorbind acum nu doar din postura de fruntaș local, ci și din poziția înaltă de secretar general ministerial. În fața unei asistențe estimate la peste 10.000 de țărani din întreg județul, acesta a statuat

²⁶⁰ Idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1937, f. 3.

²⁶¹ Idem, fond Poliția Dorohoi, dosar 9/1937, f. 5-6.

²⁶² Idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 1/1937, f. 23.

²⁶³ Florin Müller, *Alegerile din decembrie 1937 – dinamici politico-ideologice, configurări ale elitelor parlamentare*, în idem (coord.), *op. cit.*, p. 313-314, 316-317.

angajamentul gogo-cușiștilor de a nu guverna „cu făgăduieli, ci cu înfăptuiri”, ofensiva antisemită deja pusă în operă, care implicase măsuri precum suspendarea „ziarelor cari otrăveau sufletele cu scrisul lor” sau interdicția ce viza „cârciumile ținute de evrei”, fiind înfățișată drept prologul unui program antisemit mult mai amplu, rezervat viitorului²⁶⁴.

Integral angajat traiectoriei care va conduce spre Holocaustul românesc, PNC a devenit, în cuvintele lui Oliver Jens Schmitt, „forța motrice a violențelor pogromului antisemit”²⁶⁵, măsurile discriminatorii adoptate în cele doar câteva săptămâni petrecute la putere constituind stadiul preliminar al progresiei spre anihilarea alterității. În februarie 1938, rapoartele oficiale din județul Dorohoi care sintetizau reacțiile la guvernarea „cămășilor albastre” au consemnat că

[...] populația evreească sunt disperați [*sic*] de abuzurile și violențele făcute prin oraș de către niște tineri care se pretind că fac parte din Partidul Național Creștin, sparg geamuri, intră prin localuri, mănâncă, beau, iau marfă, nu plătesc, se iau la ceartă și cu români, sar la bătaie, înjură²⁶⁶.

Ieșirea PNC de la guvernare, la fel de bruscă precum improbabilă sa ascensiune, a aruncat formațiunea în demersuri de restructurare clandestină, pe fundalul incertitudinilor aferente impunerii unui nou regim. În primăvara anului 1938, la Dorohoi au fost semnalate mai multe întâlniri pe marginea viitorului național-creștinilor, inițiate de Marcel Adam, Gheorghe Filip sau Nichifor Robu, înregistrate atent de organele autocrației carliste²⁶⁷, dar constituind, în fapt, ultimele pulsații ale unui fenomen intrat într-un con de umbră ireversibil. De altfel, periferizarea politică și socială a dreptei radicale sub noua orânduire autocratică a fost înțeleasă și acceptată ca atare inclusiv de publicul local. Bunăoară, un buletin informativ al poliției din plasa Herța din mai 1938, privind starea de spirit a populației, elaborat după condamnarea la închisoare a lui Corneliu Zelea Codreanu și după moartea fostului prim-ministru Octavian Goga, înregistra recunoașterea pasivă a transformărilor interne în percepția colectivă. Se anticipa o „orientare spre dreapta pe viitor” a regimului monarhic, „însă fără ca această orientare în politică să fie impusă de partidele de dreapta”, întrucât național-creștinii și legionarii erau priviți drept marii perdanți ai metamorfozelor recente²⁶⁸.

Rapoartele care consemnau eventualele evoluții clandestine ale PNC în teritoriu au devenit progresiv mai rare după primele luni ale anului 1938, fiind conchise aproape invariabil cu mențiunea că în rândurile foștilor militanți național-creștini „nu s-a desfășurat nicio activitate”²⁶⁹, în contrast strident cu dinamismul

²⁶⁴ *Adunarea național-creștină de la Botoșani*, în „Țara Noastră”, anul XVII, nr. 1540/5 ianuarie 1938.

²⁶⁵ Oliver Jens Schmitt, *Biserica de stat sau Biserica în stat?*, p. 136.

²⁶⁶ AN-Botoșani, fond Poliția Dorohoi, dosar 9/1937, f. 5-6.

²⁶⁷ *Ibidem*.

²⁶⁸ Idem, fond Prefectura Dorohoi, dosar 3/1938, f. 64-65.

²⁶⁹ Idem, fond Poliția Dorohoi, dosar 10/1939-1941, f. 9, 41.

subversiv și potențialul terorist real al celulelor legionare. În cazuri izolate, activiști cuziști locali cunoscuți pentru trecutul lor politic au fost supuși unor anchete pentru verificarea suspiciunilor privind acțiuni propagandistice ilicite²⁷⁰ sau au fost monitorizați în urma convertirii la fascism²⁷¹.

Cât despre figurile național-creștine recurente în prezentul demers, acestea au devenit personaje marginale, cu apariții cel mult sporadice în materialele documentare ale structurilor statului. Pentru a oferi unul dintre rarele exemple disponibile, într-un raport din 1939 al jandarmeriei din Botoșani care rezuma condiția fostelor partide politice în arealul circumscripției, Haralamb Vasiliu, devenit membru al Frontului Renașterii Naționale²⁷², partidul unic al autoritarismului monarhic, dar suspectat de continuarea vechii propagande radicale, a fost surprins într-o ipostază revelatoare pentru înfrângerea curentului național-creștin. Era vorba despre o cedare reticentă, dar obedientă în fața presiunilor intransigente ale regimului:

[...] făcând unele reparații la casa unde domiciliază, a făcut și unele semne în formă de svastică pe pereți și în fața la o verandă. Fiind sesizat Parchetul, i s-a pus în vedere să le vopsească, iar cele construite din lemn să le distrugă. De prima dată a ezitat, iar a doua oară s-a executat²⁷³.

Finalmente, prin anularea regimului parlamentar și a pluralismului democratic în opoziție cu care se definise în permanență, dar de care depinsese până la sfârșit, curentul național-creștin a alunecat definitiv în afara istoriei, nemaiavănd loc în spirala descendentă a regimurilor nedemocratice care s-au succedat în România următorilor ani.

Concluzii

Fără pretenția reconstituirii exhaustive, mai ales în contextul istoriei complexe a fenomenului abordat, contribuția de față a propus o completare punctuală la problematica extremismului politic interbelic în descompunerile sale locale, prin apelul la resurse documentare inedite, precum și la evoluțiile recente ale

²⁷⁰ *Ibidem*, f. 402. Spre exemplu, în decembrie 1938, locuitorul Ignat Ropceanu din satul Sinăuți, cunoscut ca fost membru al PNC, a fost supus perchezițiilor domiciliare pentru a se determina dacă făcea parte dintr-o celulă național-creștină clandestină, constatându-se că renunțase la activitatea politică.

²⁷¹ *Ibidem*, f. 119. De pildă, în aprilie 1939 a fost consemnată menținerea supravegherii de durată asupra militarului în termen Gheorghe Gorgan, „încorporat în excadronul 12 Călărași din Dorohoi”, sub pretextul adeziunii sale mai întâi la curentul național-creștin, apoi „la legionari, adoptând sistemul de politică a[l] acestora”.

²⁷² Pentru o analiză structurală extinsă asupra Frontului Renașterii Naționale, cu detalieră mecanismelor de absorbție a vechilor rețele politice în noul partid unic, vezi Florin Grecu, *Arhitectura politică a primului partid unic din istoria României: Frontul Renașterii Naționale*, București, Editura Eikon, 2023, p. 91-101.

²⁷³ AN-Botoșani, fond Legiunea de Jandarmi Botoșani, dosar 3/1939, f. 5-6.

istoriografiei fascismului. Pornind de la premisele enunțate în preambulul teoretic, studiul a recompus, într-un interval cronologic acoperind ambele decenii interbelice, în arealul județelor Botoșani și Dorohoi, profilul celei mai reprezentative ipostaze a dreptei radicale autohtone. Curentul național-creștin, atât în forma inițială reprezentată de LANC, cât și în formula succesoare a PNC, a fost observat mai întâi în desfășurările sale ideatice și propagandistice, care au definit un corpus doctrinar ultranaționalist și antisemit popular în provincie, clamând epurarea etnică a organismului național și racordarea la turnura radicală continentală. Pe palierul politic, ancorarea teritorială a național-creștinilor în nordul Moldovei a fost examinată pornind de la statutul județelor Botoșani și Dorohoi de fiefuri politice și bastioane electorale, de bazine de recrutare și scene ale ciocnirilor brutale fie cu sistemul democratic, atacat în punctele sale vulnerabile, fie cu fascismul legionar, imitat și confruntat în același timp. Finalmente, în orizontul social, curentul național-creștin a fost descompus în expresiile esențiale ale militantismului, de la retorica excluderii până la violențele fizice, de la ceremonialul politico-religios până la excesele terorii locale, toate subsumate unui mecanism cu implicații genocidale însușit de LANC și PNC, în definirea rolului lor în Holocaustul românesc.

**Shapes of the Radical Right in Interwar Northern Moldavia:
The National-Christian Defence League and the National-Christian Party
in Botoșani and Dorohoi Counties (1923-1938)
(Abstract)**

Keywords: National-Christian Defence League, National-Christian Party, radical right, fascism, antisemitism, nationalism, Botoșani County, Dorohoi County.

The present study provides a systematic examination of the grassroots dynamics of the ultranationalist and antisemitic National-Christian Defense League (LANC), as well as its successor, the National-Christian Party (PNC), during the interwar period, with a focus on the northern Moldavian counties of Botoșani and Dorohoi. Drawing primarily on archival material to reconstruct their regional specificities, the analysis also engages with broader historiographical insights on the heterogeneous environment of radical right-wing politics between the two world wars. Conceptual and methodological frameworks from the field of fascist studies are employed to underscore the substantial distinctions separating the radical right from both genuine fascism and conservative forces, with the LANC and the PNC firmly placed in the former category. Particular attention is devoted to ideological formulations, political strategies, and social tactics, with constant references to the interplay between local political culture, national transformations, and international shifts. By tracing the features of their theoretical corpus, propaganda methods, organisational culture, electoral endeavours, religious iconography, performative rituals, paramilitary activity and transnational connections, the study reveals how the encompassing project of the radical right was substantially, influentially and resiliently represented at the provincial level of Northern Moldavia.

Bizantinismul socialist. Strategia culturală a României împotriva presiunii destalinizării sovietice

Răzvan PĂRĂIANU*

*Mâna care-au dorit sceptrul universului și gânduri
Ce-au cuprins tot universul încap bine-n patru scânduri...
Or să vie pe-a ta urmă în convoi de-nmormântare,
Splendid ca o ironie cu priviri nepăsătoare...
Iar deasupra tuturor va vorbi vrun mititel,
Nu slăvindu-te pe tine... lustruindu-se pe el.
(Eminescu, *Scrisoarea a I-a*.)*

La sfârșitul anilor '50, România era una dintre cele mai obediente țări din lagărul sovietic. Situația regimului de la București nu era însă una ușoară, în condițiile în care Moscova făcea presiuni pentru o destalinizare a regimului și pentru reforme economice. Noua clasă creată de regimul democrației populare percepea aceste schimbări ca pe o amenințare la adresa statutului său cu greu dobândit. În această situație, disimulând o relaxare ideologică de inspirație moscovită, guvernul RPR a conceput un plan de a sparge izolarea politică în care se afla și de a ieși din sfera imediată de influență sovietică¹.

În acest sens, a fost inițiată o campanie pe cât de creativă pe atât de insidioasă menită să amelioreze reputația regimului și să promoveze cooperarea cu statele occidentale. Ideea principală a acestei campanii a fost aceea de a relua un proiect inițiat în perioada interbelică de Nicolae Iorga, proiect suspendat imediat după instaurarea regimului comunist: un Institut de Studii Sud-Est Europene. Astfel, în 1962, Ministerul Afacerilor Externe a inițiat înființarea Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene sub egida UNESCO, un organism care urma să susțină cercetarea legată de istoria și cultura comună a acestei zone,

* Facultatea de Științe și Litere, Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade” din Târgu Mureș; e-mail: razvan.paraianu@gmail.com.

¹ Vezi R. Părăianu, „Diplomația conferințelor” sau intelectualizarea politicii externe a RPR sub regimul lui Gheorghiu-Dej, în SMIC, XX, 2023, p. 115-143. Prezentul articol este în bună măsură continuarea celui din 2023. Fragmente din el au fost prezentate la conferința *The State-Socialist World Turned Global*, organizată de Facultatea de Științe Politice a Universității din București în perioada 5-6 octombrie 2023.

mai precis moștenirea bizantină păstrată de aceste popoare. Regimul comunist a început să promoveze o imagine a tinerei Republici Populare Române ca un spațiu de excepție în care arta și cultura bizantină creaseră o tradiție politico-culturală care putea să justifice un rol aparte în regiune. Pentru aceasta, regimul de la București a investit în acest proiect, a înființat noi instituții, a organizat congrese și expoziții internaționale, a susținut schimburi culturale și a înființat o serie impresionantă de publicații.

Mai bine de zece ani, această politică a Bizanțului a fost în prim-planul discursului oficial al regimului comunist, până când Nicolae Ceaușescu și-a pierdut interesul în favoarea tracologiei. Bizantinismul promovat în toți acei ani a supraviețuit însă, de această dată ca o formă de tacită și savantă disidență în fața noului val de agitatori culturali ce au repopulat treptat spațiul public după Congresul al XI-lea al PCR. Aureolat de această alură de disidență și erudiție, bizantinismul a căpătat, după prăbușirea regimului comunist, o nouă putere de atracție, devenind un element important al discursului identitar al oficialităților și, mai ales, al Bisericii Ortodoxe.

Ceea ce urmează este povestea acestei acțiuni oficiale de promovare a Bizanțului ca parte indisolubilă a istoriei și identității românești. Vor fi descrise circumstanțele, actorii sociali, ideile acestora, precum și eventuala lor posteritate. Într-un spațiu public saturat de limba de lemn a ideologiei marxist-leniniste, ideea bizantină a căpătat repede o foarte mare popularitate. Fiind sprijinită de oficialități, ea a pătruns în multe medii culturale, producând efecte din cele mai diverse. Așa se face că ea a devenit unul dintre catalizatorii protocronismului, un curent primordialist, autohtonist, autarhic și anti-occidental, care a ajuns curând un element central al discursului oficial sub conducerea lui Nicolae Ceaușescu. Protocronismul nu a fost contestat efectiv decât arareori după 1989, el devenind solul germinativ pentru multe mișcări radicale de contestare a reformelor democratice. Cel mai adesea, aceste mișcări radicale s-au coagulat în jurul sau cu ajutorul unora dintre protagoniștii istoriei care urmează.

Bizanț, Orient, bizantinism

Câteva observații introductive sunt necesare. Imperiul Roman de Răsărit a influențat de-a lungul secolelor lumea europeană, mai ales partea ei răsăriteană. Ca în cazul oricărui alt centru de putere, și influența acestui imperiu a radiat în mai toate domeniile de activitate: în domeniul politic, cultural, artistic, legislativ, social, religios etc. Bizantinismul, la care se face referire în acest articol, nu are legătură directă cu acele influențe sau cu cercetarea acelor influențe exercitate de defunctul imperiu. De altfel, însuși termenul de Bizanț este de dată târzie, anacronic pentru acea epocă². Bizantinismul are mult mai mult în comun cu alte curente de gândire înrudite, cum ar fi: medievalismul, neoclasicismul, neo-renas-

² Vezi Alexander P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, New York, Oxford University Press, 1991, p. 344.

centismul sau renașterea gotică. Ele au apărut spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sub influența istorismului, doctrină care pornea de la premisa că esențial în înțelegerea prezentului este trecutul – trecut care este unic și irepetabil și nu poate fi înțeles în termeni universali, ci numai în termenii unei experiențe sau evoluții istorice locale/naționale³. Istoricismul nu era deloc inocent din punct de vedere politic. El singulariza o epocă trecută pentru a construi pe baza ei o filozofie de viață, un exemplu social, o inspirație pentru literatură și artă, și, nu în ultimul rând, un model politic pentru prezent. Naționalismul secolului al XIX-lea datorează mult acestei noi sensibilități istorice, iar latinismul, dacismul și, mai târziu, bizantinismul au fost principalele roade ale acestui mod de a înțelege trecutul ca sursă de inspirație pentru prezent și ca fundament pentru un posibil viitor.

Bizantinismul a fost un curent târziu al secolului al XIX-lea. Una dintre cauzele întârzierii era, fără îndoială, tradiția iluministă, care interpretase perioada Imperiului târziu ca o epocă a decadenței și corupției vechiului Imperiu Roman. Fascinația modernă pentru progres, emancipare și liberalism, dar și pentru urbanizare și industrializare, lăsa puțin loc fantasmelor medievaliste. Mai mult, popoarele Europei de Sud-Est, care luptau pentru emancipare și neatârănare, aveau o foarte întunecată amintire despre „Imperiului Grecilor”, mai ales că aceasta se suprapunea peste memoria mai recentă a Imperiului Otoman, în care fanarioții ajunseseră un exemplu clasic de corupție și despotism. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, însă, mișcările radicale antimoderne au căpătat consistență: îndoielile au ruinat fundamentele credinței în progres, liberalismul a început să producă mai multă nefericire decât bunăstare și prosperitate, iar peisajul urban devenea insalubru. În literatură și artă, în arhitectură și filosofie, precum și în multe alte științe, a început să se vorbească tot mai mult despre sacru, transcendent, mistică, spiritualitate și intuiție. În termenii lui Berdiaev, modernitatea extenuase spiritualitatea umanității și era nevoie de o reacție împotriva modernității, un alt Ev Mediu. Ideea Bizanțului începea să strălucească.

Un rol important în apariția acestui curent, care căuta inspirație în vechiul Imperiu de Răsărit, l-a jucat Orientalismul. Fascinația pentru Orient începuse încă din veacul al XVIII-lea, când o serie de cărturari au început să studieze limba, cultura și spiritualitatea orientală. După Revoluția Franceză și, mai ales, după Restaurare, Orientul a deveni o sursă de inspirație în gândirea europeană, care încerca să evite individualismul omului modern. Schopenhauer a fost primul care a pășit pe această cale a negării sinelui, inspirată din gândirea orientală. Lucrarea sa, *Lumea ca voință și reprezentare*, a avut însă succes abia patru decenii mai târziu. La jumătatea secolului al XIX-lea, pesimismul instaurat după

³ Vezi Georg Iggers, *Historicism: The History and Meaning of the Term*, în „Journal of the History of Ideas”, vol. 56, nr. 1/1995, p. 129-152. Pentru distincția istorism-istoricism, vezi Harry Ritter, *Dictionary of Concepts in History*, New York, Greenwood Press, 1986, p. 183-186. Deși acești termeni s-au confundat o vreme, Karl Popper a folosit termenul „istoricism” pentru a descrie acel interes pentru istorie care conduce la o înțelegere a legilor istoriei și în cele din urmă la prezicerea viitorului.

revoluțiile pașoptiste i-a făcut pe mulți intelectuali să caute refugiu fie în trecutul medieval european, fie în cel oriental⁴. În anii care au urmat a apărut o adevărată modă a Bizanțului, modă amplificată și de mișcarea simbolistă, care tocmai prindea contur. Decadența Europei părea să găsească un remediu în strălucirea artei și arhitecturii bizantine, în credința și evlavia creștinismului oriental, și, nu în ultimul rând, în sacralitatea puterii politice a vechiului imperiu. Toate acestea începeau să contureze profilul cultural al epocii ce va fi numită mai târziu *Fin-de-Siècle*. Tot în această perioadă însă, în Sud-Estul Europei, noile state naționale își creau canonul cultural, căutând în același timp să își susțină cauza în fața opiniei publice europene. Nu este deloc întâmplător că elitele culturale ale acestor țări au adoptat idiomul cultural european, prezentându-se ca urmașe ale culturii bizantine; aceasta cu atât mai mult cu cât numeroși membri ai acestor elite erau sau se prezentau ca descendenți ai marilor familii aristocratice bizantine.

Începea o epocă în care noi curente conservatoare căpătau o circulație de masă. Era o reacție antimodernă, în cadrul căreia Orientalismul oferea un mediu prielnic pentru ideologiile radicale. Or, (re)descoperirea Bizanțului a dat un nou impuls acestor curente, mai ales că temele bizantine au devenit o referință în literatură și artă. Bizantinismul oferea atunci fundamentul ideologic pentru curente primordialiste (antimoderne), autohtoniste (antiuniversaliste), idealiste și/sau spiritualiste (antimaterialiste), anticatolice, antilatine, conservatoare (antiliberale), populiste (antiintelectuale), mistice (antiraționaliste), cultice (antiseculare) și, nu în ultimul rând, totalitare (antidemocratice). Astfel, nu este de mirare că mulți dintre promotorii acestor idei s-au regăsit alături de mișcările de extremă dreaptă, mișcări care au profitat din plin de *Weltanschauung*-ul antimodern creat de Bizantinism.

La sfârșitul anilor '70 ai secolului al XX-lea, Edward Said a dat un nou înțeles orientalismului, subliniind asocierea lui cu imperialismul și cu o anume atitudine condescendentă pe care cultura occidentală a avut-o față de Orient⁵. Acest orientalism nu era deloc inocent din punct de vedere politic. Apărut în epoca post-colonială, el capitaliza toate resentimentele țărilor din lumea a treia care erau instrumentalizate împotriva unui occident capitalist, imperialist, militarist și colonialist⁶. Orientalismul lui Said nu privea spre Bizanț, însă în anii '90, după prăbușirea regimurilor comuniste în Europa de Est, acest orientalism a fost folosit cu succes pentru a exprima de această dată frustrările perioadei de tranziție a acelor societăți în care insuccesul politic al integrării euro-atlantice și europene

⁴ John Ruskin, în urma unei călătorii la Veneția, publică începând cu 1851 celebra sa lucrare *Pietre la Veneția*.

⁵ Edward Said, *Orientalism*, New York, Pantheon Books, 1978.

⁶ S-a vorbit chiar despre o ură față de vest, un *antioccidentalism* care completa *orientalismul*. Vezi Ian Burma, Avishai Margalit, *Occidentalism. Războiul împotriva Occidentului. O scurtă istorie a urii față de Vest*, traducere de Anca Bărbulescu, București, Editura Humanitas, 2016.

tindea să fie interpretat de elitele locale ca un succes. De această dată era criticată atitudinea orientalistă a Occidentului față de Balcani⁷. Această critică a ajuns până acolo încât a pus sub semnul întrebării însăși fundamentele iluministe ale modernității⁸.

Tot spre sfârșitul secolului al XIX-lea, strălucirea Bizanțului fusese alimentată și de Rusia țaristă. Cuceririle din vremea țarinei Ecaterina cea Mare și, apoi, coagularea unui curent conservator în vremea țarului Alexandru I au jucat un rol important în dezvoltarea acestei noi sensibilități. Criza Orientală aprinsese imaginația multor politicieni, iar visul celei de-a treia Rome popula mințile multora, fie ei aristocrați, fie revoluționari. Treptat, cu cât universitățile moderne s-au dezvoltat și, odată cu ele, și studiul istoriei, aceste preocupări au devenit tot mai academice. Peste tot în Europa, catedrele de istorie s-au înmulțit, istoria s-a profesionalizat și, treptat, au apărut savanți erudiți specializați în istoria bizantină⁹. În atmosfera antiliberală de la sfârșitul secolului al XIX-lea, Bizanțul devine un model, așa cum și epoca medievală este tot mai mult recuperată cultural peste tot în Europa. Era epoca wilhelmină în Imperiul German, epoca țarului Alexandru al III-lea în Rusia și a consilierului său, Konstantin Pobedonostsev. Este perioada în care, în România, Constantin Erbiceanu și Nicolae Iorga își dobândesc faima intelectuală. Abia însă după Primul Război Mondial bizantinismul devine un element solid al identităților regionale în Sud-Estul Europei, toate aceste identități intrând într-o competiție mimetică pentru coagularea unui nou centru politic, după dispariția principalului pretendent, Rusia Țaristă. În România, revista „Gândirea” și succesul curentului gândirist au reprezentat, practic, apogeul bizantinismului.

Sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial părea că a pus capăt speculațiilor mistico-politice, mai ales în Europa de Est. În spatele Cortinei de Fier, în numele regimurilor populare, represiunea comunistă a epurat „elementele fasciste”, eliminând, în cea mai mare parte, intelectualitatea vechiului regim. Una dintre lozincile larg răspândite era lupta împotriva misticismului, a obscurantismului și a teoriilor neștiințifice. Marxism-leninismul se revendica de la moștenirea iluministă – rațională, științifică, materialist-dialectică. Ideologia marxist-leninistă era însă mai mult decât o știință; ea era o credință în capacitatea științei de a transforma realitatea, atât natura, cât și societatea, în folosul unei clase sociale¹⁰. De aici deriva credința activiștilor de partid în superioritatea științei sovietice, știință pusă în slujba poporului, și tot de aici derivă un fel de utilitarism, e drept, controlat de partidul-stat. Or, tocmai în acest mediu, în contextul Războiului Rece,

⁷ Vezi Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford, Oxford University Press, 1997.

⁸ Stjepan Mestrovic, *The Balkanization of the West, the confluence of postmodernism and postcommunism*, New York, Routledge, 1994, sau Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 1994.

⁹ Vezi Diana Mishkova, *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*, London, Routledge, 2018.

¹⁰ Vezi Alain Besancon, *Les origines intellectuelles du léninisme*, Paris, Calmann-Lévy, 1977.

bizantinismul, ce părusese o vreme dispărut, a putut reapărea. Regimul a avut nevoie de o pârghie, de o politică culturală care să abată privirea de la ideologia luptei de clasă și care să seducă opinia publică internațională sub forma unei politici a păcii și cooperării. Într-un mod remarcabil, ceea ce părea o strategie sovietică pentru promovarea politicii de „conviețuire pașnică”, s-a dovedit a fi extrem de folositor regimului de la București pentru a-și construi o imagine de stat nonconformist în blocul sovietic. Ceea ce părea însă, la început, o politică conjuncturală a devenit treptat parte a identității națiunii socialiste.

Războiul Rece și problema religioasă. Revalorificarea moștenirii bizantine

Era sfârșitul obsedantului deceniu. După toamna lui 1962, când întreaga lume ajunsese în pragul războiului, guvernul RPR a căutat să se distanțeze de Uniunea Sovietică și ceilalți aliați ai săi, fără a provoca însă o ruptură decisivă cu aceștia. Mai mult, guvernul de la București a urmărit o apropiere de Statele Unite și aliații acestora. Motivul imediat pentru o astfel de mișcare strategică era teama de o conflagrație nucleară mondială¹¹; existau însă și alte chestiuni care grevau relațiile româno-sovietice. Una dintre aceste divergențe era politica sovietică de integrare economică a țărilor CAER, politică care ar fi condamnat România la starea de țară eminentemente agrară¹². De altfel, neînțelegerile apăruseră de mai multă vreme. Încă de la raportul secret al lui Hrușciiov din 1956 și de la inițierea procesului de destalinizare, conducerea Partidului Muncitoresc Român începuse să se simtă inconfortabil sub tutela sovietică. Au urmat negocierile sino-sovietice și recunoașterea, de către Moscova, a faptului că există mai multe căi către comunism, fiecare țară având propriile ei condiții și posibilități de dezvoltare. Guvernul român a reușit, în acea perioadă, să desființeze întreprinderile sovieto-române, al căror scop era spolierea țării în numele despăgubirilor de război, și, totodată, să scape de consilierii sovietici care fuseseră un factor important în sovietizarea țării. În 1955, România a aderat la Organizația Națiunilor Unite; în anul următor a devenit membru UNESCO, iar în 1957 a reînnoit relațiile cu Israelul, după șase ani de răceală diplomatică¹³. Mai mult, în 1958 Armata Roșie s-a retras din Republica Populară Română.

¹¹ În octombrie 1963, Corneliu Mănescu, ministrul de Externe al României, a avut o întrevvedere cu secretarul de stat Dean Rusk, în cadrul căreia i-a declarat că Uniunea Sovietică nu a consultat România în privința deciziei de a amplasa rachete în Cuba și că, drept urmare, România nu este parte din această dispută. Vezi Raymond L. Garthoff, *When and why Romania Distanced itself from the Warsaw Pact*, în „Cold War International History Project Bulletin”, nr. 5/ primăvara 1995, p. 111.

¹² Dennis Deletant și Mihail Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact: 1955-1989*, în „Cold War International History Project Bulletin”, Woodrow Wilson International Center Scholars, nr. 43/ 2004, p. 65.

¹³ În primăvara lui 1956, guvernul român eliberase ultimii 300 de prizonieri politici învinuiți de activități sioniste. Vezi *Last of 200 Zionists Freed by Rumania*, în „New York Times”,

România, ieșită în largul politicii internaționale direct dintre fustele metropolei sovietice, a propus – la sugestia sovieticilor, e drept – o conferință a țărilor din Balcani. Se încerca astfel inițierea unei largi colaborări cu toate celelalte țări din regiune tocmai în perioada în care chestiunea arzătoare a politicii regionale era amplasarea de rachete în Grecia și Turcia. Deși propunerile guvernului de la București au rămas fără răspuns în Balcani, România a continuat să facă eforturi pentru a dezvolta o diplomatie culturală¹⁴. Presa americană observa o anumită relaxare ideologică în ceea ce privește politica Bucureștiului¹⁵. Destinderea post-stalinistă însemna însă pentru România nu numai relaxarea ideologică, ci și un ambițios plan de dezvoltare, de urbanizare și de industrializare a țării. Noua Românie [sic!] avea însă nevoie și de o identitate aparte, o identitate care să reprezinte o ruptură cu tradiția stalinistă și care să fie, totodată, seducătoare pentru opinia publică internațională. Guvernul român trebuia să improvizeze.

Ideea a venit tocmai din interesul sovietic pentru Europa de Sud-Est și pentru trecutul ei bizantin. Cercetătorii sovietici erau unanim de acord că „religia și civilizația Rusiei sunt de origine bizantină”¹⁶. La urma urmei, chiar Marx și Engels afirmaseră că „religia și civilizația Rusiei sunt de origine bizantină” și că, drept urmare, cucerirea vechiului imperiu ar fi fost firească pentru aceasta¹⁷. Dimitri Obolensky amintea și el că „influența culturii bizantine asupra culturii medievale a Rusiei a fost omniprezentă și de anvergură”, iar „poporul rus a arătat adesea un răspuns creativ la provocarea sa selectând, acceptând sau respingând cutare sau cutare element al culturii bizantine”¹⁸. Este de menționat că, în 1960, Obolensky a fost invitat la Moscova cu prilejul unor conferințe anglo-sovietice¹⁹,

21 aprilie 1956, p. 3, <https://www.nytimes.com/1956/04/21/archives/last-of-200-zionists-freed-by-rumania.html?searchResultPosition=160> (accesat la 25 septembrie 2022).

¹⁴ O expoziție de artă populară s-a deschis la New York în 5 mai 1959. Practic, o cameră tradițională dintr-un sat din Transilvania a fost expusă la Muzeul American de Istorie Naturală. Vezi *Rumanian Folk Art on Exhibition Here*, în „New York Times”, 10 mai 1959, p. 86, sau *Deschiderea expoziției de artă populară românească la New York*, în „Scânteia”, anul XXVIII, nr. 4517/8 mai 1959, p. 4.

¹⁵ Lupta de clasă lăsa tot mai mult loc satirei sau problemelor cotidiene. Vezi Elie Abel, *Rumanian Drama Breaks Red Grip: 'Prescription for Happiness' Has No Trace of Ideology, but Is Smash Hit Present-Day Problem*, în „New York Times”, 19 mai 1957, p. 34, www.nytimes.com/1957/05/19/archives/rumanian-drama-breaks-red-grip-prescription-for-happiness-has-no.html (accesat la 25 septembrie 2022).

¹⁶ M. W. Lewtschenko, *Sarcinile studiilor bizantine în prezent*, în idem (ed.), „Vizantiiskii sbornik” (Colecția bizantină), Moscova/Leningrad, Institutul de Istorie al Academiei de Științe a URSS, 1945, p. 4. Text aflat la adresa <https://archive.org/>.

¹⁷ K. Marx și Fr. Engels, *The Russian Menace to Europe*, publicat inițial în New York, „Tribune”, 7 April 1853. Text aflat pe site-ul <https://www.marxists.org/archive/marx/works/subject/russia/crimean-war.htm> (accesat la 28 septembrie 2022).

¹⁸ Dimitri Obolensky, *Modern Russia attitudes to Byzantium*, în *Byzantium and the Slavs, collected studies*, London, Variorum Reprints, 1971, p. 71.

¹⁹ Urmare a acordului de schimburi culturale semnat cu un an înainte de prim-ministrul Harold Macmillan cu ocazia vizitei sale la Moscova. Vezi Duncan Wilson, *Anglo-Soviet Relations: The Effect of Ideas on Reality*, în „International Affairs”, anul L, nr. 3/iulie 1974, p. 380-393.

prezența lui fiind de natură să impulsioneze studiile bizantine din Uniunea Sovietică²⁰. De altfel, era o perioadă de renaștere a interesului pentru studiile bizantine peste tot în Europa. În Uniunea Sovietică însă, interesul viza nu numai istoria Bizanțului, ci și pentru istoria și cultura veche slavă.

Este o perioadă în care cercetători precum Dimitri Lihaciov erau reabilitați, iar studiile lor erau încurajate²¹. „Sociologia crudă” a lui Mihail Pokrovski, cum o numea Lihaciov, era înlocuită treptat de un istorism tot mai pronunțat. Or, astfel de schimbări s-au făcut simțite și în R. P. Română, precum și în celelalte țări satelit. În 1959, Petre Panaitescu, și el recent reabilitat, reeditează cronicile medievale publicate de Ioan Bogdan²². Alexandru Piru, vorbind despre acest volum, anunța necesitatea reconsiderării literaturii române vechi: „După 50-70 de ani de uitare – scria el – se readuc în actualitate și se pun la îndemâna cercetătorilor trecutului nostru texte de interes capital sub raport lingvistic, istoric și literar”²³. Totodată, el aprecia includerea în volum a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, text care va avea o importanță aparte în deceniile care vor urma.

În anul următor, Academia RPR decide elaborarea unui *Tratat de Istoria Literaturii Române*, care includea cultura veche medievală²⁴. Această întreprindere urma să se depărteze întrucâtva de liniile marxist-leniniste și să revină la unele interpretări istoriste. George Călinescu, șeful comitetului general de coordonare²⁵, compara istoria literaturii cu un bloc de marmură pe care, oricât l-ar cerceta specialiștii, din el numai artistul va ști să scoată forma capodoperei lui. Or,

[...] cultura veche este un astfel de bloc în care stau, încă *nenăscuți*, Eminescu și Creangă, Caragiale și Sadoveanu. A descifra prezența lor virtuală în acea materie simplă, privind din prezent spre origini, aceasta este marea misiune a unui adevărat istoric [s.n.]²⁶.

²⁰ În anii '30, studiile bizantine au fost într-un impas cauzat de ingerințele ideologice ale partidului, impas ce a dus la desființarea Comisiei ruso-bizantine, la desființarea revistei acestei comisii și, nu în ultimul rând, la răzlețirea bizantinologilor. Vezi M. W. Lewtschenko, *Sarcinile studiilor bizantine...*, p. 3.

²¹ *Omul în literatura Rusiei vechi* (1958), *Cultura poporului rus secolele X-XVII* (1961), *Cultura Rusiei pe vremea lui Andrei Rubliov și a lui Epifanie cel Înțelept* (1962), toate publicate de Editura Academiei de Științe a URSS.

²² Petre P. Panaitescu (ed.), *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, București, Editura Academiei RPR, 1959.

²³ Al. Piru, *Reconsiderarea literaturii române vechi*, în „Contemporanul”, anul XIV, nr. 9/ 26 februarie 1960, p. 3.

²⁴ G. Călinescu, M. Beniuc, Al. Rosetti, T. Vianu, Al. Dima, G. Ivașcu, M. Novicov, I. Pervain, *Istoria literaturii române*, 3 vol., București, Editura Academiei RPR, 1964.

²⁵ La acel moment, G. Călinescu era director al Institutului de Istorie Literară și Folclor și membru al Academiei, însă nu mai deținuse o catedră universitară din 1949. Abia în 1961 va reveni la catedra Facultății de Litere din București. G. Călinescu publicase *Istoria literaturii române* în 1941, lucrare care nu va mai vedea lumina tiparului până în 1982, într-o ediție limitată. În schimb, volumul prescurtat (compendiu) din 1946 a fost republicat în 1968.

²⁶ G. Călinescu, *Tratatul de Istoria literaturii române. Începerea lucrărilor*, în „Contemporanul”, anul XIV, nr. 10/4 martie 1960, p. 1.

De altfel, în introducerea primului volum, editorii au încercat să explice de ce grila de interpretare marxist-leninistă nu este suficientă pentru „creațiile spiritului omenesc”. „Operele artistice sunt mari copaci înfiți cu rădăcinile în timp și spațiu, dar cu coama răsfirată spre cer”, se afirma în prefață²⁷.

Dar nu numai literatura veche a fost cultivată, ci și arta medievală. Au apărut monografii ale unor mănăstiri, cum ar fi cele de la Neamț sau Voroneț²⁸, precum și studii despre pictura murală medievală²⁹; totodată, au fost reabilitați, timid, unii dintre savanții care își câștigaseră un renume în perioada interbelică³⁰. Practic, dezghețul ideologic readucea la suprafață idei și oameni care dobândiseră preeminență înainte de îngheț³¹. Au urmat apoi o serie de proiecte de restaurare a monumentelor istorice³², opere „în fond a umililor zidari și meșteșugari”³³. Treptat însă, odată ce sugestiile sovietice erau receptate, influența bizantină încetează să mai fie considerată „un factor retrograd”, „ce reprezenta o poziție esențialmente mistică, antiumană, reacționară, osificată în canonismul ei și ca atare opusă progresului”³⁴. În 25 mai 1959 se deschidea, la Muzeul de Artă al RPR, Galeria de artă feudală. „Aici stau expuse probele evidente ale importanței noastre ca popor de cultură în trecut”³⁵, observa George Oprescu. Această artă medievală îi dădea motive de optimism, deoarece

[...] dacă în vremuri de restriște, ca cele din trecutul nostru, am fost în stare să ne arătăm însușirile artistice în chip atât de strălucit și de convingător, nu există

²⁷ G. Călinescu et al., *Istoria literaturii române*, vol. I, p. 5.

²⁸ Ștefan Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț*, București, Editura Tehnică, 1958; Petru Comarnescu, *Voroneț. Fresques des XVe et XVIe siècles*, București, Editions en Langues Etrangères, 1959.

²⁹ George Oprescu, *Artă românească în epoca feudală*, București, Editura Academiei RPR, 1957.

³⁰ Alexandru Piru, George Ivașcu, Romulus Vulcănescu etc. Al. Piru lucrase la o companie de gaze până la reabilitarea lui în 1955. El a publicat o *Istorie a Literaturii române vechi* în 1961, a devenit apoi asistentul lui G. Călinescu la catedră. G. Ivașcu fusese condamnat la moarte în 1948, pedeapsa a fost comutată, iar în 1954 a fost reabilitat. A devenit șeful Catedrei de Istorie a Literaturii Române (1958-1968) și va publica o *Istorie a Literaturii române* în 1969.

³¹ Vladimir Tismăneanu afirma că „reabilitarea unor figuri proeminente ale intelighenției naționale” și strategia de cooptare a lor au fost puse în practică de Leonte Răutu (V. Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, traducere de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu, postfață de Mircea Mihăieș, București, Editura Humanitas, 2014, p. 225).

³² Gheorghe Szekely, *Monumente istorice și de artă*, în „Contemporanul”, anul XI, nr. 21/24 mai 1957, p. 6.

³³ G. Călinescu, *Patria poporului muncitor*, în „Contemporanul”, anul XII, nr. 33/22 august 1958, p. 1.

³⁴ Cum era considerată în 1954 de Paul Constantin, *Necesitatea limpezirii problemelor tradiției artistice în arhitectură*, în „Contemporanul”, anul VII, nr. 49/3 decembrie 1954, p. 8. După ce va edita albume despre *Grafica politică a lui Iser* (1955) sau *Pictura lui Repin* (1957), el va introduce publicului din România *Galeria Tretiakov*, București, Editura Cartea Rusă, 1957, galeria unde se află o bună parte din icoanele medievale bizantine și rusești.

³⁵ Gh. Oprescu, *Galeria de artă feudală*, în „Contemporanul”, anul XIII, nr. 23/12 iunie 1959, p. 6.

realizare culturală de care poporul nostru să nu fie în stare, în împrejurările favorabile de azi³⁶.

O bună parte din aceste considerații asupra artei medievale avea ca subiect meșteșugurile (ceramica, broderia, costumele, mobilierul etc.); treptat însă își fac loc și imagini ale icoanelor bisericești³⁷.

Nu numai dezghețul ideologic a avut un rol în această evoluție a studiilor medievale, studii care, până la un punct, depășeau cu greu limitele învățăturilor marxist-leniniste³⁸. Au existat mai mulți factori politici care au jucat un rol important în această poveste. În primul rând, Nikita Hrușciiov, în 1959, a declanșat un val de represiune împotriva Bisericii Ortodoxe. Persecuțiile veneau după o perioadă de aparentă toleranță³⁹. O mobilizare ateistă fără precedent a fost dublată de măsuri administrative, care au dus la închiderea și demolarea a numeroase biserici și mănăstiri⁴⁰. Această prigoană a provocat reacția diasporei ruse⁴¹, a atras atenția asupra problemei religioase în Uniunea Sovietică⁴² și, nu în ultimul rând, a readus în atenția opiniei publice chestiunea Bisericii Ortodoxe⁴³. Începând cu anii '60, studiile despre creștinătatea de Răsărit și întreaga ei tradiție bizantină au proliferat în mod vizibil⁴⁴.

³⁶ *Ibidem*. Oprescu a fost director al Institutului de Istoria Artei, academician, editor șef al revistei „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, începând cu 1954. Pentru rolul său în istoria artei în această perioadă, vezi Cristian Vasile, *Institutul de istoria artei: Epoca G. Oprescu*, în idem, *Un turn de fildeș în comunism. Institutele umaniste ale Academiei RPR în România lui Gheorghiu Dej*, București, Editura Corint, 2024, p. 234-271.

³⁷ Vezi Ion D. Ștefănescu, *Pictura murală bizantină. Monumente celebre (sec. VI-XIV)*, în GB, anul XIX, nr. 9-10/1960, p. 787-800, și *Pictura renașterii bizantine*, în GB, XIX, nr. 11-12/1960, p. 978-994. Mult mai târziu a fost publicată lucrarea sa *Iconografia artei bizantine și a picturii românești feudale*, București, Editura Meridiane, 1973. Ion D. Ștefănescu fusese coleg cu George Oprescu, însă, în 1948, după ce a fost dat afară de la universitate, a găsit ajutor și refugiu la Școala de Pictură Monumentală a Patriarhiei Române. Abia în 1962 a fost numit la catedra Institutului de Arte Plastice, putând apoi participa la conferințe și publica în reviste din Occident. Vezi Victor Spinei, Dorina N. Rusu (ed.), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. 5, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2021, p. 227.

³⁸ Johannes Irmscher edita *Aus der Sowjetbyzantinistik. Eine Auswahl Prinzipieller Beiträge*, Berlin, Akademie-Verlag, 1956, un volum ce includea studii bizantine relevante apărute în Uniunea Sovietică. Unul dintre textele incluse este capitolul „Bizanțul” preluat din Marea Enciclopedie Sovietică din 1951. Este un exemplu de astfel de abordare. Irmscher a devenit, doi ani mai târziu, directorul Institutului de Studii Bizantine de la Universitatea Martin Luther Halle-Wittenberg.

³⁹ Vezi Nikita Struve, *Les chrétiens en URSS*, Paris, Seuil, 1963; idem, *Christians in Contemporary Russia*, New York, Charles Scribner's Sons, 1967, p. 290-335.

⁴⁰ Nathaniel Davis, *The Number of Orthodox Churches before and after the Khrushchev Antireligious Drive*, în „Slavic Review”, anul L, nr. 3/1991, p. 612-620.

⁴¹ Nikita Struve, amintit mai devreme, era o importantă figură a comunității rusești din Paris.

⁴² Walter Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, New York, St. Martin's Press, 1961.

⁴³ Este de amintit că Papa Ioan XXIII a făcut un gest simbolic de a participa la o liturghie după ritualul bizantino-slav. Vezi *Pontiff Attends Byzantine Mass*, în „New York Times”, 14 noiembrie 1960, p. 28, <https://www.nytimes.com/1960/11/14/archives/pontiff-attends-byzantine-mass-speaks-in-slavic-at-eastern-ritual.html> (accesat la 24 decembrie 2022).

⁴⁴ Apar noi institute de cercetare în Paris (1959), Atena (1960), Viena (1963), Birmingham (1976). Vezi Alice-Mary Talbot, *Byzantine Studies at the Beginning of the Twenty-first Century*,

În vreme ce, în Uniunea Sovietică, ateismul devenea parte din discursul oficial al puterii, în Statele Unite se putea observa un proces contrar, religia jucând un rol tot mai important în politică. Președintele Dwight D. Eisenhower a fost cel care a deschis calea în acest sens. Încă de la sfârșitul războiului, el se declara profund religios. „Nimeni nu trece printr-un război de șase ani fără a avea o credință”, spunea el într-un interviu⁴⁵. Provenind dintr-o familie profund religioasă, Eisenhower intră în Biserica Prezbiteriană, botezându-se. În anul următor, a fost ales al treizeci și patrulea președinte al Statelor Unite. Atunci, Abraham Vereide a organizat pentru prima oară *National Prayer Breakfast*, la care a participat și Eisenhower. Ideea era că religia putea juca un rol mai însemnat în confruntarea Războiului Rece, oferind Statelor Unite o identitate și legitimitate mai clară. În cuvintele lui Eisenhower, democrația devenea sinonimă cu religia și viceversa: „O democrație nu poate exista fără o bază religioasă. Eu cred în democrație!”⁴⁶. În anul următor, el a modificat legea jurământului de credință, adăugând expresia „în fața lui Dumnezeu”, iar în 1956 a promovat noua deviză a Statelor Unite – „Noi credem în Dumnezeu” – tipărită pe toate bancnotele americane⁴⁷. Silviu Brucan, numit în acel an șef al misiunii diplomatice al R. P. Române în Statele Unite, trebuie să fi luat act de această profesiune de credință a democrației americane, iar apropierea româno-americană a ținut seama de acest nou element.

Situația nu era atât de simplă. Cu tot ateismul ei militant, Uniunea Sovietică s-a folosit și ea de arme spirituale, mai precis de arta icoanei. În 1960, Victor Lazarev a publicat celebra sa lucrare *Andrei Rubliov și școala sa*, iar în 1961 – *Teofan Grecul*⁴⁸. Deja în 1960, în ciuda persecuțiilor împotriva Bisericii, regimul

în „The Journal of English and Germanic Philology”, vol. 105, nr. 1/2006, *The State of Medieval Studies*, p. 25-43.

⁴⁵ *Eisenhower Views His Job as a Test*, interviu de Marshall E. Newton, 4 mai 1948, p. 27. Articol aflat la www.nytimes.com/1948/05/04/archives/eisenhower-views-his-job-as-a-test-not-going-to-columbia-as-new.html (accesat la 14 decembrie 2022).

⁴⁶ Toți președinții ce i-au urmat au participat la acest eveniment anual, tradiție atunci inaugurată. Vezi Jeff Sharlet, *The Family. The Secret Fundamentalism at the Heart of American Power*, New York, Harper Collins, 2008.

⁴⁷ Vezi T. Jeremy Gunn, *Spiritual Weapons: The Cold War and the Forging of an American National Religion*, Westport, Praeger, 2009.

⁴⁸ De fapt, Lazarev a scris un capitol „Andrei Rubliov”, în *Istoria artei ruse*, publicată de Igor Grabar în 1955. Volumul din 1960 este mai mult un album editat cu prilejul comemorării a 600 de ani de la nașterea artistului. Vezi Igor Grabar, *Istoriia russkogo iskusstva*, Moscova, Editura Academiei de Științe a URSS, 1955. De altfel, și Academia RPR avusese parte de o ședință omagială dedicată lui Rubliov în 22 octombrie 1960, ședință la care a fost invitat Mikhail V. Alpatov, de la Academia de Artă din Moscova. Textul conferinței lui Alpatov a fost publicat apoi în limba română. M. V. Alpatov, *Andrei Rubliov, maestru al vechii picturi ruse. La împlinirea a 600 ani de la nașterea artistului*, în SCIA, anul VII, nr. 2/iulie-decembrie 1960, p. 13-34. În 1966, Lazarev revine și publică un volum dedicat lui Rubliov cu mult mai multe reproduceri și cu o antologie de texte despre Rubliov (V. N. Lazarev, *Andrei Rubliov și școala sa*, Moscova, Iskusstvo, 1966). Această lucrare se poate afla pe site-ul proiectului „Creștinismul în artă” la adresa https://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=ru&book_id=112 (accesat la 14 octombrie 2022).

sovietic exporta imaginile vechilor icoane rusești⁴⁹. Expoziții itinerante de icoane au fost organizate cu ocazia împlinirii a 600 de ani de la nașterea lui Andrei Rubliov, în 1960⁵⁰. Or, această artă rusă, sub influența directă a Bizanțului, avea o importanță aparte în noul context politic. În primul rând, ea ajuta propaganda sovietică să nege orice prigoană împotriva bisericilor. Apoi, icoana, golită de semnificațiile ei religioase și mistice, devenea mărturia unei culturi populare care moștenise spiritul bizantin, la propriu. Aici intervenea rolul lucrării lui Lazarev despre Teofan Grecul. Narațiunea sa descria modul în care Teofan a fost un meșter bizantin de icoane, format în atmosfera primei părți a epocii Paleologilor, o perioadă în care arta Bizanțului se reelenizează pentru a rezista mai bine influențelor occidentale⁵¹. Treptat însă, aristocrația bizantină reacționară, aflată în plină putrefacție a orânduirii feudale, a favorizat mișcarea isihastă, prin excelență antiumanistă. Viața culturală și socială a decăzut mult și, în aceste condiții, Teofan practic s-a refugiat în Rusia, unde a găsit un teren prielnic pentru arta și spiritul său. Drept urmare, nu aristocrația și nu prințesele bizantine au constituit modul prin care Rusia a primit moștenirea Bizanțului, ci meșterii și artizanii care au creat, de fapt, nemuritoarea artă bizantină⁵²; cu alte cuvinte, nu Sofia Paleologu, ci Teofan Grecul, iar Andrei Rubliov a fost ucenicul acestuia.

După apariția filmului lui Andrei Tarkovski (1966), Rubliov devine el însuși, pentru mulți, o icoană a culturii ruse. Filmul este emblematic pentru modul cum știința sovietică a interpretat acest trecut îndepărtat⁵³. Pentru aceasta, Rubliov este produsul renașterii culturii ruse, al acelei lumi care reușește să se opună, pentru prima oară cu succes, dominației tătarilor. Este lumea lui Serghie de Radonej, cel care a reușit să insuflă prinților ruși dorința de unire națională împotriva dușmanilor comuni. Andrei Rubliov este însă dezamăgit de câtă violență, trădare și necredință domnea în jurul său și ia hotărârea de a nu mai picta și nici de a mai vorbi cu ceilalți din jur. El rămâne un martor mut al vremilor sale, până când isprava unui tânăr îi redă încrederea în umanitate. Este Boris, fiul unui clopotar, care susține că îl poate înlocui pe tatăl său pentru a construi un clopot de bronz pentru noua mănăstire. Dârzenia, voința, credința lui nu își găsesc asemănarea decât în imaginea omului nou, a siderurgistului din literatura realismului socialist, mai precis. Munca echipei lui Boris este idealul paideic al narațiunii,

⁴⁹ În 1959 s-a deschis la Academia regală din Londra o expoziție care avea două secțiuni cu icoane din secolele XIII-XIV. Vezi *Russian painting from the 13th to the 20th century. An exhibition of Works by Russian and Soviet Artists*, London, Royal Academy of Arts/The Arts Council of Great Britain, 1959.

⁵⁰ Afișul expoziției de la Budapesta poate fi văzut la Galeria afișelor, <https://budapestposter.com/posters/6130> (accesat la 10 octombrie 2022).

⁵¹ V. Lazarev, *Teofan Grecul și școala sa*, București, Editura Meridiane, 1974, p. 34-67.

⁵² De aceea, pentru Lazarev era extrem de important ca Teofan să fi aparținut școlii din Constantinopol și nu celei cretane sau macedonene. Era vorba despre legitimitatea moștenirii lăsate de acesta, o moștenire nu atât artistică, cât politică.

⁵³ Începând cu 1955, Lazarev revine constant la aceeași interpretare a culturii epocii lui Rubliov.

fiind, practic, modul în care este înțeleasă spiritualitatea epocii⁵⁴; monahismul și misticismul sunt înlocuite de naționalism și proletcultism. Regimul nu a difuzat acest film decât cu mare greutate, deși Tarkovski primise fonduri impresionante pentru realizarea lui. Distrugerea mănăstirii de către tătari aducea aminte, poate prea dureros, de prigoana regimului sovietic împotriva bisericilor.

Colocviu de la Sinaia. Renașterea studiilor Sud-Est Europene

În 1960, a existat multă agitație și propagandă în jurului aniversării a 600 de ani de la nașterea lui Rubliov. În România, Asociația Română pentru strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică (ARLUS) a organizat conferințe pe această temă⁵⁵. Comitetul Național pentru Apărarea Păcii a organizat, la rândul său, o festivitate la Casa Universitarilor, cu ocazia căreia a fost proiectat și un film documentar sovietic intitulat *Andrei Rubliov*⁵⁶. Chiar și Academia RPR a găzduit o conferință susținută de Mihail V. Alpatov despre opera lui Rubliov și locul acesteia în istoria artei medievale⁵⁷. De altfel, cu un an înainte se crease la Moscova un comitet pentru sărbătorirea lui Andrei Rubliov, sub conducerea lui Boris Ioganson, președintele Academiei de Artă a URSS⁵⁸. Nu numai în România se celebra opera lui Rubliov, ci în tot lagărul sovietic și chiar dincolo de acesta. În acest context, nu este de mirare că regimul lui Gh. Gheorghiu-Dej a decis includerea, în programul diplomatic al reprezentanței României de la UNESCO, a unor manifestări științifice legate de Europa de Sud-Est și de tradiția sa bizantină. Propunerea a fost făcută de Tudor Vianu⁵⁹. De altfel, încă din 1958, Vianu comentase proiectul unei *Istории a dezvoltării culturale și științifice a omenirii*, sub egida UNESCO⁶⁰, iar în 1960, cu ocazia Conferinței Generale UNESCO de la Paris (14 noiembrie – 15 decembrie), delegația română a recomandat „mai multă atenție pentru contribuția civilizațiilor balcanice” în cadrul acestui proiect de anvergură⁶¹. De altfel, Vianu a și fost ales în grupul de lucru al acestui proiect⁶².

⁵⁴ Lazarev face eforturi vizibile pentru a îndepărta ideea de monahism, de ascetism, de isihasm de cultura veche rusă. Bizantinii erau descriși ca fanatici și intoleranți, iar icoanele lor – uscate și mohorâte. În schimb, în mănăstirile rusești „munca a alternat cu rugăciunea”, iar „rugăciunea în sine nu era atât de abstractă și metafizică ca în Bizanț” (V. N. Lazarev, *Andrei Rubliov și școala sa*, p. 10).

⁵⁵ *Conferință*, în „Flacăra Iașului”, anul XVI, nr. 4412/10 noiembrie 1960, p. 2.

⁵⁶ *Aniversarea picturii rus Andrei Rubliov*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4972/ 23 octombrie 1960, p. 3.

⁵⁷ *Manifestări cultural-artistice*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4971/22 octombrie 1960, p. 5.

⁵⁸ *Puncte cardinale*, în „Contemporanul”, anul XIII, nr. 30/31 iulie 1969, p. 8.

⁵⁹ El fusese apropiat de cercurile revistei „Gândirea”, cea care a fost deosebit de activă în a plasa Bizanțul în tradiția culturii române.

⁶⁰ Tudor Vianu, *Istoria culturii*, în „Gazeta literară”, anul V, nr. 4/23 ianuarie 1958, p. 1, 4.

⁶¹ Idem, *UNESCO și activitățile regionale. Pe marginea unui colocviu de civilizații balcanice*, în „Buletin al Comisiei Naționale al RPR pentru UNESCO”, anul III, nr. 1/ianuarie-martie 1961, p. 19.

⁶² *Vezi Membri ai delegației române aleși în grupurile de lucru ale sesiunii UNESCO*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4994/18 noiembrie 1961, p. 4.

Prestigiul lui Vianu era considerabil. În timpul conferinței UNESCO, el fusese invitat să conferențieze la Collège de France despre *Stadiul literaturii universale și comparate în Universitățile din România*⁶³, fapt remarcabil, ținând seama de nivelul de pregătire al cadrelor anterioare ale diplomației românești. Astfel, propunerea sa ca România să organizeze la București un colocviu pe tema *Civilizațiilor popoarelor balcanice* a fost acceptată în cadrul Proiectului Major Orient – Occident⁶⁴.

Ca urmare a acestei propuneri, Colocviul a fost organizat la Sinaia, la Castelul Pelișor, sub direcția unui comitet de organizare condus de Tudor Vianu. El a fost ales și președinte al comitetului internațional provizoriu însărcinat cu demersurile naționale și internaționale pentru înființarea unei Asociații Internaționale de Studii Sud-Est Europene și, ulterior, președinte de onoare al acestei asociații. La festivitatea de deschidere a participat și Mircea Malița, adjunct al ministrului Afacerilor Externe. Străduințele oficialităților române de a impresiona erau evidente⁶⁵. Cu siguranță că, de acolo, de la Pelișor, România putea fi văzută mai puțin republică și, mai ales, mai puțin populară, ceea ce constituia, de fapt, scopul tuturor acestor eforturi.

George Oprescu, directorul Institutului de Istorie a Artei al Academiei RPR, a fost cel care a susținut prima comunicare în cadrul acestui colocviu UNESCO. El a afirmat, de la bun început, unitatea culturală străveche a acestor regiuni și locul pe care această idee îl ocupă în opera foarte consistentă a marelui istoric român Nicolae Iorga⁶⁶. Recuperarea lui Nicolae Iorga avea mult de-a face cu acest proiect. El fusese cel care fondase Institutul de Studii Sud-Est Europene (1914) și organizase Congresul Internațional de Studii Bizantine (1924), dar și cel care a scris *Byzance après Byzance*, susținând, practic, că Bizanțul nu s-a sfârșit odată cu cucerirea otomană, ci a continuat să existe prin moștenirea sa culturală, transmisă popoarelor balcanice, mai ales românilor. Ideea îi venise, pe de o parte, după ce scrisese o trilogie despre familia Cantacuzino⁶⁷, considerată urmașă prezumtivă a unei familii bizantine, iar, pe de altă parte, în contextul

⁶³ *Scurte știri*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 5017/15 decembrie 1950, p. 4. Totodată, el fusese ales și vicepreședinte al comisiei de programe a sesiunii.

⁶⁴ *Vezi Să educăm tânăra generație în spiritul păcii și coexistenței pașnice. O propunere a delegației române adoptată de Comisia de programe a UNESCO*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 5012/9 decembrie 1960, p. 3.

⁶⁵ Acesta nu fusese primul colocviul internațional. În 1959, Academia RPR, împreună cu Comisia Națională a României pentru UNESCO, organizase la București *Colocviul Internațional de civilizații, literaturi și limbi romanice*, manifestare printre ai cărei organizatori se afla și Tudor Vianu.

⁶⁶ George Oprescu, *La place de l'art roumain parmi les arts balkaniques du moyen âge*, în „Actes du Colloque International de Civilisations Balkaniques”, Sinaia, UNESCO, 1962, p. 18. Vezi și Cristian Vasile, *Art and Ethnographic Museums and Art Collections in Postwar Romania: Between Historical Writing and Memory*, în „Journal of Romanian Studies”, vol. 7, 2025, nr. 1, p. 65-66.

⁶⁷ Nicolae Iorga, *I. Despre Cantacuzini, II. Genealogia Cantacuzinilor și III. Documentele Cantacuzinilor*, București, Editura Minerva, 1902. Această trilogie a fost realizată cu sprijinul lui Grigore Cantacuzino, prim-ministru al României în acea perioadă.

declanșării războaielor balcanice în 1913. Iorga întrezărise posibilitatea ca Regatul Român să joace un rol mai însemnat în politica europeană, poate chiar un rol imperial⁶⁸.

Bizanțul nu dispăruse defel. Așa cum formulase Mircea Malița, „Bizanțul dispărut rămâne viu prin poporul și Țările Române, prin structura și opera lor istorică și culturală”⁶⁹. Era însă o oportunitate, cum avea să spună tot el mult mai târziu,

[...] pentru afirmarea unei politici proprii; era un bun prilej ca guvernul român să reînnoie un lanț întrerupt și să-l aducă la zi în ochii tuturor europenilor... și aceasta, într-un moment în care Uniunea Sovietică, precum Rusia odinioară, își afirma interesul special în regiunea parțial slavă⁷⁰.

Era o oportunitate pe care guvernul RPR a fructificat-o din plin, mai ales într-o perioadă în care zona Balcanilor era ținta multor proiecte diplomatice, iar blocul sovietic lansase o puternică campanie „pentru pace și pentru educarea tinerețului în spiritul păcii și coexistenței pașnice”⁷¹.

Deși, la începutul anilor '60, situația României era mult diferită de perioada interbelică, ideea bizantină putea aduce încă mari foloase. În primul rând, ea se afla în răspăr cu discursul marxist-leninist. Apoi, era rezultatul unui istorism cultural care legitima puterea politică din România și, mai ales, o diferenția atât față de Uniunea Sovietică, cât și față de Occident. În al treilea rând, răspundea interesului tot mai mare manifestat de opinia publică occidentală pentru creștinătatea orientală, mai ales după prigoana declanșată de Hrușciiov în 1959. În al patrulea rând, se sprijinea pe idei deja exprimate în spațiul sovietic. Neagoe Basarab era „Rubliov-ul” român, adică legătura dintre sufletul românesc și moștenirea sa bizantină. În al cincilea rând, ea oferea oportunitatea unei diplomații culturale mai ușor de realizat și de difuzat. Și, în cele din urmă, în al șaselea rând, ideea bizantină furniza o identitate care putea fi acomodată cu un sistem politic ce nu dorea libertatea, democrația sau descentralizarea, ci, dimpotrivă, cultiva o tradiție ce trimitea înainte de epoca modernă, înainte de Renaștere. Încă o dată, după aproape jumătate de secol, românii se reprezentau prin Bizanț.

⁶⁸ Vezi Nicolae Iorga, *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire de moyen âge*, II. *La survivance byzantine dans les pays roumains. Deux communications faites, le 7 et 8 avril 1913, au troisième congrès international d'études historiques, à Londres*, București, Edition du Ministère de l'Instruction Publique, 1913.

⁶⁹ Mircea Malița, *Imaginea culturii românești în lume*, în „Contemporanul”, anul XVIII, nr. 34/21 august 1964, p. 16.

⁷⁰ Mircea Malița și Dinu C. Giurescu, *Zid de pace, turnuri de frăție. Deceniul deschiderii*, București, Editura Compania, 2011, p. 149-150.

⁷¹ Octav Livezeanu, vicepreședintele IRRCS, făcuse propunerea în numele delegației României pentru organizarea unei conferințe mondiale pe această temă, iar pe 8 decembrie 1960 ea a fost aprobată de Comisia de programe UNESCO (vezi *Să educăm tânăra generație...*). Cu câteva săptămâni mai devreme, la Moscova se deschisese Universitatea prieteniei popoarelor (Ambrozie Munteanu, *Sub semnul prieteniei între popoare*, în „Scânteia”, anul XXX, nr. 4994/18 noiembrie 1960, p. 4).

În primăvara anului următor, Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene (AIESEE) a luat ființă la București sub conducerea lui Tudor Vianu și Emil Condurachi⁷², iar în iarna aceluiași an a fost înființat Institutul de Studii Sud-Est Europene (ISSEE) sub direcția lui Mihai Berza⁷³. Noul institut funcționa sub egida Academiei RPR. Simultan, era anunțată și o Societate Română de Studii Bizantine (SRSB)⁷⁴. În 1964 exista un Comitet Național de Studii Bizantine, care își confirma existența în fața Asociației Internaționale de Studii Bizantine, fără însă a trimite vreun raport de activitate⁷⁵. Este foarte probabil ca această confirmare să fi fost făcută înaintea sesiunii Comitetului Internațional Provizoriu pentru crearea AIESEE, iar Emil Condurachi anticipa, probabil, că ea va duce la înființarea unei Societăți Române de Studii Bizantine, ceea ce nu s-a întâmplat⁷⁶.

În acești câțiva ani s-a petrecut o adevărată renaștere a studiilor sud-est europene, iar „România a fost – așa cum observa Nicolae-Șerban Tanașoca –, din motive încă *nedeslușite* cu certitudine, leagănul acestei renașteri și locul privilegiat de coordonare internațională a eforturilor în această direcție [s.n.]”⁷⁷. El remarcă atât interesele Uniunii Sovietice în zona Europei de Sud-Est, cât și încurajarea venită din partea țărilor occidentale pentru aceste „tendențe inovatoare”. Practic, un discurs care era tot mai istoricist, tot mai naționalist și legat fără echivoc de tradiția religioasă a regiunii atrăgea atenția și sugera o slăbire a constrângerilor ideologice ale marxism-leninismului, și, implicit, o diminuare a coeziunii blocului sovietic. Ceea ce părea însă o liberalizare s-a dovedit a fi o nouă direcție de politică externă a unui regim care încerca să convingă țările occidentale de noua sa imagine. Această direcție nu ar fi fost posibilă fără concursul unor specialiști revalorificați ad-hoc și folosiți fără scrupule de regim. Studiile de bizantinologie și balcanologie nu erau tocmai domeniul de expertiză al noii elite

⁷² Vezi *Sesiunea Comitetului internațional provizoriu pentru crearea Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene*, în „Scânteia”, anul XXXII, nr. 5872/24 aprilie 1963, p. 3.

⁷³ Comitetul pentru Studii Sud-Est Europene era format din 20 de persoane. Tudor Vianu era președinte de onoare; Emil Petrovici, președinte; Emil Condurachi, Mihai Berza și Mihai Pop, vicepreședinți; Virgil Căndea, secretar general. Vezi *Ședința de constituire a Comitetului pentru Studii Sud-Est Europene din RP Română*, în „Scânteia”, anul XXXII, nr. 6114/22 decembrie 1963, p. 3.

⁷⁴ Pagina oficială a SRSB indică anul 1962 ca an al înființării sale, însă societatea a avut o existență informală.

⁷⁵ Confirmarea a venit prin intermediul lui Emil Condurachi, care participase, împreună cu Eugen Stănescu, la întâlnirea Comitetului Internațional de Studii Bizantine de la Atena, din 16-18 aprilie 1963. Cu acel prilej, ei au propus, din partea României, pentru Congresul de la Viena din 1965, tema *Influența culturală a Imperiului Bizantin*. Vezi „Bulletin d’Information et de coordination”, anul I, 1964, p. 20-21, 25.

⁷⁶ Societatea a fost înființată abia în noiembrie 1968, după ce a primit, în decembrie 1967, avizul prezidiului Academiei RSR. Situația instituțională a studiilor bizantine a rămas relativ complicată de concurența a două instituții: pe de o parte, era Institutul de Studii Sud-Est Europene, proaspăt înființat, iar de cealaltă parte era Institutul de Arheologie, condus de Condurachi (*ibidem*).

⁷⁷ Nicolae-Șerban Tanașoca, *Balkanologie și politică în România secolului XX*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2010, p. 11.

comuniste de după război; astfel, regimul a fost adesea nevoit să reabiliteze intelectuali cu un trecut politic problematic. De altfel, eliberarea deținuților politici a avut legătură cu această direcție de cucerire a simpatiei opiniei publice occidentale și de acumulare de capital politic; cum observa însă și Corneliu Mănescu, exista o opoziție a unor membri ai conducerii partidului și nu numai⁷⁸. Vechii activiști, aparatcici și culturnici priveau, fără îndoială, cu mare neîncredere acest nou curs al politicii, care depărta România de Uniunea Sovietică, și nu erau deloc încântați de noii veniți. Simpla reabilitare a acestor savanți nu îi cruța defel de eventualele neplăceri cauzate de zelul organelor de represiune sau de invidia colegilor. De aici și conformismul și circumspecția de care dădeau dovadă.

Monica Lovinescu comenta, în 1963, pe marginea unei antologii literare prefățate de Tudor Vianu, observând cu tristețe că acesta

[...] s-a clasat singur și ne-a învățat să nu mai căutăm în d-sa pe onestul profesor și estet de altădată, ci să ne obișnuim cu ideea unei mutații, care-l face să scrie, să gândească și să acționeze ca orice gazetar comunist de mâna a treia, fără scrupule și fără nuanțe⁷⁹.

Ea avea dreptate în privința mutației petrecute, cu amendamentul că de această mutație suferise întreaga societate românească. „Totala supunere la consemnele oficiale” devenise regula, mai ales că ultimul val al represiunii comuniste, început în 1957, lăsa puțin loc ambiguităților în privința intențiilor regimului. Nu toți avuseseră șansa „revalorificării”. Dimitrie Gusti, profesorul lui Mihai Ralea, și-a sfârșit viața într-un complet anonim, în ciuda memoriilor și a încercărilor sale de reabilitare. La fel s-a întâmplat și cu Constantin Rădulescu-Motru, care îi scria lui Vianu, „silit de mizerie”, pentru a-i aduce aminte lui și lui Ralea de o petiție mai veche⁸⁰. Victor Papacostea a fost un caz și mai spectaculos: el a fost curtat de Academia RPR (prin Iorgu Iordan și Andrei Oțetea) și de Ministerul Afacerilor Externe pentru o eventuală colaborare cu un Institut de Cercetări Balcanice⁸¹ ce urma să fie înființat, dar concepțiile sale s-au dovedit nepotrivite intențiilor regimului⁸². Dosarul său de urmărire demonstrează cinismul cu care regimul se folosea de acești oameni.

Interesul pentru cercetarea propriu-zisă era depășit cu mult de interesul pentru capitalul politic al acestor manifestări. Colocviul din 1962 fusese precedat

⁷⁸ În luna mai 1963, cu prilejul vizitei lui U. Thant, secretarul general al ONU, în România, acesta a intervenit pe lângă Gh. Gheorghiu-Dej pentru eliberarea deținuților politici. Amnistierea a adus un mare capital politic regimului. Vezi Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr*, București, Editura Compania, 2008, p. 495.

⁷⁹ Monica Lovinescu, *Unde scurte*, București, Editura Humanitas, 1990, p. 60.

⁸⁰ Scrisoare de la C. Rădulescu-Motru din 15 aprilie 1954, în Tudor Vianu, *Scrisori III*, București, Editura Minerva, 1997, p. 54.

⁸¹ La acel moment, denumirea nu era stabilită încă, așa cum s-a văzut și din faptul că Condurachi vorbea despre o Societate Română de Studii Bizantine.

⁸² Nicolae-Șerban Tanașoca, *op. cit.*, p. 21-29.

de o sesiune de întâlniri internaționale – „Săptămâna medicală balcanică”⁸³, care încerca să relanseze proiectul interbelic al Uniunii Medicale Balcanice⁸⁴ – și un festival de folclor al țărilor balcanice și din zona Mării Adriatice, organizat sub egida Consiliului Internațional de Muzică Populară⁸⁵. Regimul de la București urmărea crearea unei atmosfere favorabile în opinia publică internațională pentru planurile sale balcanice, astfel încât, în anul următor, să poată organiza la București o întâlnire a Comitetelor de colaborare balcanică⁸⁶. „Acțiunile inițiate pe linie culturală” au dat curând roade, scopul lor declarat fiind destinderea internațională, coexistența pașnică, cunoașterea reciprocă și colaborarea balcanică⁸⁷. În acest context, cercetarea civilizației sud-est europene nu era un scop în sine, ci un mijloc pentru realizarea unor planuri politice, fapt vizibil în relația ulterioară dintre asociația internațională (AIESEE) și diversele institute implicate. Conform statutului, proiectul implica istoria, arheologia, etnografia, lingvistica, filologia, literatura, folclorul și arta⁸⁸. În anul următor au fost create mai multe comisii de studii: 1) Arheologia Europei de Sud-Est; 2) Unitatea și diversitatea etnografiei și folclorului în sud-estul Europei; 3) Contribuția bizantină și elementele originale în arta popoarelor din sud-estul Europei; 4) Pătrunderea ideilor luministe în culturile din sud-estul Europei; și, în cele din urmă, 5) Documentarea studiilor sud-est europene⁸⁹.

Cazul reapariției Institutului de Studii Sud-Est Europene și al reabilitării unor savanți formați în jurul marilor profesori ai României vechiului regim (N. Iorga, D. Gusti, C. Rădulescu-Motru, S. Mehedinți, I. Moldovan, G. Banu etc.) nu era tocmai singular. Un alt institut care a beneficiat de un veritabil *lifting* profesional a fost Institutul de Etnografie și Folclor, prin cooptarea lui Romulus Vulcănescu. Centrul de Cercetări Antropologice al Academiei RPR i-a recuperat pe Olga Necrasov și Traian Herseni. Și mai spectaculos a fost cazul reinstituționalizării sociologiei⁹⁰, ocazie cu care este recuperat și Henri H. Stahl.

⁸³ Vezi *Lucrările „Săptămânii medicale balcanice”*, în „Scânteia”, anul XXXI, nr. 5528/14 mai 1962, p. 3.

⁸⁴ Fondată de Gheorghe Banu în 1930, ea a organizat trei conferințe internaționale, ultima fiind în 1938. Prima încercare de a revitaliza această Uniune a fost în 1958. Vezi *Pentru restabilirea legăturilor medicale între țările balcanice. Întâlnirea delegației de medici și profesori universitari turci cu reprezentanți ai presei române*, în „Scânteia”, anul XXVII, nr. 4374/18 noiembrie 1958, p. 3.

⁸⁵ Virgil Ioanid, *27 iulie – 4 august la București, Țările Balcanice și din zona Mării Adriatice într-un festival de folclor*, în „Contemporanul”, anul XVI, nr. 29/20 iulie 1962, p. 6.

⁸⁶ Octav Livezeanu, *Întâlnirea Comitetelor de colaborare balcanică*, în „Contemporanul”, anul XVII, nr. 22/31 mai 1963, p. 1-2.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 2.

⁸⁸ *Statuts de L'association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, în „Bulletin de Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen”, anul I, nr. 1-2/ianuarie-decembrie 1963, p. 10.

⁸⁹ *La première réunion du bureau de L'association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, în „Bulletin de Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen”, anul II, nr. 1/ianuarie-iunie 1964, p. 11.

⁹⁰ Vezi Ștefan Bosomitu, *Sociology versus Ideology in Communist Romania: Sociology's Re-Emergence and Role*, în „State of Affairs”, anul VII, nr. 2 (13)/2017, număr dedicat sociologiei în socialismul real, p. 47-65.

Ceea ce era important în acea perioadă era faptul că regimul avea nevoie de specialiști pentru a face față competiției internaționale⁹¹, mai ales în vederea susținerii unei ofensive diplomatice credibile, menite să afirme o identitate distinctă față de blocul sovietic⁹² și să atragă colaborări economice de care țara avea mare nevoie. La începutul lui 1964, Gh. Gheorghiu-Dej a aprobat publicarea unui volum de însemnări despre români ale lui Karl Marx⁹³, în care acesta descria comportamentul nedrept al Rusiei față de Principatele Române, răpirea Basarabiei și barbaria soldaților ruși. Volumul indica dorința regimului de a se manifesta mai hotărât împotriva dominației sovietice.

Într-adevăr, în aprilie același an, Comitetul Central al PMR făcea o declarație despre „problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale”, în care refuza deschis planul de „diviziune internațională socialistă a muncii” și afirma răspicat că relațiile dintre țările socialiste trebuie să se sprijine pe „principiile independenței și suveranității naționale, egalității în drepturi, avantajului reciproc, întraajutorării tovarășești, neamestecului în treburile interne, respectării integrității teritoriale, principiile internaționalismului socialist”⁹⁴. Un an mai târziu, Gheorghiu-Dej murea de cancer, iar succesorul său era ales Nicolae Ceaușescu, cel care părea cel mai vocal susținător al continuării acestei politici de independență. Într-adevăr, majoritatea proiectelor deja inițiate au continuat, pentru un timp.

În toamna lui 1965, România a organizat o expoziție de comori ale artei românești, care a fost prezentată în cadrul festivalului de la Edinburgh, apoi la Cardiff, la Galeriile Consiliului de Arte din Londra, și ulterior la Muzeul Jacquemart-André din Paris. Aceasta a fost prima expoziție de artă medievală românească de după război și a trezit un real interes⁹⁵. Cunoscuta revistă „The Burlington Magazine” prezenta elogios o tradiție medievală viguroasă, „multe exponate demonstrând o fuziune a influențelor bizantine și vag renașcentiste”⁹⁶. Cu acel prilej, ziarul „Scotsman” a premiat două coperti ale unor volume, unul despre cultura moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare⁹⁷, iar cel de-al doilea,

⁹¹ Vezi „Protocolul Secției Știință și Artă a CC al PMR”, aflat la ANR, fond CC al PCR, Secția Propagandă și Agitație (1921-1976), inventar 2898, dosar 9/1963, f. 37.

⁹² Vlad Georgescu descrie această schimbare de ton în care apar și accente anti-slavizante printre lingviști și istorici literari. Vezi V. Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944-1977*, München, Jon Dumitru Verlag, 1981, p. 36-38.

⁹³ K. Marx, *Însemnări despre români (manuscrise inedite)*, volum editat de Andrei Oțetea și S. Shwann, București, Editura Academiei RPR, 1964.

⁹⁴ *Declarație cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale adoptată de Plenara lărgită a CC al PMR din aprilie 1964*, în „Scânțea”, anul XXXIII, nr. 6239/26 aprilie 1964, p. 1-3.

⁹⁵ Vezi Balcica Măciucă, *Artă medievală românească*, în „Contemporanul”, anul XX, nr. 5/4 ianuarie 1966, p. 7.

⁹⁶ David Irwin, *Edinburgh Festival*, în „The Burlington Magazine”, vol. 107, nr. 751/ octombrie 1965, p. 539.

⁹⁷ Era vorba despre lucrarea proaspătului director al Institutului de Studii Sud-Est Europene, Mihai Berza, *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei RPR, 1964.

o ediție a sonetelor lui Michelangelo. Era un succes al propagandei regimului de la București, un semnal că lucrurile trebuie să se fi schimbat semnificativ în România. „Les Nouvelles Littéraires” scria că „România modernă, care privește cu atâta îndrăzneală viitorul, este fidelă trecutului ei, plin de episoade glorioase, ca și artelor ei, care sunt expresia profundă a unui popor înzestrat”⁹⁸. În 1967, Comitetul Național Libanez pentru UNESCO a organizat, la Muzeul Nicolas Sursock din Beirut și apoi la Damasc, o expoziție similară. Ideea unor astfel de expoziții își avusese originea, cel mai probabil, într-o manifestare a Consiliului Europei pe tema *Artă bizantină, o artă europeană*, organizată în toamna 1964, la care România participase prezentând porțile sculptate ale mănăstirii Snagov⁹⁹.

Interesul pentru arta medievală s-a manifestat la cel mai înalt nivel al conducerii de partid și de stat. În 1966, într-un ciclu de vizite de lucru în diverse regiuni ale țării, au fost incluse în program și vizite la mănăstirile Putna și Neamț. La Putna, potrivit unor mărturii, proaspătul secretar general de partid, Nicolae Ceaușescu, ar fi observat că din harta Moldovei medievale lipsea Basarabia și ar fi cerut corectarea hărții¹⁰⁰. Se împlineau 500 de ani de la întemeierea mănăstirii, iar vizita se dorea, după spusele lui Nicolae Ceaușescu, „un moment de cinstire a lui Ștefan cel Mare și a vitejilor care, alături de el, au luptat pentru apărarea Moldovei”¹⁰¹. De altfel, la Cetatea Neamțului, pe meterezele vechilor ziduri, actori ai teatrului de stat, costumați în plăieși ai lui Ștefan cel Mare, au declamat jurământul lor de a apăra până la moarte Moldova¹⁰²: „Pentru Moldova ce pătimizește, / Pentru Moldova care-o iubim, / Pentru Moldova ce ne privește, / Jurăm cu toții ca să murim!” (din piesa *Cetatea Neamțului* de Vasile Alecsandri). Atitudinea de frondă față de Uniunea Sovietică era evidentă.

Prilejul pentru afirmarea acestei poziții nu a întârziat să apară. În septembrie 1966, cu ocazia celui de-al XIII-lea Congres de Studii Bizantine de la Oxford, Viktor Lazarev, în numele delegației sovietice, a anunțat că organizarea Congresului Mondial de Științe Istorice de la Moscova, din 1970, a împiedicat formularea invitației pentru Congresul de Studii Bizantine din anul următor. El a oferit, în schimb, posibilitatea organizării unei ample secțiuni bizantine în cadrul congresului din 1970. Emil Condurachi, în numele comitetului român, a profitat de ocazie și a făcut invitația ca acel congres să se țină în România, invi-

⁹⁸ Alex. Gheorghiu, *Omogenitate artistică, personalitate românească*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6940/4 aprilie 1966, p. 4.

⁹⁹ John Beckwith, *Byzantine Art in Athens*, în „The Burlington Magazine”, vol. 106, nr. 738/ septembrie 1964, p. 398-403; vezi și *Arte frumoase*, în „Contemporanul”, anul XIX, nr. 14/ 2 aprilie 1965, p. 6. Expoziția a avut loc în palatul Zappeion Mégaro, unde, în 1962, s-a desfășurat conferința ministerială a consiliului NATO.

¹⁰⁰ Vezi *ÎPS Pimen despre vizita lui Nicolae Ceaușescu la Putna*, interviu „IntermediaTV”, înregistrare aflată pe pagina <http://www.intermediatv.ro/2013/05/14/ips-pimen-despre-vizita-lui-nicolae-ceausescu-la-putna/> (accesat la 27 noiembrie 2022).

¹⁰¹ *Vizita conducătorilor de partid și de stat în regiunea Suceava*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6988/23 mai 1966, p. 3.

¹⁰² Vezi *Vizita conducătorilor de partid și de stat în regiunea Bacău*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 7097/10 septembrie 1966, p. 3.

tație acceptată în unanimitate¹⁰³. Propunerea avea și o semnificație simbolică aparte: în 1971 se împlineau 100 de ani de la nașterea lui Nicolae Iorga, inițiatorul congreselor internaționale de studii bizantine și fondatorul Institutului de Studii Sud-Est Europene.

Toată această efuziune a moștenirii bizantine a făcut impresie și în țară, nu doar peste hotare. De pildă, într-un fapt divers aparent anodin – un reportaj critic despre niște tineri *hippy* – putea fi remarcat un tânăr „Silviu, zis «Bizantinul», cu o claie de păr negru revărsându-se peste gulerul unei cămăși insalubre”¹⁰⁴. În nordul Moldovei însă efectele erau mai substanțiale. O mulțime de tineri au început să se îndrepte tot mai des spre mănăstirile medievale. Mulți argumentau că nimeni nu mai putea obiecta împotriva unor astfel de vizite, de vreme ce însuși Ceaușescu le vizitase¹⁰⁵. Totodată, au fost editate albume și colecții de diapozitive și au fost puse în circulație numeroase cărți poștale cu mănăstiri, și chiar un timbru filatelic cu Mănăstirea Putna¹⁰⁶. Toate aceste fapte erau, în acei ani, după perioada realismului socialist, extrem de vizibile și sugerau o schimbare a naturii regimului de democrație populară, la aproape două decenii de la instaurarea sa.

Centralizarea cercetării și Congresul de Studii Sud-Est Europene

Perioada anilor '60, mai ales în a doua parte a decadei, este cel mai adesea descrisă ca o perioadă de destindere ideologică a regimului, de „relaxare ideologică”, cum o numește Vlad Georgescu. Acesta observa chiar un anumit dezinteres al partidului față de istorie, dezinteres care a produs o înflorire a disciplinei și o diversificare a acesteia nemaiîntâlnită în comunism, întrucât amestecul puterii nu mai era fățiș, „indicativ”, ci indirect, „tutelar”¹⁰⁷. Deținuții politici fuseseră eliberați, iar mulți dintre ei revalorificați. Lucian Boia observa că facultățile renunțaseră la acea cotă rezervată candidaților cu „origine sănătoasă”, iar profesorii nu mai proveneau exclusiv dintre cei formați în Uniunea Sovietică sau din cei improvizați ca istorici în timpul valului revoluționar, ci și dintre specialiști precum Emil Condurachi și Mihai Berza, proveniți „din linia a doua a vechii istoriografii”¹⁰⁸. Diferențele față de începutul anilor '50 erau notabile, când dominau impostura, presiunea modelului sovietic și frica de mazilire¹⁰⁹.

¹⁰³ *Quatorzième Congrès international des Etudes byzantines, 1971*, în „Bulletin d'Information et de Coordination”, Paris, no III, 1966, p. 16.

¹⁰⁴ Galina Rădulescu, *De ce nu am devenit hippy*, în „Scânteia tineretului”, anul XXIV, nr. 5964/25 iulie 1968, p. 1, 4.

¹⁰⁵ ÎPS Pimen, *Ce reprezintă mănăstirea Putna pentru poporul nostru*, în „Cuvinte pentru tineri”, nr. IX/2016, p. 2-3. Articol publicat în revista mănăstirii, <https://www.putna.ro/ro/ix-2016-cuvinte-catre-tineri> (accesat la 27 noiembrie 2022).

¹⁰⁶ Valoarea lui (2 lei) sugerează că era destinat corespondenței cu străinătatea.

¹⁰⁷ Vlad Georgescu, *Politică și istorie...*, p. 39-42.

¹⁰⁸ Lucian Boia, *Cum am trecut prin comunism. Primul sfert de veac*, București, Editura Humanitas, 2018, p. 123, 131.

¹⁰⁹ Ion Gheorghiu sau Aurel Roman nu aveau studii de specialitate; Emil Condurachi se limita la a preda după bibliografia sovietică standard; Alexandru Elian a fost îndepărtat, iar cursul său de Istorie a Bizanțului a fost suprimat un an mai târziu.

Florin Constantiniu, care descrie acei ani în memoriile sale, își amintea că privea bizantinologia ca pe o ramură aristocratică a cercetării istorice, o „aristocrație spirituală”, cum o numea el¹¹⁰. Peste mai bine de un deceniu, istoria Bizanțului exercita aceeași atracție, doar că, de această dată, regimul sprijinea o deschidere fără precedent. Cercetătorii români aveau posibilitatea de a călători și de a participa la congrese, de a ține conferințe și de a preda în străinătate, iar schimburile culturale deveniseră frecvente, ziarele centrale informând periodic despre prezența culturii române peste hotare.

Nu era doar o perioadă de relaxare; ea se dorea și una a împlinirilor, o perioadă în care „se realizează, rând pe rând, aspirațiile și idealurile străbune ale poporului român, tradițiile luptei de veacuri pentru libertate națională și socială, pentru dezvoltare nestânjenită, pentru progres nelimitat pe toate țărmurile, pentru înfăptuirea noastră ca națiune, ca umanitate”¹¹¹. Traian Herseni, autorul acestor rânduri, era unul dintre intelectualii proaspăt reabilitați și revalorificați în această perioadă¹¹². Revista „Glasul Patriei” oferea gama completă a ofertelor ideologice ale regimului, iar una dintre temele care revenea obsesiv era cea a „tradiției străbune”¹¹³. De altfel, la Congresul al IX-lea, Nicolae Ceaușescu a invocat „tradițiile înaintate ale gândirii științifice și culturale” ale poporului român. Această tradiție urma, la rândul ei, să fie revalorificată în folosul partidului-stat. În decembrie 1965, Ceaușescu a susținut o expunere privind îndrumarea activității de cercetare¹¹⁴, în cadrul căreia a lansat proiectul înființării unui Consiliu Național al Cercetării Științifice. Acest consiliu „avea sarcina să asigure realizarea politicii partidului și guvernului privind dezvoltarea cercetării”¹¹⁵. El era creat în subordinea Consiliului de Miniștri și urma să dispună de comisii de coordonare pe ramuri, precum și de comisii teritoriale de coordonare științifică în principalele centre economice și culturale ale țării. Totodată, consiliul urma să înființeze și comisii de coordonare pe lângă ministere și alte instituții centrale și să elaboreze un „plan unitar de cercetare științifică pe întreaga țară”¹¹⁶.

Ideea nu era nouă. Cu două decenii în urmă, Dimitrie Gusti înființase un Consiliu Național de Cercetări Științifice. Gusti observa atunci că ședința membrilor Academiei, alături de membrii guvernului, „e un eveniment unic în analele

¹¹⁰ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, Editura Enciclopedică, 2007, p. 134.

¹¹¹ Traian Herseni, *Etapa împlinirilor*, în „Glasul Patriei”, anul XI, nr. 15/20 mai 1966, p. 1, 3.

¹¹² Vezi Valentin Săndulescu, *Academic Elites and their Trajectories in Troubled Times: the Case of Traian Herseni*, în SMIC, XVI, 2017, p. 84-101.

¹¹³ Vezi Constantin C. Giurescu, *Omagiu tradițiilor străbune*, în „Glasul Patriei”, anul X, nr. 34/20 noiembrie 1965, p. 1, 5.

¹¹⁴ *Expunerea tovarășului Nicolae Ceaușescu secretar general al CC al PCR cu privire la îmbunătățirea organizării și îndrumării activității de cercetare științifică*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6838/21 decembrie 1965, p. 1-2. Textul a fost apoi publicat și în broșură, ceea ce arată importanța lui.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 2.

¹¹⁶ *Ibidem*.

Academiei, cât și în analele guvernelor țării românești”¹¹⁷. În cadrul acelei ședințe, Gusti argumenta că știința este un factor de progres care trebuie să fie parte a procesului de reconstrucție de după război¹¹⁸. El propunea înființarea de comisii pentru toate marile probleme identificate, invitând institutele importante de cercetare din țară să colaboreze cu acest consiliu. Dimitrie Gusti vizitase, în prealabil, Uniunea Sovietică și se declarase impresionat de modul în care sovieticii tratau cercetarea științifică¹¹⁹. Stalin inițiasse, încă din anii '30, un plan ambițios de dezvoltare a cercetării științifice, alocând, practic, pentru acest domeniu mai multe resurse decât Statele Unite, de pildă¹²⁰. Pe de o parte, el a crescut considerabil bugetul cercetării și dezvoltării; pe de altă parte însă, a centralizat și birocratizat întregul sistem. De altfel, centralizarea era la ordinea zilei. Gusti dădea exemplu guvernul Statelor Unite, care a unificat într-un singur institut mai multe structuri de cercetare existente¹²¹. De altfel, nici experiența anilor anteriori nu era foarte departe de existența unui astfel de institut unic. Institutul de Științe Sociale al României fusese un asemenea exemplu. Și atunci, Gusti vorbea despre federalizarea tuturor institutelor din țară¹²². Reforma Academiei din 1948 a pus însă capăt acestui proiect.

În 1965, Nicolae Ceaușescu a relansat acest plan de centralizare a cercetării, iar planul unitar de cercetare a fost prevăzut în legea planului de stat. Planul prevedea „480 de teme de cercetare de importanță deosebită”, dintre care 37 erau destinate științelor medicale, sociale și umaniste¹²³. Din acel moment, planul unitar de cercetare devenea sinonim cu programul partidului. Spre deosebire de proiectul lui Dimitrie Gusti, de această dată

Consiliul Național al Cercetării Științifice – organ al Consiliului de Miniștri – îndrumază și coordonează activitatea de cercetare științifică desfășurată în cadrul Academiei Republicii Socialiste România, instituțiilor de învățământ superior, precum și în cadrul ministerelor și celorlalte organe centrale¹²⁴.

¹¹⁷ Ion Vitner, *Ce este Consiliul Național de Cercetări Științifice*, în „Scânteia”, anul XVI, nr. 404/14 decembrie 1945, p. 1, 3; C. I. Parhon, *Consiliul Național de Cercetări Științifice*, în „Scânteia”, anul XVI, nr. 412/23 decembrie 1945, p. 1-2.

¹¹⁸ Vezi *Stenograma ședinței Consiliului de Miniștri privind crearea Consiliului Național de Cercetări Științifice. 30 noiembrie 1945*, în ANIC, fond Consiliu de Miniștri, dosar nr. 198/1945, f. 1-39.

¹¹⁹ D. Gusti, *Câteva impresii din Moscova și Leningrad*, în „Graiul nou”, anul II, nr. 79/9 iulie 1945, p. 1.

¹²⁰ Vezi David Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956*, Yale, Yale University Press, 1996, p. 19-20.

¹²¹ Vezi *Stenograma ședinței Consiliului de Miniștri...*, f. 4.

¹²² *Comentar la studiul „Știința și pedagogia națiunii”*, în „Sociologie românească”, anul IV, nr. 7-12/iulie-decembrie 1942, p. 673-675.

¹²³ Articolul 14 din *Legea pentru adoptarea planului de stat de dezvoltare a economiei naționale pe anii 1966-1970*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 7027/1 iulie 1966, p. 7.

¹²⁴ *Legea cu privire la înființarea, organizarea și funcționarea Consiliului Național al Cercetării Științifice*, în „Scânteia”, anul XXXV, nr. 6838/21 decembrie 1965, p. 5.

Un semn al acestei îndrumări era prezența Elenei Ceaușescu printre membrii consiliului. De altfel, „încadrarea” Academiei în sistemul de partid și de stat devenise evidentă de mai multă vreme¹²⁵. A existat chiar un raport din 1963 care stipula necesitatea înființării unui astfel de consiliu al cercetării. Raportul afirma că

[...] în trecut sarcina de a traduce în viață politica partidului și guvernului în domeniul cercetării științifice a fost dată – prin statutul de funcționare – Academiei RPR. Academia RPR a fost obligată să asigure îndrumarea întregii munci științifice din țara noastră și să coordoneze eforturile făcute în acest sens. Realitatea a dovedit că Academia RPR nu a putut îndeplini această sarcină. [...] A lipsit conlucrarea în acest sens între Academia RPR, Comitetul de Stat al Planificării, fostul Comitet pentru Tehnica Nouă și ministere¹²⁶.

Relativa autonomie a Academiei, câștigată treptat după Congresul partidului din 1955, era astfel pierdută. Apariția Academiei de Științe Sociale și Politice în 1970, sub directa îndrumare a CC al PCR, a consfințit practic această decădere. Ceaușescu a adoptat, în fapt, politica de dezvoltare forțată a lui Stalin și, odată cu ea, și postura de conducător charismatic. Cum bine observa David Holloway, colaborarea cu regimul nu mai era suficientă: acesta cerea acum dăruire politică și ideologică¹²⁷ sau, în vocabularul timpului, spirit revoluționar.

Acest nou curs al politicii regimului nu privea exclusiv studiile sud-est europene, dar inevitabil le-a afectat și pe acestea. Cercetarea devenise o chestiune de partid și de stat și trebuia îndrumată de partidul-stat. Tezele din iulie 1971 nu au reprezentat o surpriză. Dumitru Popescu avea, întrucâtva, dreptate: nu era vorba de nicio „minirevoluție culturală”; „atenuarea procesului de liberalizare s-a făcut în acest context gradual, progresiv, numitele «Teze din Aprilie» [sic!] oferind doar o sinteză a regreselor, punându-i pe gânduri numai pe aceia ce nu urmăriseră lucid involuția noastră”¹²⁸. Dar cum putea cineva urmări lucid această involuție, când întreaga conducere de partid și de stat vizita mănăstiri, când soldații căzuți la Mărășești erau celebrați ca eroi ai luptei de neatărnare, când schimburile culturale aduceau pe ecranele țării filme de neimaginat cu doar câțiva ani înainte, când magazinele erau bine aprovizionate și, mai ales, când prestigiul României părea să atingă cote nesperate?

În 1971, la două luni de la lansarea celebrelor Teze, începea la București al XIV-lea Congres de Studii Bizantine, desfășurat sub înaltul patronaj al președintelui Consiliului de Stat al RSR¹²⁹. Mesajul lui Nicolae Ceaușescu invoca, în mod

¹²⁵ Dan Berindei, *Istoria Academiei Române (1866-2006). 140 de ani de existență*, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 362.

¹²⁶ *Referat cu privire la activitatea de cercetare științifică*, din 24 decembrie 1963, aflat la ANR, fond CC al PCR, secția Agitație și Propagandă, inventar 2898, dosar 9/1963, f. 50-83.

¹²⁷ David Holloway, *op. cit.*, p. 22.

¹²⁸ Dumitru Popescu, *Cronos autodevorându-se*, Memorii II, *Panorama răsturnată a mirajului politic*, București, Editura Curtea Veche, 2006, p. 232.

¹²⁹ *Ieri s-au deschis la București lucrările celui de al XIV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine*, în „Scântea”, anul XLI, nr. 8900/7 septembrie 1971, p. 4.

previzibil, „tradițiile istorice progresiste”, „cunoașterea și apropierea între națiuni”, și dorința ca „Balcanii să devină o regiune a păcii și colaborării între popoare [...] o zonă fără arme atomice”. Mesajul avea însă și un conținut de actualitate politică: „Cercetarea istorică, departe de a constitui o investigare cu caracter strict documentar a trecutului, este, în bună măsură – așa cum arată viața –, și o știință a prezentului”¹³⁰. Mai mult, „popoarele sunt făuritoare ale istoriei”, în vreme ce „marile imperii s-au prăbușit, iar pe ruinele lor au apărut zeci și zeci de noi state independente, ale căror popoare își afirmă puternic hotărârea de a înainta neabătut pe calea emancipării sociale și naționale”. Aceasta este „epoca noastră, o epocă în care se impune cu putere voința popoarelor de a-și făuri în mod conștient propria istorie [...]”¹³¹. Dincolo de retorica adesea redundantă, intenția era clară. Congresul, cercetarea științifică și dezvoltarea țării erau subsumate acestei *făuriri* a istoriei, indiferent de marile imperii. Era o formă de patriotism care îmbina „atașamentul față de pământul părinților” cu „aspirațiile tuturor popoarelor care au luptat pentru pace și libertate”¹³². Alexandru Duțu observa că poporul român era „deschis la forma bizantină, dar neîmpăcat cu dominația imperială”¹³³, observație aplicabilă, prin analogie, și deschiderii regimului comunist către formele staliniste, concomitent cu opoziția față de dominația sovietică.

Bizanțul nu era undeva departe, într-un ev mediu întunecat, ci era în prezent prin moștenirea sa lăsată popoarelor sud-est europene. El supraviețuise ca o moștenire spirituală într-o tradiție care plasa România într-o genealogie ce scurt-circuita sensul modernității europene și moștenirii iluministe¹³⁴. Una dintre temele majore ale congresului a fost *Bizanțul și România*, pornind de la ideea că „Țările Române au devenit un loc de refugiu pentru literele bizantine și, în același timp, au primit anumite tradiții și valori culturale cu semnificație universală”¹³⁵. Or, această tradiție era prețuită de regimul comunist. Așa cum observa Virgil Cândea, „lumea bizantină exercită asupra culturii românești contemporane o atracție care nu este numai – sau mai ales – de ordin științific”¹³⁶. Într-adevăr, toate instituțiile propagandei de partid și de stat erau cu motoarele turate la maxim, Academia de Studii Sociale și Politice în primul

¹³⁰ Mesajul Președintelui Consiliului de Stat, Nicolae Ceaușescu, adresat participanților la cel de-al XIV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine, *ibidem*, p. 1.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² Alexandru Duțu, *Cultura patriotică și patriotismul în cultură*, în „Scânteia”, anul XLV, nr. 10458/6 aprilie 1976, p. 1-2.

¹³³ *Ibidem*, p. 1.

¹³⁴ Acesta era și sensul gândirii lui Nicolae Iorga din *Bizanț după Bizanț*, carte tradusă în limba română și republicată anul următor (Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, postfață de Virgil Cândea, București, Editura Enciclopedică Română, 1972).

¹³⁵ *Allocution de M. Miron Constantinescu, Président de l'Académie des Sciences Sociales et Politiques de la République Socialiste de Roumanie*, în M. Berza și E. Stănescu (ed.), *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6-12 Septembre, 1971*, vol. 1, București, Editura Academiei RSR, 1974, p. 42.

¹³⁶ Virgil Cândea, *Noi și Bizanțul*, în Cristian Popișteanu (ed.), *Lumea Bizanțului*, București, Institutul de Studii Istorice și Social Politice de pe lângă CC al PCR, 1972, p. 13.

rând. De altfel, mulți dintre istoricii români implicați în organizarea și desfășurarea acestui congres erau membri ai acestei academii¹³⁷. Au fost publicate cărți, mai ales despre Iorga¹³⁸ și despre literatura bizantină¹³⁹, precum și un volum semnat de Nicolae Bănescu, fost secretar al lui Iorga și ulterior director al Institutului de Studii Sud-Est Europene¹⁴⁰. Regimul a găzduit în aceeași vară o expoziție internațională de filatelie a țărilor din Balcani¹⁴¹, iar România a participat cu timbre care celebrau personalitatea lui Nicolae Iorga, dar și serii filatelice și plicuri „prima zi” a emisiunii (FDC) ilustrând frescele mănăstirilor din nordul Moldovei. Medievalismul devenise, astfel, o marcă distinctivă a socialismului românesc. Totodată, Cristian Popișteanu, „om al clipei”, cum l-ar fi numit Alexandru Duțu¹⁴², și politruc al partidului, a editat un volum în întâmpinarea Congresului¹⁴³.

Un semn al aceleiași preocupări contemporane a fost și impresionanta expoziție *Cultura bizantină în România*, organizată la Muzeul de Artă al RSR¹⁴⁴. Aproape 500 de exponate urmăreau să demonstreze că, „pentru lumea dacoromană și românească, Bizanțul reprezintă sub aspect cultural, în primul rând, continuitatea și întărirea romanității”¹⁴⁵. Interesul era mai puțin îndreptat spre istoria Bizanțului propriu-zis și mai mult spre acel „după Bizanț”, adică spre acea moștenire pentru care majoritatea statelor sud-est europene, dar și Uniunea Sovietică, intrau într-o competiție simbolică. Istoricul bulgar Ivan Dujčev surprindea perfect această situație atunci când observa că „istoria popoarelor balcanice din evul mediu a fost cel mai adesea studiată pentru relația sa cu istoria națională și prea de puține ori pentru ea însăși”¹⁴⁶. Bizanțul era etnicizat și naționalizat, filtrat printr-o lentilă etnoculturală. Istoria culturală, literatura comparată, studiul mentalităților, lucrările de sinteză și metodele interdisciplinare alcătuiau un întreg instrumental utilizat nu atât pentru a explica istoria și civilizația unui imperiu, cât mai ales pentru a fundamenta geneza, specificitatea și legitimitatea fiecărui

¹³⁷ Vezi Cosmin Popa, *Intellectualii lui Ceaușescu și Academia de Studii Social Politice*, București, Editura Litera, 2018, p. 90.

¹³⁸ Eugen Stănescu (ed.), *Nicolae Iorga – istoric al Bizanțului*, București, Editura Academiei RSR, 1971.

¹³⁹ Nicolae-Șerban Tanașoca (ed.), *Literatura Bizanțului*, București, Editura Univers, 1971.

¹⁴⁰ Nicolae Bănescu, *Chipuri din istoria Bizanțului*, București, Editura Albatros, 1971, volum apărut în colecția populară „Lyceum”. Bănescu fusese ales președintele de onoare al congresului, însă, din nefericire, participanții nu au putut decât să asiste la funeraliile sale, acesta decedând la 11 septembrie, după mai bine de două decenii de marginalizare și umilințe. Victor Papacostea a avut un destin similar, decedând cu puțin timp înaintea Colocviului de la Sinaia.

¹⁴¹ *A III-a Expoziție Internațională de Filatelie din Balcani*, Balkanfila, 1971. Expozițiile Balkanfila au fost o inițiativă bulgărească din 1965 care continuă și astăzi. Vezi pagina oficială <http://balkanfila.eu/> (accesat la 2 decembrie 2022).

¹⁴² Al. Duțu, *Clipe și oameni*, în „Luceafărul”, anul XXVIII, nr. 1191/2 martie 1985, p. 2.

¹⁴³ Volumul, citat anterior, a apărut după un an de la congres.

¹⁴⁴ Ion Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu (ed.), *Cultura bizantină în România*, București, Comitetul de Stat pentru Literatură și Artă, 1971.

¹⁴⁵ *Cuvânt înainte*, în *ibidem*, p. 13.

¹⁴⁶ Citat de Diana Mishkova, *Beyond Balkanism: the scholarly politics of region making*, London, Routledge, 2018, p. 159.

popor în parte, precum și importanța contribuției sale la comunitatea post-bizantină¹⁴⁷. În acei ani, etnogeneza devenise un concept-cheie¹⁴⁸.

Cu prilejul celui de-al III-lea Congres de Studii Sud-Est Europene, organizat la București în septembrie 1974, Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu au prezentat un raport despre etnogeneza poporului român și formarea statelor românești¹⁴⁹. Tema nu era nouă; ceea ce era nou era contextul politic. Cu câteva zile înainte fusese publicat proiectul de Program al Partidului, document cu adevărat remarcabil prin faptul că includea un preambul consacrat dezvoltării istorice a poporului român¹⁵⁰. Era, practic, consacrarea oficială unui discurs istoric întemeiat pe ideea că „țărâtimea a reprezentat cea mai importantă forță socială a progresului”¹⁵¹. Trebuie amintit că Nicolae Ceaușescu fusese numit, cu doar câteva luni înainte, președinte al Republicii, prilej cu care primise ca „însemn” prezidențial un sceptru, inaugurând simbolic așa-numita Epocă de Aur – un aur care împrumuta deliberat din strălucirea vechilor domnitori și, indirect, din prestigiul vechiului imperiu. Epoca studiilor Sud-Est Europene și Bizantine apunea.

Deja în 1974 se putea observa o scădere vizibilă a interesului presei și, implicit, a regimului pentru astfel de congrese. Marile proiecte de inginerie socială deveniseră mult mai importante. Conferința Mondială a Populației, desfășurată în același an, a produs incomparabil mult mai multă agitație și mobilizare instituțională, în special din partea Academiei de Științe Sociale și Politice. De altfel, întreaga ofensivă a diplomației culturale românești începuse la sfârșitul anilor '50 pe fondul unei nevoi disperate de a atrage atenția opiniei publice internaționale și de a convinge cancelariile occidentale de dorința tinerei Republici Populare Române de a se desprinde de dominația sovietică și de a stabili legături și schimburi cu țările avansate ale lumii. După mai bine de un deceniu, România nu mai avea însă aceste nevoi. În 1972, aderarea la FMI și BIRD, realizată cu sprijinul Statelor Unite, i-a conferit un plus de credibilitate internațională și acces la credite externe¹⁵². Între timp, majoritatea echipei politice și intelectuale formate sub regimul lui Gheorghiu-Dej dispăruse: unii muriseră, alții fuseseră treptat marginalizați. O nouă generație își făcea loc – mai puțin educată, dar în schimb mult mai rapace.

¹⁴⁷ Dimitri Obolensky propunea, în 1971, ideea unei comunități bizantine. Vezi Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York, Praeger Publisher, 1971.

¹⁴⁸ Simpozionul AIESEE de la Plovdiv din 1969 avusese ca temă etnogeneza popoarelor balcanice.

¹⁴⁹ Vezi Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu, *Etnogeneza poporului român și formarea statelor românești*, în „România literară”, anul VII, nr. 36/5 septembrie 1974, p. 21.

¹⁵⁰ *Proiect. Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, în „Scânteia”, anul XLIV, nr. 9961/1 septembrie 1974, p. 2.

¹⁵¹ *Ibidem*. Ștefan Ștefănescu a fost numit membru în Comitetul Central al partidului, iar Ștefan Pascu membru supleant în același comitet.

¹⁵² George Georgescu, *Paradigme istoriei. Datoria publică a României în ultimii 100 de ani* (History paradigms: the public debt of Romania in the last 100 years), MPRA Paper No. 82219, articol aflat pe pagina internet a Munich Personal RePEc Archive, la adresa <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/82219/> (accesat la 4 decembrie 2022).

Perioada marilor proiecte științifice apusese. În vara anului 1975, o scurtă notiță publicată chiar lângă frontispiciul ziarului partidului anunța că Nicolae Ceaușescu l-a primit pe dr. Iosif Constantin Drăgan, om de știință de origine română¹⁵³. Era ca un epitaf pentru ultimii cincisprezece ani de eforturi de construire a unei imagini internaționale. Nicolae Ceaușescu dorea să joace și el, în felul său, cartea diplomației culturale. „Intelectualii lui” vor organiza al doilea¹⁵⁴ Congres Internațional de Tracologie (4-10 septembrie 1976), vor publica revista „Thraco-Dacica” și vor crea mai târziu (1979) Institutul Român de Tracologie. Muzeul de istorie al RSR a organizat, cu prilejul congresului, expoziția *Traco-dacii. Istorie și civilizație*, iar în scurt timp tracismul avea să devină, rândul său, o marcă distinctivă a regimului Ceaușescu.

Bizantinism și protocronism. Bizanț înainte de Bizanț

A urmat, ca de obicei, un Bizanț după Bizanț. Întreaga politică culturală a regimului a lăsat urme vizibile în literatura, arta și muzica vremii. Nu este locul aici pentru o analiză sistematică a ideii bizantine în creația socialistă, dar pot fi însă amintiți, cu titlu explicativ, Horia Bădescu sau Ioan Alexandru în poezie, Marian Gherasim, Sorin Dumitrescu, Horia Bernea sau Ștefan Câlția în pictură, Doru Popovici și Titus Moisescu în muzică. Nu este vorba doar de teme legate, mai mult sau mai puțin direct, de Bizanț, ci de un anumit aer hieratic al reprezentărilor și al prezenței artistice, o solemnitate rigidă, consonantă de altfel și cu rigiditatea sistemului și cu lipsurile tot mai mari cu care se confrunta populația în ultimul deceniu al regimului. Bizantinismul nu era însă, mai ales după mijlocul anilor '70, destinat consumului intern. El funcționa, în primul rând, ca un produs „doar pentru export”¹⁵⁵.

O a doua cale de supraviețuire a Bizantinismului a fost Biserica Ortodoxă Română. Odată cu redescoperirea artei și literaturii medievale, biserica a căpătat o mai mare vizibilitate în spațiul public; este adevărat că această prezență era mai mult patrimonială decât confesională. Tot mai multă lume vizita mănăstirile, circulau albume și cărți poștale cu mănăstiri, iar nu de puține ori figuri proeminente alegeau să se retragă la mănăstire. Nu este întâmplătoare apropierea tot mai vizibilă de biserică a multor intelectuali în acea perioadă, efect al unei inevitabile auto-marginalizări sau al unei fugi de cele lumești, într-un context în care lumea înconjurătoare era tot mai mult cotropită de activității societății multilateral dezvoltate. Poate cel mai elocvent exemplu este cel al Zoei Dumitrescu-Bușulenga. Figură marcantă a intelectualității apărute la începutul

¹⁵³ *Tovarășul Nicolae Ceaușescu a primit pe dr. Iosif Constantin Drăgan*, în „Scânteia”, anul XLIV, nr. 10254/9 august 1975, p. 1.

¹⁵⁴ Primul congres de tracologie a avut loc la Sofia în 1972, sub egida Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, organizat de Institutul Bulgar de Tracologie.

¹⁵⁵ Așa cum, de pildă, era clauza lui Nicolae Ceaușescu din decizia de publicare a unor discuri cu înregistrări intitulate *Romanian Byzantine Hymns* sau *Romanian Byzantine Liturgy*, ambele apărute exclusiv pentru export în 1982.

anilor '60, ea a avut o ascensiune fulminantă până în 1974, când a fost primită în Academia RSR. Începând cu 1975, Dumitrescu-Buşulenga a început să frecventeze mănăstirea Văratec¹⁵⁶. De altfel, nici biserica nu mai era un refugiu. Regimul Ceauşescu, în dorinţa sa de mobilizare şi control total al naţiunii şi de identificare deplină a poporului cu partidul, crease Frontul Unităţii Socialiste, în care a înglobat toate organizaţiile obşteşti, inclusiv toate cultele religioase.

Bizanţul nu mai era de actualitate pentru regim, însă naţiunea socialistă devenise cheia de boltă a discursului oficial. Aceasta a făcut ca, în iulie 1971, în cadrul Academiei de Ştiinţe Social-Politice „Ştefan Gheorghiu”, să se înfiinţeze un Institut de Ştiinţe Politice şi Studiul Naţiunii¹⁵⁷. În cadrul acestui institut, Constantin Vlad, Ion Ceterchi sau Elena Florea teoretizau noţiunea de naţiune socialistă¹⁵⁸, căutând să definească o comunitate etnică omogenă, cu o viaţă spirituală specifică. Spiritualitatea românească, tradiţia strămoşască, cultura populară şi umanismul cărturarilor au devenit „embleme” ale societăţii noi pe care regimul o construia, ideograme ale ideologiei oficiale. Această cultură a naţiunii socialiste integrase deja mult din idiomul unui grup de literaţi şi istorici care recuperase, în bună măsură, arta şi literatura română premodernă şi, în acelaşi timp, susţinuse eforturile regimului de a-şi crea o identitate diferită de cea a unei ţări din blocul sovietic. Această sinteză de ideologie şi medievalism a fost extrem de stimulativă pentru apariţia unuia dintre cele mai reziliante curente apărute în această perioadă, şi anume protocronismul.

Tentaţia protocronismului a apărut destul de devreme, fără a fi numit ca atare, încă din perioada elaborării primului volum al *Istoriei literaturii române*. Fascinaţia pentru literatura veche şi, mai ales, pentru *Învăţăturile lui Neagoe Basarab pentru fiul său Teodosie*, text care era văzut drept un adevărat tratat de ştiinţe politice, echivalent şi chiar precursor al *Principelui* lui Machiavelli, cum observa George Călinescu, a fost hotărâtoare. Ceea ce mai era necesar era un anumit limbaj interpretativ, o „teorie” care să facă accesibilă contemporaneităţii (socialiste) această lume a vechilor manuscrise. Noua istorie a avut două surse: studiile de literatură comparată şi cele de teologie, şi va fi cunoscută sub numele de istoria mentalităţilor. Alexandru Duţu este poate cel mai îndreptăţit reprezentant al acestui curent. Folosindu-se de noile relaţii culturale cu Franţa şi de oportunitatea promovării şcolii istoriografice franceze, el a dezvoltat un discurs culturalist în jurul specificului naţional şi al originalităţii culturii române, care readucea în prim-planul discursului public ideea de spiritualitate românească¹⁵⁹.

¹⁵⁶ La Văratec se mutase, după moartea soţului său, Valeria Sadoveanu. Ea a organizat acolo un cerc literar informal şi un grup de meditaţie şi rugăciune. Printre cei ce frecventau acest cerc se afla şi Valeriu Anania sau Horia Bernea. Vezi Valeriu Anania, *Memorii*, Iaşi, Editura Polirom, 2008, p. 643-648.

¹⁵⁷ Vezi Ernő Gall, *Un cadru nou pentru studiul ştiinţific al problemelor de azi şi de mâine ale naţiunilor şi naţionalităţilor conlocuitoare*, în „Scânteia”, anul XL, nr. 8849/17 iunie 1971, p. 3.

¹⁵⁸ Ion Ceterchi (ed.), *Naţiunea şi contemporaneitatea*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1971.

¹⁵⁹ Vezi Alexandru Duţu, „Spiritul popoarelor”, *structurile şi mentalitatea*, în VR, anul LXXXIV, nr. 4/aprilie 1989, p. 8-12.

El deschidea astfel calea unei „variante neștiințifice de culturalism”¹⁶⁰, care va inspira din plin apariția protocronismului. Nu întâmplător, la vremea respectivă, Alexandru Piru numea astfel de producții „explorări sterile” și chiar poliloghie¹⁶¹. Noua istorie dobânda însă adepți devotați, precum Dan Zamfirescu¹⁶², și mulți alți scriitori, mai ales din jurul revistei „Luceafărul”, care va deveni portdrapelul mișcării protocroniste¹⁶³.

Protocronismul este un subiect aparte, insuficient studiat încă. Ceea ce este de observat însă este că au existat numeroase contaminări, corespondențe și elemente comune între bizantinismul cultivat de regimul socialist și protocronismul secretat de același regim. Această relație a avut, printre mulți alți intermediari, clerici ai Bisericii Ortodoxe Române¹⁶⁴. De altfel, Patriarhul Iustinian adăpostise mulți intelectuali în anii de început ai represiunii comuniste¹⁶⁵. Printre ei se aflau Olga Greceanu, Ion D. Ștefănescu, Alexandru Elian, Nicolae Bănescu și Ioan Coman¹⁶⁶. Ioan Coman a publicat în 1979 o lucrare despre scriitori bisericești din epoca străromână¹⁶⁷. Cartea a atras imediat atenția cercurilor protocroniste, asemenea tuturor aparițiilor editoriale de acest gen¹⁶⁸. Câțiva ani mai târziu, tema literaturii străromâne va fi continuată de Nestor Vornicescu¹⁶⁹. Vornicescu, de această dată mitropolit al Olteniei, era nimeni altul decât fostul stareț al mănăstirii Neamț, cel care fusese gazda lui Nicolae Ceaușescu cu prilejul vizitei conducerii de partid și de stat la acea mănăstire. Și el s-a bucurat de o bună primire din partea mediilor protocroniste; mai mult, a inspirat un grup de reflecție în ceea ce

¹⁶⁰ Expresia îi aparține lui Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, București, Editura Paralela 45, 2008, p. 9.

¹⁶¹ Alexandru Piru, *Explorări sterile*, în „România literară”, anul II, nr. 52/25 decembrie 1969, p. 12.

¹⁶² Dan Zamfirescu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, în „Scânțea”, anul XXXVII, nr. 8002/12 martie 1969, p. 4.

¹⁶³ Vezi Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 153-204, în special p. 157; și Cristian Vasile, *Protocronism, dacomanie și literatură cu tematică geto-dacică în România anilor 1970*, în SMIC, XIV, 2015, p. 49-61.

¹⁶⁴ Vezi Alexandru Elian, *Bizantinologia în preocupările teologiei românești*, în ST, anul XXIII, nr. 5-6/mai-iunie 1971, p. 340-352.

¹⁶⁵ Ștefan Andreescu, *Revistele bisericești – loc de refugiu al istoricilor români în perioada stalinistă*, în RI, anul IX, nr. 5-6/mai-decembrie 1998, p. 343-346.

¹⁶⁶ Ioan Coman a fost secretar științific al vechiului Institut de Bizantinologie până în 1940, apoi, din 1944, profesor la Catedra de patrologie a Facultății de Teologie a Institutului Teologic Universitar din București. Vezi Dragoș Mîrșanu, *Ioan Coman, patrolog, clasicist, filosof*, pe portalul „Discipulus Simplex”, text la adresa <https://discipulussimplex.wordpress.com/2011/08/25/ioan-coman-patrolog-clasicist-filosof/> (accesat la 14 decembrie 2022).

¹⁶⁷ Ioan Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1979.

¹⁶⁸ Vezi recenzie Ion Coja, *Scriitori străromâni?*, în „Luceafărul”, anul XXIII, nr. 35/30 august 1980, p. 1, 6, și nr. 36/6 septembrie 1980, p. 6.

¹⁶⁹ Nestor Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră: sec. IV-XVI*, Craiova, Editura Mitropoliei Olteniei, 1992, și idem, *Un filosof străromân de la Histria dobrogeană: Aethicus Histricus (sec. IV-V)*, Craiova, Editura Mitropoliei Olteniei, 1986.

privește trecutul nostru îndepărtat¹⁷⁰. Artur Silvestri a fost unul dintre cei mai înflăcărați susținători ai acestei literaturi străromâne, ajungând, după căderea regimului comunist, la ultimele concluzii ale acestui curent; el a vorbit atunci despre un *Bizanț înainte de Bizanț*¹⁷¹.

Trebuie menționat că toată această evoluție a ideii de Bizanț a apărut, la sfârșitul anilor '50, ca o idee fericită de promovare a deschiderii României spre Occident și s-a depreciat, în contextul protocronist, până la a deveni simbolul închiderii regimului lui Ceaușescu. „Spiritualitatea românească”, creată și nu descoperită în acei ani, devenise fundalul și chiar fundamentul discursiv al unuia din cele mai opresive regimuri totalitare. Spre sfârșitul anilor '80, Ilie Bădescu, figură centrală a curentului protocronist, era inspirat de teoriile profund antiliberales ale lui Nicolae Iorga¹⁷². În acei ani, acea libertate imaginată de Iorga în străfundul istoriei rurale părea singura formă de libertate pe care și-o mai puteau imagina cetățenii societății socialiste multilateral dezvoltate. Nu este deloc întâmplător că, după prăbușirea regimului, același Bădescu publica două volume intitulate *Cu fața spre Bizanț*¹⁷³. După o călătorie în Statele Unite, ne spune autorul (în 1983), a simțit, ca niciodată, „atracția euxiniană de a sta cu fața spre Bizanț”¹⁷⁴. Volumul, un adevărat „roman al identității, al sineității sfidate, somate să caute soluții noi, ori să le descopere pe cele deja consacrate de strălucite tradiții la problema veche și nouă a dezunirilor interioare, între care cea mai recentă și mai apăsătoare este aceea dintre Occidentul și Orientul nostru interior, care sunt polii înșiși ai sufletului nostru (individual și colectiv)”¹⁷⁵, este, de fapt, expresia clasicei frustrări în fața modernității și a întoarcerii către un trecut pe cât de strălucit, pe atât de iluzoriu.

*

După cum se vede, prăbușirea regimului comunist nu a încheiat defel această saga a Bizantinismului. Narațiunile protocroniste au prosperat într-o epocă de crize economice și scandaluri politice. Câtă vreme oamenii simțeau că țara lor „nu-i o țară pentru bătrâni”, tentația oamenilor de a pluti pe valurile mării spre Bizanț, fie și un Bizanț imaginar, rămânea la fel de puternică ca și în epoca comunistă¹⁷⁶. Dar

¹⁷⁰ Artur Silvestri, *Nestor Vornicescu. Reconsiderarea începuturilor*, în „Ateneu”, anul XXIV, nr. 2/februarie 1987, p. 7.

¹⁷¹ Idem, „*Bizanț înainte de Bizanț*”. Mitropolitul Nestor Vornicescu și ideea de „literatură străromână”, București, Carpathia Press, 2006.

¹⁷² Ilie Bădescu, *Conceptul de libertate în gândirea lui N. Iorga*, în Nicolae Iorga, *Evoluția ideii de libertate*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Bădescu, București, Editura Meridiane, 1987.

¹⁷³ Idem, *Cu fața spre Bizanț. Jurnal*, vol. I, București, Editura Evex, 1998; idem, *Cu fața spre Bizanț. Studii de sociologie prin ochii credinței*, vol. II, București, Editura Mica Valahie, 2011.

¹⁷⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 6.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ Ironia sortii a făcut ca românii, „neînțelegându-l” pe Ilie Bădescu, să se îndrepte masiv spre Occident și nu spre Orient, așa cum îndemna acesta.

bizantinismul nu s-a sfârșit aici. O altă narațiune a început, mai ales că, în anii ce au urmat, Biserica Ortodoxă a avut de recuperat mult în ceea ce privește locul ei în societate. Mai mult, noile ideologii politice de inspirație (neo)conservatoare au împărtășit și ele același bizantinism, adesea chiar militant. Nu întâmplător, preocupările de geopolitică au fost și ele contaminate de fascinația Bizanțului. Aleksandr Dughin era cel care propovăduia că „imperiul este întotdeauna sfânt, sacru” și nu este „deloc întâmplător că în Bizanț, ca și în Rusia, s-a constituit o alianță profundă între Imperiu și Biserică, de aici simfonia puterilor și acel orizont al credinței religioase, care e legat cu ideea Imperiului, a împărăției”¹⁷⁷. Asemenea sfârșitului de secol XIX, populismul neoconservator fantasmează lumi în care puterea este sacră, în care imperiul este sfânt, în care cetățenii se bucură de un fel de libertate organică, o libertate pentru care accentul cade mai mult pe înțelegerea ei colectivă decât pe cea individuală. Întotdeauna, Bizanțul reapare ca o speranță a armoniei, a simfoniei puterilor, în timp de criză. De altfel, în timp ce ultimele pagini ale acestui articol erau scrise, la un târg de carte era lansat volumul despre Bizanț, un Bizanț prezentat ca o civilizație fără sfârșit¹⁷⁸.

**Socialist Byzantinism: Romania's Cultural Strategy
in Response to the Pressure of Soviet De-Stalinization**
(Abstract)

Keywords: Socialism, Byzantinism, Cultural diplomacy, protochronism, Soft Power, Destalinization.

This article examines the reasons behind the Romanian communist regime's support for "Byzantinism" as a cultural fashion starting in the 1960s. By politically endorsing the valorization of Byzantium and its legacies, the regime turned the issue into an increasingly important factor in its identity politics. The paper analyzes not only the institutional efforts of the regime to gain political capital from this policy in its cultural diplomacy, but also the influence of Byzantium as a symbol over domestic literary and artistic creation. During the 1970s, this "Byzantinism" became an integral part of the protochronist movement, exerting remarkable influence among writers, artists, architects, and journalists. Finally, this renewed focus on Byzantium fueled new dynamics within the Romanian Orthodox Church that brought the institution closer to the official discourse of Ceaușescu's "golden age". In 1989, the communist regime collapsed, but its obsession with Byzantium and its legacies survived. Even nowadays, invocations of the Byzantine "tradition" legitimize anti-democratic and reactionary discourses, criticizing modernity and everything considered the result of Western influence. A generic "Byzantine model" is often invoked and projected as an integral part of a putative national tradition.

¹⁷⁷ Al. Dughin, *Destin Eurasianist*, cu o prefață de Ilie Bădescu, București, Editura Mica Valahie, 2017.

¹⁷⁸ Ana-Maria Răducan (ed.), *Byzantium, an unending civilization*, București, Editura Mega, 2022. Prezentarea cărții a fost făcută de Andrei Pippidi.

Ultima vizită a lui Nicolae Ceaușescu la Varșovia (1987) și declinul relațiilor româno-polone

Daniel FILIP-AFLOAREI*

Acest studiu examinează ultima vizită oficială a lui Nicolae Ceaușescu la Varșovia, din 9 iulie 1987, în contextul degradării relațiilor româno-polone și al transformărilor generate de reformele lui Gorbaciov în blocul socialist. Ipoteza de la care pornește cercetarea este că diferențele ideologice și strategiile divergente de ajustare structurală adoptate de România și Polonia în fața crizei sistemice din 1980 au contribuit semnificativ la declinul relațiilor bilaterale. Vizita este analizată nu numai prin intermediul relațiilor dintre București și Varșovia, ci și a celor dintre București și Moscova. Pentru realizarea acestui demers, vor fi utilizate arhive diplomatice române și poloneze, stenograme ale întâlnirii, precum și documente ale CNSAS și surse de presă. Studiul evidențiază atât aspectele oficiale ale întâlnirii, cât și tensiunile nedeclarate care au marcat cooperarea dintre cele două state. Totodată, cercetarea de față ne ajută să înțelegem faptul că, odată cu începerea implementării reformelor în țările socialiste, capacitatea acestora de a le controla și de a influența percepția populației a fost puternic diminuată, indiferent de demersurile întreprinse la nivel înalt. În plus, reconfigurarea relațiilor internaționale în contextul dialogului Reagan – Gorbaciov a contribuit la erodarea autoizolării impuse de regimul Ceaușescu, făcând ca anumite schimbări să devină inevitabile.

În anul 1987, țările socialiste se aflau în umbra reformelor lui Gorbaciov – *glasnost* și *perestroika* – a căror intensitate depindea de contrastele generate de politicile interne ale fiecărui stat. Aceste contraste pot fi observate cel mai bine în cazul a două țări aflate în poziții antitetice: România și Polonia. Dacă în România această „umbră” era obstrucționată de regimul lui Ceaușescu, care se opunea oricărei forme de schimbare ce i-ar fi putut amenința puterea, în cazul polonez ea a găsit un teren fertil. Deși Solidaritatea fusese scoasă în afara legii încă din 1982, un nucleu al acesteia supraviețuise clandestin și era pregătit să participe la reformarea statului polonez. Contrastul dintre cele două țări era accentuat și de modul în care fiecare conducere își propusese să depășească criza socio-

* Cercetător, Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICMER); e-mail: danielfilipafl@gmail.com.

economică cu care se confrunta. Inițial, Polonia a introdus legea marțială pentru a opri orice amenințare la adresa partidului-stat, însă preluarea puterii de către Consiliul Militar al Salvării Naționale [CMSN], în decembrie 1981, nu a soluționat problemele politice, nici pe cele socio-economice. Din contră, sancțiunile occidentale au agravat și mai mult criza poloneză, iar după șase ani de încercări, oportunitățile oferite de reformele sovietice au fost întrutotul utilizate de generalul Jaruzelski pentru reluarea relațiilor cu Occidentul. În cazul românesc, regimul lui Ceaușescu a utilizat o strategie diferită: în decembrie 1982 a decis să plătească integral datoria externă și să decupleze economia românească de la fluctuațiile economiei globale. Astfel, deschiderea sovietică către Vest avea să fie percepută la Varșovia ca o oportunitate, iar la București ca o amenințare la adresa *statu-quo*-ului politic.

Ultima întâlnire dintre Nicolae Ceaușescu și Wojciech Jaruzelski, din 9 iulie 1987, nu s-a bucurat de o atenție deosebită în istoriografia românească. Excepțiile sunt reprezentate de studiul *Romania and Poland during the '80s Crisis. Aspects of Romanian-Polish Economic Cooperation between 1985 and 1987*¹, precum și de volumul *Un deceniu zbuciumat. România și criza regimului comunist din Polonia în anii '80*². Atât studiul, cât și volumul tratează vizita fie prin prisma relațiilor economice, fie prin analiza evoluției de ansamblu a relațiilor bilaterale, cu accent pe criza sistemică ce lovise cele două țări. În cazul de față, obiectivul principal al cercetării este acela de a ne concentra atenția asupra vizitei din 9 iulie 1987, abordată dintr-o perspectivă trilaterală: Moscova – Varșovia – București. Rezultatele vizitei vor fi analizate nu doar prin intermediul acordurilor semnate, ci vor fi înțelese pornind de la implicațiile pe care reformele anunțate de Gorbaciov și Jaruzelski le-au avut asupra cooperării bilaterale. Studiul este structurat în două etape: o primă parte dedicată analizei situației interne și externe a celor două țări, urmată de investigarea vizitei propriu-zise și a rezultatelor acesteia.

Cercetarea de față reprezintă încheierea cercului dedicat schimburilor de vizite româno-polone la nivel înalt din anii 1980. Din acest motiv, nu voi relua aspecte pe care le-am tratat în alte articole, precum schimbările de vizite din 1982, 1984 și 1985, reacția la criza Solidarității din 1980-1981³ sau la prăbușirea regimului în 1989⁴, ci mă voi concentra exclusiv doar asupra evoluției dialogului bilateral din cadrul ultimei întâlniri, pornind de la concluziile identi-

¹ Daniel Filip-Afloarei, *Romania and Poland during the '80s Crisis. Aspects of Romanian-Polish Economic Cooperation between 1985 and 1987*, în „Trimarium – The History and Literature of Central and Eastern European Countries”, nr. 4/2023, p. 245-265.

² Idem, *Un deceniu zbuciumat. România și criza regimului comunist din Polonia în anii '80*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2023, p. 290-303.

³ Idem, *Romania and the Solidarity Crisis of 1980-1981: A Distinct Approach?*, în „Polska 1944/45-1989 Studia i Materiały”, nr. XXII/2024, p. 143-162.

⁴ Idem, *Reacția conducerii Partidului Comunist Român în fața prefacerilor poloneze din anul 1989*, în Ștefan Bosomitu, Dalia Băthory, Cosmin Budeancă (coord.), *România de la Comunism la Postcomunism: criză, transformare, democratizare*, „Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc”, Iași, Editura Polirom, vol. XIV-XV/2019-2020, 2020, p. 399-419.

ificate în acest stadiu al cercetării. Lucrarea de față pornește de la ipoteza conform căreia dinamica discuțiilor româno-polone a fost puternic influențată de schimbările din Uniunea Sovietică. În același timp, ea pune sub semnul întrebării gradul de autoizolare impus României de regimul Ceaușescu, arătând că impactul trans-național al acestor schimbări nu putea fi evitat prin simple măsuri de reducere a interacțiunii cu statele aflate pe calea reformelor. Pentru realizarea acestui demers, voi utiliza corespondența diplomatică a Ambasadei României la Varșovia, precum și a Ambasadei Poloniei la București. Analiza discuțiilor bilaterale se va baza pe documente din Arhivele Naționale ale României, secția Relații Externe, unde se păstrează stenogramele întâlnirii. Ca să contrabalansez perspectiva românească, voi utiliza, de asemenea, documente din Arhivele Actelor Noi [Archiwum Akt Nowych – AAN], secția de Relații Externe a Partidului Muncitoresc Unit Polonez [PMUP], care cuprind rapoartele pregătite pentru întâlnirea la nivel înalt. La fel de utile sunt și documentele Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității [CNSAS], în special rapoartele întocmite de Securitate, pentru a vedea cum percepea societatea românească schimbările ce aveau loc în jurul granițelor țării. În cele din urmă, presa vremii oferă cadrul general necesar înțelegerii modului în care a fost pregătită și s-a desfășurat vizita din iulie 1987. Studiul își propune să răspundă următoarelor întrebări de cercetare: care a fost miza vizitei lui Nicolae Ceaușescu la Varșovia?; au fost atinse obiectivele stabilite de conducerea română?; a înțeles liderul român impactul și dimensiunile schimbărilor propuse de cea de-a doua etapă a reformei economice?; cum a evaluat acesta noua direcție politică asumată de generalul Jaruzelski?

Contextul politic al anilor 1980 în cadrul raporturilor româno-polone a fost unul complicat, puternic influențat de dinamica situației internaționale, dar mai ales de cea internă. Preluarea puterii de către CMSN și blocada occidentală au făcut din Polonia un partener ideal pentru economia energofagă a României. Decizia lui Nicolae Ceaușescu de a continua dezvoltarea extensivă a industriei grele, dar și incapacitatea României de a exploata noi resurse de petrol sau cărbune au accentuat dependența țării de importurile de energie. Fiind al doilea mare exportator de cărbune, după Uniunea Sovietică, Polonia avea să devină un partener de interes pentru București, mai ales după instituirea blocadei occidentale, când a fost constrânsă să-și extindă exporturile către Est⁵. De cealaltă parte, decizia regimului român de a plăti integral datoria externă a forțat Ministerul Comerțului Exterior și al Cooperării Economice Internaționale [MCEEI] să intensifice relațiile cu țările socialiste, Polonia urmând să joace un rol important în atingerea acestui obiectiv. Această dinamică s-a manifestat imediat după reconfigurarea arhitecturii politice de la Varșovia, când, la șapte luni după preluarea puterii, generalul Jaruzelski a făcut o vizită la București, în iunie 1982⁶. Doi ani

⁵ Pentru modul în care Nicolae Ceaușescu a profitat de izolarea internațională a Poloniei pentru a-și atinge obiectivele economice și energetice, vezi Daniel Filip-Afloarei, *Relații româno-polone la începutul regimului lui Jaruzelski (1981-1983)*, în AIHX, LXI, 2019, p. 330-341.

⁶ Idem, *Vizita lui Jaruzelski în Republica Socialistă România în 1982. Semnificații și consecințe*, în AT, XXVII, 2019, nr. 3-4, p. 127-141. Despre vizita din 1982 a publicat un articol

mai târziu, Nicolae Ceaușescu va merge în capitala Poloniei pentru a continua discuțiile⁷, iar în 1985 generalul Jaruzelski a revenit la București cu scopul de a finaliza negocierile privind Acordul de Lungă Durată pentru cincinalul 1986-1990⁸. După ce negocierile din 1985 au fost sortite eșecului, vizita de răspuns a lui Nicolae Ceaușescu la Varșovia, din iulie 1987, a reprezentat o nouă oportunitate pentru liderul Partidului Comunist Român [PCR] de a relua dialogul bilateral.

Potrivit istoricului Adam Burakowski, în perioada 1985-1989 a avut loc prăbușirea efectivă a economiei românești⁹. Acesta aprecia că datele privind venitul național au fost cel mai grosolan falsificate în anul 1987, fiind cu 90% mai mari decât rezultatele economice reale¹⁰. Situația a fost complicată și de faptul că iarna anilor 1986-1987 a fost una dintre cele mai aspre din ultimii 100 de ani, motiv pentru care regimul a trebuit să reducă salariile cu 20-30% prin intermediul „acordului global”¹¹. Aceste măsuri au generat numeroase tensiuni sociale, care au culminat, în luna februarie, cu protestele de la Iași: greva angajaților de la CFR Nicolina și demonstrațiile studențești din 16 și 17 februarie 1987¹². La CFR Nicolina, protestele au început în ziua de 16 februarie, când o secție de 1.000 de angajați a refuzat să mai lucreze, ca urmare a tăierii integrale a salariilor prin aplicarea acordului global. Protestul a fost imediat aplanat, după ce conducerea CFR Nicolina a acceptat cererile muncitorilor, efectuând plata integrală a salariilor¹³. În cazul demonstrației studenților din Iași, protestul a început în seara zilei de 17 februarie, la căminul C5 din parcul Pușkin (actualmente Titu Maiorescu). Aproximativ 1.000 de studenți au mărșăluit pe străzile din Iași, scandând lozinci precum „Noi, al României tineret, vrem apă caldă și curent!” sau „Vrem cultură, nu impostură!”¹⁴. Deși ambele proteste din Iași au fost spon-

și istoricul Adam Burakowski, în care prezintă perspectiva documentelor poloneze (vezi Adam Burakowski, *Din istoria relațiilor româno-polone. Vizita lui Wojciech Jaruzelski în România, iunie 1982*, în AT, 2015, nr. 3-4, p. 145-156).

⁷ Daniel Filip-Afloarei, *Vizita lui Nicolae Ceaușescu în Polonia în anul 1984 și impactul ei asupra relațiilor româno-polone*, în AT, XXVIII, 2020, nr. 3-4, p. 185-199.

⁸ Cf. *supra*, nota 1.

⁹ Informațiile privind evoluția comparată a României și Poloniei în perioada 1985-1987 se bazează pe capitolul al treilea din volumul *Un deceniu zbuciumat* – „De la cooperare la confruntare diplomatică” –, p. 247-312. Acestea au fost actualizate prin utilizarea arhivelor poloneze, atât a rapoartelor diplomatice, cât și a celor ale PMUP.

¹⁰ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu. Geniul Carpaților*, traducere de Vasile Moga, Iași, Editura Polirom, 2011, p. 504.

¹¹ *Ibidem*, p. 507-508.

¹² Pentru evenimentele de la Iași din februarie 1987, vezi Dennis Deletant, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și disidență în România anilor 1965-1989*, traducere de Georgeta Ciocâltea, București, Editura Humanitas, 1998, p. 249.

¹³ Vezi Serinela Pintilie, *Povestirile uitate ale Nicolinei: o istorie a oamenilor și a fabricii*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2013, p. 31-47.

¹⁴ Din păcate, momentan, informațiile care ne parvin despre acest eveniment sunt din cadrul istoriei orale, nefiind identificate încă documente la CNSAS. Vezi documentarul realizat de TVR Iași, *17 februarie 1987. Revolta studenților din Iași*, la adresa <https://www.youtube.com/watch?v=0sMw3YZQvRw> (02.03.2022).

tane și au avut un caracter eminamente social, ele au reprezentat un semnal de alarmă pentru regimul lui Ceaușescu. Curentul reformist părea să dea câștig de cauză celor care-și doreau schimbarea, motiv pentru care conducerea română a căutat să limiteze efectele sale atât pe plan intern, cât și pe plan extern. Mai exact, Nicolae Ceaușescu și-ar fi dorit ca ideile lui Gorbaciiov să nu fie preluate de celelalte țări socialiste, pentru a menține pretinsa „puritate ideologică” a marxism-leninismului.

Nici pe plan extern lucrurile nu stăteau mai bine pentru România. După întâlnirea celor două superputeri de la Geneva, din noiembrie 1985, relațiile sovieto-americane s-au detensionat și au cunoscut o îmbunătățire semnificativă în anul următor. În acest context, România a început să fie tot mai lipsită de importanță în cadrul politicii de diferențiere promovate de Washington, motiv care a dus la înmulțirea criticilor la adresa Bucureștiului privind nerespectarea drepturilor omului, iar tema a devenit tot mai îngrijorătoare pentru autoritățile române pe plan extern. Încă de la deschiderea reuniunii Consiliului de Securitate și Cooperare în Europa (CSCE) de la Viena, în noiembrie 1986, chestiunea încălcării drepturilor omului s-a aflat pe agenda întâlnirii¹⁵. În această situație, problema drepturilor omului avea să fie puternic contestată de regimul Ceaușescu. Această poziție reiese foarte clar din mandatul acordat lui Traian Pop, ministru adjunct în Ministerul Afacerilor Externe (MAE), cu prilejul Reuniunii adjuncților miniștrilor Afacerilor Externe ai statelor participante la Tratatul de la Varșovia, întrunită la Sofia, la 18 februarie 1987. Tema reuniunii a vizat chestiunea drepturilor omului și poziția țărilor socialiste în cadrul CSCE Viena. În viziunea conducerii române, socialismul era considerat „orânduirea cea mai înaintată, care creează cele mai bune condiții pentru garantarea și traducerea în viață a drepturilor și libertăților fundamentale ale omului [...]”¹⁶. Mai mult, autoritățile de la București susțineau că exigențele impuse de Occident țărilor socialiste în privința respectării drepturilor omului urmăreau, de fapt, „să sustragă atenția de la problemele grave nesoluționate în aceste țări, în ceea ce privește asigurarea de drepturi egale pentru toți oamenii muncii [...]”¹⁷. În consecință, se afirma că „aspectele concrete legate de exercitarea drepturilor omului în diferite țări își pot găsi soluționarea numai în cadrul național, potrivit specificului din fiecare țară”¹⁸.

Încercarea lui Nicolae Ceaușescu de a coaliza țările socialiste în vederea susținerii drepturilor pozitive în detrimentul celor negative s-a soldat cu un fiasco. Eșecul a fost consfințit de vizita lui Mihail Gorbaciiov la București, din 25-27 mai. Într-o notă informativă întocmită de Ambasada Republicii Populare Polone (RPP)

¹⁵ Vezi *Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-Operation in Europe, Held On The Basis of the Provisions of The Final Act Relating to the Follow-Up to the Conference*, la adresa <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2016/08/1989-vienna-1986-concluding-doc.pdf> (21.07.2025).

¹⁶ AMAE, fond 1987, Problema 241, dosar 1427, f.n.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

din Uniunea Sovietică cu privire la vizita secretarului general al CC al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS) la București – notă pregătită pentru generalul Jaruzelski – se arăta că pregătirea vizitei a fost „complicată și anevoioasă”¹⁹. O atitudine oarecum atipică pentru partea română a fost încercarea de a impune, în cadrul comunicatului comun, teme precum: „marxism-leninismul, internaționalismul, unitatea Tratatului de la Varșovia, rolul imperialismului Statelor Unite ale Americii (SUA)”²⁰. Partea sovietică a refuzat includerea acestora, urmărind să introducă, în schimb, subiecte-cheie legate de reformele sovietice. Întrucât aceste propuneri au fost refuzate de negociatorii români, Mihail Gorbaciov a condamnat, în discursul său, „nepotismul”, cu o trimitere transparentă la familia Ceaușescu. Din acest motiv, o mare parte dintre comentariile publicate cu ocazia vizitei în ziarul „Scânteia” au fost dedicate așa-zisului „acord de poziții în probleme internaționale”, subliniindu-se susținerea din partea Uniunii Sovietice pentru inițiativele lui Nicolae Ceaușescu, fără nicio mențiune referitoare la necesitatea reformării statului. Din contră, înainte de vizită, „Scânteia” publicase un

[...] ciclu de articole despre mecanismele și instituțiile democrației socialiste muncitorești și revoluționare din Republica Socialistă România (RSR), încercând să dovedească faptul că acest sistem a fost îmbunătățit constant vreme de 15-20 de ani²¹.

Situația internă a Poloniei era, de asemenea, marcată de dificultăți considerabile. Inflația ajunsese, în anul 1986, la 15%²², iar situația politică continua să rămână complicată, PMUP nereușind să o controleze. La două luni după ce Mihail Gorbaciov a prezentat noile reforme în cadrul Congresului al XXVII-lea al PCUS, generalul Jaruzelski a anunțat, la rândul său, în timpul Congresului al X-lea al PMUP, lansarea „etapei a doua a reformei economice”. Miza acesteia era „eliminarea reglementărilor restrictive”, în vederea încurajării „formelor moderne de proprietate”, inclusiv a „parteneriatului public-privat”²³. O altă schimbare cu impact structural era aceea de „a crește rolul pieței ca instrument de verificare a calității și cantității producției, a gamei de produse, a sortimentului etc.”²⁴. În timpul Congresului PMUP, Mihail Gorbaciov și-a exprimat acordul față de reformele care puneau sub semnul întrebării modelul de dezvoltare bazat pe doctrina marxist-leninistă și care preluau elemente din programul propus de Solidaritatea în perioada august 1980 – decembrie 1981. În referatul prezentat, secretarul general al PCUS a subliniat că evenimentele poloneze din 1980-1981 „nu au fost împotriva socialismului, ci împotriva denaturărilor, dar

¹⁹ Archiwum Akt Nowych [AAN], Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, sygn. LXXVI-666, p. 147.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 149.

²² *Ibidem*, p. 50.

²³ *Ibidem*, p. 247.

²⁴ *Ibidem*, p. 258.

ele au fost folosite mai târziu de forțele antisocialiste”²⁵. În ciuda deciziilor adoptate în cadrul Congresului al X-lea pentru a implementa o serie de reforme politico-economice, în prima jumătate a anului 1987 PMUP nu reușise să dispună de „un program complet de realizare a hotărârilor adoptate”, în special în domeniul economic²⁶. Această situație era determinată, în primul rând, de lipsa dinamismului din interiorul partidului, deoarece „o parte însemnată a tineretului continuă să rămână în afara participării la viața social-politică a țării [...], tineretul constituie numai 6,9% din rândurile membrilor de partid, vârsta medie în PMUP fiind de aproape 49 de ani”²⁷.

În al doilea rând, o cauză majoră a acestui blocaj era determinată de influența Bisericii Catolice în viața societății poloneze. Aceasta s-a manifestat în special cu prilejul celei de-a treia vizite a papei Ioan Paul al II-lea în Republica Populară Polonă, din iunie 1987, la care au participat circa șapte milioane de polonezi²⁸. Chiar dacă numărul participanților nu a mai fost la fel de ridicat ca în timpul primelor două vizite, din 1979, respectiv 1983, conform unei sinteze redactate de Nicolae Mareș,

[...] vizita a constituit un succes pentru episcopatul polonez și papă, care, prin slujbele religioase și întâlnirile cu toate mediile poloneze, a acționat asupra unor categorii sociale care pendulau între catolicism și indiferentism religios, din rândul intelectualității și tineretului, pe care le-a atras practic de partea bisericii [...]. Sub paravanul ocrotirii drepturilor omului, papa a luat sub oblăduirea sa grupările dizidente poloneze²⁹.

Vizita a contribuit la întărirea opoziției poloneze, regimul lui Jaruzelski fiind nevoit, treptat, să recunoască existența acesteia și să o coopteze în eforturile de depășire a crizei grave din RPP. În acest context, Biserica Catolică nu mai putea fi ocolită, fapt recunoscut de PMUP în cadrul celui de-al X-lea Congres, unde se sublinia că „o colaborare constructivă între stat și Biserică este necesară”³⁰.

Cea mai presantă chestiune pentru Polonia era introducerea unor serii de reforme economice menite să deblocheze discuțiile cu instituțiile financiare internaționale, în vederea obținerii de noi credite. Blocada occidentală paralizase numeroase fabrici și sectoare economice și provocase daune estimate la apro-

²⁵ ANIC, fond Anneli Ute Gabanyi, dosar 354/1985-1987, f. 54.

²⁶ AMAE, fond 1987, Polonia, Problema 200, dosar 812, f. 61.

²⁷ *Ibidem*, f. 39-40.

²⁸ Se pare că la această vizită ar fi participat și profesorul Aurel Percă, de la Institutul Catolic din Iași, dar și alți clerici catolici din RSR. Într-unul din rapoartele sale, Securitatea afirma că rectorul „a călătorit în Polonia în perioada 1-10.06.1987, unde a participat la primirea Papei Ioan Paul al II-lea, împreună cu alți reprezentanți ai clerului romano-catolic din țară”; vezi *Problema culte-secte (catolică). Date despre deservenți romano-catolici*, în ACNSAS, fond Documentar, dosar 69, vol. 34, f. 189.

²⁹ AMAE, fond 1987, Polonia, Problema 200, dosar 812, f. 56-57.

³⁰ AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, sygn. LVXXVI-666, p. 201.

ximativ 15 miliarde de dolari pentru economia poloneză³¹. Aceste reforme, după cum informa corespondentul Agerpres de la Varșovia, presupuneau o descentralizare controlată, având ca obiectiv crearea „unui model întreprinzător socialist”³². Deși reformele aveau la bază cerințele FMI și BIRD (Banca Internațională pentru Reconstrucție și Dezvoltare)³³, ele au stârnit nemulțumirea lui Nicolae Ceaușescu, întrucât puneau sub semnul întrebării modelul socialist de dezvoltare.

Dincolo de neajunsurile cu care cele două state se confruntau pe plan intern și extern, relațiile româno-polone stagnau și din cauza unor probleme bilaterale. În primul rând, odată cu deschiderea Poloniei spre Vest, regimul comunist a început să tolereze într-o măsură mai mare vocile critice, fapt care a dus la creșterea numărului de articole critice la adresa României. Un exemplu îl reprezintă săptămânalul „Rynki Zagraniczne” [Piețe Externe]. Într-un „buletin special” destinat uzului intern al activiștilor de partid și de stat din Polonia, pe lângă cuvântarea susținută de Nicolae Ceaușescu la Plenara Consiliului Național al Agriculturii, corespondentul PAP a prezentat și problemele existente pe piața alimentară din România:

[...] trebuie amintit că în România zahărul și uleiul sunt reglementate, iar în afara Bucureștiului sunt cartelate untul, laptele și pâinea și în cantități diferite de la o regiune la alta. Porția de pâine se ridică în medie la 300 gr. Mai adăugăm că, la București, pentru carne și produse din carne se stă ore întregi la coadă, iar pentru cumpărarea de unt, făină sau brânză este nevoie de o întreagă echilibristică sau noroc. În perioada sărbătorilor, în așa-zisele magazine ale Corpurilor Diplomatice, mezelul de bază a fost salamul obișnuit, iar făina a lipsit³⁴.

Cu toate acestea, problema principală rămânea cea a turiștilor polonezi. După 1985, micul trafic a început să fie tolerat de conducerea poloneză, odată cu liberalizarea controlată a regimului. Neavând posibilitatea de a alimenta suficient piața internă, regimul de la Varșovia oferea cetățenilor săi vize mai ușor, pentru a le permite să călătorească în afara țării și să se aprovizioneze de peste granițe. Acest fapt a fost recunoscut chiar și de generalul Florian Siwicki în cadrul convorbirilor avute cu Nicolae Ceaușescu, în timpul vizitei sale la București în septembrie 1987, când i-a mărturisit că, „atâta vreme cât nu vom avea o bogăție de mărfuri în magazine, procesul acesta de speculă, care mai există, de mijlocire și așa mai departe, va continua”³⁵. Elementul declanșator a fost Acordul de Lungă Durată (ALD) pentru perioada 1986-1990, semnat la sfârșitul anului 1985. În cadrul acestuia, partea română a cerut ca plata pentru

³¹ *Ibidem*, p. 48.

³² ACNSAS, fond Documentar, dosar 14321/1987, vol. I, f. 195.

³³ *Ibidem*, f. 190.

³⁴ Daniel Filip-Afloarei, *Un deceniu zbuciumat*, p. 300-301.

³⁵ ANIC, fond CC al PCR, secția Relații Externe, dosar 3/1987, f. 11 („Stenograma convorbirii tovarășului Nicolae Ceaușescu cu Florian Siwicki, ministrul apărării naționale al RPP din ziua de 3 septembrie 1987”).

serviciile turistice să se facă 50% în materii prime și energie și 50% în mașini și echipamente. Cum cele două părți nu au căzut de acord, schimburile organizate de turiști au fost sistate, rămânând permis doar turismul individual. Conștientă de problema speculei, România a impus un sistem de „garanții” pentru produsele transportate de turiștii polonezi, măsură care a provocat numeroase probleme între vameși și turiști, tensionând relațiile bilaterale³⁶. Despre această „garanție” apăruse un avertisment și în ziarul muncitoresc „Express Wieczorny” din 25 august 1986, într-un articol intitulat *Przez Rumunię bez kosztowności* [Prin România fără obiecte de valoare], cu subtitlul sugestiv *Cecul de garanție – groaza turiștilor*. Articolul menționa că, în majoritatea punctelor vamale românești, turiștii erau obligați să completeze o declarație scrisă pentru fiecare aparat, ceas, bijuterie sau alt obiect considerat „de valoare” aflat în posesia lor. Un oficial polonez din cadrul Ministerului Turismului a declarat: „România tratează orice obiect străin ca pe o potențială marfă de contrabandă. Situația este absurdă, iar turiștii nu știu la ce să se aștepte”, concluzia redacției fiind că „*treci prin România ca printr-un câmp minat birocratic* [s.n.]”³⁷. Complicațiile erau provocate de faptul că nu toți polonezii dispuneau de sumele necesare pentru a plăti aceste garanții, iar cei care aveau, când se reîntorceau la vamă, nu mai primeau aceeași valoare cu cea depusă. Astfel, apăreau dispute cu vameșii, iar în unele cazuri chiar conflicte violente.

Din acest motiv, anul 1987 a debutat cu apariția unui dosar intitulat „Audiențe ambasada polonă la București”, ca urmare a creșterii numărului acestora. Responsabilă de gestionarea audiențelor era Garzyna Sosnowska, secretar II pe probleme consulare. Într-o audiență la Direcția Consulară a MAE, desfășurată la 7 septembrie 1987, în care s-a întâlnit cu Nicolae Piroșcă, director interimar al Direcției Consulare, diplomatul polonez a prezentat dificultățile întâmpinate în stabilirea contactelor cu organele locale, mai ales cu cele de miliție. Aceste probleme au fost expuse atât verbal, cât și în scris, prin intermediul unui *aide-mémoire* intitulat *Cazuri de nerespectare a prevederilor paragrafelor 10 și 18 ale Convenției consulare*³⁸, la care erau anexate două cazuri concrete³⁹. Odată cu trecerea timpului, problemele sesizate s-au diversificat. Audiențele nu mai vizau exclusiv situația turiștilor polonezi, ci și aspecte precum aprovizionarea deficitară a ambasadei și a lucrătorilor polonezi, lipsa căldurii etc., plângeri care nu mai fuseseră formulate până atunci. În cadrul unei întâlniri dintre Lucian Petrescu, directorul Direcției I din cadrul MAE, și ambasadorul RPP la București, Bogusław Stachura, desfășurată la 3 februarie 1987, acesta din urmă a atras atenția asupra unor probleme persistente: neracordarea la rețeaua de încălzire a

³⁶ AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, syg. LXXVI-666, p. 210-211.

³⁷ AAN, Telewizja Polska S.A. Zbiór wycinków prasowych, syg. 2/2514/0/12/284, f.n.

³⁸ Cea mai mare problemă era aceea că Acordul din 1984 privind asistența juridică în materie civilă și penală nu a fost semnat, ci doar parafat; cf. AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, syg. LXXVI-666, p. 227.

³⁹ Daniel Filip-Afloarei, *Un deceniu zbuciumat*, p. 308.

blocurilor în erau cazați angajații ambasadei, precum și lipsurile existente în magazinele destinate deservirii corpului diplomatic. Ambasadorul i-a sugerat omologului român că aceste deficiențe erau cauzate de faptul că „marfa nu ajunge la cei cărora le este destinată, ci la alte persoane care nu au acces la magazinul respectiv”⁴⁰. Prin abordarea acest subiect, ambasadorul polonez intenționa să sublinieze că nu doar cetățenii polonezi erau implicați în astfel de practici, specula fiind un fenomen larg răspândit și în societatea românească.

Ultima încercare pentru a opri declinul relațiilor bilaterale a fost vizita „de lucru” a lui Nicolae Ceaușescu la Varșovia, din 9 iulie 1987. Spre deosebire de vizitele anterioare, din 1982, 1984 sau 1985, presiunea asupra ultimei vizite era considerabil mai mare, miza fiind menținerea nivelului relațiilor bilaterale la parametrii din prima jumătate a anilor 1980, precum și reluarea negocierilor eșuate în anul 1985. Vizita a fost precedată de o serie de întâlniri la nivelul președinților organelor centrale de planificare, precum și de cea de-a XIX-a sesiune a Comisiei Guvernamentale Mixte pentru Cooperare Economică româno-polonă. Totodată, au avut loc întâlniri și negocieri la nivelul specialiștilor din cadrul Ministerului Comerțului Exterior⁴¹. În presă, vizita nu a mai beneficiat de atenția acordată anterior. De această dată, abia la 7 iulie au fost publicate doar două articole care anunțau apariția în Polonia a unui volum de cuvântări ale lui Nicolae Ceaușescu⁴². Acesta fusese editat pe baza reciprocității, întrucât, în același an, un volum cu discursurile generalului Jaruzelski fusese publicat în România.

Întâlnirea de la Varșovia, din punct de vedere organizatoric, a urmat un format similar celui din vizitele precedente, incluzând atât discuții *tête-à-tête*, cât și reuniuni ale grupelor de lucru, desfășurate în paralel. În ceea ce privește grupele de lucru, acestea au vizat două chestiuni majore: economia și suprastructura. La nivel economic, discuțiile au fost conduse, din partea poloneză, de Manfred Gorywoda și Zdzisław Sadowski, iar din partea română de Gheorghe Petrescu și Ștefan Bârlea. Pentru RSR, comerțul cu Polonia era important, acesta fiind al treilea partener comercial, după URSS și RDG. De cealaltă parte, România reprezenta al cincilea partener comercial pentru Polonia, după URSS, Cehoslovacia, RDG și Ungaria⁴³. În domeniul suprastructurii – cultură, partide politice, cooperare științifică și educație – discuțiile au fost conduse de Józef Czyrek, vicepreședinte al Comisiei pentru Relații Externe a PMUP, și de Ion Stoian, secretar pentru probleme internaționale în cadrul Comitetului Central al PCR⁴⁴.

Dacă anterior tonul discuțiilor fusese dominat de nemulțumirile lui Nicolae Ceaușescu cu privire la situația internă din Polonia, mai exact asupra viitorului

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, syg. LXXVI-666, p. 102.

⁴² *Kolejny tom 'Przemówień' Nicolae Ceaușescu*, în „Trybuna Ludu”, Warszawa, rok XXIX, nr. 156 (13315), 7 lipca 1987, p. 3; *Nicolae Ceaușescu: Przemówienia Szkic do portretu Rumunii*, în „Trybuna Ludu”, nr. 157 (13316), 8 lipca 1987, p. 2.

⁴³ AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, syg. LXXVI-666, p. 207.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 100-102.

incert al PMUP, intervenția sa din această rundă de discuții a surprins printr-o abordare schimbată, menită să explice, indirect, opoziția față de reformele promovate de Mihail Gorbaciov. În viziunea sa, în RSR fuseseră adoptate „o serie de măsuri privind formele democratice în ultimii 20 de ani”, motiv pentru care nu mai erau necesare „modificări deosebite”⁴⁵. În consecință, convorbirile au fost dominate de două subiecte majore: schimburile comerciale româno-polone, dar și problema drepturilor omului, care devenea tot mai presantă pentru ambele regimuri. În ceea ce privește importul de cărbune, Nicolae Ceaușescu a afirmat în mod deschis:

Acum doi ani am ridicat problema dacă ar fi posibil să obținem o cantitate mai mare de cărbune cocsificabil. Aș dori să revenim la această problemă și să vedem cum: pe de o parte, România ar putea asigura o cooperare într-un domeniu al schimbului general, iar noi suntem gata să plătim pentru aproximativ două milioane de tone de cărbune în valută convertibilă⁴⁶.

După o lungă prelegere privind situația internă și greutățile pe care le întâmpina Polonia pe planul comerțului exterior, generalul a oferit un răspuns extrem de vag: „[...] este o ofertă foarte interesantă și cred că o vom analiza și vom vedea ce se poate face în această privință”⁴⁷.

Mult mai interesantă a fost convergența de opinii în privința chestiunii drepturilor omului și a presiunilor americane pentru respectarea acestora. Subiectul a fost deschis de generalul Jaruzelski, care i s-a confesat lui Nicolae Ceaușescu că

Senatul și Congresul SUA au transferat un milion de dolari pentru Solidaritatea. Aceasta este o *ingerință nerușinată* [s.n.] în treburile interne ale unui stat străin și, în același timp, demască opoziția noastră ca agentură politică a unei puteri străine⁴⁸.

În mod similar, în cadrul discuțiilor din a doua parte a zilei, generalul Jaruzelski a deplâns faptul că autoritățile americane condiționaseră normalizarea relațiilor cu Polonia de „evoluția drepturilor omului”. Totodată, liderul PMUP a subliniat că era conștient de existența unor presiuni similare exercitate și asupra României, motiv pentru care cele două state ar fi trebuit să adopte o „poziție comună” și să respingă „orice formă de ingerință externă, cu atât mai mult cu cât Statele Unite nu au niciun drept politic sau moral să judece în această privință”⁴⁹.

⁴⁵ ANIC, fond CC al PCR, secția Relații Externe, dosar 30/1987, f. 4 („Stenograma convorbirii tovarășului Nicolae Ceaușescu cu Wojciech Jaruzelski, prim-secretar al CC al PMUP, din ziua de 9 iulie 1987”).

⁴⁶ AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, syg. LXXVI-666, p. 38.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 59.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 57.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 63.

În fața acestei confesiuni, liderul român și-a exprimat, la rândul său, nemulțumirea cu privire la chestiunea drepturilor omului. El considera că

[...] această problemă nu trebuie să ne pună deloc într-o situație de inferioritate, pentru că dacă ne așezăm să discutăm problema drepturilor omului în complexitatea sa, apoi situația din țările capitaliste, inclusiv din SUA nu le dă niciun fel de drept să se erijeze în apărători ai acestor drepturi [...]⁵⁰.

Reacția dură a liderului român era determinată și de faptul că România fusese criticată de Ungaria, în cadrul întâlnirilor CSCE de la Viena, pentru nerespectarea drepturilor minorității maghiare din Transilvania⁵¹, dar și de Amnesty International, care publicase, la 1 iulie, un raport extrem de critic cu privire la încălcarea drepturilor omului în RSR⁵². Ținând cont de aceste lucruri, Nicolae Ceaușescu i-a cerut generalului ca în chestiunea

[...] drepturilor omului [...] să avem un schimb mai larg de păreri și să avem o poziție ceva mai fermă. [...] la Viena țările socialiste sunt puțin în defensivă pe această problemă [...]. Noi suntem pentru concesi, pentru înțelegere, dar nu cu orice preț⁵³.

Cu toate acestea, solicitarea nu a primit niciun răspuns.

În ciuda aparentei unități de opinii, discuțiile din plenul de după-amiază aveau să consfințească drumurile diferite pe care porniseră cele două țări în a doua jumătate a anilor 1980. În primul rând, spre deosebire de România, care era refractară la orice formă de schimbare, Wojciech Jaruzelski a afirmat în mod explicit că

[...] multe dintre reformele pe care le realizăm la noi sunt în consonanță cu cele implementate în URSS... *Suntem susținători ai schimbărilor care permit o abordare mai radicală și dinamică a problemelor economice ale țărilor noastre* [s.n.]⁵⁴.

Așadar, spre deosebire de România, care încerca să mențină economia strict centralizată, Polonia devenea tot mai deschisă către mecanismele de piață, pe

⁵⁰ ANIC, fond CC al PCR, secția Relații Externe, dosar 30/1987, f. 23 („Stenograma convorbirii tovarășului Nicolae Ceaușescu cu Wojciech Jaruzelski...”).

⁵¹ Vezi Stefan Lehne, *The Vienna Meeting of the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1986-1989. A Turning Point in East-West Relations*, 2nd edition, New York, Routledge Press, 2019, p. 156-157.

⁵² Amnesty International, *Romania: Human Rights Violations in the Eighties*, July 1987, Amnesty International Publications, London, 32 p.; pentru formatul electronic, vezi <https://www.amnesty.org/en/documents/eur39/002/1987/en/> (20.07.2025).

⁵³ ANIC, fond CC al PCR, secția Relații Externe, dosar 30/1987, f. 23 („Stenograma convorbirii tovarășului Nicolae Ceaușescu cu Wojciech Jaruzelski...”).

⁵⁴ AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, syg. LXXVI-666, p. 65-66.

care intenționa să le introducă prin intermediul celei de-a doua etape a reformei economice. Deși plebiscitul organizat de generalul Jaruzelski n-a avut succes, măsurile propuse n-au fost abandonate; dimpotrivă, implementarea lor a fost accelerată. În plus, chiar dacă la nivel oficial retorica împotriva SUA a rămas una agresivă, relațiile dintre cele două țări au continuat să se îmbunătățească semnificativ. Cel mai bun exemplu îl constituie vizita de trei zile a vicepreședintelui american George Bush, în Polonia, în perioada 26-29 septembrie⁵⁵. În cazul românesc, evoluția a urmat un curs diametral opus. Ruptura de Washington a fost consfințită de revolta de la Brașov și de represiunea brutală exercitată de regim împotriva muncitorilor, fapt care a atras oprobriul cvasigeneral al țărilor occidentale.

În cele din urmă, lipsa afinităților ideologice, precum și absența unui cadru general care să permită intensificarea cooperării economice au condus la eșecul părții române în încercarea de a obține o suplimentare a importurilor de cărbune⁵⁶. Această tendință era semnalată și într-un raport al Ministerului de Externe polonez, care sublinia că „preferința pentru contacte comerciale, în detrimentul acordurilor de cooperare”, motivată de dorința de a evita descentralizarea și de a menține un control strict asupra planificării, „afectează negativ nu doar dezvoltarea, ci și menținerea nivelului actual al schimburilor”⁵⁷. Prin urmare, ultima vizită a lui Nicolae Ceaușescu la Varșovia a marcat atât momentul final al distanțării dintre cele regimuri, cât și sfârșitul perioadei de cooperare româno-polone, așa cum se conturase în intervalul 1982-1984⁵⁸. În plus, această vizită a evidențiat caracterul inevitabil al schimbărilor care cuprinseseră blocul socialist: economia nu mai putea fi gestionată după vechile tipare; aceste transformări puteau fi doar amânate, nu evitate.

⁵⁵ George Bush odwiedzi Polskę, în „Życie Warszawy”, nr. 215 (13596), 15 Września 1987, p. 1.

⁵⁶ AAN, Polska Zjednoczone Partia Robotnicza Komitet Centralny, syg. LXXVI-666, p. 103.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 224.

⁵⁸ Eșecul vizitei poate fi sesizat și în paginile ziarului „Scânteia”, unde Dumitru Tinu face o scurtă trecere în revistă a vizitei, repetând doar niște formulări standard, fără a prezenta vreun rezultat concret (vezi Dumitru Tinu, *O nouă contribuție la dezvoltarea conlucrării prietenești româno-polone*, în „Scânteia”, anul LVI, nr. 13961, 11 iulie 1987, p. 6). Este important de sesizat și faptul că articolul se afla pe ultima pagină a ziarului, ceea ce arată o scădere semnificativă a importanței pe care o ocupa Polonia pentru București.

**The Last Visit of Nicolae Ceaușescu to Warsaw (1987)
and the Decline of Romanian-Polish Relations**
(Abstract)

Keywords: Ceaușescu, Jaruzelski, reforms, Poland, crisis, democratization, visit, talks.

This study examines Nicolae Ceaușescu's last official visit to Warsaw on 9 July 1987, in the context of the deterioration of Romanian – Polish relations and the transformations generated by Gorbachev's reforms within the socialist bloc. The working hypothesis of this research is that ideological differences and the divergent strategies of structural adjustment adopted by Romania and Poland in response to the systemic crisis of the 1980s contributed significantly to the decline of bilateral relations. The visit is analysed not only in terms of relations between Bucharest and Warsaw, but also those between Bucharest and Moscow. To this end, the study draws on Romanian and Polish diplomatic archives, transcripts of the meeting, as well as documents from the Securitate's archives and press sources. The research highlights both the official aspects of the meeting and the undeclared tensions that shaped cooperation between the two states. At the same time, this study helps us understand that once reforms began to be implemented within the socialist countries, their ability to control them and to influence public perception was significantly diminished, regardless of high-level efforts. Moreover, the reconfiguration of international relations in the context of the Reagan – Gorbachev dialogue contributed to the erosion of the self-isolation imposed by the Ceaușescu regime, making certain changes no longer avertable.

Semantica Palatului Opricininei și semnificația opricininei. Despre sistemul de dovezi în reconstrucția istorică*

Igor N. DANILEVSKY**

Începând să studieze o sursă istorică scrisă, cercetătorul trebuie să fie conștient că „imaginea sa despre lume” și ideile consemnate în respectiva sursă nu coincid. Acesta este un prim și necesar pas spre depășirea distanței cultural-istorice care îl separă pe autorul sursei de cercetătorul contemporan. Înțelegerea corectă a semanticii imaginilor din trecut este posibilă numai dacă reușim să găsim texte care dezvăluie în mod explicit semnificațiile ascunse în surse. Rezultatele comparațiilor și, respectiv, gradul de științificitate al reconstituirilor ideilor care au fost puse la baza izvoarelor purtătoare de informații retrospective de către creatorii lor depind direct de acuratețea conexiunilor identificate. Cu siguranță, intuiția poate ajuta – uneori chiar ajută –, dar poate și să inducă în eroare. Pentru ca o presupunere să se transforme într-o ipoteză științifică, este nevoie de dovezi prezentate sub forma unui sistem coerent. Neglijența în argumentarea unei presupuneri, neatenția față de „lucruri mărunte”, la „detalii” o pun pe aceasta sub semnul întrebării, în cel mai bun caz; în cel mai rău caz o discreditează complet, așa cum s-a întâmplat, spre exemplu, cu ideea despre prezența în literatura rusă veche a „elementului biblico-akkadian”, idee înaintată de Baratz¹, care,

* Versiunea originală a articolului a fost publicată în 2017: И. Н. Данилевский, *Семантика опричного дворца и смысл опричнины: к вопросу о системе доказательств в исторической реконструкции* [Semantica Palatului Opricininei și semnificația opricininei: despre sistemul de dovezi în reconstrucția istorică], în „Вестник Томского государственного университета. История” [Buletinul Universității de Stat din Tomsk. Istorie], nr. 48, 2017, p. 29-37.

** Vezi nota biografică de la sfârșitul articolului.

¹ Г. М. Барац, *О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи* [Despre elementul biblico-akkadian din nuvelele și poveștile conținute în cronică rusească primară], Отдельный оттиск из журнала «Украина», Kiev, 1907; idem, *Библейско-агадические параллели к летописным сказаниям о Владимире Святom* [Paralele biblice și agadice în narațiunile cronicarilor despre Vladimir cel Sfânt], Kiev, 1908; Г. М. Барац, *Собрание трудов о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности* [Colecție de lucrări despre elementul evreiesc din literatura veche rusească], T. 1/1, Paris, 1926; idem, *Собрание трудов о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности* [Colecție de lucrări despre elementul evreiesc din literatura veche rusească], T. 1/2, Paris, 1927; idem, *Собрание трудов о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности* [Colecție de lucrări despre elementul evreiesc din literatura veche rusească], T. 2, Berlin, 1924.

din cauza neglijenței cu care a fost argumentată, a „pus capăt”, pentru multe decenii, studiului elementelor biblice din sursele Rusiei medievale.

Un exemplu frapant al unei astfel de situații îl reprezintă încercările cercetătorilor de a înțelege politica lui Ivan al IV-lea, cunoscută sub numele de *opricinina*. Motivele introducerii acesteia în 1565 și ale abandonării sale în 1572 (când s-a ajuns chiar la interzicerea utilizării cuvântului *opricinina*), precum și semnificația măsurilor luate în acest interval de timp sunt principalele chestiuni care preocupă cercetătorii. Potrivit marelui istoric rus V. O. Klyuchevsky, „această instituție [*opricinina*] a părut întotdeauna foarte ciudată, atât celor care au suferit de pe urma ei, cât și celor care au studiat-o”². Să notăm, însă, că această afirmație nu este valabilă în cazul celui care a inițiat și implementat *opricinina*. Ivan cel Groaznic, cel mai probabil, nu o considera deloc ciudată. Dimpotrivă, pentru el, fără îndoială, exista o logică foarte clară în ea.

Discuțiile pe marginea semnificației *opricininei* se desfășoară de mai multe secole. Unii istorici credeau că țarul a implementat-o pentru a combate dvorenii³ „reacționari”, bazându-se pe dvorenii „progresiști”, alții că aceasta a fost îndreptată împotriva sistemului de apanaj. S-a crezut, de asemenea, că – cu ajutorul *opricininei* – țarul încerca să scape de rivalii săi politici (în primul rând de cnezii de apanaj și de cei mai influenți boieri), consolidându-și astfel puterea absolută... Niciuna dintre aceste explicații, însă, nu ia în considerare toate informațiile pe care le avem astăzi despre *opricinină*. La o examinare mai atentă, se dovedește că armata *opricininei* era compusă nu doar din dvorenii, ci și din boieri (unii dintre ei fiind reprezentanți ai unor familii vechi și foarte influente) și că nu doar boierii (împreună cu familiile lor, inclusiv copiii mici) au fost supuși represiiunilor, ci și slujitorii lor, printre care erau și mulți dvorenii. Mai mult decât atât, mulți opricinici, inclusiv cei care au jucat un rol important în armata țarului, au fost și ei executați, iar la moartea lui Ivan cel Groaznic, numărul apanajelor era cu mult mai mare decât atunci când acesta a ajuns la putere. De asemenea, execuțiile de cnezi și boieri nu erau necesare pentru a consolida puterea țarului – și înainte de aceste execuții puterea personală a țarului nu era limitată în niciun fel⁴.

² В. О. Ключевский, *Боярская дума древней Руси* [Duma boierească din Rusia medievală], ediția a 3-a, Moscova, 1902, p. 331.

³ Dvorenii din Rusia secolului al XVI-lea constituiau nucleul militar al armatei Marelui cneaz de Moscova. Pe durata serviciului în armata marelui cneaz ei primeau în posesiune porțiuni de teren (moșii). Pentru mai multe detalii, vezi A. Л. Станиславский, *Труды по истории государева двора в России XVI-XVII веков* [Cercetări referitoare la istoria curții suverane din Rusia în secolele XVI-XVII], Moscova, 2004.

⁴ Pentru mai multe detalii, vezi С. М. Каштанов, *К изучению опричнины Ивана Грозного* [Contribuție la studiul opricininei lui Ivan cel Groaznic], în „История СССР” [Istoria URSS], nr. 2, 1963, p. 116-117; А. А. Зимин, *Опричнина Ивана Грозного* [Opricinina lui Ivan cel Groaznic], Moscova, 1964; Р. Г. Скрынников, *Опричнина и последние удельные княжества на Руси* [Opricinina și ultimele cnezate de apanaj din Rusia], în „Исторические записки” [Însemnări istorice], T. 76, 1965, p. 153; Р. Г. Скрынников, *Опричный террор* [Teroarea opricininei], Leningrad, 1969, p. 192; В. Б. Кобрин, *Власть и собственность в средневековой России: (XV-XVI вв.)* [Putere și proprietate în Rusia medievală: (secolele XV-XVI)], Moscova, 1985, și altele.

Un pas important în înțelegerea a ceea ce s-a aflat în spatele uneia dintre cele mai sângeroase pagini din istoria Rusiei medievale a fost făcut de A. L. Yurganov⁵. Acesta a atras atenția asupra descrierii Palatului Opricininei lăsate de unul dintre martorii oculari ai evenimentelor, opricinicul german Heinrich von Staden. Merită să o cităm integral:

Marele cneaz a ordonat demolarea curților multor cnezi, boieri și negustori la vest de Kremlin, în cel mai înalt loc la distanța unei împușcături; curățarea unei zone în patru colțuri și înconjurarea acesteia cu un zid; la un stângen de la pământ [zidul să fie construit] din piatră cioplită și la alți doi stângenii în sus – din cărămizi arse; în vârf pereții erau ascuțiți, fără acoperiș și fante de săgeată; [se întindeau zidurile] pe o lungime de aproximativ 130 de stângenii și pe o lățime tot atât de mare, cu trei porți: una orientată spre est, alta spre sud, a treia spre nord. Poarta de nord era în dreptul Kremlinului și era ferecată cu benzi din fier acoperite cu cositor... În această curte, au fost ridicate trei mari clădiri deasupra cărora, pe turlă, se aflau câte un vultur negru din lemn cu două capete, cu pieptul îndreptat spre zemșcină [teritoriul statului Rus care nu făcea parte din opricinina – n.t.]. De la aceste clădiri principale, un pasaj traversa curtea interioară până în colțul de sud-est. Acolo, în fața casei și a palatului, a fost ridicată o construcție joasă, cu o anexă la nivelul solului. De-a lungul palatului și a construcției joase, zidul a fost coborât cu o jumătate de stângen pentru [a permite pătrunderea] aerului și a soarelui. Acolo, de obicei Marele cneaz lua micul dejun sau prânzul. În fața palatului se afla o pivniță plină cu cercuri mari de ceară. Țsta era spațiul privat al Marelui cneaz. Din cauza umezelii, era acoperit cu nisip alb... Poarta de sud [– porțiță] era mică: doar o persoană putea intra sau ieși prin ea. Aici erau toate dregătoriale și erau judecați datornicii, care erau bătuți cu nuiiele sau cu bice... Aici toate cererile și plângerile opricinicilor erau semnate și trimise în zemșcină, și ceea ce se semna aici era lege și, în virtutea ukazului, nu era pusă la îndoială... Afară, slujitorii cnezilor și boierilor le țineau caii: când Marele cneaz mergea în zemșcină, ei nu-l puteau urma [călare] decât în afara curții. Prin poarta de est, cnezii și boierii nu-l puteau urma pe Marele cneaz – nici spre curte, nici din ea: [această poartă era] doar pentru Marele cneaz, caii și sania sa. Atât de departe se întindeau clădirile spre sud. Mai departe era o porțiță, bătută în cuie pe dinăuntru. Pe partea de vest poartă nu era; [acolo era] o suprafață mare pustie, lipsită de construcții. La nord era o poartă mare ferecată cu benzi din fier acoperite cu cositor. Aici se aflau bucătăriile, pivnițele, brutăriile și băile. Deasupra pivnițelor... pe suporturi din piatră tăiate transparent în formă de frunziș erau construite șoproane mari din scânduri... Aici era o porțiță ca mâncarea și băutura să poată fi aduse din bucătărie, pivnițe și brutării la curtea

⁵ Lucrarea lui A. L. Yurganov despre opricinină și Judecata de Apoi a fost publicată de mai multe ori, atât sub formă de articol, cât și ca parte a unei cărți: A. Л. Юрганов, *Опричинина и страшный суд* [Opricinina și Judecata de Apoi], în „Отечественная история”, nr. 3/1997; idem, *Категории русской средневековой культуры* [Categorii ale culturii medievale ruse], Moscova, 1998; idem, *Опричинина и Страшный суд* [Opricinina și Judecata de Apoi], în A. В. Каравашкин, A. Л. Юрганов, *Опыт исторической феноменологии: Трудный путь к очевидности* [Fenomenologia istorică: calea dificilă spre evidență], Moscova, 2003. Argumentele sale însă au rămas în fond aceleași. Pentru a evita supraîncărcarea textului cu citate repetitive, ne vom referi doar la ultima variantă a lucrării sale.

[Marelui cneaz]. Pâinea pe care o mănâncă el [Marele cneaz] este nesărată. Aici erau două scări [pridvoare] pe care se putea urca în sala mare a palatului. Una din scări se afla în fața porții de răsărit. În fața lor se afla o rampă mică, asemănătoare unei mese în patru colțuri: pe ea Marele cneaz urca pentru a încăleca sau descăleca calul. Aceste scări [pridvoare] erau susținute de doi stâlpi, pe care se sprijineau și acoperișul cu câpriorii. Stâlpii și bolta erau înfrumusețate cu tăituri în formă de frunze. Gangul (trecerea) ocolea toate încăperile și ajungea până la zid. Prin această trecere, Marele cneaz putea pătrunde de sus, din odăile sale, pe zid, în biserică, care se afla în afara zidului, în fața curții, la est. Această biserică a fost construită în formă de cruce, iar fundația sa era adâncă pe 8 piloți de stejar; timp de trei ani ea a stat neacoperită... Cealaltă scară [- pridvor] era în partea dreaptă a porții de est. Sub aceste două scări [pridvoare] și ganguri, 500 de pușcași stăteau de pază; [tot ei stăteau] de gardă noaptea la dormitoare sau sala palatului unde, de obicei, lua masa Marele cneaz. Pe partea de sud, noaptea stăteau de pază cnejii și boierii⁶.

Yurganov a atras atenția asupra faptului că o serie de detalii din această descriere (forma pătrată a palatului; prezența celor trei porți orientate spre nord, sud și est; absența unei porți vestice; faptul că doar Marele cneaz putea trece prin poarta estică etc.) corespund descrierii Cetății lui Dumnezeu⁷ din viziunea profetului Ezechiel (Ezechiel 40-42). Pe de altă parte, o serie de detalii „minore”, extrem de importante, fie nu au fost luate în considerație, fie au fost interpretate în mod arbitrar.

Să aruncăm o privire asupra unora dintre aceste detalii. În primul rând, Cetatea lui Dumnezeu, revelată lui Ezechiel, a fost și este văzută ca prototip al celui de-al Treilea Templu din Ierusalim, care, conform tradiției, va fi construit de însuși împăratul uns (ceea ce va fi o dovadă că anume el este Mesia), fie chiar înainte de venirea lui Mesia. Despre acest lucru a scris, spre exemplu, Maimonide, unele dintre lucrările sale fiind traduse în Rusia încă în secolul al XV-lea (singura copie vest-rusească a *Logicii* lui Moise Maimonide, sau Moise Egipteanul, așa cum îl numește autorul copiei, datează din prima jumătate a secolului al XVI-lea)⁸. Este adevărat însă că, conform tradiției creștine, în al Treilea Templu trebuia să se instaleze falsul mesia, adică Anticristul. Cu toate acestea, edificarea celui de-al Treilea Templu trebuia să constituie unul dintre cele mai importante semne ale iminenței celei de-a Doua Veniri a Mântuitorului (în trei ani și jumătate).

Anume în acest sens ar fi putut să fie văzută construcția Palatului Opricininei de către țarul uns (încoronarea lui Ivan cel Groaznic a avut loc la 16 ianuarie 1547⁹).

⁶ Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного* [Despre Moscova lui Ivan cel Groaznic], Moscova, 1925, p. 108-110.

⁷ А. Л. Юрганов, *Опричнина* (2003), p. 90.

⁸ Д. С. Лихачев, *Движение «жидовствующих» 70-90-х годов XV в.* [Mișcarea „iudaizatorilor” din anii ’70-’90 ai secolului al XIV-lea], în „История русской литературы: В 10 т” [Istoria literaturii ruse în 10 vol.], Moscova/Leningrad, T. 2/1, 1945, p. 381.

⁹ Cel mai probabil, ritul ungerii țarului a fost întocmit pe la mijlocul anilor 1550. Se pare însă că încoronarea lui Ivan al IV-lea nu a fost însoțită de ungere. Cu toate acestea, contemporanii

De altfel, temelia Templului Domnului, care a fost construit la ordinul lui Solomon, urma să fie și ea din piatră cioplită (1 Regi 5:17), apropiind și mai mult descrierea Palatului Opricininei de imaginea Templului din Ierusalim.

Ar trebui analizate mai amănunțit și dimensiunile Palatului Opricininei date de von Staden. Ne amintim că acesta nota că zidurile palatului se întindeau „aproximativ pe 130 de stânjeni în lungime și tot atât în lățime”. Se pare că Yurganov nu a putut explica discrepanța, aparent evidentă, dintre aceste dimensiuni și dimensiunile zidurilor Templului descris de Ezechiel (Ezechiel 42:16-20): 500 de coți în lungime și tot atâția în lățime.

În Biblia de la Ostrog (1581), descrierea Templului Domnului arată așa:

Și a început să măsoare templul de jur împrejur, după rânduială. S-a oprit la miazăzi de poarta de răsărit și a măsurat cinci sute de trestii de măsurat. Apoi s-a întors spre miazănoapte și a măsurat latura de miazănoapte: cinci sute de coți cu o trestie de măsurat. Apoi s-a întors spre mare și a măsurat cinci sute de trestii de măsurat. Apoi s-a întors spre miazăzi și a măsurat cinci sute cu o trestie de măsurat: cele patru laturi cu una și aceeași trestie. Și a pus un zid împrejurul templului: cinci sute de coți în lungime și cinci sute lățime¹⁰.

Practic aceleași dimensiuni sunt date și în Biblia elisabetană din 1751, pe care o citează Yurganov¹¹: „A măsurat cele patru laturi [ale templului] cu aceeași trestie și a ieșit pentru [templu] și pentru zidul împrejurul lui cinci sute de coți [în lungime] spre răsărit și cinci sute de coți în lățime”¹².

Explicația pe care Yurganov a dat-o acestei contradicții e cam ciudată:

[...] von Staden a atras atenția asupra faptului că țarul era păzit în palat de 500 de pușcași: aceștia stăteau „de gardă noaptea la dormitoare sau sala palatului, unde, de obicei, lua masa Marele cneaz”. În mesajul livonienilor Johann Taube și Elert

săi îl considerau țar uns. Astfel, în *Cartea Gradelor*, Ivan al IV-lea este numit „sfântul țar uns”, iar A. M. Kurbsky îl numește pe Ivan „unsul lui Dumnezeu” și menționează „ritul ungerii țarului”. Cf. Б. А. Успенский, *Царь и патриарх: харизма власти в России. Византийская модель и ее русское переосмысление* [Țarul și Patriarhul: carisma puterii în Rusia. Modelul bizantin și reinterpretarea sa rusească], Moscova, 1998, p. 109-113; *Книга Степенная царского родословия по древнейшим спискам* [Cartea de Grade a Genealogiei Țarului], în Н. Н. Покровский, Г. Д. Ленхофф (ed.), *Полное собрание русских летописей* [Colecție completă a cronicilor rusești], T. 21, 2008, Moscova, p. 345; A. M. Курбский, *История о великом князе Московском* [Povestea Marelui cneaz de la Moscova], în „Русская историческая библиотека” [Biblioteca istorică rusă], Sankt Petersburg, T. 1, 1914, p. 239, 261.

¹⁰ *Острожская Библия* [Biblia de la Ostrog], Острор, 1581, f. 126.

¹¹ Refuzul de a utiliza textul Bibliei de la Ostrog, publicată practic în perioada pe care o studiază, este justificată de Yurganov într-un mod destul de ciudat pentru un cercetător serios: „Întrucât Biblia de la Ostrog din 1581 nu este în versete, citatele sunt date din Biblia elisabetană. Deosebirile dintre aceste două ediții sunt nesemnificative în contextul subiectul nostru”. Vezi A. Л. Юрганов, *Опричнина* (2003), p. 109, nota 22.

¹² *Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета на церковнославянском языке с параллельными местами* [Biblia: Cărțile Sfintelor Scripturi ale Vechiului și Noului Testament în slavonă bisericească cu pasaje paralele], ediția a 2-a, Moscova, 1993, p. 1087.

Kruse se relatează: „el, Marele cneaz, a format din ei (opricinici – A. Yu.) peste toate regimentele curajoase, drepte și fără de prihană propria sa opricinină deosebită, o frăție deosebită, constituită din cinci sute de tineri... Toți frații... trebuie să poarte toiege monahale lungi și negre, cu vârfuri ascuțite”. Astfel, în două surse independente se menționează același număr... În mănăstirea opricininei și în palatul opricininei erau nu doar 500 de frați, ci și 500 de toiege-trestii de măsurat. Este puțin probabil ca un astfel de detaliu să fie întâmplător, deși legătura descoperită este, după toate probabilitățile, pur simbolică¹³.

Astfel, cercetătorul a „transformat” toiegele mănăstirești ale opricinicilor în trestii de măsurat cu care o persoană a făcut măsurători pentru Ezechiel și, prin urmare, după cum i se pare, a rezolvat contradicția dintre dimensiunile palatului Opricininei menționate de von Staden și Templul Domnului din viziunea lui Ezechiel.

Într-adevăr, în traducerea sinodală a Bibliei, dimensiunile Templului Domnului nu sunt date în coți, ci în trestii de măsurat:

După ce el a terminat de măsurat templul dinăuntru, m-a scos pe poarta care era cu fața spre răsărit și a început să-l măsoare de jur împrejur. A măsurat partea de răsărit cu trestia de măsurat și, cu trestia de măsurat, a măsurat în total cinci sute de trestii. În partea de miazănoapte a măsurat cu trestia de măsurat tot cinci sute de trestii; pe partea de miazăzi a măsurat cinci sute de trestii cu trestia de măsurat. Întorcându-se spre partea de apus, a măsurat cu trestia de măsurat cinci sute de trestii. L-a măsurat pe toate cele patru părți; în jurul lui era un zid lung de cinci sute de trestii și lat de cinci sute de trestii, ca să despartă locul sfânt de cel nesfânt (Ezechiel 42:15-20).

Totuși, așa cum am văzut, în textul care circula în timpul lui Ivan cel Groaznic¹⁴, dimensiunile bisericii sunt date în coți, deși este menționată și trestia de măsurat, ale cărei dimensiuni sunt de șase ori mai mari: „Și în mâna omului era o trestie de măsurat de șase coți, fiecare cot având un cot și o palmă” (Ezechiel 40:5). Staden, însă, a dat dimensiunile zidurilor Palatului Opricininei în stânjani. Yurganov nu a acordat atenție acestui detaliu.

Între timp, coții (mai precis, cotul cu șchioapa), în care erau date dimensiunile Templului, puteau fi, pentru cititorul rus din Evul Mediu, egali cu, să zicem, aproximativ 57 cm: 38 cm (cotul) + 19 cm (șchioapa). Prin urmare, 500 de coți, în înțelegerea acestuia, ar fi egali cu aproximativ 285 m (57 × 500). Stânenul, pe care von Staden îl folosește pentru a măsura (cu „aproximație”!) zidurile Palatului Opricininei, putea fi egal cu 216 cm (așa-numitul nou stânen, folosit în secolul al XVI-lea). În consecință, 130 de astfel de stânjani ar trebui să fie egali cu puțin peste 280 m. Deși, indiferent de stânenul la care se făcea referință, toți aceștia conțineau 4 coți, adică 500 de coți, pentru cititorul rus din Evul

¹³ А. Л. Юрганов, *Опричнина* (2003), p. 96.

¹⁴ *Острожская*, f. 144.

Mediu, ar corespunde aproximativ la 130 de stânceni ($500 : 4 = 125$). Astfel, dimensiunea palatului construit la ordinul lui Ivan cel Groaznic corespundea, practic, cu ceea ce credea cititorul rus din secolul al XVI-lea despre dimensiunea Templului descris de Ezechiel.

În mod arbitrar, Yurganov a interpretat și imaginile leului și ale vulturului bicefal care împodobeau Palatul Opricininei. Pe de o parte, el notează, pe bună dreptate, că „pentru a explica semnificația leului și a vulturului bicefal în sistemul de simboluri al Palatului Opricininei, pe care l-am arătat deja, trebuie să ne îndreptăm privirea spre originea religioasă a acestor chipuri”¹⁵. Pe de altă parte, textele pe care Yurganov le folosește pentru a identifica această origine religioasă ridică serioase îndoieli.

În Apocalipsa lui Ioan citim: „Iar în mijlocul tronului (Domnului – A.Y.) și împrejurul tronului, patru făpturi, pline de ochi, dinainte și dinapoi” (Apocalipsa 4:6). Aceste făpturi erau un leu, un vițel, un om („a treia făptură avea față ca de om”) și un vultur. Oglinzile din orbitele leului, privind spre palat și spre zemșcina, păreau să sublinieze faptul că primul animal apocaliptic este „plin de ochi”. Anume leul a rupt prima pecete a „cărții vieții”. Ruperea celei de-a doua peceti de către un vițel simboliza, potrivit lui Andrei din Cezareea, „jertfele sacre ale sfinților martiri”; al treilea animal care a rupt pecetea a fost omul... Cel mai curios este modul în care Apocalipsa identifică al patrulea animal care rupe pecetea: „iar al patrulea animal era asemenea vulturului în zbor” (Apocalipsa 4:7). În copiile ilustrate ale Apocalipsei din secolul al XVI-lea, vulturul era înfățișat cu aripile întinse. Anume după deschiderea celei de-a patra peceti apare o nouă făptură, care, în sine, este simptomatică, dacă e să luăm în considerație ce avea în gând țarul: „Și m-am uitat, și iată un cal galben-vânat și numele celui ce ședea pe el era: Moartea; și iadul se ținea după el; și li s-a dat lor putere peste a patra parte a pământului, ca să ucidă cu sabia, cu foamete, cu molimă și cu fiarele pământului” (Apocalipsa 6:8). Așadar, vulturul negru cu două capete, cu „aripile întinse” (adică zburând), orientat spre zemșcină, are, pe lângă simbolismul heraldic, și unul apocaliptic: este imaginea pedepsei infernale care va veni inevitabil în vremurile din urmă¹⁶.

Și mai departe:

În „Conversația celor trei ierarhi”... Solomon a întrebat: „Ce sunt cele patru chipuri de pe pământ?” Ioan a răspuns: „Cei patru evangheliști: la răsărit, Matei, în chip de om; la apus, Marcu, în chip de vițel; la nord, Ioan în chip de vultur; la sud, Luca, în chip de leu, toți sunt înaripați.” Astfel de reprezentări erau tradiționale și, prin urmare, se poate presupune includerea lor în Palatul Opricininei al lui Ivan cel Groaznic. Partea estică este „a omului”; cea vestică personifica vițelul și a Doua Venire a lui Hristos; cea nordică este asociată cu imaginea vulturului. Faptul că partea sudică este asociată cu imaginea unui leu nu este întâmplător. În afară de aceasta, vulturii de pe toate cele trei turnuri ale palatului erau asociați și cu semnificația simbolică a numelui lui Ioan Teologul¹⁷.

¹⁵ А. Л. Юрганов, *Опричина* (2003), p. 93.

¹⁶ *Ibidem*, p. 93-94.

¹⁷ *Ibidem*, p. 94.

Yurganov nu este deranjat de o serie de contradicții fundamentale dintre textele pe care el le folosește pentru a explica figurile simbolice și descrierea Palatului Opricininei lăsată de von Staden. În primul rând, von Staden menționează chipurile doar a două animale, nu patru. În afară de aceasta, conform textului Apocalipsei, pe care se bazează Yurganov, toate animalele (inclusiv imaginea *care amintește* de leu) ar trebui să aibă câte șase aripi „în jur”, iar „înăuntru” ar trebui să fie „pline de ochi, dinainte și dinapoi” (Apocalipsa 4:6-8). Or, în descrierea lăsată de von Staden nu se menționează așa ceva. Apoi, al patrulea animal menționat în Apocalipsă seamănă puțin cu un vultur *bicefal*; acesta nici nu este, de fapt, un vultur (doar „seamănă cu un vultur”). Singurul lucru pe care îl are în comun acesta cu vulturii din Palatului Opricininei sunt aripile întinse. Deși acest detaliu – semnificativ, în opinia lui Yurganov – nu indică deloc faptul că von Staden scrie despre creaturi *zburătoare* cu două capete. Cât despre cele două capete de vultur care împodobesc Palatul Opricininei, Yurganov preferă să nu le menționeze, probabil considerând acest „fleac” – în comparație cu aripile întinse – ca fiind nesemnificativ.

Pentru a explica semnificația Palatului Opricininei, ar fi mult mai fructuos, după părerea noastră, să căutăm un text biblic care să menționeze doar două animale: un leu și un vultur cu două capete.

Acest text este bine cunoscut. Este vorba de Cartea a treia a lui Ezdra. În capitolele 11 și 12 se relatează despre viziunea unui vultur cu trei capete, care a fost învins de un leu. Semnificația viziunii lui Ezdra este explicată astfel:

Vulturul pe care l-ai văzut ridicându-se dinspre mare este împărăția care i s-a arătat lui Daniel, fratele tău...¹⁸ Iar faptul că ai văzut trei capete odihnindu-se înseamnă că, în zilele cele din urmă ale împărăției, Cel Preaînalt va ridica trei împărății și le va supune acestora multe altele, și vor stăpâni ele peste pământ și peste locuitorii săi cu o asuprire care nu s-a mai văzut; de aceea, ele sunt numite capetele vulturului, căci ele vor sfârși nelegiuirile lui și îi vor pune capăt... Leul, pe care l-ai văzut ridicându-se din pădure și răcnind, vorbind vulturului și muștrându-l pentru nelegiuirile lui cu toate cuvintele pe care le-ai auzit, acesta este Unsul, păzit de Cel Preaînalt pentru zilele cele din urmă împotriva lor și a nelegiuirii lor, care îi va muștra și le va aduce asupririle lor înaintea lor. El îi va aduce la judecata celor vii și, muștrându-i, îi va pedepsi (3 Ezdra 12:10-33).

Imaginea vulturului cu trei capete este strâns legată de „teoria” celei de-a treia împărății și este în mod clar orientată spre așteptări escatologice, care au devenit deosebit de puternice în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în secolul următor. Această imagine-simbol a servit drept bază pentru numeroase interpretări (uneori diametral opuse) în mediul teologic rusesc de la sfârșitul secolului al XV-lea și până în secolul al XVII-lea¹⁹. Cu toate acestea, nu se

¹⁸ Cf.: „Dumnezeul cerurilor va ridica o împărăție care nu va fi nimicită niciodată și care nu va trece sub stăpânirea unui alt popor” (Daniel 2: 45).

¹⁹ Т. А. Опарина, *К вопросу об использовании III книги Ездры в русской публицистике XVI-XVII вв.* [Despre utilizarea Cărții a treia a lui Ezdra în publicistica rusească din secolele XVI-XVII],

obișnuiește ca textul Cărții a treia a lui Ezdra să fie folosit pentru a interpreta imaginea vulturului cu două capete. Trei factori, după părerea noastră, ar explica această situație.

În primul rând, se crede că nici textul grecesc²⁰, nici cel slavon²¹ din Cartea a treia a lui Ezdra nu erau cunoscute în Rusia înainte de 1499. Abia în timpul pregătirii Bibliei lui Ghennadie aceasta a fost tradusă din Vulgata latină. Acest lucru este confirmat, de exemplu, de faptul că în Izbornikul din 1073, în indexurile cărților religioase recomandate sau interzise pentru lectură²², Cartea a treia a lui Ezdra nu este menționată.

În al doilea rând, nedumerește diferența dintre numărul de capete al vulturului „Opricininei” și al celui din Cartea lui Ezdra. Astfel, T. A. Oparina, vorbind despre identificarea de către unii novgorodieni și pskovieni – membri ai cercului lui Ghennadie – a vulturului bicefal, care a devenit stema regatului moscovit, cu Anticristul (pe baza Cărții a 3-a a lui Ezdra), notează:

Nu este clar dacă autorii unor astfel de concepte au văzut discrepanța dintre vulturul bicefal din stemă și vulturul tricefal din Cartea a treia a lui Ezdra. Poate că pentru ei era suficient că vulturul de pe stemă avea mai multe capete²³.

În al treilea rând, conform lui D. Stremouhov, opinie împărtășită de mulți cercetători, percepția inițială a vulturului bicefal (ca, de altfel, și identificarea Moscovei cu a Treia Romă) a avut o conotație anti-moscovită²⁴.

În ciuda rezonabilității acestor considerații, noi credem totuși că există motive pentru a lega imaginea vulturului bicefal din Palatul Opricininei de textul celei de-a treia cărți a lui Ezdra.

În primul rând, trebuie subliniat faptul că vulturii cu mai multe capete se găsesc și în surse scrise relativ timpurii, apărute în teritoriile rusești care au menținut contacte cu Europa catolică. Acolo, Cartea a treia a lui Ezdra ar fi putut să fie cunoscută cu mult mai devreme. Astfel, atunci când descrie construcția realizată la Holm de Daniil de Halici chiar la sfârșitul anilor 1250, cronicarul spune că, la o distanță de o verstă de oraș, a fost ridicat „un stâlp... de piatră, iar pe el, un vultur de piatră sculptat... cu capete”²⁵. Analizând această descriere,

în „Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма” [Conștiința socială, cultura livrescă și literatura perioadei feudalismului], Novosibirsk, 1990, p. 143-149.

²⁰ G. Freidhof, *Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius-Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580/1581). Die Bücher Paralipomenon, Esra, Tobias, Yudith, Sapientia und Makkabaer*, Frankfurt am Main, 1972, p. 42.

²¹ A. A. Алексеев, *Текстология славянской Библии* [Textologia Bibliei slavone], Sankt Petersburg, 1999, p. 28.

²² *Изборник Святослава 1073 года* [Miscelaneul lui Sviatoslav din 1073], Moscova, 1983, p. 203-204, 252-253, 253-254.

²³ T. A. Опарина, *К вопросу*, p. 145.

²⁴ D. Stremoukhoff, *Mouskou the Third Rome: Sources of the doctrine*, în „Speculum”, XXVIII, Yan. L, 1953, p. 89-96.

²⁵ *Ипатьевская летопись* [Cronica de la Ipatiev], în „Полное собрание русских летописей” [Colecția completă a cronicilor rusești], Moscova, T. 2, 1998, col. 845.

Yu. A. Artamonov a atras atenția asupra unui detaliu curios: cronicarul, vorbind despre capetele vulturului, a folosit pluralul („capete”) ²⁶. Mențiunea mai multor capete pentru vulturul de la Holm ar putea fi foarte bine legată de semantica imaginii vulturului cu două capete din textul Vechiului Testament menționat anterior.

Or, al treilea cap – cel din mijloc și cel mai mare – al vulturului menționat în Cartea a treia a lui Ezdra „*a dispărut pe neprins de veste*” și „au rămas doar două capete, care... domneau peste pământ și locuitorii săi” (3 Ezdra 11:33-34). Astfel, vulturul lui Ezdra ar fi putut să fie înfățișat ca bicefal, cu un al treilea cap *invizibil*. Despre aceasta ne vorbește indirect sigiliul lui Ivan al IV-lea însuși, pe care este reprezentată o singură coroană mare *între* capetele vulturului ²⁷, precum și imaginea crucii cu opt colțuri de pe Golgota, plasată între două capete de vultur, de pe sigiliile lui Feodor Ivanovici (1585), Boris Godunov (1602), Falsul Dmitri I (1606), Vasili Șuiski (1606) și Mihail Feodorovici (1636) și, în sfârșit, apariția în același loc pe sigiliile lui Alexei Mihailovici (1654 și 1672) a unei a treia coroane mari, care apare și mai târziu, înlocuind uneori cu totul coroanele sau coronile deasupra celor două capete de vultur ²⁸.

În sfârșit, este clar că însăși imaginea din Vechiul Testament a vulturului cu trei capete putea fi percepută cu ambiguitate (la fel ca și „teoria” despre a treia împărăție asociată ei). Mai mult decât atât, chiar în cadrul aceluiași mediu social, interpretarea sa putea varia semnificativ ²⁹. Acest vultur nu putea avea chiar de la început o încărcătură „pro-moscovită” sau, dimpotrivă, „anti-moscovită” ³⁰. Conținutul său semantic trebuie examinat pentru fiecare caz în parte.

Apelul făcut la Cartea a treia a lui Ezdra pentru a înțelege sensul imaginilor leului și ale vulturului bicefal care împodobeau Palatul Opricininei se arată a fi cu mult mai productiv și logic. Mai mult decât atât, această sursă ne permite să vedem și de ce, spre exemplu, toți vulturii bicefali din Palatul Opricininei erau orientați spre zemșcină, în timp ce leul era orientat atât spre exteriorul, cât și spre interiorul palatului...

Să ne oprim acum asupra datei introducerii opricininei. După cum notează Yurganov, „nu vom afla niciodată pe deplin în ce moment și de ce a decis țarul

²⁶ Ю. А. Артамонов, *Княжеская символика в архитектуре древнего Холма* [Symbolism princiar în arhitectura vechiului Holm], în „Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI-XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции, Москва, 3-5 декабря 1996 г.” [Orașele capitale și periferice ale Rusiei kievene și ale Rusiei în Evul Mediu și epoca modernă timpurie (secolele XI-XVIII): tezele comunicărilor conferinței științifice, Moscova, 3-5 decembrie 1996], Moscova, 1996, p. 22.

²⁷ Н. А. Соболева, *Русские печати* [Ștampile rusești], Moscova, 1991, p. 211.

²⁸ А. Л. Хорошкевич, *Символы русской государственности* [Simboluri ale statalității ruse], Moscova, 1993, p. 37-39, 41, 43-44, 46-51.

²⁹ Despre discuțiile privind transformarea conținutului teoriei „Moscova – a Treia Romă”, vezi Я. С. Лурье, *Заметки к истории публицистической литературы конца XV – первой половины XVI в.* [Contribuții la istoria publicisticii de la sfârșitul secolului al XV-lea – prima jumătate a secolului al XVI-lea.], în „Труды Отдела древнерусской литературы” [Studiile Secției de literatură rusă veche], Moscova/Leningrad, T. 16, 1960, p. 457-459.

³⁰ Т. А. Опарина, *К вопросу*.

să introducă opricinina”³¹. După părerea noastră însă, momentul a fost ales destul de precis – și cel mai probabil nu întâmplător. În imaginarul primei jumătăți a secolului al XVI-lea era larg răspândită ideea că anul 7077 (1569) era următoarea – și, așa cum se credea, ultima – dată potențială a Sfârșitului Lumii³². Conform doctrinei creștine însă, momentul Sfârșitului Lumii trebuia să fie precedat de o „perioadă scurtă” în care se instala stăpânirea diavolului: trei ani și jumătate. Astfel, data introducerii opricininei este destul de logică și de înțeleasă: ea a fost stabilită cu exact trei ani și jumătate înainte de sfârșitul așteptat al istoriei umane (moment care a fost, de asemenea, omis de către Yurganov).

Nu mai puțin curios este faptul că, cu puțin timp înainte de începutul opricininei, în 1549 sau 1550, la Moscova, în locul cunoscut astăzi sub numele de Piața Roșie, a apărut o altă construcție destul de ciudată: Lobnoye Mesto³³. Scopul acesteia este neclar. Este însă larg răspândită ideea că a fost un loc de execuție, unde „capetele” (lby/„лбы”) erau tăiate (sau „stivuite”), de unde și numele său³⁴. De asemenea, unii observă că, în multe documente, Lobnoye Mesto este numit „al Țarului”. De obicei, această denumire este explicată prin faptul că acolo a fost montat un soi de „loc al Țarului”, de unde suveranul își declara voința.

În contextul interpretării pe care noi o propunem, această construcție capătă, însă, un înțeles diferit, confirmat de surse: „Acolo este Golgota, locul unde a fost răstignit Domnul, o piatră înaltă de jur împrejur, care se numește Golgota, iar dedesubt, sub răstignire, este capul lui Adam, și se numește locul Craniului, care este Lobnoe [...]”³⁵. Deci, acest loc – locul răstignirii lui Hristos – a putut fi numit al „Capului” („Lobnoye”), deoarece acolo, conform tradiției, a fost înmormântat Adam. El putea fi numit și „Locul Țarului” (Tzarskoe Mesto), deoarece este asociat cu Împăratul Slavei³⁶.

³¹ А. Л. Юрганов, *Опричина* (2003), p. 87.

³² *Ibidem*, p. 80.

³³ Pentru prima dată Lobnoye Mesto a fost menționată în *Cartea de Grade a Genealogiei Țarului* (*Книга степенная царскаго родословия*), citată „cuvânt cu cuvânt” de N. M. Karamzin: „A poruncit [Ivan al IV-lea] să adune Țara sa din orașe din toate rangurile. În ziua de duminică a ieșit cu crucile la Lobnoye Mesto”. Cf. Н. М. Карамзин, *История государства Российского* [Istoria statului rus], T. 8, Sankt Petersburg, 1842, cap. 3, nota 182; *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел* [Colecție de hrisoave și tratate păstrate la Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe], Partea a 2-a, Moscova, 1819, p. 45. Pe de altă parte, această relatare a fost contestată de S. F. Platonov: „Relatarea despre adresarea Țarului către popor de la Lobnoye Mesto se găsește într-un singur manuscris, în așa-numita Carte de Grade a lui Andrei Hrușciiov și constituie o inserție ulterioară, datând de la sfârșitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, bazată pe anumite texte literare. Este o ficțiune care nu poate fi credibilă, deoarece este arbitrară și nici măcar nu este întotdeauna ingenioasă”. Vezi С. Ф. Платонов, *К истории московских земских соборов* [Contribuții la istoria soboarelor de Zemstva din Moscova], Sankt Petersburg, 1905, p. 10.

³⁴ În această versiune *Lobnoye mesto* s-ar traduce prin *Locul Capetelor* (*Lobnoye* = „al capetelor”) – n.t.

³⁵ *Хронограф редакции 1512 г.* [Cronograf, ediția 1512], în „Полное собрание русских летописей”, Moscova, T. 22, 2005, p. 238.

³⁶ „Pilat a scris o însemnare și a pus-o pe cruce. Pe ea era scris: «Isus din Nazaret, Împăratul iudeilor». Mulți iudei au citit această însemnare, pentru că locul unde fusese răstignit

Nu este exclus ca amplasarea Lobnoye Mesto și a Palatului Opricininei să nu fi fost întâmplătoare: ambele, practic, erau situate la gura râului Neglinnaya (Lobnoye Mesto – pe malul unui șanț umplut cu apele sale), care ar fi putut foarte bine să fie asociat cu „cursul” râului vieții din Împărăția Milenară, menționată de Ezechiel (Ezechiel 47:1-2): „Și iată că ieșea apă de sub pragul Casei, înspre răsărit, căci Casa era cu fața spre răsărit. Apa venea de sub partea dreaptă a Casei, de la sud de altar”³⁷. O astfel de asociere ar putea fi întărită de faptul că Neglinnaya, într-adevăr, spăla Palatul Opricininei dinspre sud, pe partea dreaptă, dacă stăm cu fața spre est. Mai mult decât atât, Zaharia spune că apele care curg din Ierusalim se vor „împărți”: „[...] vor izvorî ape vii din Ierusalim și vor curge jumătate spre marea de răsărit, jumătate spre marea de apus” (Zaharia 14:8). Or, chiar lângă Palatul Opricininei, apele râului Neglinnaya se împart în două: una se vărsa în șanțul de apărare care despărțea Kremlinul de Pojar [una dintre vechile denumiri a Pieței Roșii – n.t.], în timp ce albia principală se vărsa în râul Moscova lângă Turnul Borovițk al Kremlinului.

Cam în aceeași perioadă, în apropierea Moscovei, apărea un alt toponim „ierusalimian”: Dealul Plecăciunii (Poklonnaya Gora), menționat pentru prima dată în așa-numita Cronică a lui Byhovets, scrisă în secolul al XVI-lea. Legătura dintre acest toponim și Muntele Templului din Ierusalim este incontestabilă³⁸.

După toate aparențele, în așteptarea Sfârșitului Lumii, Moscova era reame-najată în capitala ultimei împărății, în capul căreia se afla împărat uns.

În profeția lui Ezechiel se vorbea și despre proprietatea cneazului care urma să conducă viitoarea societate teocratică: pământurile sale (de la asfințit) cuprindeau pământurile sacre ale Domnului și erau separate de pământurile (de la răsărit) nesfințite. Aceasta se pare că a fost motivul împărțirii Moscoviei în opricinină și zemșcină. Mai mult decât atât, moșia marelui cneaz putea fi distribuită doar între fiii săi, în timp ce parcelele de pământ dăruite oricărui dintre „sclavii” săi puteau fi folosite de aceștia nu mai mult de șapte ani (Ezechiel 46:16-18), ceea ce oferea un fundament sacru pentru sistemul de apanaj-votcină (*udelino-votchinnia* sistemul) răspândit în Rusia³⁹.

Apelul la Ezechiel explică și justifică, de asemenea, prezența străinilor în armata opricininei:

Isus era aproape de cetate; era scrisă în aramaică, latină și greacă. Atunci preoții cei mai de seamă ai iudeilor i-au zis lui Pilat: Nu scrie: «Împăratul iudeilor», ci: «El a zis: «Eu sunt Împăratul iudeilor!»». » Pilat le-a răspuns: Ce-am scris, am scris!» (Ioan 19:19-22).

³⁷ *Острожская*, f. 148.

³⁸ Cf.: „Sfântul oraș Ierusalim este situat într-o defileu, cu munți stâncoși înalți chiar lângă el. Apropiindu-te de oraș, vezi mai întâi Stâlpul lui David, apoi, după ce mergi puțin, vezi Muntele Măslinilor, Sfânta Sfintelor și Biserica Învierii, unde se află Sfântul Mormânt, și apoi vezi întregul oraș. Și acolo este un deal, lângă drum, la o distanță de aproximativ o verstă de Ierusalim – pe acel deal toți oamenii coboară de pe cai și acolo se închină la cruce și se închină Sfintei Învierii în văzul orașului”. *Житие и хождение игумена Даниила из Русской земли* [Viața și călătoria starețului Daniel din țara rusească], în „Библиотека литературы Древней Руси”, Sankt Petersburg, T. 4, 1997, p. 35.

³⁹ A. Л. Юрганов, *Категории* (1998), p. 117-215.

Și să împărțiți [țara] prin sorți ca moștenire a voastră și a străinilor care vor trăi la voi, care au născut copii între voi; și ei trebuie să se socotească între fiii lui Israel, deopotrivă cu locuitorii băștinași. Cu voi să primească și ei la sorți moștenirea lor între semințiile lui Israel. În care seminție va trăi străinul, în aceea i se va da și moștenire, zice Domnul Dumnezeu (Ezechiel 47: 22-23).

Despre faptul că țarul se vedea salvator al sufletelor supușilor săi ne-o dovedește și descrierea indirectă a lui Ivan al IV-lea în relatarea cronicărească despre motivul divorțului dintre Vasile al III-lea și Solomonia Saburova, care a apărut în a doua ediție din 1547 a Primei Cronici de la Pskov (copia Pogodinskii):

În același an [7031/1523], Marele cneaz, țarul întregii Rusii, a mers în moșiile sale; călătorind într-un car aurit, cu gârzi, așa cum se cuvine unui țar; și, privind spre cer și văzând un cuib de pasăre, a izbucnit în lacrimi și a suspinat, spunându-și: „Vai de mine, cu cine mă asemăn! Nu mă asemăn nici cu păsările cerului, căci păsările sunt roditoare, nici cu fiarele pământului, căci fiarele pământului sunt roditoare, nu mă asemăn cu nimeni, nici cu apele, căci aceste ape sunt roditoare: valurile lor le mângâie și peștii le înveselesc; și, privind spre pământ, a spus: Doamne, nu mă asemăn nici acestui pământ, căci și pământul își aduce roadele în orice vreme și Te binecuvântează, Doamne”. Și Marele cneaz a ajuns, în toamna aceea, din călătoria sa la Moscova și a început să se gândească împreună cu boierii săi la Marea sa cneaghină Solomonia⁴⁰.

Adesea, istoricii percep acest fragment la modul direct⁴¹. El nu este însă altceva decât o parafrază a Protoevangeliei apocrife a lui Iacov:

Și s-a întristat foarte tare Ana, dar s-a dezbrăcat, și-a împodobit capul, s-a îmbrăcat în haine de nuntă și a mers în grădină, plimbându-se pe la ceasul al nouălea, și a văzut un laur, și s-a așezat sub el, și a început să se roage Domnului, zicând: Dumnezeu! Părinților mei, binecuvântează-mă și ascultă-mi rugăciunea, așa cum ai binecuvântat-o pe Sara și i l-ai dat pe fiul său, Isaac! Și, ridicându-și ochii spre cer, a văzut un cuib de vrăbie într-un copac și a început să plângă, zicând: Vai de mine! Cine m-a născut? Ce pânțe m-a adus pe lume? Căci am ajuns un blestem pentru copiii lui Israel și m-au smuls din templu cu batjocură. Vai de mine! Cu cine mă asemăn? Nu mă asemăn cu păsările cerului, căci și păsările cerului au urmași, Doamne. Nu mă asemăn nici cu creaturile cele fără de grai, căci și creaturile fără de grai au urmași, Doamne. Nu mă asemăn nici cu aceste ape, căci și apele își rodesc, Doamne. Vai de mine, cu cine mă asemăn? Nu mă asemăn nici cu pământul, căci pământul rodește după vreme și Te binecuvântează, Doamne⁴².

⁴⁰ *Псковская I летопись: продолжение Погодинского списка* [Prima Cronică de la Pskov: Continuarea Copiei lui Pogodin], în „Полное собрание русских летописей” [Colecția completă a cronicilor rusești], Moscova, 2003, T. 5/1, p. 102-103.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² И. С. Свенцицкая, *Апокрифические евангелия: Исследования, тексты, комментарии* [Evangheliile apocrife: cercetări, texte, comentarii], Moscova, 1996, p. 149.

Cheia pentru înțelegerea sensului inserării acestui apocrif în narațiunea cronicii este răspunsul pe care l-a primit Ana, conform Protoevangeliei lui Iacov: „Și atunci îngerul Domnului i s-a arătat și a zis: «Ana, Ana, Domnul ți-a auzit rugăciunea; vei zămisli și vei naște, și se va vorbi despre urmașii tăi în lumea întreagă»”⁴³. Este vorba de faptul că Ana va deveni mama Fecioarei Maria, iar urmașul ei va fi Mântuitorul. Această lectură a fragmentului din Prima Cronică de la Pskov confirmă concluziile noastre, care rezultă dintr-o suprapunere a informațiilor retrospective păstrate atât în sursele scrise, cât și în cele materiale din secolul al XVI-lea, și care ne vorbesc despre ideologia care a stat la baza opricininei inițiată de Ivan al IV-lea.

Cu alte cuvinte, cronicarul l-a prezentat destul de clar pe fiul lui Vasile al III-lea drept trimisul Mântuitorului (dacă nu chiar drept Mântuitorul însuși), care a pus la cale pentru supușii săi „un fel de purgatoriu rusesc înainte de Judecata de Apoi”⁴⁴. Când Ivan al IV-lea și-a dat seama că Domnul nu i-a acceptat rolul de Mântuitor pe care el l-a asumat (fapt care și-a găsit expresia în incendierea Palatului Opricininei de către trupele lui Devlet Ghirai imediat după „ultima” dată potențială a Sfârșitului Lumii), opricina a fost abolită, iar țarul, dându-și seama că a căzut în păcatul mândriei, a început să se căiască de ceea ce făcuse...

Astfel, toate componentele opricininei – de la introducerea acesteia, trecând prin elementele sale concrete, și sfârșind cu abolirea ei – capătă logică și claritate. În același timp, observațiile efectuate confirmă încă o dată că doar o stabilire precisă a legăturilor dintre textele surselor poate garanta verificarea unor astfel de concluzii.

Traducere de Iurie Stamati

Notă biografică

Igor Danilevsky s-a născut în Rostov-pe-Don (oraș situat în sud-vestul Rusiei) la 20 mai 1953. În anii 1970-1975 a studiat la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Rostov. În 1981, la Facultatea de Istorie a Universității de Stat „M. V. Lomonosov” din Moscova a susținut teza de candidat (de doctorat) intitulată *Datele temporale din surse scrise și metodele de datare a faptelor istorice*. În 2004, la Universitatea de Stat de Științe Umane din Rusia și-a susținut teza de doctorat (doctor habilitat) cu titlul *Bazele hermeneutice ale studiului letopiseșelor*. Este autor a peste 250 de publicații (articole științifice și de popularizare, manuale și materiale didactice, monografii) care tratează diverse subiecte legate de sursele istorice, cronologia și istoria Rusiei din perioada secolelor IX-XVI. Printre cele mai cunoscute monografii ale sale se numără: *Интеллектуалы древней Руси. Зарождение соблазна русского мессианизма*

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ А. Л. Юрганов, *Опричина* (2003), p. 108.

[Intellectualii Rusiei medievale: apariția tentației mesianismului rusesc], Moscova, NLO, 2025; *Историческая текстология* [Textologie istorică], Moscova, Editura Școlii Superioare de Economie, 2024; *Герменевтические основы изучения летописных текстов: Повесть временных лет* [Fundamente hermeneutice a cercetării cronicilor: Cronica celor din urmă vremuri], Sankt Petersburg, Editura Oleg Abyshko, 2019 [2004]; *Русские земли глазами современников и потомков (XII-XIV вв.)* [Ținuturile rusești prin ochii contemporanilor și descendenților lor (secolele XII-XIV)], Moscova, Aspect Press, 2001; *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.)* [Rusia medievală prin ochii contemporanilor și descendenților lor (secolele IX-XII)], Moscova, Aspect Press, 1998.

Din 1978, pe lângă activitățile sale de cercetare, a predat la mai multe instituții de învățământ superior din Rusia, precum Institutul Pedagogic de Stat din Rostov (1978-1983), Universitatea Pedagogică de Stat din Moscova (1989-1994), Universitatea de Stat de Științe Umaniste din Rusia, Moscova (1996-2001), Centrul Ruso-Francez de Antropologie Istorică „Marc Bloch”, Moscova (2001-2008), Școala Superioară de Studii economice, Moscova (2008-2022). În diverși ani a îndeplinit și funcții administrative în cadrul Ministerului Educației din Federația Rusă și Academia de Științe. Este și un foarte activ popularizator al științei istorice, apărând frecvent în mass-media rusă (mai ales înainte de 2022). În 2022, în urma declanșării de către Putin a războiului împotriva Ucrainei, la fel ca mulți dintre compatrioții săi, a părăsit Rusia, demisionând din toate funcțiile și posturile pe care le deținea. În prezent, locuiește în Bulgaria, la Sofia, unde își continuă activitatea ca cercetător independent.

**Semantics of the Oprichny Palace and the Sense of the Oprichnina:
To the Question of the Evidence System in the Historical Reconstruction
(Abstract)**

Keywords: historical sources, retrospective information, historical reconstruction, state ideology.

The aim of the present article is to examine the conditions under which intuitive conjectures in historical reconstructions are transformed into scientific hypotheses. In order to prove it, the author focuses on the procedure of identifying verbal texts that underlie the descriptions found in historical sources and that explicitly reveal the meaning of retrospective information. The methodological basis of the study is a hermeneutic approach. One unique source is taken as a case study: the only surviving description of the Oprichny Palace, left by the German *oprichnik* Heinrich von Staden. A. L. Yurganov linked a number of details in this description (the square plan of the palace, the presence of three gates facing north, south, and east, the absence of a western gate, the fact that only the Grand Duke could pass through the eastern gate, etc.) to the City of God described by the prophet Ezekiel. However, in order to emphasize the palace's connection with the eschatological expectations of the sixteenth century, Yurganov attempted to interpret Staden's description primarily through the Revelation of John the Theologian. In doing

so, he overlooked a number of significant details, including the correspondence of dimensions, the palace's topography, the dates of its construction and of the introduction of the oprichnina, as well as the relationship between the palace and other buildings that appeared in Moscow at the same time. This raises serious doubts about the validity of Yurganov's interpretation of Staden's description of the Oprichny Palace, if not about the soundness of his overall hypothesis. These details receive a more consistent interpretation when examined in light of the Book of the Prophet Ezekiel and the Third Book of Enoch, which constitute additional sources for the present study. A systematic analysis of the architectural, topographical, and chronological features of the Oprichny Palace makes it possible to argue, with sufficient justification, that the *oprichnina* was conceived as preparation for the End of the World, expected in the year 7077 (1569). Ivan the Terrible appears to have assumed the role of the Savior, believing himself to be the Messiah. The destruction of the Oprichny Palace by the Crimean Khan Devlet Giray in 1572 signaled to Ivan IV that this claim had not been accepted by God. As a result, the *Oprichnina* was abolished, and even the very word *oprichnina* was prohibited. Thus, a systematic appeal to appropriate sources allows a plausible intuition to be transformed into a scientifically grounded hypothesis.

Campania de la Nistru a generalului cneaz A. M. Golițan din anul 1769 și strategia Rusiei în relația cu Principatul Moldovei la începutul războiului ruso-otoman din 1768-1774*

V. B. KAȘIRIN**

Războiul ruso-otoman din 1768-1774 (numit uneori primul război turcesc al Ecaterinei a II-a) a fost un moment de cotitură care a deschis o nouă epocă în istoria Moldovei și Valahiei și a relațiilor acestora cu Rusia. În timpul conflictului, pentru prima dată în istorie, trupele ruse au pus stăpânire, vreme de câțiva ani, pe teritoriile ambelor Principate Dunărene. În această perioadă, toate pământurile lor istorice, incluzând și cetățile turcești cu regiunile din preajmă – „raialele” (Chilia, Ismail, Brăila, Giurgiu și Turnu pe Dunăre, Hotin, Bender și Akkerman pe Nistru), precum și Bugeacul au fost, pentru o vreme, eliberate de sub supușenia Înaltei Porți. În urma acțiunilor armate și, uneori, măsurilor militare și administrative drastice ale comandamentului rus, printre care amintim aici distrugerea unor localități și schimbarea forțată a locului de trai, a fost inițiat un amplu proces de transformare etno-confesională a regiunii. Finalitatea acestuia a fost dispariția totală a populației musulmane, anterior destul de numeroase, la nord de Dunăre, și apariția în aceste regiuni a unor localități compacte cu elemente etnice noi (coloniști europeni, imigranți de dincolo de Dunăre).

În timpul războiului din 1768-1774, în Moldova și Valahia a fost instituită o administrație militară rusă, care și-a desfășurat activitatea în colaborare strânsă cu Divanurile celor două țări. Atunci, colectarea impozitelor și taxelor a fost optimizată, sistemul de recrutare a voluntarilor locului pentru armata rusă a fost ajustat, au fost efectuate primele recensăminte și ridicări topografice moderne pentru acea perioadă, au fost întocmite hărți geografice precise, planuri ale orașelor și

* Pentru varianta rusă a acestui studiu, V. B. Kașirin, *Днестровская кампания генерала князя А. М. Голицына 1769 г. и стратегия России в отношении княжества Молдавия в начальный период русско-турецкой войны 1768-1774 годов* [Campania de la Nistru a generalului cneaz A. M. Golițan din anul 1769 și strategia Rusiei în relația cu Principatul Moldovei la începutul războiului ruso-otoman din 1768-1774], în „Славяноведение” [Slavistică], nr. 1/2024, p. 5-30; DOI: 10.31857/S0869544X24010012. Autorul mulțumește și pe această cale colegului dr. Mihai Anatolii Ciobanu pentru traducerea studiului în română, pentru comentariile și completările prețioase. Opiniile exprimate în acest studiu aparțin în întregime autorului.

** Institute of Slavic Studies of Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation); e-mail: vbkashirin@mail.ru.

cetăţilor, descrieri militare şi statistice ale principatelor¹. Astfel, această primă perioadă îndelungată de timp (1769/1770-1774) în care Moldova şi Valahia s-au aflat sub stăpânire rusă a avut consecinţe politice şi psihologice profunde şi, împreună cu expediţia flotei ruse în Arhipelagul grecesc, din aceiaşi ani, a dat un impuls puternic întregului proces istoric de deşteptare naţională a popoarelor din regiunea balcano-dunăreană, luptei lor pentru crearea statelor independente şi continuării modernizării după modelul european.

Printre altele, anii primului război turcesc din domnia Ecaterinei a II-a au reprezentat vremea întâlnirii, cunoaşterii şi interacţiunii îndelungate dintre popoarele Imperiului Rus (în persoana celor care slujeau în Armata rusă) şi locuitorii Moldovei şi Valahiei. Aceste contacte au implicat toate categoriile sociale: atât pe cei din rândurile persoanelor cu stare – ne referim aici la comandamentul rus, marea boierime şi clerul autohton –, cât şi pe cei care alcătuiau pătura de jos, cu alte cuvinte, mulţimea personalului militar al unităţilor armate regulate şi neregulate ale Rusiei şi marea masă a locuitorilor celor două principate. Ca urmare, a fost acumulată o experienţă vastă şi versatilă de comunicare interetnică, în condiţii uneori extreme de război, epidemii de ciumă² şi alte dezastre. Au fost stabilite noi legături familiale şi profesionale, reînnoindu-se şi cele vechi; au fost puse în practică mecanisme diverse de loialitate şi cooperare; au fost dezvoltate tehnici şi metode specifice de comunicare socio-administrativă şi interpersonală; au fost formate modele comportamentale şi portrete psihologice ale percepţiei reciproce, cu elemente atât de cunoştinţe obiective valoroase, cât şi de stereotipuri etnice.

De un interes aparte este perioada de început a războiului ruso-otoman din 1768-1774, până la ocuparea de trupele ruse a celei mai mari părţi a Moldovei şi la momentul jurământului de credinţă depus de populaţia locului faţă de împărăteasa Ecaterina a II-a, în toamna anului 1769. Aceste evenimente au fost posibile ca urmare a campaniei militare complicate a Armatei I, aflată sub comanda generalului-şef, cneazul A. M. Goliţân, al cărei succes a alternat în unele momente şi care a durat din aprilie până în septembrie 1769. Acţiunile decisive ale campaniei la care ne referim au avut loc în preajma unei cetăţi otomane importante strategic, Hotin, aflată pe Nistru. Căderea acestei fortificaţii redutabile, după două asedii ruseşti nereuşite, a fost urmată de retragerea grabnică a turcilor din cea mai mare parte a Moldovei. Acţiunea a fost precedată de eforturi semnificative ale comandamentului rus în vederea stabilirii unor legături secrete cu reprezentanţii filoruşi ai boierimii şi ai clerului din Moldova. Astfel, evenimentele campaniei din 1769 reprezintă un preludiu important al ocupării Moldovei de trupele ruse. Ca urmare, cercetarea lor este necesară, întrucât înţelegerea

¹ Laurenţiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Planurile oraşului Iaşi în arhive străine (1739-1833)/The city plans of Iaşi in foreign archives (1739-1833)*, Bucureşti/Heidelberg, Editura Dar Publishing/ Herlo Verlag UG, 2020.

² Sorin Grigoruţă, *Epidemiile de ciumă în Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Studii şi documente*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, p. 24-25.

desfășurării ulterioare a conflictului armat este imposibilă fără cunoașterea evenimentelor menționate.

Totuși, istoria Moldovei și a Valahiei în timpul războiului din 1768-1774 și campania nistreană a cneazului A. M. Golițan nu au fost încă cercetate în mod satisfăcător. Primul și, în fapt, singurul studiu științific de istorie militară dedicat campaniei din 1769 este cel semnat de A. N. Petrov (1837-1900), publicat în 1866³. Autorul acestei lucrări, la acea vreme căpitan al Statului Major General, a fost un pionier în studierea diverselor documente aflate în arhiva Depozitului Militar-Topografic (ulterior Arhiva Militar-Științifică a Statului Major General) și, pe parcursul îndelungatei sale cariere științifice, a scris 14 volume privitoare la istoria celor patru războaie ruso-turce. Lucrarea clasică și fundamentală a lui Petrov despre războiul din 1768-1774 rămâne și astăzi de referință, atât ca monument al istoriografiei militare ruse, cât și ca sursă valoroasă de informații factuale privind desfășurarea războaielor ruso-turce din secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, chestiunile politicii rusești față de Moldova și Valahia l-au interesat prea puțin pe A. N. Petrov, mai ales că realitățile politice și sociale din principate îi erau, în mare măsură, necunoscute.

Și ulterior, cercetarea acestui conflict în istoriografia rusă a avut loc mai ales prin prisma analizei acțiunilor generalului-mareșal conte P. A. Rumeanțev-Zadunaiski, înlocuitorul lui Golițan în funcția de comandant suprem al Armatei I. În campania din 1769, Rumeanțev, până în luna august, a comandat trupele Armatei II din Ucraina, poziție în care nu s-a remarcat prin nicio acțiune de succes sau decisivă. Cu toate acestea, ori de câte ori a fost posibil, istoricii apologeti au lăudat înțelepciunea militară, previziunea și prudența lui Rumeanțev în timpul campaniei amintite, iar întreaga responsabilitate pentru dificultățile părții ruse a fost pusă pe seama cneazului Golițan, ale cărui acțiuni au fost prezentate într-un mod extrem de negativ⁴. În același timp, chiar dacă atât în Rusia prerevoluționară, cât și în URSS, au fost tipărite volume importante cu documentele lui P. A. Rumeanțev⁵, cele ale generalului-șef cneaz A. M. Golițan, din perioada campaniei anului 1769, nu au fost editate.

³ A. N. Petrov, *Война России с Турцией и польскими конфедератами. С 1769-1774 год* [Războiul Rusiei cu Turcia și confederații poloni. Din anii 1769-1774], tom I, *Год 1769* [Anul 1769], Sankt-Petersburg, Tipo. lui Eduard Veimar, 1866.

⁴ A se vedea, bunăoară, Iu. R. Klokman, *Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг.* [Feldmareșalul Rumeanțev în perioada războiului ruso-turc din anii 1768-1774], Moscova, Editura Academiei de Științe a URSS, 1951.

⁵ *Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского* [Arhiva Cancelariei de război a contelui P. A. Rumeanțev-Zadunaiski], în „Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” [Lecturi la Societatea Imperială de Istorie și Antichități Rusești a Universității din Moscova], partea I, cartea 1, Moscova, 1865, p. I-II, 1-270; *ibidem*, partea II, cartea 2, Moscova, 1865, p. 1-330; *Фельдмаршал Румянцев: Сб. документов и материалов* [Feldmareșalul Rumeanțev. Colecție de documente și materiale], redactor N. M. Korobkova, Moscova, Editura de Stat pentru literatură politică, 1947; *П. А. Румянцев* [P. A. Rumeanțev], II, alcătuitor E. P. Voronin, redactor P. K. Fortunatov, Moscova, Voenizdat, 1953.

Aspecte diverse ale politicii Rusiei față de Principatele Dunărene în preajma și în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 au fost tratate în cercetările istoricilor ruși, S. M. Soloviov, V. A. Uleanițki, E. I. Drujinina, L. E. Semionova și V. N. Vinogradov⁶, celor din RSSM și Republica Moldova, N. A. Mohov, I. V. Semionova, V. Tcaci, I. Duminica, precum și ale celor din România, A. D. Xenopol, N. Iorga, G. Bezviconi, S. [Al]. Vianu, M. Matei și alții⁷. Trebuie să amintim aici în mod special lucrările lui I. A. Kotenko despre colaborarea dintre ruși și moldoveni în timpul războiului din 1768-1774⁸. Kotenko a reușit

⁶ S. M. Soloviov, *История России с древнейших времен* [Istoria Rusiei din cele mai vechi timpuri], cartea XIV, tomurile 27-28, Moscova, Măsli, 1965; E. I. Drujinina, *Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)* [Pacea de la Kuchuk-Kainarji din 1774 (pregătirea și încheierea acesteia)], Moscova, Editura Academiei de Științe a URSS, 1955; L. E. Semionova, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principatele Moldova și Valahia. Sfârșitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XIX-lea], Moscova, Indrik, 2006; L. E. Semionova, V. N. Vinogradov, *Некоторые вопросы отношений между Россией и Дунайскими княжествами в XVIII – начале XIX в. в свете материалов советских архивов*, în vol. *Балканские исследования* [Unele aspecte ale relațiilor dintre Rusia și Principatele Dunărene în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea în lumina materialelor din arhivele sovietice], vol. 8, *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования)* [Populațiile balcanice și guvernele europene în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XX-lea (Documente și studii)], Moscova, Nauka, 1982, p. 6-37.

⁷ N. A. Mohov, *Дружба ковалась веками (Молдавско-руско-украинские связи с древнейших времен до начала XIX в.)* [Prietenie încheată de-a lungul secolelor (Relațiile dintre Moldova, Rusia și Ucraina din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului al XIX-lea)], Chișinău, Editura Știința, 1980; I. V. Semionova, *Россия и освободительная борьба молдавского народа против Османского иа (1769-1812)* [Rusia și lupta de eliberare a poporului moldovean împotriva jugului otoman (1769-1812)], Chișinău, Editura Știința, 1984; V. Tcaci, *Considerații privind poziția populației Moldovei față de războiul ruso-turc din 1768-1774*, în „Analele Asociației Naționale a tinerilor istorici din Moldova”, vol. X, 2012, p. 110-130; I. Duminica, *Voluntarii moldoveni și bulgari din armata rusă (sf. sec. XVIII – înc. sec. XIX): documente inedite*, în „Cohorta. Revistă de istorie militară”, nr. 1/2014, p. 20-37; N. Iorga, *Istoria armatei românești*, vol. II, București, Tipo. Cultura neamului românesc, 1919; Gh. G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea)*, București, Academia Republicii Populare Române, Institutul de studii Româno-Sovietice, 1962; S. Vianu, *Din lupta poporului român pentru scuturarea jugului otoman și cucerirea independenței*, în „Studii. Revista de istorie și filosofie”, anul VI, nr. 2/1953, p. 65-95; M. D. Matei, *Despre poziția claselor sociale din Moldova și Țara Românească față de războiul ruso-turc din 1768-1774*, în „Studii. Revista de istorie și filosofie”, anul VI, nr. 3/1953, p. 53-77.

⁸ I. A. Kotenko, *Из истории освободительного движения в Молдавии в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг.* [Din istoria mișcării de eliberare din Moldova în perioada războiului ruso-turc din 1768-1774], în „Ученые записки Тираспольского государственного педагогического института им. Т. Г. Шевченко” [Analele științifice ale Institutului Pedagogic de Stat din Tiraspol „T. G. Șevcenko”], vol. 3, 1957, p. 23-42; idem, *Из истории участия молдавских отрядов в русско-турецкой войне 1768-1774 гг.* [Din istoria participării trupelor moldovenești la războiul ruso-turc din 1768-1774], în vol. *Вековая дружба: Материалы научной сессии Института истории Молдавского филиала АН СССР, состоявшейся 27-29 ноября 1958 г.* [Prietenie seculară: materiale ale sesiunii științifice a Institutului de Istorie al Filialei Moldovene a Academiei de Științe a URSS, desfășurată în perioada 27-29 noiembrie 1958], redactori Ia. S. Grosul și N. A. Mohov, Chișinău, Editura Știința, 1961, p. 240-244.

să identifice și să folosească în lucrările sale un șir de documente importante păstrate în arhivele din Moscova. Teza sa de doctorat nu a fost însă publicată, iar postulatele rigide ale ideologiei dominante în acei ani au impus limite serioase în privința unei cercetări aprofundate a temei.

În general, până astăzi, niciun cercetător nu a reușit să studieze evenimintele care au avut loc în Moldova în 1768-1769 și campania militară a Armatei I condusă de A. M. Golițan, apelând simultan la documentele departamentelor militare și diplomatice ale Rusiei, păstrate în arhivele centrale din Moscova, și la o utilizare largă a surselor moldo-vlahe. Este de remarcat faptul că pentru Expediția din Arhipelagul grecesc există o istoriografie impresionantă, printre care remarcăm lucrările fundamentale recente semnate de G. L. Arș, I. M. Smileanska, E. B. Smileanska, M. B. Velijev și G. A. Grebenșcikova⁹, la elaborarea cărora s-a folosit un material documentar bogat și care demonstrează convingător importanța realizărilor militare și politice ale Rusiei în timpul aceluiași război. Prin contrast, în cazul conflictului ruso-turc, se remarcă mai ales studierea precară a acțiunilor armate terestre și a relațiilor dintre eforturile militare, politico-diplomatice, de cercetare și administrative ale conducerii ruse în raport cu Principatele Dunărene.

Acest studiu reprezintă o încercare de a analiza cele mai importante evenimente ale campaniei nistrene din 1769, specificul strategiei cabinetului din Sankt-Petersburg și al comandamentului Armatei I, precum și de a evidenția legătura dintre desfășurarea operațiunilor de la Nistru și reacția politică a Petersburgului față de acestea. De asemenea, vom cerceta evoluția interacțiunii dintre comandamentul rus, elita și populația Principatului Moldovei până la cucerirea sa de către trupele ruse. La redactarea acestei lucrări, principalele surse folosite sunt documentele nepublicate și, prin urmare, puțin cunoscute specialiștilor, din fondul Arhivei Militar-Științifice de la RGVIA, în primul rând, rapoartele cneazului A. M. Golițan adresate împărătesei, copiile scrisorilor acestuia adresate cneazului, precum și materialele schimbului epistolar de serviciu dintre Golițan și subordonatul său, generalul-maior cneaz A. A. Prozorovski, în acea perioadă comandant al corpului de avangardă al Armatei I. De asemenea, au fost utilizate documente referitoare la detașamentele de cavalerie și la ofițerii care au pătruns în adâncimea teritoriului Moldovei, relaționând cel mai activ cu populația locală și cu reprezentanții partidei filoruse.

⁹ G. L. Arș, *Российские эмиссары в Пелопоннесе и Архипелагская экспедиция 1770-1774 годов* [Emisarii ruși în Peloponez și expediția în arhipelag din 1770-1774], în „Новая и Новейшая история” [Istorie modernă și contemporană], nr. 6/2010, p. 60-72; idem, *Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I: Очерки* [Rusia și lupta Greciei pentru eliberare: de la Ecaterina a II-a la Nicolae I: studii], Moscova, Indrik, 2013; I. M. Smileanskaia, M. B. Velijev, E. B. Smileanskaia, *Россия в Средиземноморье. Архипелагская экспедиция Екатерины Великой* [Rusia în Mediterana. Expediția din Arhipelag a Ecaterinei cea Mare], redactor coordonator E. B. Smileanskaia, Moscova, Indrik, 2011; G. A. Grebenșcikova, *Балтийский флот в период правления Екатерины II* [Flota baltică în perioada domniei Ecaterinei a II-a], Sankt-Petersburg, Nauka, 2007.

Anterior declanşării războiului cu Imperiul Otoman din 1768-1774, Principatul Moldovei a constituit de două ori subiectul atenţiei strategice şi a unor eforturi considerabile din partea Imperiului Rus: în preajma şi în timpul campaniei de la Prut a lui Petru I şi în perioada războiului ruso-otoman din anii 1736-1739. În ambele cazuri, trupele ruse au intrat în Moldova de trei ori, de fiecare dată pentru perioade destul de scurte. Imediat după bătălia de la Poltava, un detaşament al brigadierului G. I. Kropotov, trimis de ţar în urmărirea lui Carol al XII-lea, a trecut hotarul nordic al Moldovei şi, la 23 septembrie 1709¹⁰, în preajma Cernăuţilor, a atacat şi forţat capitularea detaşamentului suedez-zaporojean al lui Axel Gyllenkrok, trimis de rege pentru a-şi uni forţele cu corpul suedez din Polonia¹¹. Apoi, în vara anului 1711, a avut loc mai puţin fericita campanie de la Prut a lui Petru I, în timpul căreia Armata rusă s-a aflat în Moldova circa două luni, în iunie şi iulie, iar avangarda rusă a ajuns până la Brăila¹². În sfârşit, în vara anului 1739, armata rusă, sub comanda generalului-feldmareşal Burkhard Christoph von Münnich, a trecut Nistrul, a înfrânt forţele principale ale turcilor în bătălia de la Stăuceni (17 august), a pus stăpânire pe cetatea Hotin, cedată de turci fără luptă la 19 august, iar în 1 septembrie avangarda rusă a intrat în capitala Moldovei, Iaşi¹³. Dar, ca urmare a semnării Păcii de la Belgrad, acţiunile militare au fost stopate şi, la sfârşitul anului 1739, ultimele unităţi ale trupelor ruse au părăsit Moldova, şederea lor aici durând, de această dată, patru luni.

Chiar dacă trupele ruse s-au aflat în Moldova pentru perioade scurte de timp, campaniile anilor 1711 şi 1739 au favorizat consolidarea legăturilor ruso-

¹⁰ Datele de zi din acest studiu sunt pe stil vechi.

¹¹ *Vezi Письма и бумаги императора Петра Великого* [Scrisorile şi documentele lui Petru I], tom 9, *Январь-декабрь 1709 г.* [Ianuarie-decembrie 1709], vol. 1, Moscova/Leningrad, Editura Academiei de Ştiinţe a URSS, 1950, p. 410-411; *ibidem*, vol. 2, Moscova, Editura Academiei de Ştiinţe a URSS, 1952, p. 1289-1293.

¹² Pentru campania de la Prut, vezi A. Z. Mâşlaevski, *Война с Турцией 1711 года. (Прутская операция). Материалы, извлеченные из архивов: Государственного, Военно-Ученого, Главного Морского, Канцелярии Военного Министерства, С.-П.-Б. Артиллерийского Музея, Рижского Генерал-Губернаторского, Академии Наук и Рукописного Отделения С.-П.-Б. Императорской Публичной Библиотеки / Издание Военно-Ученого Комитета Главного Штаба* [Războiul cu Turcia din 1711 (operaţiunea de la Prut). Materiale extrase din arhivele: de Stat, Militare-Ştiinţifice, Maritime, Cancelaria Ministerului Apărării, S.-P.-B. Muzeului de Artilerie, Guvernatorului General din Riga, Academiei de Ştiinţe şi Departamentului de Manuscrise al Bibliotecii Publice Imperiale din S.-P.-B. / Ediţia Comitetului Militar Ştiinţific al Statului Major General], în vol. *Сборник военно-исторических материалов* [Colecţie de materiale militare şi istorice], vol. XII, Sankt-Petersburg, 1898; Ia. E. Vodarski, *Загадки Прутского похода Петра I. 1711 год* [Enigmele campaniei lui Petru I la Prut. Anul 1711], Moscova, Nauka, 2004; V. A. Artamonov, *Русско-турецкая война 1710-1713 гг.* [Războiul ruso-turc din 1710-1713], Moscova, Kucikovo pole, 2019.

¹³ A. K. Baiov, *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг.* [Armata rusă în timpul domniei împărătesei Ana Ioannovna. Războiul Rusiei cu Turcia în perioada 1736-1739], tom II, Sankt-Petersburg, Electo-Tip. lui N. Ia. Stoikova, 1906, p. 225-249.

moldave, deși pentru populația principatului a urmat o persecuție accentuată din partea autorităților otomane. În timpul acestor războaie, comandamentul armatei ruse a dobândit cunoștințe practice despre geografia, populația și situația politică din Moldova și a stabilit legături cu reprezentanții elitei locale. Cu toate acestea, în timpul celor trei decenii scurse între războaiele lui Münnich și Rumeanțev cu Turcia¹⁴, datele de care dispunea conducerea rusă despre Moldova nu mai erau, în parte, actuale. Colegiul de Stat al Afacerilor Străine nu avea un reprezentant diplomatic oficial în Principatele Dunărene și trebuia să trateze majoritatea chestiunilor oficiale prin intermediul misiunii ruse de la Constantinopol. Sursele de informații despre principate erau insuficiente, iar vechile legături politice și de agenție slăbiseră și fuseseră întrerupte. Bunăoară, în anii 1740 au încetat, inclusiv din motive de economie, relațiile autorităților ruse cu informatorii de rang înalt din regiunile nordice ale Moldovei – serdarul Lupu Anastasie și pârcălabul cetății de la hotar, Soroca, Andronic Varfolomeu¹⁵.

În perioada campaniilor militare precedente, din 1711 și 1739, și a emigrării forțate care a urmat, în Rusia s-a stabilit și a intrat în slujbă un număr considerabil de reprezentanți atât ai regimentelor de stegari și husari moldoveni, cât și ai boierimii locale. Potrivit petiției cneazului Constantin A. Cantemir, după războiul din 1736-1739, acesta a dus în Rusia Mică 1.030 de persoane „de cinuri diferite, slujitori în armată”, care au făcut parte din corpul moldovenesc, precum și 40 de persoane „din șleahta moldovenească”, fără a-i lua în considerare pe cei care intraseră anterior în slujba rușilor¹⁶. În 1752, Regimentul moldovenesc de husari număra nu mai puțin de 3.000 de suflete – oșteni și membri ai familiilor lor¹⁷. Astfel, înainte de izbucnirea războiului din 1768-1774, în Rusia se afla o diasporă moldovenească destul de numeroasă, direct implicată în serviciul militar. Însă, în pofida celor semnalate, nu există informații privitoare la vreo încercare de a folosi această resursă umană într-o acțiune politică, de recunoaștere sau de altă natură, în chestiunea Principatelor Dunărene în anii din preajma războiului.

Eforturile politicii externe ruse în perioada dintre sfârșitul Războiului de Șapte Ani și începutul războiului cu Turcia, în 1768, au fost îndreptate spre rezolvarea chestiunii statornicirii dominației imperiului în teritoriile Rzeczpospolitei. Intrarea trupelor rusești în Polonia, în 1767, și, mai ales, declanșarea acțiunilor active împotriva Confederației de la Bar, în primăvara anului 1768, în voievodatele Podolsk și Rus, în preajma hotarului cu Moldova, au reprezentat o sursă de tensiuni grave între Rusia și autoritățile Principatului Moldovei. În acel moment,

¹⁴ Războiul lui Münnich – denumirea informală a războiului din anii 1736-1739; Războiul lui Rumeanțev – pentru cel din anii 1768-1774. Sunt numite astfel după cei mai importanți comandanți ai Armatei ruse.

¹⁵ Despre aceasta, vezi AVPRI (Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus), fond 89, inv. 89/1, dosar 52, f. 1-20; D. P. Bogdan, *Legăturile serdarului Lupu Anastasă cu rușii (1721-1751)*, în SMIM, vol. II, 1957, p. 345-389.

¹⁶ RGVIA (Arhiva Militar-Istorică de Stat a Rusiei), fond 10, inv. 2/109, dosar 18, f. 86 v.

¹⁷ *Ibidem*, f. 120.

pe tronul principatului se afla Grigore Ioan Callimachi (1735-1769), reprezentant al unei familii moldo-fanariote cunoscute, care a condus Moldova de două ori, în anii 1761-1764 şi 1767-1769, care niciodată nu a manifestat simpatii proruse¹⁸. La începutul anului 1768, din proprie iniţiativă, domnul a ales calea înrăutăţirii relaţiilor cu Rusia, poruncind arestarea unor supuşi ruşi, reali sau presupuşi, precum şi a unor ofiţeri retraşi din serviciul militar, bănuţi de spionaj (A. Iankorov, D. Cernokapţev, N. A. Karazin). Cel puţin unul dintre aceştia, un anume Aleksei Iankorov, a fost executat public în Iaşi¹⁹. În urma scandalurilor de spionaj şi a incidentelor de la hotar, care au avut loc în primăvara – începutul verii anului 1768, relaţiile dintre Rusia, domnul Moldovei şi partida care-l sprijinea au fost serios afectate. În acelaşi timp, partea rusă nu a reuşit să stabilească legături politice cu partida filorusă de opoziţie, destul de numeroasă, din care făceau parte boieri şi clerici.

Războiul, al cărui pretext principal l-a constituit incidentul de la Balta din 18 iunie 1768, a fost declarat oficial Rusiei de Înalta Poartă în cadrul audienţei festive din sala Marelui Divan, la data de 25 septembrie (6 octombrie) 1768. Cabinetul din Petersburg a sperat până în ultima clipă că va reuşi să evite conflictul armat cu Imperiul Otoman sau, cel puţin, să amâne începerea ostilităţilor pentru o dată ulterioară. În consecinţă, Rusia nu era pregătită pentru război, nici din perspectiva concentrării trupelor, nici în privinţa planurilor militar-strategice şi politice elaborate la acel moment. Aceste planuri au fost întocmite în grabă, discutate şi aprobate în cadrul primelor şedinţe ale Consiliului Înaltei Curţi, înfiinţat în noiembrie 1768, cel mai înalt organism colegial de coordonare a eforturilor militare şi politice ale imperiului beligerant.

La şedinţa Consiliului din 6 noiembrie, Ecaterina a II-a a făcut cunoscută decizia sa privind numirea comandanţilor: „corpul ofensiv” (viitoarea Armată I) a fost încredinţat generalului-şef cneaz A. M. Goliţan, iar corpul „defensiv” (viitoarea Armată II), care avea misiunea apărării Ucrainei, generalului-şef conte P. A. Rumeanţev²⁰. Aceste numiri reflectau suficient de bine raportul forţelor şi echilibrul influenţei celor două partide de la Curte. Goliţan se orienta

¹⁸ Despre acesta şi neamul său, vezi A. D. Xenopol, *Istoria şi genealogia Casei Callimachi*, Bucureşti, Tipografia Curţii Regale, F. Göbl fii, 1897.

¹⁹ Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. VII, 1750-1818, culese de Eudoxiu ~, Bucureşti, Stabilimentul în Artele Grafice Socec, Sander & Teclu, 1876, p. 56-57, nr. XLV; Hurmuzaki – Tocilescu – Odobescu, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Supliment I, vol. I, 1518-1780, Bucureşti, 1886, p. 758, nr. MLXXIX; Nicolae Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol. I, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1895, p. 399; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 63-64; Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches, größentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*, Bd. 8, *Vom Belgrader Frieden bis zum Frieden von Kainardsche. 1739-1774*, Pesta, 1832, p. 310-311.

²⁰ *Архив Государственного совета* [Arhiva Consiliului de Stat], tom I, *Совет в царствование императрицы Екатерины II-й (1768-1796 гг.)* [Consiliul în timpul domniei împărătesei Ecaterina a II-a (1768-1796)], Sankt-Petersburg, Tipografia celei de-a doua Secţii a Cancelariei Majestăţii Sale Imperiale, 1869, col. 8.

mai ales spre gruparea fraților Orlov și a aliatului lor, în anumite situații, vicepreședintele Colegiului Militar, contele Z. G. Cernâșev, în timp ce Rumeanțev – fapt reflectat pe deplin în scrisorile sale către N. I. Panin – era atașat, în aceea perioadă, partidei celui din urmă. Atât instituirea Consiliului colegial, cât și faptul că forțele armate principale fuseseră încredințate lui Golițan arată limpede slăbirea influenței lui N. I. Panin și a grupării sale la Curte, probabil și ca urmare a faptului că șeful Colegiului Afacerilor Străine permisesese declanșarea războiului cu Imperiul Otoman.

Documentar, planurile strategice adoptate pentru campania din 1769 au fost înregistrate sub forma proceselor-verbale ale Consiliului și a rescripturilor corespunzătoare ale împăratesei adresate ambilor comandanți supremi. În ceea ce privește acțiunile viitoare ale „corpului ofensiv” (Armata I), acestea îmbinau, în mod paradoxal, elemente ale unei strategii defensive prudente cu trăsături de-a dreptul aventuroase. Principala sarcină a armatei era prevenirea intrării turcilor în Polonia și a joncțiunii lor cu confederații de la Bar. Intrarea trupelor ruse pe teritoriul Moldovei nu era nicicum preconizată; ea era descrisă doar ca fiind permisă și de dorit în anumite condiții favorabile. În orice caz, nu era vorba de un atac în profunzimea teritoriului principatului, ci despre acțiuni limitate („incursiuni”) în apropierea frontierei, de-a lungul Nistrului. Principalul obiectiv al posibilelor operațiuni ofensive era cetatea Hotin, situată pe Nistru, cel mai puternic avanpost otoman de la frontiera moldo-polonă. În acest caz, acțiunile comandantului rus depindeau de rapiditatea concentrării trupelor și de efectivele disponibile, precum și de direcția operațiunilor inamicului:

Dacă, potrivit unor știri de încredere, se adevărește că armata turcă este puțin numeroasă sau nu este adunată într-un tot și, prezumtiv, un avantaj asupra acesteia este posibil, atunci, în astfel de circumstanțe, să se încerce incursiuni asupra acesteia și cucerirea Hotinului²¹.

Cu toate acestea, niciun document director nu recomandă modalități specifice de cucerire a acestei cetăți, mai ales că un asediu metodic al fortificației, conform sistemului Vauban, nu era posibil, în primul rând din cauza lipsei totale de pregătire pentru transportarea parcului de artilerie de asediu din Kiev. În schimb, lui Golițan i s-a ordonat să cucerească Hotinul printr-o metodă de o anumită „șiretenie militară”, lăsată la alegerea și discreția sa:

Va fi deja o chestiune de sânguință și pricepere patriotică a dumneavoastră de a face pe acea parte a Nistrului tot felul de recunoașteri asupra inamicului, încercând să-l atacați în părți mărunte, în locurile de încartiruire, să-l obosiți și să-l bateți, și, mai ales, doar dacă va fi posibil, să puneți stăpânire pe orașul Hotin prin vreo șiretenie militară, căci acesta este slab fortificat și, până acum, ca să spun așa, deschis din toate părțile²².

²¹ *Ibidem*, col. 6.

²² RGVA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 102 v.

Cu alte cuvinte, rezultatul principalei și celei mai complexe întreprinderi militare din întreaga campanie a depins de factori care nu puteau fi calculați și prevăzuți cu exactitate. Astfel, planul militar-strategic rus pentru întreaga campanie din 1769 era viciat prin însăși natura sa. La începutul anului 1769, Ecaterina a II-a a aprobat, simultan cu proiectul expediției din Arhipelag, și proiectul de creare a unei misiuni secrete, propus de subcolonelul de cavalerie în retragere N. A. Karazin și susținut de P. A. Rumeanțev și N. I. Panin. Acesta prevedea organizarea unei revolte antiotomane în Principatele Dunărene și se bazea pe cunoștințele personale și înțelegerile preliminare ale lui Karazin cu ierarhi și boieri influenți din Valahia. Era preconizată distribuirea unui manifest cu îndemnul la revoltă și în rândul locuitorilor Moldovei. Totuși, la început, întregul proiect a avut caracterul unei aventuri aproape sinucigașe și fără speranță, depinzând în întregime de norocul inițiatorului său, care și-a asumat un risc personal considerabil²³. Este important să subliniem faptul că locul central în proiectul lui Karazin îl ocupa Muntenia, mai îndepărtată, în timp ce pentru Moldova nu existau planuri speciale elaborate înainte de începerea campaniei din 1769.

Operațiunile militare active ale unităților de avangardă de la granița cu Moldova au început încă din februarie 1769, la doar câteva zile după încheierea raidului de amploare al forțelor principale ale Hanatului Crimeii, conduse de hanul Qırım Giray, asupra provinciei ruse Elisavetgrad (fosta Noua Serbie). În acel moment, în vasta zonă a voievodatelor Podolsk și Rus din Polonia se afla corpul de avangardă al trupelor ruse, parte a Armatei I, comandat de generalul-maior cneaz A. A. Prozorovski (1733-1809), viitor feldmareșal. Anterior începerii campaniei din 1769, în opinia lui Prozorovski, obiectivul principal îl constituia distrugerea punctelor de sprijin ale Confederațiilor de la Bar și a depozitelor de provizii ale turcilor de pe ambele maluri ale Nistrului, în apropiere de Hotin și Soroca, adică de-a lungul fruntariilor nordice ale Principatului Moldovei.

Profitând de scurta oportunitate a traversării Nistrului pe gheață, partidele de cavalerie (unități mărunte cu sarcini independente) ale corpului lui Prozorovski au efectuat o serie de lovituri coordonate, pe parcursul mai multor zile, în regiunea Soroca – Otaci, pe o linie de peste 50 de kilometri întindere. La 16 februarie, detașamentul subcolonelului I. F. Brink, împreună cu însuși generalul Prozorovski, a intrat în târgușorul Iampol și, trecând Nistrul, a ocupat un sat moldovenesc situat chiar vizavi. Numele acestuia nu apare în documente, însă, conform hărților geografice, putem afirma că este vorba de Cosăuți, cunoscut de la începutul secolului al XVI-lea, moșie a Episcopiei din Huși. Aici, localnicii, conduși de starostele lor, s-au prezentat înaintea lui Prozorovski și l-au informat despre dorința de strămutare în Rusia, pentru propria lor siguranță. Prozorovski și-a dat acordul și, din proprie inițiativă, le-a propus să se mute în limitele provinciei

²³ Pentru informații detaliate, vezi V. B. Kaşirin, *Освободитель Бухареста: Тайный эмиссар Екатерины II подполковник Назар Каразин (1731-1783)* [Eliberatorul Bucureștiului: emisarul secret al Ecaterinei a II-a, locotenent-colonelul Nazar Karazin (1731-1783)], Moscova, Indrik, 2022.

Elisavetgrad, devastată de tătari. Ulterior, au fost trimiși acolo și alți moldoveni care fugiseră din principatul răvășit de trupele turcești și de incursiunile tătarilor. Prin stabilirea acestor moldoveni în posesiunile rusești a fost alcătuit un nou regiment moldovenesc de husari.

Raportul lui Prozorovski către cneazul A. M. Golițan ne transmite detalii remarcabile despre comunicarea sa cu starostele din Cosăuți:

Și cum am considerat necesar să ard acest sat, eu i-am anunțat că, dacă nu au plecat cu totul, să aleagă în cele din urmă, și că eu nu fac aceasta întru nevoia lor, ci pentru ca turcii să nu aibă adăpost; drept pentru care ei, după ce în cele din urmă au ales, nelăsând armata mea la această trudă, ei înșiși i-au dat foc, fapt prin care Excelența Voastră poate înțelege cât de mare este atașamentul lor față de noi²⁴.

Printre altele, starostele de Cosăuți a relatat că „are poruncă de la domnul său ca, la apropierea armatei noastre, să ajute la toate și să fie de partea noastră”²⁵. Informația a stârnit un interes deosebit din partea comandantului-șef al Armatei I, care l-a însărcinat pe Prozorovski să încerce să trimită un spion pentru verificarea autenticității celor spuse de staroste și deschiderea unei căi de comunicare cu domnul Moldovei²⁶. Partea rusă nu a reușit, în acel moment, să confirme informația, iar Grigore Callimachi a fost considerat mereu ostil de comandamentul rus.

În aceleași zile, unități ale corpului lui Prozorovski au atacat, în mod coordonat, alte localități moldovenești de la Nistru. În dimineața zilei de 17 februarie 1769, căpitanul de husari K. Palalov, cu 300 de cazaci de pe Don, trecând prin Țechinovca, a traversat Nistrul pe gheață și a intrat în târgul Soroca, important punct de vamă al Moldovei. Acolo a înfrânt un detașament inamic de mici dimensiuni și a luat în captivitate nouă turci și șapte confederați, inclusiv doi colonei. Tot atunci a fost distrusă și marea magazie de provizii înființată de turci, iar Soroca a fost incendiată în întregime. În zorii zilei de 18 februarie, o unitate a căpitanului de husari G. Gangheblor a ocupat Moghilău, iar căpitanul V. Totovici, cu o sută de cazaci, a trecut Nistrul și a ocupat amplasamentul vizavi de satul moldovenesc Otaci. Turcii, aflați în sat, au încercat să se apere și, ca urmare, localitatea a fost arsă în totalitate. După aceste acțiuni, detașamentele de cavalerie rusă s-au retras pe malul stâng al Nistrului²⁷.

Așadar, în februarie 1769, acțiunile trupelor ruse au afectat sensibil, pentru prima oară pe durata conflictului, chiar teritoriul Moldovei, în contextul în care niciodată până atunci soldații ruși nu au fost nevoiți să devasteze localitățile moldovenești. Generalul Prozorovski a încercat limitarea acestor acțiuni devas-

²⁴ RGVA, fond 846, inv. 16, dosar 1825, f. 289-291.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, f. 288 r.-v.

²⁷ *Ibidem*, f. 289-291; pentru aceasta, vezi și *Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прохоровского (1756-1776)* [Notele generalului-feldmareșal prinț Alexandru Alexandrovici Prozorovski (1756-1776)], Moscova, Redacția Almanahului Arhiva Rusă, 2003, p. 210.

tatoare la strictul necesar din punct de vedere militar, ținând seama și considerente de oportunitate politică. El îi raporta cneazului Golițan:

Alte sate de pe malul Nistrului nu am incendiat, căci nu am considerat necesar, pentru a nu întrista acea nație, iar împotriva Moghilăului am incendiat, până la ultima gospodărie, satul Otaci, dar peste tot cu aceeași constatare că, înainte de toate, proprietarilor li se va ordona să părăsească casa cu toată averea lor²⁸.

În ziua capturării Otaciului, 18 februarie, Prozorovski însuși a trecut pe malul moldovenesc al Nistrului pentru recunoaștere. Aici, cu intenția de a se supune rușilor, i s-au prezentat „arnăuți bulgari călare, de legea [religie – n.n.] noastră, nouă persoane, dintre care unul era stegar, și au adus steagul lor”²⁹. Din acel moment, Prozorovski, cu permisiunea și sprijinul deplin al lui Golițan, a inițiat o acțiune sistematică de atragere de partea armatei ruse a arnăuților aflați în slujba domnului Moldovei³⁰. Încă de la începutul lui februarie 1769, primind rapoartele spionilor despre recrutarea „husarilor” de către domnul moldovean, Prozorovski propusese să fie aleși câțiva bărbați „de aceeași nație dintre husarii noștri vechi și de încredere”, care să fie deghizați în „haine simple”, pentru a se înrola în această formațiune armată și a iniția acțiuni menite să o destrame³¹.

Unul dintre acești husari moldoveni a reușit să ia legătura cu episcopul Dosithei Herescu (circa 1710-1789) de Rădăuți, la acea vreme unul dintre cei mai influenți ierarhi din nordul Moldovei. La început, arhiereul l-a privit cu suspiciune pe emisarul comandantului rus: „Doar că el nu voia să-l creadă fără o formă scrisă, temându-se că era vreun trimis din partea turcilor pentru încercarea gândurilor sale adevărate”³². Ca urmare, Prozorovski l-a trimis din nou pe același husar la Rădăuți, punându-i la dispoziție un „formular scris” corespunzător și, din proprie inițiativă, i-a promis fratelui episcopului Dosithei, în conformitate cu dorința acestuia, un grad de ofițer într-unul dintre regimentele de husari ale armatei ruse. La 12 martie, Prozorovski a raportat despre revenirea husarului din misiunea încredințată. Este de remarcat faptul că, pentru a-și îndeplini misiunea, acest curier secret a trebuit să parcurgă în mod repetat o distanță de sute

²⁸ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1825, f. 289-291.

²⁹ *Ibidem*; vezi și *Записки генерал-фельдмаршала*, p. 210.

³⁰ V. B. Kașirin, «А называть можно их арнаутами»: к вопросу о появлении иррегулярных формирований из уроженцев Дунайско-Балканского региона в русской армии в начале войны с Турцией 1768-1774 гг. [„Și îi putem numi arnăuți”: despre apariția formațiunilor neregulate alcătuite din localnici din regiunea Dunării și Balcanilor în armata rusă la începutul războiului cu Turcia din 1768-1774], în vol. *Славяне и Россия: Балканы в вихре национально-освободительных движений (К 200-летию начала Греческой революции 1821-1829 гг.)*. Колл. Монография [Slavii și Rusia: Balcanii în vârtejul mișcărilor de eliberare națională (Cu ocazia împlinirii a 200 de ani de la începutul Revoluției grecești din 1821-1829). Monografie colectivă], redactor responsabil S. I. Dancenکو, Moscova, Institutul de Slavistică al Academiei de Științe a Rusiei, 2022, p. 78-102.

³¹ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1825, f. 201-202 v., 207.

³² *Ibidem*, f. 294.

de verste între mănăstirea Bogdana din Rădăuți și cartierul principal al lui Prozorovski, trecând printr-un teritoriu ocupat de trupele inamice și fiind expus unui pericol de moarte. Potrivit trimisului, de această dată episcopul Dosithei, citind scrisoarea generalului-maior, a plâns și și-a dat acordul deplin pentru colaborarea cu comandamentul rus și transmiterea unor informații despre inamic. Și, remarcabil, Prozorovski declara că acesta „mi-a spus să cer, cât mai curând, să vin în Moldova cu oaste, căci oastea turcă era foarte puțină, iar proviant și furaje erau destule”³³. Episcopul de Rădăuți a propus ocuparea cât mai grabnică a Moldovei, înainte de sosirea forțelor principale turcești, care ar fi devastat țara, declarând cu patos: „[...] ultimul avut ce avem vom da cu bucurie armatei ruse”³⁴. Cu toate acestea, în acea etapă a campaniei, intrarea armatei ruse în interiorul Moldovei nu era fezabilă, iar declarațiile verbale ale episcopului Dosithei nu puteau fi considerate un angajament cert privind aprovizionarea trupelor ruse cu provizii și furaje.

Tot atunci, în februarie 1769, Prozorovski, cu ajutorul unui anume „prieten de-al său polonez bine intenționat”, a intrat în relație cu doi reprezentanți cu oarecare influență ai administrației civile moldovenești din ținuturile de nord – ispravnicul ținutului Soroca, paharnicul Imbault, și starostele de Cernăuți, Jorji³⁵. Primul dintre aceștia a fost o personalitate cu adevărat remarcabilă, cunoscută și din sursele moldovenești. Leon Imbo, același cu Léon d’Ymbault de Manthay (circa 1700-1781), descendent al micii nobilimi franceze, s-a născut în vestul Greciei, pe un teritoriu controlat de Veneția. A studiat la mănăstirea capucinilor din Pera, apoi a slujit ca dragoman al misiunii franceze din Constantinopol, iar ulterior, în aceeași calitate de interpret, domnilor Moldovei. În Moldova a îndeplinit diverse misiuni diplomatice și a ocupat, de-a lungul timpului, mai multe dregătorii. În anii 1750-1760 a fost căpitan și ispravnic de Soroca. Potrivit declarațiilor sale, ar fi fost și căpitan al gărzii domnești din Iași³⁶.

Într-o scrisoare adresată lui Prozorovski în limba franceză, la 7 februarie 1769, Imbo relatează că, anterior, în vremea contelui A. I. Osterman, prestase servicii guvernului rus în calitate de agent secret, pentru care primise chiar un brevet pentru gradul de „secretar” (unul dintre cinurile inferioare ale slujbei de stat din Rusia). Imbo își oferea acum serviciile comandamentului rus ca informator secret, cerând în schimb garanții de securitate pentru el și familia sa, în special posibilitatea de a călători liber în Polonia³⁷. Este demn de remarcat faptul că cneazul A. M. Golițan a cerut Sankt-Petersburgului verificarea infor-

³³ *Ibidem*, f. 398-406.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Care poate fi Enacachi Milo, francez grecizat. Prenumele său, Enacachi este o formă a lui Ene, Ioan. Or, rușii, probabil, au înțeles greșit antroponimul francez Jean sau o formă de-a sa, Jeannot, Jeanot, Janot etc. Pentru Milo, vezi Gh. Sibechi, *Contribuții documentare: Enache Gane, Nicolae Dimachi, Matei Milo*, în ALIL, XXVII, 1979-1980, p. 166-168.

³⁶ Pentru alte date, vezi Alina Felea, *Câteva date despre familia Imbault*, în „Tyragetia”, s.n., II [XVII], 2008, nr. 2, p. 137-140.

³⁷ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 273-274.

maţiilor despre serviciile aduse de Imbo Imperiului Rus, acţiune care s-a dovedit dificilă: „Au fost cercetate registrele dosarelor păstrate la Colegiul Afacerilor Străine, dar, ca urmare a caracterului succint al conţinutului acelor registre, nu a fost găsită nicio informaţie despre acest Imbolt”³⁸, iar examinarea dosarelor de arhivă ar fi necesitat prea mult timp. Prin urmare, organizarea evidenţei agenţilor secreţi de către Ministerul Afacerilor Externe al Rusiei – componentă esenţială a unui serviciu de informaţii – era grav deficitară. În această situaţie, s-a decis considerarea ca plauzibile a celor declarate de Imbo, prin analogia cazului său cu cazul binecunoscut al serdarului Lupu Anastasiev. Pentru a menţine o corespondenţă secretă cu Imbo, comandamentul rus i-a furnizat acestuia un cifru special în limba franceză.

La acea vreme, generalii Prozorovski şi Goliţan erau interesaţi de iniţierea şi menţinerea unor comunicări secrete cu dregătorii moldoveni, în vederea obţinerii, mai ales, de informaţii despre trupele turceşti şi situaţia din principat. Ca urmare, încă de la începutul campaniei din 1769, chiar înainte ca principalele forţe ale armatei ruse să intre pe teritoriul Moldovei, comandamentul acesteia a stabilit contacte relevante cu reprezentanţii autorităţilor religioase şi seculare din ţinuturile de nord ale principatului, din Bucovina până la Soroca.

Înainte de începerea campaniei din vara anului 1769, principalele forţe ale Armatei I, comandate de A. M. Goliţan, au fost concentrate în tabăra din apropierea satelor Minkovţi şi Antonovka, la 40 km nord-est de Cameniţa. Declanşarea campaniei a avut la 14 aprilie 1769³⁹, moment considerat oportun pentru deschiderea unei campanii de vară, potrivit condiţiilor climatice şi concepţiei militare a epocii. După ce, la 15 aprilie, oastea rusă a traversat Nistrul pe podul construit lângă Kalus şi a lăsat acolo transportul greu, cu o rezervă minimă de muniţii şi provizii, s-a îndreptat spre Hotin, unde se afla un corp de avangardă turc al lui Kahraman Paşa. La 19 aprilie, în ziua de Paşti, sub zidurile Hotinului a avut loc prima bătălie semnificativă a războiului. Trupele ruse au atacat în jurul orei trei după-amiaza. Lovit de focul eficace al artileriei ruse, inamicul s-a retras din retranşamente, astfel încât nu s-a ajuns la lupte corp la corp. Trupele ruse i-au urmărit pe turci până la palisada cetăţii şi au capturat diverse trofee. Incendiul izbucnit în timpul bătăliei a distrus cea mai mare parte a suburbiilor Hotinului.

Raportul lui Goliţan privind bătălia şi victoria de la Hotin a ajuns la Țarskoe Selo în seara zilei de 30 aprilie. Ecaterina a II-a, care se retrăsese deja în camerele private ale palatului, după ce a primit raportul, a ieşit şi, împreună cu suita sa, s-a îndreptat spre biserica curţii pentru a se ruga. Deşi în toiul nopţii, o mulţime de locuitori şi oficiali ai Gărzii s-au adunat cu această ocazie. A doua zi, 1 mai, împărăteasa a sosit la Sankt-Petersburg pentru anunţarea solemnă a

³⁸ *Ibidem*, f. 275-276.

³⁹ *Ibidem*, f. 334-335 v.; *Журнал военных действий армей ея императорского величества 1769 года* [Jurnalul acţiunilor militare ale armatei Majestăţii Sale Imperiale din 1769], Sankt-Petersburg, Tipărit pe lângă Colegiul Militar de Stat, [1770], p. 5 (în continuare, *JVD*).

veștii victoriei, în cinstea căreia artileriile cetăților Sankt-Petersburg și Amiralității au tras 101 salve de tun; s-a oficiat o slujbă de mulțumire, la care au participat toți generalii capitalei și ambasadorii străini⁴⁰. O sărbătoare grandioasă pentru prima victorie a trupelor ruse, nu numai în războiul cu Turcia, ci și de la începutul domniei Ecaterinei a II-a, este explicabilă în acest context.

Cu atât mai mare au fost uimirea și dezamăgirea provocate de următorul raport al lui Golițan, din 20 aprilie, în care acesta relata despre retragerea Armatei I. S-a dovedit, astfel, că orice capturare a cetății „cu repeziciune”, ba chiar prin șiretlicuri militare, era exclusă. Armata rusă nu numai că nu dispunea de artilerie de asediu, ci întâmpina și dificultăți de aprovizionare, având aproape epuizate și rezervele minime de provizii și muniție pentru artileria de câmp⁴¹. În aceste condiții, Golițan a luat decizia retragerii la magaziile sale de provizii. Imediat, în 21 aprilie, armata rusă s-a retras de la Hotin, iar în 24 aprilie a trecut înapoi peste Nistru. Se pare că această primă retragere de la Hotin a deranjat-o în mod deosebit pe împărăteasă, întrucât evenimentul a generat o stare de rușine personală în fața societății din capitală și, prin intermediul diplomaților străini, întregii Europe. Evenimentul a agravat considerabil relația împărătesei cu generalul Golițan pe parcursul campaniei.

Prima provocare majoră pentru cneazul A. M. Golițan a fost creșterea concomitentă a influenței la Curte a „partidei lui Panin”. Anume contelui Nikita Panin i-a revenit misiunea redactării textului răspunsului (rescriptului) către Golițan, în care se exprima, într-un ton vizibil sever, dezacordul față de raportul privind retragerea armatei ruse peste Nistru:

Cu atât mai surprinzător, nu găsim în aceasta imaginea unor motive satisfăcătoare, care, fără îndoială, v-au pus într-o asemenea extremă, încât în ziua următoare să lăsați să vă scape din mâini slava pe care o puteați obține prin deschiderea primei campanii și tot avantajul dobândit asupra inamicului⁴².

Prin același rescript, lui Golițan i se ordona să găsească orice mijloc posibil pentru reluarea operațiunilor ofensive. În același timp, i se transmitea, implicit, o încredere doar parțială din partea Curții. Din acel moment, Golițan trebuia să confirme toate deciziile importante privind comanda prin procese-verbale ale consiliului militar al generalilor armatei: „Pe lângă aceasta, de acum înainte, noi sperăm că nu veți înceta să ne trimiteți protocoale detaliate ale ședințelor consiliului dumneavoastră, cu deciziile lor”⁴³. În cele ce au urmat, Golițan a respectat cu strictețe ordinul primit, care era, cu siguranță, ofensator pentru un comandant suprem aflat în plină campanie.

⁴⁰ *Журнал камер-фурьерский, 1769 года: Церемониальный, банкетный и походный журнал 1769 года* [Jurnalul camerierului șef, 1769: jurnalul ceremonial, de banchet și de campanie din 1769], [Sankt-Petersburg, f.a.], p. 68-74.

⁴¹ Vezi RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 341-342 v.

⁴² *Ibidem*, f. 122 v.

⁴³ *Ibidem*, f. 124 v.

Luna mai a anului 1769 a fost o perioadă de liniște în operațiunile militare de la Nistru. Armata I rusă se reaprovizionează în tabăra din satul Derajnea, din apropiere de Letichev și Medjiboj, unde se afla principala magazie cu provizii, la peste 100 km nord-vest de Hotin. În același timp, principalele forțe ale armatei otomane duceau la bun sfârșit concentrarea la Babadag, în nordul Dobrogei. În cea mai mare parte a lunii mai, s-a lucrat la construirea unui pod mare de pontoane peste Dunăre, la Isaccea. La 21 mai, însuși marele vizir, cu Cartierul său general, a traversat podul spre malul stâng⁴⁴.

În același timp, în Moldova aveau loc evenimente majore, cu urmări politice importante. Activitatea anterioară a generalului Prozorovski, ce avea ca scop dezagregarea formațiunilor de arnăuți aflate în serviciul domnului moldovean, a avut rezultatele scontate. La 7 mai, la căpitanul de husari M. Anghelov, aflat cu o partidă călare în Pocuția,

[...] au apărut trei căpitani cu trei steaguri care serveau la domnul moldovean, împreună șaiszeci și cinci de arnăuți aflați sub comanda lor, cu tot armamentul lor, inclusiv doi răniți în momentul strecurării spre armata noastră printre rândurile armatei turcești⁴⁵.

O sursă moldovenească precizează contextul. Potrivit cronicii lui Enache Kogălniceanu, arnăuții din slujba domnului umblau înarmați pe străzile Iașilor; turcii au încercat să-i dezarmeze, declanșându-se o vărsare de sânge. Cu gândul de a curma tulburările, pașa a ordonat spânzurarea a doi arnăuți. Liniștea însă nu a fost dobândită, ba chiar mercenarii au conspirat în secret pentru a trece de partea rușilor și au plecat din Iași, cu un întreg detașament călare, îndreptându-se spre Prut. Aflând despre mișcarea lor, turcii au trimis un detașament în urmărire, însă arnăuții s-au repezit asupra urmăritorilor, au luptat și i-au învins, reușind în cele din urmă să treacă de partea rușilor⁴⁶.

Trecerea unor oșteni moldoveni în tabăra rusă a continuat. În mai – începutul lunii iunie 1769, o parte semnificativă a forțelor militare ale lui Grigore Callimachi s-a supus rușilor. În fața situației create, domnul a încercat fără succes să se justifice în fața marelui vizir, care tocmai sosise cu forțele sale principale la Movila Răbâia, pe Prut. Fără îndoială, pentru turci, defecțiunea arnăuților moldoveni în tabăra rușilor, în mai 1769, era dovada trădării lor de către domnul Moldovei. La 14 iunie 1769, acesta a fost înlăturat de pe

⁴⁴ *Vezi* *Рассказ Ресми-эфендия, оттоманского министра иностранных дел, о семилетней борьбе Турции с Россией (1769-1776)* [Povestea lui Resmi Efendi, ministrul otoman al Afacerilor Externe, despre lupta de șapte ani a Turciei cu Rusia (1769-1776)], în „Библиотека для чтения” [Bibliotecă pentru lectură], tom 124, partea 1, 1854, p. 20.

⁴⁵ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1825, f. 541; despre aceasta și *ibidem*, dosar 1845, f. 363-364 v. Informația este repetată aproape identic și în *JVD*, p. 20-21, cu o singură precizare, faptul că acești arnăuți erau creștini.

⁴⁶ (Pseudo-)Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)*, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, Editura Minerva, 1987, p. 139.

tron și reținut, iar la 28 august (8 septembrie) din același an a fost decapitat la Constantinopol⁴⁷.

Astfel, măsurile întreprinse de cneazul Prozorovski pentru dezorganizarea formațiunilor arnăuților nu numai că au perturbat planuri relevante ale inamicului, ci au contribuit la detronarea și moartea domnului ostil Rusiei, Grigore Callimachi. În același timp, ele au dus la apariția în rândurile armatei ruse a unor detașamente de arnăuți indispensabile pentru anumite sarcini și au creat premisele recrutării ulterioare, pe scară largă, a voluntarilor din rândul locuitorilor principatelor.

După aproape o lună și jumătate de pregătiri suplimentare, Armata I a lui Golițan era gata pentru inițierea unei noi ofensive. La 23 iunie, rușii s-au apropiat de satul Samoșin, aflat pe malul stâng al Nistrului, unde a fost construit în secret un pod pentru traversarea apei. Începând cu data de 24 și până la 25 iunie la prânz, armata rusă a traversat Nistrul și s-a îndreptat spre Hotin⁴⁸. În 2 iulie, sub zidurile cetății Hotin, trupele ruse au întâlnit avangarda otomană aflată sub comanda seraschierului⁴⁹ rumelian Mehmet Pașa. Împinși de avangarda rusă, turcii nu au acceptat bătălia generală. O parte dintre ei s-au retras spre sud, iar forțe importante s-au refugiat între zidurile cetății. Și de această dată, precum în aprilie anul trecut, speranțele unei repetări a întâmplărilor din 1739 – când victoria în bătălia din preajma cetății a fost urmată de capitularea rapidă a Hotinului – nu s-au adeverit. Cel mai apropiat parc de artilerie de asediu se afla la Kiev, iar pe parcursul întregii campanii din 1769 nu s-a găsit mijloacele pentru transportarea lui. În aceste condiții, Golițan nu a avut altă opțiune decât să încerce forțarea capitulării inamicului prin blocarea și bombardarea interiorului cetății cu artileria de câmp. Numărul excesiv al personalului garnizoanei făcea inevitabile pierderile grele cauzate de bombardamente, iar foametea urma să contribuie la demoralizarea inamicului, astfel încât planul rușilor avea șanse mari de reușită.

Perioada blocadei Hotinului din iulie 1769 a fost marcată de noi relații mai active ale comandamentului rus cu reprezentanții elitei politice moldovenești. Deja la 4 iulie, la două zile după sosirea lui Golițan la Hotin, acesta a fost vizitat, „din partea celor care se numesc boieri moldoveni”, de mai mulți „dregători, cu închinăciune, propunând serviciile lor”⁵⁰. Răspunzând gestului, Golițan le-a scris,

[...] ca ei, dovadă a diligenței lor, cu prima ocazie, să trimită aici, după forțele lor, cât vor putea, tot felul de bucate sau cel puțin niște pesmet, și, în același timp,

⁴⁷ Vezi Hurmuzaki – Tocilescu – Odobescu, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Supliment I, vol. I, p. 788-789.

⁴⁸ *JVD*, p. 36.

⁴⁹ Seraschier, serasker, în Imperiul Otoman, funcție militară importantă – comandant militar suprem, șef al trupelor pe un teatru de operațiuni militare separat. Seraschierul era numit din rândul pașalelor cu două sau trei tuiuri, adică din cinuri corespunzătoare celor de general-locotenent sau general-șef din Rusia.

⁵⁰ RGVA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 461-462.

urmare a spuselor acestor trimiși despre animalele domestice ascunse în interiorul Moldovei în diferite locuri, am ordonat trimiterea unor unități dedicate strângerii lor⁵¹.

Apoi, la 11 iulie, în tabăra lui Golițan au apărut din nou „din diferite târguri și sate moldovenești câțiva dregători și nobili”, cu „închinăciune” și cu rugămintea de a fi luați sub protecția Rusiei⁵².

După aceasta, au sosit și trimișii înalților ierarhi. La 13 iulie, Golițan a raportat:

În data de ieri, din două mănăstiri ale locului, au venit la mine câțiva monahi și mireni trimiși de mitropolitul moldovean Iacov [fost mitropolit – n.n.] și episcopul Dosithei de Rădăuți, cu pâine și sare și cu scrisori, cu felicitări pentru intrarea în pământurile acestea a armelor victorioase ale Majestății Voastre Imperiale, rugăciuni pentru ale Voastre viitoare reușite împotriva necinstiților barbari și cererea milei și protectoratului Vostreu monarhic față de ei și obștea lor pravoslavnică, fapt pentru care i-am încurajat, în scrisorile mele de răspuns, trimițându-le, în același timp, și salvogardii⁵³, pe care le-au cerut pentru satele lor⁵⁴.

Astfel, primii care au acționat în mod decisiv pentru stabilirea relațiilor de alianță cu comandamentul rus au fost reprezentanții înaltului cler al Moldovei. Însă, este de remarcat faptul că, în acele săptămâni, mitropolitul Gavriil Callimachi, unchiul domnului detronat Grigore, și, în fapt, a doua persoană în ierarhia puterii din principat, nu s-a manifestat în niciun fel⁵⁵.

În decurs de câteva săptămâni au fost încheiate înțelegeri de principiu și cu reprezentanți de seamă ai autorităților laice. La 7 iulie, Golițan raporta primirea unei scrisori conținând informații despre inamic de la „un dregător moldovean și în afacerile inamicului folosit”. Era vorba de stolnicul Constantin Kogălniceanu, care în acea perioadă era ispravnicul a trei ținuturi din partea centrală a nordului Moldovei – Dorohoi, Botoșani și Hârlău. Comunicarea cu acesta fusese stabilită prin intermediul locotenent-colonelului N. A. Karazin, care, cu câteva zile înainte, îi înmânase lui Kogălniceanu o salvogardie de la comandantul-șef al armatei⁵⁶.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, f. 469-470 v.

⁵³ Scrisori de protecție.

⁵⁴ RGVA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 474-475.

⁵⁵ Pentru mitropolitul Gavriil, vezi Ioan-Augustin Guriță, *Gavriil Callimachi, Mitropolit al Moldovei (1760-1786)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017.

⁵⁶ RGVA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 471-472 v. Anterior, în cartea despre subcolonelul N. A. Karazin (*Освободитель Бухареста, passim*), fără a utiliza încă aceste documente, am emis ipoteza că acest ofițer, întors la începutul lunii iunie 1769 dintr-o misiune extrem de dificilă și periculoasă în Valahia, s-a odihnit și și-a recăpătat forțele pe parcursul verii la Cartierul General al Armatei I. Cu toate acestea, relatările lui Golițan arată că, deja în iunie, Karazin îndeplinea din nou misiuni importante de recunoaștere și diplomatice, de data aceasta pentru a stabili legături cu înalta nobilime moldovenească. Și acest lucru servește ca o confirmare suplimentară a faptului că, în 1769, Karazin a jucat un rol remarcabil în politica Rusiei față de principatele dunărene, dând dovadă de o energie și o rezistență excepționale.

În fapt, se observă că reprezentanții structurilor locale de putere ale Principatului Moldovei începuseră să treacă, implicit, de partea Rusiei.

În momentul inițierii contactelor, ambele părți au fost, în mare măsură, deschise cu privire la obiectul interesului lor principal. În acea perioadă, boierii și clericii moldoveni cereau protejarea moșiilor lor de rechiziții și orice alte impozitări din partea trupelor ruse. La rândul său, cneazul Golițan însă avea nevoie de provizii și furaje, pe care le considera necesare pentru succesul acțiunilor de la Hotin. În raportul său din 9 iulie, acesta scria: „[...] și mai ales dacă speranța dată în aceasta de moldoveni nu va fi înșelată, armata Majestății Voastre Imperiale pe această parte [a Nistrului – n.n.] nu poate suporta nicio lipsă”⁵⁷. Golițan acorda cu larghețe salvogardiile solicitate, în timp ce dregătorii moldoveni promiteau să aprovizioneze armata din preajma Hotinului. Totuși, resursele limitate de care dispuneau rușii au reprezentat un obstacol serios în calea continuării ofensivei. Același Golițan raporta:

Și, totuși, acești moldoveni, cu tot zelul lor pentru partea noastră, nu au putut să ne asigure că armata Majestății Voastre Imperiale, în momentul intrării sale în Moldova, ar fi putut găsi destule provizii, căci turcii i-au jefuit deja atât de mult pe locuitorii de aici, încât pentru subzistență ei înșiși se pot baza doar pe recolta de acum⁵⁸.

Concomitent cu blocada Hotinului de către forțele principale ale armatei ruse, corpul de avangardă al trupelor ușoare comandate de Prozorovski a înaintat în interiorul Moldovei. Unitățile sale de recunoaștere au ocupat orașul Botoșani, un nod de comunicație relevant în partea de nord a principatului, iar incursiunile avangardei se apropiau și de capitala Iași. Un rol-cheie în această evoluție l-a avut un detașament de arnăuți aflat sub comanda căpitanului M. Anghelov. Acționând ca agenți secreți, aceștia au facilitat stabilirea și menținerea legăturilor cu boierii pro-ruși din capitala principatului. Situația a fost favorizată și de scurta perioadă în care țara era fără domn. Înainte de sosirea noului domn, Constantin Mavrocordat, boierii se bucurau de o libertate sporită în afacerile și opțiunile lor politice, declarând spionilor ruși că ar fi gata chiar să declanșeze o revoltă armată.

La 8 iulie, Prozorovski îi raporta lui Golițan că:

Trimișii mei, sergentul în retragere de husari și husarul Regimentului Negru (Ciornâi) de husari au fost în Iași cu o scrisoare de la mine către boieri, dintre care sergentul a revenit la mine cu încredințarea din partea boierilor că au destul proviant și furaj și vor mai găti încă, doar ca Excelența Voastră să vă îndreptați acolo cu armata⁵⁹.

La 10 iulie, căpitanul M. Anghelov raporta că, mergând pe drumul Iașilor, a ajuns la Botoșani, de unde a trimis în recunoaștere spre Iași pe sergentul în

⁵⁷ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 468 r.-v.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 469-470 v.

⁵⁹ *Ibidem*, dosar 1825, f. 686-687; vezi și *Записки генерал-фельдмаршала*, p. 287; JVD, p. 51.

retragere Ivan Sakadotiev cu cazaci de pe Don, precum și un grup de voluntari sub comanda căpitanului de arnăuți Gavrilă. Această partidă a avangardei lui Anghelov,

[...] ajungând în apropiere de Iași, au trimis din partea lor un căpitan de arnăuți, Rudea, schimbându-și hainele în straie de om simplu, care a și fost în Iași chiar la panii moldoveni, unde a și găsit până la două mii de turci, tot atâția fiind și în împrejurimile Iașilor, dar dintre aceștia în Iași nu rămăseseră mai mult de cinci sute și Karaman pașa rănit, cu ciohodarul vizirului, cu toată visteria vizirului, și capudan-pașa, care ținea locul domnului moldovean, iar în preajma Iașilor, la fabrica de țesături, la 7 verste de Iași, se află și toate carele cu provizii ale confederațiilor, iar până la două mii de turci se află în împrejurimile Iașilor, iar restul au plecat, și așa panii moldoveni pe numitul căpitan Rudea, în chip tainic, cu doi oameni credincioși de-ai lor, l-au trimis la noi, unde mă aflu cu restul comandamentului, care panii moldoveni prin oamenii lor au cerut vârtos ca să trimitem măcar până la două mii de oaste rusească și ei cu oamenii lor vor da ajutor, ca pe acei turci să-i batem și să-i alungăm⁶⁰.

Primind astfel de informații prețioase, Prozorovski plănuia să atace prin surprindere Iașii pentru a pune mâna pe visteria turcilor și chiar i-a trimis lui Anghelov forțe ajutătoare: două escadroane de husari și trei sute de cazaci⁶¹. Însă cercetarea mai amănunțită a situației a arătat că în Iași existau palatul domnului, înconjurat cu ziduri de piatră⁶², și o mănăstire de piatră, bună pentru apărare⁶³, precum și câteva tunuri. Aceste informații l-au forțat pe Prozorovski să amâne punerea în aplicare a planului inițial⁶⁴.

Așadar, în iulie 1769, în timpul asediului Hotinului, comandamentul rus a dezvoltat și consolidat contactele anterioare și a stabilit altele noi cu reprezentanții înaltelor fețe bisericești și cu boierii moldoveni. Din punct de vedere politic, ocupația Moldovei era în mare parte pregătită; condiția necesară pentru împlinirea acestei misiuni rămânea victoria militară asupra turcilor la Hotin.

Blocada și bombardarea cetății au creat rapid o situație disperată pentru numeroasa sa garnizoană. Primind vești despre această situație, marele vizir, care în acel moment se afla cu forțele principale la Bender, și-a abandonat planurile de a invada provincia Elisavetgrad și s-a îndreptat spre Hotin pentru a

⁶⁰ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1825, f. 688 r.-v.; vezi și *Записки генерал-фельдмаршала*, p. 288; RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 474-475.

⁶¹ Vezi RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1825, f. 693.

⁶² Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea domnească din Iași? Informații inedite din surse cartografice*, în SMIM, XXXVII, 2019, p. 195-234.

⁶³ Probabil Golia. Deși, în preajma orașului se mai aflau încă cel puțin trei mănăstiri care puteau sluji ca loc de apărare, Frumoasa, Cetățuia și Galata. Știm, dintr-un raport al lui Valcroissant, că „Rușii au întărit curtea domnească din Iași, 2 mănăstiri ortodoxe: sfântul Spiridon și Golia. Aceasta este slab întărită” (Sever Zotta, *Mănăstirea Golia. Schiță istorică*, în IN, fasc. 5/1925, 1926, p. 11).

⁶⁴ Vezi RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1825, f. 697.

ajuta trupele aflate acolo. Odată cu apropierea forțelor principale ale turcilor, la 25 iulie, Golițan a fost forțat să ridice blocada cetății, în scopul regrupării armatei sale într-un singur loc pentru întâmpinarea inamicului. Turcii însă nu au ales calea unei bătălii în câmp deschis, ci au început să-și fortifice sistematic tabăra organizată pe un amplasament înalt și greu accesibil din preajma cetății. În această situație, comandantul-șef rus, asemenea altor comandanți din războaiele ruso-turce precedente, nu a îndrăznit să ia cu asalt tabăra fortificată a forțelor principale ale armatei otomane. În timpul celor patru săptămâni de staționare la Hotin, trupele ruse nu au dus lipsă de hrană, însă situația cu furajele pentru cai a devenit critică: blocând fortăreața, trupele au golit vecinătățile pe o întindere de zeci de verste. Ca urmare, cavaleria Armatei I a pierdut temporar o mare parte din capacitatea de luptă, consecințele acestei situații fiind resimțite mai târziu, inclusiv în campania din 1770. Înțelegem astfel că Golițan a fost limitat în capacitatea sa de a ataca un inamic mult superior în cavalerie și, totodată, a fost preocupat de securitatea comunicațiilor sale pe celălalt mal al Nistrului.

În aceste circumstanțe, Golițan, după ce a obținut acordul consiliului militar al generalilor de armată, a decis să se retragă pe malul stâng al Nistrului, pentru a-i putea întâlni pe turci într-o poziție defensivă favorabilă. Trecerea a fost efectuată în deplină ordine în noaptea de 1 spre 2 august 1769. În raportul din 2 august, comandantul-șef al armatei a explicat acțiunea după cum urmează:

Când nu a mai existat posibilitatea de a lua nici cetatea, nici să-l atac fără risc pe acest inamic și nu mi-a mai rămas nimic de făcut, Prea Milostivă Stăpână, decăt să mă gândesc la o trecere imediată de cealaltă parte a Nistrului, în Polonia, nu din cauza pericolului forțelor inamice, ci doar pentru ca să nu mai stăm lângă Hotin fără niciun scop și intenție și pentru ca să înlătur în timp util consecințele nefaste pentru toată cavaleria noastră, generate de lipsa de furaje și, mai ales, pentru a evita ca inamicul, cu mulțimea de cavalerie pe care o avea cu el, care nu doar că începuse să se întărească în fața noastră în toate, să ne provoace cu ușurință tot felul de obstacole, căci putea ajunge cu ușurință pe partea cealaltă a Nistrului⁶⁵.

Rapoartele lui Golițan din 31 iulie și 2 august au fost citite în ședința din 13 august 1769 a Consiliului de pe lângă Înalta Curte. Vestea celei de-a doua retrageri a Armatei I peste Nistru a umplut paharul răbdării împărătesei și, în aceeași ședință, a fost anunțată decizia sa de a-l rechema pe Golițan la Sankt-Petersburg și de a-l numi la comanda Armatei I pe contele P. A. Rumeanțev, în timp ce comanda Armatei II a fost încredințată generalului-șef contele P. I. Panin⁶⁶. Prin această mișcare, comanda ambelor armate a ajuns în mâinile părtașilor „Partidei lui Panin”. Din cauza distanței și a timpului necesar călătoriei, Rumeanțev a ajuns la locul staționării Armatei I abia la 17 septembrie 1769, perioadă în care comandantul oastei a rămas același Golițan. Dar tocmai în aceste săptămâni au avut loc evenimentele decisive ale întregii campanii din 1769.

⁶⁵ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 507-508 v.

⁶⁶ *Архив Государственного совета*, col. 31.

Strategia prudentă a fostului comandant-şef a fost, în sfârşit, pe deplin justificată. În bătălia generală defensivă din 29 august 1769, din preajma cătunului Ruda, în pădurea Racevsk, pe malul „polonez” al Nistrului, vizavi de Hotin, Armata I rusă a învins principalele forţe ale marelui vizir Moldovancı Ali Paşa, care trecuseră râul pe un pod de pontoane construit de turci⁶⁷. Apoi, la 6 septembrie, o inundaţie puternică pe Nistru a distrus acest pod, iar avangarda turcă, care număra până la 12.000 de oşteni bine aleşi, sub conducerea paşei cu două tuiuri, Zaral (amintit, în documentele militarilor ruşi, şi ca Orai) oğlu Paşa, aflându-se pe malul stâng, în fortificaţia din faţa podului, lângă satul Braga, s-a găsit despărţită de forţele principale. Goliţan a decis să profite de situaţia creată şi, în aceeaşi noapte, de 6 spre 7 septembrie, a atacat cu forţele sale bine alese. Opt batalioane de grenadieri din „corpul de rezervă” şi 12 companii de grenadieri din regimente de infanterie, împărţite în patru coloane sub comanda celor mai buni comandanţi de regiment din armata rusă, au luat cu asalt, în întunericul nopţii, pe o ploaie torenţială, în noroi nemaivăzut, reduta turcească din faţa podului şi au cucerit-o; majoritatea apărătorilor au fost străpunşi cu baionetele⁶⁸.

În noaptea următoare, de 7 spre 8 septembrie, Goliţan a ordonat instalarea mai multor baterii de artilerie chiar pe malul Nistrului, iar în dimineaţa zilei de 8 a început bombardarea taberei otomane situate de cealaltă parte a apei, sub zidurile Hotinului⁶⁹. Aceste evenimente au reprezentat punctul de cotitură al întregii campanii din 1769. Armata otomană se confrunta deja cu mari dificultăţi în ceea ce priveşte aprovizionarea cu alimente, iar trupele erau demoralizate de pierderile suferite. Dezastrul avangardei de pe malul nordic al Nistrului, precum şi canonada şi bombardarea taberei au dus la prăbuşirea psihologică finală. Armata Marelui Vizir, deşi fără a fi învinsă într-o bătălie deschisă, a început o retragere bruscă şi dezordonată, în fapt o adevărată fugă în direcţia Benderului şi a Dunării.

În noaptea de 8-9 septembrie 1769, turcii au părăsit Hotinul fără luptă. În dimineaţa următoare, cazacii, care traversară apa Nistrului cu mare greutate, aflându-se în recunoaştere, au aflat despre plecarea lor. Imediat după aceea, Regimentele 1 şi 3 de grenadieri, sub comanda generalului-locotenent baron I. K. von Elmpt, au traversat râul pe vasele turceşti găsite la mal, iar cea mai puternică fortăreaţă de la graniţele nordice ale Imperiului Otoman a căzut. Momentul capturării a avut, totodată, un caracter de-a dreptul comic:

Traversând în dreptul acestei fortăreţe, el [Elmpt – n.n.] a găsit-o încuiată din toate părţile, astfel încât a fost nevoit să ordone deschiderea porţilor nu doar

⁶⁷ Vezi JVD, p. 86-90; A. N. Petrov, *op. cit.*, p. 239-246.

⁶⁸ Vezi JVD, p. 93-97, 103; A. N. Petrov, *op. cit.*, p. 251-253; Ahmed Vasif, *Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes depuis l'année 1769 jusqu'à l'année 1774*, tiré des annales de l'historien turc Vassif Efendi par P. A. Caussin de Perceval, professeur d'arabe vulgaire à l'Ecole royale et spéciale des langues orientales, Paris, Chez Le Normant Imprimeur Libraire, 1822, p. 55-56.

⁶⁹ A. N. Petrov, *op. cit.*, p. 253.

corpului armat trimis special cu colonelul Melissino ci și, în același timp, urcarea zidului de un număr de grenadierii sub comanda maiorului Vranghel și a căpitanilor Hänsel și Stackelberg⁷⁰.

[...] Când, în cele din urmă, poarta a fost deschisă, el a intrat cu întreaga comandă și a constatat iarăși că această fortăreață, în ciuda importanței sale, fusese complet abandonată de inamic, încât doar douăzeci de bărbați și femei, în mare parte bătrâni, au rămas în aceasta⁷¹.

Unitățile de cavalerie trimise la scurt timp în urma turcilor nu i-au găsit nicăieri în apropiere de Hotin.

În 10 septembrie, cneazul A. M. Golițan, împreună cu întregul său personal și cu voluntarii europeni, a traversat Nistrul pe vase și, după o slujbă religioasă solemnă și un foc de salut, a inspectat cetatea și numeroasele trofee găsite în aceasta. În aceeași zi, comandantul-șef a scris o scrisoare către aliatul secret al Rusiei, marele spătar al Valahiei, Părvu Cantacuzino, prin care, cu nedisimulată bucurie, l-a informat că „cheia întregului pământ moldovenesc, adică importanta cetate inamică Hotin, a fost, în adevăr, cucerită de armele victorioase ale Majestății Sale Imperiale”⁷². Tot atunci a fost redactat un manifest către locuitorii Moldovei, cu îndemnul de a urmări și nimici inamicul fugar⁷³. Cu scrisoarea adresată lui P. Cantacuzino și cu manifestul amintit a fost trimis subcolonelul N. A. Karazin, în fruntea unei partide mărunte de arnăuți și cazaci.

Chiar atunci, imediat după căderea neașteptată a Hotinului, cneazul Golițan, fără nicio instrucțiune de la Sankt-Petersburg, din proprie inițiativă, a luat hotărârea, cu adevărat importantă, de a ocupa teritoriul Moldovei la sfârșitul campaniei anului 1769, în toamnă. Această decizie relua, în parte, acțiunile lui Burkhard Christoph von Münnich din 1739. De această dată însă, la începutul acestui nou război cu Turcia, ea avea și semnificația necesității iernării oștilor ruse în Moldova și unei perioade îndelungate de ocupare a teritoriului ei. După cum a relatat în raportul din 10 septembrie, Golițan a poruncit trimiterea unui corp de oaste aleasă, sub comanda generalului-cvartirmaister al Armatei I, generalul-locomotent baron I. K. von Elmpt,

[...] pentru urmărirea în adâncime a inamicului fugar, pentru ocuparea orașului Iași, capitala Moldovei, și pentru depunerea jurământului de credință din partea tuturor dregătorilor și locuitorilor acestui principat, aflat acum sub puterea Majestății Voastre Imperiale, și trimit în prealabil acolo manifeste scrise special în acest scop⁷⁴.

La 12 septembrie, Golițan i-a transmis lui Elmpt o instrucțiune detaliată, prin care i se ordona să se deplaseze direct spre Iași, să trimită oșteni în partide

⁷⁰ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 575-576 v. Despre aceasta și în *JVD*, p. 98-99.

⁷¹ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 575-576 v.

⁷² *Ibidem*, f. 584 r.-v.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 575-576 v.; vezi și *JVD*, p. 100-101.

mici pentru a căuta forţele inamice şi, în acelaşi timp, să convoace reprezentanţii elitei locale în capitala principatului. Acestora li s-a spus să se adune în biserica principală a oraşului, unde urmau să depună solemn jurământul de credinţă faţă de împărăteasa Ecaterina a II-a. Comandantul suprem a acordat o atenţie deosebită respectării stricte a disciplinei şi inadmisibilităţii violenţei împotriva locuitorilor, refuzând perceperea oricăror contribuţii şi taxe⁷⁵.

Vremea ploioasă, drumurile de toamnă impracticabile, lipsa vaselor şi a pontoanelor au făcut posibilă traversarea Nistrului de către forţele principale ale lui I. K. von Elmpt abia la 17 septembrie⁷⁶. În perioada 18-20 septembrie, trupele sale au traversat râul Prut, în dreptul cătunului Criva, şi s-au îndreptat spre Botoşani, primul oraş din nordul Moldovei important în drumul lor. De la Nistru, corpul uşor al lui Prozorovski a urmat un alt drum, acoperind mişcarea lui Elmpt, iar apoi s-a îndreptat spre locul numit Movila Răbâia, pe Prut. În 22 septembrie, la Botoşani, a avut loc joncţiunea ambelor corpuri (Prozorovski a ajuns acolo cu două zile mai devreme). În Botoşani, ruşii au fost întâmpinaţi de reprezentanţii boierilor şi ai clericilor mănăstirilor din preajmă. Cunoscutul arhimandrit Paisie Velicikovski (1722-1794), stareţ al mănăstirii Dragomirna, originar din Poltava, a ținut un discurs de bun venit în limba rusă. Potrivit lui Elmpt, manifestul lui Goliţan privind intrarea trupelor ruse în Moldova era deja larg cunoscut moldovenilor⁷⁷, desigur, mai ales ca urmare a acţiunilor lui Karazin, care călătorise spre sud prin acele locuri cu aproximativ o săptămână mai devreme. Aceasta a facilitat, de asemenea, misiunea comandanţilor avangardei ruseşti de a atrage boierimea locală de partea Rusiei.

Pentru a se deplasa mai repede spre Iaşi, generalul Elmpt a lăsat majoritatea forţelor sale la Botoşani, luând cu sine doar patru batalioane de grenadierii, un corp de *jăgeri* şi cavaleria uşoară. Partida de cavalerie a subcolonelului Ivan Horvat din Regimentul de husari Galben (Jeltâi), trimisă la Iaşi mai devreme, „a intrat în acel oraş cu iuţea admirabilă şi curaj, unde au fost găsiţi până la optzeci de turci şi confederaţi, dintre care niciunul nu a scăpat, toţi au fost tăiaţi”⁷⁸. Data exactă a ocupării oraşului Iaşi de către avangarda de cavalerie nu este indicată în documentele comandamentului rus, dar, potrivit înregistrărilor diplomatului francez P. Ruffen, care a fost prezent la eveniment, aceasta a avut loc în data de 1 octombrie, adică 20 septembrie pe stil vechi⁷⁹. Iar la 26 septembrie (7 octombrie) 1769, generalul-locotenent Elmpt însuşi, cu principalele forţe ale corpului care i-a fost încredinţat, a intrat solemn în Iaşi. Şi în aceeaşi zi, în noua catedrală a oraşului, a avut loc ceremonia solemnă a depunerii jurământului de credinţă de către boierime faţă de împărăteasa Ecaterina a II-a, ceremonie condusă de mitropolitul Gavriil Callimachi.

⁷⁵ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1845, f. 581-582.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 595-601; vezi şi *JVD*, p. 103-104.

⁷⁷ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1847, f. 9-12 v.; vezi şi *JVD*, p. 107-110.

⁷⁸ RGVIA, fond 846, inv. 16, dosar 1847, f. 9-12 v.

⁷⁹ H. Deherain, *La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée*, în „Revue de l'histoire des colonies françaises”, XV, 1923, p. 25.

Însă nu toți reprezentanții elitei moldovene au simpatizat și sprijinit Rusia. Domnul țării, Constantin Mavrocordat, numit de Poartă, și susținătorii săi au fugit spre sud, la Dunăre, unde turcii au păstrat controlul asupra principalului port comercial al Moldovei – Galați –, precum și asupra cetăților Brăila, Ismail și Chilia. Mai mult decât atât, turcii stăpâneau Benderul, pe Nistru, și Akkermanul, la limanul Nistrului. Importante forțe ale tătarilor din Crimeea, în frunte cu hanul, au rămas concentrate în Bugeac și se pregăteau, odată cu venirea frigului, să facă incursiuni devastatoare asupra ținuturilor de est ale Principatului Moldovei (viitoarea Basarabie), sub pretextul pedepsirii localnicilor pentru trădare. Continuarea luptei înverșunate era inevitabilă.

În septembrie 1769, înțelegând noua realitate militară și politică emergentă, șeful departamentului de politică externă al Rusiei, contele N. I. Panin, a avansat o idee îndrăznească – includerea soluționării viitorului Moldovei în procesul general de pacificare a Rzeczpospolitei și de consolidare a influenței ruse acolo. În legătură cu aceasta, la 30 septembrie 1769 (adică chiar înainte ca vestea ocupării Iașului să ajungă la Sankt-Petersburg), într-o scrisoare adresată ambasadorului la Varșovia, prințul M. N. Volkonski, Panin scria:

Alipirea Moldovei la Statul Rus nu ne poate fi niciodată de folos; ea nu este capabilă să se apere singură împotriva nimănui, iar depărtarea sa de granițele noastre întotdeauna va împovăra mai mult apărarea noastră, în timp ce întoarcerea sa în vechea posesiune poloneză nu numai că va angaja Republica poloneză față de Rusia într-un mod însemnat, dar ne va oferi și o modalitate naturală de a întări și asigura, în favoarea influenței noastre, deja independent de disidenții de confesiune protestantă, comunitatea credincioșilor noștri <ortodocși>⁸⁰.

Însă, Ecaterina a II-a, care inițial aprobase ideea lui Panin, a scris ulterior pe scrisoarea cu răspunsul lui Volkonski: „Moldova este cucerită de armatele ruse”⁸¹. Iar aceste cuvinte arătau clar că Principatul Moldovei era perceput de suverana Rusiei asemeni unui trofeu important, la care nu avea de gând să renunțe atât de ușor, cu atât mai puțin să o cedeze altcuiva.

Evenimentele campaniei de la Nistru din 1769 atestă elocvent că, în perioada inițială a războiului cu Imperiul Otoman, conducerea rusă nu era suficient de pregătită nici pentru a lupta în Moldova, nici pentru a atrage de partea sa elita și populația principatului. Planul strategic al campaniei din 1769, elaborat în noiembrie-decembrie 1768, prezenta inevitabilele metehne ale alcătuirii sale colective, precum și urme ale rivalității între diferitele partide de la curte și din conducerea militară a imperiului. Principala contradicție, practic nerezolvabilă, consta în stabilirea sarcinii de a captura Hotinul – cheia întregii Moldove – fără

⁸⁰ *Сборник Русского исторического общества* [Colecția Societății Istorice Ruse], tom 87, *Политическая переписка императрицы Екатерины II* [Correspondența politică a împărătesei Ecaterina a II-a], partea a 5-a, 1768-1769 гг. [Anii 1768-1769], Sankt-Petersburg – Moscova, Tipografia Universității, 1893, p. 502.

⁸¹ *Ibidem*, p. 510.

posibilitatea de a aduce parcul de artilerie de asediu sub zidurile cetăţii. Pe lângă lipsa unor planuri militare strategice bine gândite, se constată carenţa informaţiilor despre situaţia politică din Moldova, despre raportul de forţe în rândul elitei, despre partidele şi grupările boiereşti, ca să nu mai vorbim de hărţi topografice şi date statistice despre principatele dunărene. Toate acestea trebuie privite, fără îndoială, ca o formă de neglijenţă din partea cabinetului de la Sankt-Petersburg şi personal a lui N. I. Panin, care, înainte de izbucnirea războiului, a condus de unul singur politica externă a imperiului şi era excesiv de ocupat cu sarcina supunerii Poloniei.

Lipsa unei pregătiri de recunoaştere şi politice a trebuit să fie compensată prin metode de improvizaţie creatoare, situaţie inerentă politicii externe ruse în prima perioadă a domniei Ecaterinei a II-a. Iniţiativele erau prezentate la diferite niveluri – de la cei mai înalţi demnitari ai imperiului (proiectul expediţiei Arhipelagului a fraţilor Orlov), până la simpli comandanţi de armată (generalul-maior A. A. Prozorovski) şi chiar persoane particulare (locotenent-colonelul în retragere N. A. Karazin şi alţii). Succesul unei astfel de creativităţi spontane, în condiţii de criză, este întotdeauna un indicator al eficacităţii generale a mecanismului de stat, al sistemului său de selecţie a personalului şi al meritului individual al celor desemnaţi pentru misiuni de răspundere.

În 1769, în timpul în care a comandat Armata I, generalul-şef cneaz A. M. Goliţan nu a luat decizii remarcabile, nu a făcut manevre îndrăzneţe ori acţiuni decisive de atac împotriva principalelor forţe inamice (aşa cum a făcut Rumeanţev în bătăliile de la Movila Râbăia, Larga şi Cahul în campania din 1770). Principalele bătălii ale lui Goliţan aveau un scop defensiv, reuşind epuizarea forţelor turceşti prin respingerea atacurilor lor nereuşite asupra poziţiilor ruseşti. Strategia sa a fost invariabil realistă şi pragmatică. Este important de subliniat că, pe parcursul întregii campanii, generalul-şef a acţionat în cadrul directivelor strategice primite înainte de începerea acţiunilor militare şi, în acelaşi timp, a avut curajul să pună interesele armatei încredinţate mai presus de interesele politice şi personale.

Pe lângă conducerea operaţiunilor militare, Goliţan nu a neglijat problemele politice şi a sprijinit pe deplin orice întreprindere sau demers menit să apropie Moldova de partea rusă. Direcţia de acţiune aleasă s-a dovedit un succes atât din punct de vedere militar, cât şi politic. Datele prezentate în acest articol ar trebui să contribuie, cel puţin, la revizuirea aprecierilor şi judecăţilor istoriografice tendenţioase cu privire la activitatea lui Goliţan în timpul campaniei din 1769 şi să justifice necesitatea continuării studiului detaliat al evenimentelor militare din acel an, prin folosirea unui complex însemnat de materiale documentare ale Cămarilor de campanie a comandantului-şef al Armatei I.

Campania din 1769 a fost, de asemenea, deosebit de bogată în diverse episoade însemnate pentru istoricul interacţiunii armatei ruse cu locuitorii Moldovei. Figura-cheie şi actorul principal în acest caz a fost comandantul corpului de avangardă, generalul cneaz A. A. Prozorovski, care, în mare parte din propria

inițiativă, încă de la începutul ostilităților, din februarie 1769, a declanșat o activitate hotărâtoare pentru stabilirea contactelor informative și politice cu clerul și reprezentanții boierimii din nordul Moldovei.

Încă de la începutul conflictului, în ciuda exceselor inevitabile ale unor vremuri de război, simpatiile pentru Rusia au fost manifestate de o grupare filorusă considerabilă. Contactele stabilite de agenții de informații cu reprezentanții înaltului cler și cu o parte a boierilor s-au transformat rapid în legături politice și în acorduri preliminare. Comandamentul rus era însă conștient că promisiunile elitei moldovenești nu echivalau cu o disponibilitate efectivă de a oferi ajutorul material necesar trupelor ruse.

În timpul asediului Hotinului, în iulie 1769, conexiunile dintre comandamentul rus și partida filorusă au căpătat un caracter sistematic și extins. Și de această dată, rolul principal a fost jucat de comandantul corpului de avangardă, generalul A. A. Prozorovski, și de emisarul secret, locotenent-colonelul N. A. Karazin, care s-au bucurat întotdeauna de încrederea și sprijinul lui Golițan. Împreună cu succesele trupelor Armatei I, acțiunile lor au fost în măsură să pregătească, chiar înainte de căderea Hotinului, condițiile politice și organizatorice necesare pentru ocuparea celei mai mari părți a teritoriului Moldovei, staționarea pe termen îndelungat a trupelor în principat și utilizarea acestuia ca un *platzdarm* (cap de pod) în faza incipientă a unui război major împotriva Imperiului Otoman.

Traducere de Mihai A. Ciobanu

**The Dniester Campaign of General Prince A. M. Golitsyn in 1769
and Russia's Strategy toward the Principality of Moldavia
in the Initial Period of the Russian-Turkish War of 1768-1774
(Abstract)**

Keywords: the Russian-Turkish War of 1768-1774, the Ottoman Empire, Moldavia, General Prince A. M. Golitsyn, General Prince A. A. Prozorovsky, N. A. Karazin, Arnauts.

The article is devoted to the little-studied problems of the history of the Russo-Turkish War of 1768-1774, namely the military and political strategy of the top leadership of the Russian Empire and the commander-in-Chief of the 1st Army, General-in-Chief Prince A. M. Golitsyn, toward the Principality of Moldavia in the initial period of the conflict, during the 1769 campaign. Flaws in the organization of strategic planning on the Russian side, the absence of a pre-developed war plan, deficiencies in the supply system of troops, and the inability to use an artillery siege park significantly limited the effectiveness of Golitsyn's operations on the upper Dniester. This was reflected in two unsuccessful attempts by the Russian army to capture the fortress of Hotin in April and July 1769. For political and psychological reasons, these failures undermined Golitsyn's

credibility at the imperial court and led to his removal from the post of commander-in-chief. However, it was Golitsyn's pragmatic defensive strategy that allowed him to defeat the main forces of the Ottoman army in late August – early September 1769 and to force them to retreat from most of the territory of Moldova. Simultaneously with the conduct of military operations, A. M. Golitsyn and the commander of the vanguard corps of the 1st Army, Major General Prince A. A. Prozorovsky, actively engaged – largely on their own initiative – in establishing secret intelligence and political contacts with representatives of the highest boyars and clergy of Moldova. Their success in this activity, as well as the recruitment of Arnaut units composed of local natives into Russian service, largely paved the way for the rapid and successful occupation of most of Moldavia by Russian troops in the autumn of 1769.

The article is based on previously little-known archival material, mostly on the official correspondence of the Russian command.

„Camera interzisă”. Documentele secrete din fondul de arhivă al Universității din Iași

Cătălin BOTOȘINEANU*

Introducere

La o primă vedere, faptul că într-un fond de arhivă al unei instituții academice se regăsesc documente clasificate, scoase la lumină atât de târziu, este cel puțin bizar. Cercetătorii ultimelor decenii, care au studiat dosarele arhivei Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, au tot dreptul să fie indignați: o anumită categorie de surse primare nu le-a fost accesibilă până acum. Cum a fost posibil acest lucru? Această întrebare rămâne principala miză a oricărei cercetări, în condițiile în care niciun alt fond deținut de Arhivele din Iași sau de alte arhive județene nu se poate „lăuda” cu un asemenea portofoliu¹. Actele confidențiale sau clasificate din perioada interbelică, din timpul războiului și din anii '50, păstrate în arhiva primei universități a României moderne, constituie o poveste care merită a fi deslușită.

Asupra transparenței existente în orice instituție care poartă titulatura Arhive persistă încă semne de îndoială. Utilizatorii au dreptul să cunoască existența unor fonduri sau a unor părți structurale care sunt retrase din cercetare. Aceasta este o obligație prevăzută inclusiv în Codul de deontologie arhivistică². În măsura în care sunt luate în evidență, se află în curs de prelucrare sau doar sunt preluate, fondurile din cadrul Arhivelor Naționale sunt reflectate în instrumentele de informare puse la dispoziția publicului. Cu toate acestea, depozitele de mari dimensiuni, care conțin fonduri încă neprelucrate sau care nu au fost solicitate de cercetători, pot ascunde surprize. Dacă luăm în calcul și diversele tipuri de intervenții realizate asupra arhivelor de-a lungul timpului – inclusiv mutări sau transferări –, se conturează imaginea unei posibile explicații. La fel de adevărat

* Arhivist la Arhivele Naționale Iași, doctor în Istorie; e-mail: catalin_botosineanu@yahoo.com.

¹ Pot doar spera ca documentele clasificate din fondurile celorlalte universități ieșene să mai existe, inclusiv cele ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din perioada 1954-1989, deși, în diferite momente ale perioadei postdecembriste, multe din aceste documente, aflate încă în gestiunea unor instituții, au fost distruse. Vezi cazul distrugerii documentelor clasificate la Primăria Cluj în Livia Ardelean, *Probleme legate de crearea Fondului Arhivistic Național și problema distrugerii parțiale a arhivelor în secolul XX*, în „Anuarul Arhivelor Mureșene”, IV/2015, p. 96-106.

² Disponibil on-line la adresa <https://arhivelenationale.ro/site/wp-content/uploads/2022/01/Codul-de-deontologie-arhivistic%C4%83.pdf>.

este faptul că profesia de arhivist este una de acumulare, în care deprinderile și cunoștințele se decantează în timp.

Textul de față își propune să explice apariția unui nou inventar în lista instrumentelor de evidență ale unuia dintre cele mai cercetate fonduri ale Arhivelor din Iași, fondul Universității „Alexandru Ioan Cuza”³. Este de înțeles că, la peste patru decenii de la preluarea documentelor, după finalizarea prelucrării și publicarea a două inventare⁴, această nouă „arhivă” poate ridica suspiciuni serioase, cu atât mai mult cu cât nu a intervenit nicio preluare suplimentară de documente de la Universitate. Miza intervenției mele este legată tocmai de explicațiile suplimentare pe care acest instrument de informare științifică al fondului Universității le reclamă. Voi dezvolta subiectul pornind de la metodologia de lucru aplicată de arhiviștii ieșeni acestui fond în anii '70 și '80 ai secolului trecut. Nu divulg informații „din interior”, nu denunț un sistem trecut și nici nu trădez vreo cutumă sau tradiție arhivistică. Este doar un demers cât se poate de profesional, bazat pe cerințele minimale ale Standardului ISAD (G), care stabilește un set minimal de elemente descriptive pentru un fond de arhivă⁵. Inventarul este doar unul dintre acestea, alături de alte informații necesare cercetătorului pentru a-și apropia informațiile din dosare. Aceste detalii – legate de contextul creării, conținutul documentelor, precum și de istoricul gestiunii și al prelucrării arhivei – voi încerca să le prezint aici.

Este vorba despre o parte structurală, organizată odată cu aducerea fondului în depozitele Arhivelor ieșene, și anume *Corespondența secretă a Universității din Iași*. Această secvență a arhivei nu era înscrisă în bazele de date arhivistice ale instituției Arhivelor (acte de preluare, registre de evidență, inventare, ghiduri topografice) și nu era cunoscută nici unor cercetători importanți ai istoriei așezământului ieșean. Volumele ocazionate de marcarea a 125 și 150 de ani de existență ai Universității nu au menționat aceste acte printre sursele valorificate⁶. Doar unii istorici au avut acces la dosare, însă nu au semnalat existența arhivei ca atare, ci au utilizat doar anumite informații conținute de acestea.

Voi oferi un cadru pentru o posibilă discuție legată de producerea arhivelor, în general, și, în mod particular, de universul specific al documentelor

³ AN-Iași, inventar nr. 2770, *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Corespondența Secretă, 1920-1961*. Inventarul se poate consulta la Sala de Studiu a AN-Iași sau on-line, după ce va fi încărcat.

⁴ *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Rectoratul 1860-1944. Inventar arhivistic*, vol. I, București, 1985; Rodica Eugenia Anghel, *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”. Facultatea de Litere*, vol. II, București, 1998. Inițial, arhiviștii ieșeni au gândit un plan mai ambițios, cu o serie de publicații, în care inventarul Facultății de Drept urma să constituie al treilea volum, iar cel al Facultății de Științe – cel de-al IV-lea.

⁵ Disponibil on-line, în traducere românească, la adresa de internet https://www.ica.org/app/uploads/2024/01/CBPS_2000_Guidelines_ISADG_Second-edition_RO.pdf.

⁶ Oricine poate constata, parcurgând cele două volume, că este o diferență la nivelul citărilor. Primul volum oferă, la notele de subsol, cotele dosarelor din inventarele de preluare ale fondului, în timp ce în a doua monografie, cea din 2010, citările privilegiază cotele din noile inventare. În acest context, miza chestiunii rezidă în aflarea adevăratelor rațiuni care au stat la baza reinventarierii fondului Rectorat al Universității din Iași.

clasificate. Subiectul este unul puțin cunoscut în istoriografia românească, actele care au purtat marcaje de clasificare fiind conotate cu un puternic iz clandestin. Or, fiind vorba de documente care aparțin Fondului Arhivistic Național (FAN), acestea trebuie cunoscute și prezentate utilizatorilor potrivit principiilor care ne ghidează profesia. În cutuma care s-a așternut peste realitățile creatorilor de arhive din România, acest domeniu este considerat unul interzis civililor. Doar cei din interiorul serviciilor de informații sau, mai grav, doar unii istorici pot vorbi „profesionist” despre documentele clasificate. Cum informațiile sunt atât de valoroase prin caracterul lor, inclusiv cercetarea acestora ar trebui realizată într-un mod clandestin.

În perioada interbelică, documentele numite confidențiale au un corespondent în documentele clasificate de astăzi. Instituțiile militarizate, prefecturile județene și Siguranța emiteau constant note și informări pe care le transmiteau beneficiarilor acestor informații, de obicei ministere și instituțiile din subordine. Inclusiv Universitatea din Iași era destinată unor astfel de categorii de documente. Nu exista neapărat un regim special de gestionare a lor, se păstrau în dosarele de corespondență generală, iar rectorul Universității prezenta conținutul acestor note în fața Senatului⁷. Abia odată cu instaurarea regimului de dictatură militară condus de Ion Antonescu se poate identifica o rigoare sporită în gestiunea acestor documente, care primesc clasificarea de secrete. Aveau să fie organizate în dosare separate, de intrare și de ieșire, pentru fiecare an.

După 1951, în cadrul Universității se organizează un birou special pentru administrarea acestora, în timp ce dosarele respective sunt constituite separat de arhiva generală. De asemenea, un nou gen de clasificare, strict secret, intră în taxonomia domeniului. În perioada comunistă, lucrurile capătă o înfățișare funcțională, biroul special fiind verificat și supravegheat de către Securitate. În ciuda faptului că nu a existat o lege specială care să stabilească în mod explicit condițiile de existență și gestionare a acestor documente, anumite circulare au impus direcții de lucru care s-au menținut până în anul 1971, când, prin legea 23 din 17 decembrie, s-a statuat un cadru unitar privind administrarea acestor acte⁸.

Arhivele și creatorii lor

În cultura publică românească, problema responsabilității comunităților față de mărturiile propriei istorii a rămas încă la stadiul de deziderat. Imaginea creato-

⁷ Conținutul acestora nu este dezvoltat în procesele-verbale ale Senatului, păstrate în fondul Universității din Iași, structura Rectorat de la Arhivele ieșene, și nici nu este menționat în „Anuarele” anilor '30. În cazul acestora din urmă, anumite referiri în rezumatele ședințelor perioadei 1932-1933, când au fost înregistrate multe violențe studențești, deconspiră faptul că membrii Senatului luau la cunoștință notele respective. Mențiunile exprese se regăsesc, în schimb, în procesele-verbale ale ședințelor Senatului Universității din Iași.

⁸ Lipsa unui cadru legal pentru administrarea documentelor clasificate a fost o chestiune premeditată, acestea devenind un instrument de control extrem de eficace al Partidului-stat (Alina Ilinca, Liviu Marius Bejenaru, *Secretomanie și controlul informațiilor în România socialistă*, în AT, nr. 3-4/2006, p. 96-97).

rilor care își constituie documentele în arhive și, ulterior, le predau unor instituții, unde acestea ajung în fața cercetătorilor, reprezintă o viziune „birocratizată” asupra traseului parcurs de un document până la momentul în care devine public. Arhivele, indiferent de denumirea sau de subordonarea lor instituțională, au epuizat interesul statului român față de modul în care se produc documentele „istorice”. Acestea din urmă nu sunt altceva decât producțiile documentare ale organizațiilor; cu toate acestea, tendința puterii este, de regulă, aceea de a-și conserva imaginile oficiale, atent selectate. În regimurile dictatoriale, aceste realități sunt cu atât mai evidente, cu cât nevoia unui „trecut utilizabil” era aproape normată instituțional⁹.

Ideologia sau mizele politice pot deturna orice efort de documentare și, mai ales, pot vicia contextele folosirii succesive a informațiilor existente în anumite fonduri arhivistice¹⁰. Comparația cu situația mărturiilor din statele autoritare este mereu utilă; acolo, acestea sunt convocate pentru a sluji un „adevăr” care se modifică în funcție de interesele puterii¹¹. În aceste condiții, în opinia mea, un rol esențial revine arhiviștilor, care sunt obligați să interogheze profesionist atât sursele scrise produse în prezent, cât și condițiile în care s-au creat cele din trecut. Modul în care aceștia aplică evoluțiile profesionale, modelând percepția publicului și a utilizatorilor, are un rol determinant asupra artefactelor memoriei. Fără prezența lor, informația originală ar fi alterată. Așa cum ne avertiza, în urmă cu câteva decenii, profesorul canadian Terry Cook, arhiviștii pot încă influența memoria și identitatea comunităților¹².

În ciuda unei unități clamate, peisajul arhivistic al României de astăzi este unul mult prea divers. Nu atât diferit, cât mai ales contradictoriu. Această situație este efectul atât a lipsei unei viziuni publice asupra a ceea ce înseamnă patrimoniul arhivistic, cât și, mai ales, a necunoașterii contextelor legale – extrem de diferite – în care au luat naștere arhivele în perioada comunistă și cea postdecembristă¹³. Nevoia de a pune în dialog tradiții și legi concurente aparține registrului

⁹ David Branderberger, *Promotion of a Usable Past: office efforts to rewrite ruso-soviet history 2000-2004*, în *Remembrance, History, and Justice: coming to terms with traumatic pasts in democratic societies*, editori Vladimir Tismăneanu, Bogdan C. Iacob, Budapest/New York, Central European Press, 2015, p. 191-212.

¹⁰ Arhivele rămân încă legate de putere, iar această moștenire nu se disipă de la sine, după cum o arată și cazul României. Documentele ajung să fie „valorizate” de cei care le instrumentează. Ofer un exemplu posibil – polemic ce-i drept, pentru că este politic – deși consider că ar merita analizat, în primul rând, din perspectivă arhivistică. Abia după patru verificări încheiate fără rezultat, arhivele CNSAS au furnizat, la a cincea examinare, documentele care îl incriminau pe fostul președinte al României, Traian Băsescu, ulterior deconspirat ca fost colaborator al Securității.

¹¹ Sophie Cœuré, *Le siècle soviétique des archives*, în „Annales. Histoire, Science Sociales”, nr. 3/2019, p. 657-686.

¹² Terry Cook, Joan M. Schwartz, *Archives, records and power: From (postmodern) theory to (Archival) performance*, în „Archival Science”, nr. 2/2002, p. 171-185.

¹³ Deși poate părea paradoxal, înțelegerea domeniului arhivistic nu este ghidată exclusiv de cadrul legal al Arhivelor Naționale – Legea nr. 16/1996 – sau de cel al fostelor Arhive ale Statului, stabilit prin Decretul nr. 472/1971. Documentele fostului Partid Comunist, cele produse

urgenței. Pe fondul acumulărilor internaționale în domeniul arhivistic, în termenii profesorului canadian, arhivele nu mai pot fi privite doar ca „produs final” al unei evaluări, ci ca „un proces”.

Arhivele Naționale, cele Militare, ale Ministerului Afacerilor Externe, ale serviciilor secrete, cele cinematografice, ale Academiei Române, ale Bisericii sau cultelor religioase și ale muzeelor reprezintă tot atâtea motive pentru a privilegia interesul public sub semnul unui numitor comun. După aproape patru decenii de la ieșirea din dictatură, *întrebarea privind componența arhivei istorice a acestei țări devine una fundamentală*. În aceeași linie de reflecție, interogația poate fi extinsă: documentele clasificate sau fondul special din arhiva fostului Partid Comunist fac parte din Fondul Arhivistic Național?

Subiectul este unul mai complex, intersectând slăbiciunile teoretice ale domeniului arhivistic din spațiul românesc. Începând cu perioada comunistă, cadrul legal privind Arhivele Statului – devenite Arhivele Naționale după 1996 – a suferit unele transformări structurale, cu un impact uriaș asupra realităților de astăzi. Deși Decretul nr. 353/1957 enumera instituțiile care produceau documente cu valoare istorică, odată cu Decretul nr. 472/1971 au fost listate doar categoriile de documente. Această mutație a fost perpetuată și în Legea nr. 16/1996, a Arhivelor Naționale. Nu este doar o simplă chestiune de semantică. Prin indicarea unei liste definitive se induce ideea de exhaustivitate: doar actele cuprinse în textul legii ar face parte din Fondul Arhivistic Național¹⁴. Cultura istorică și juridică care stă la baza fundamentării textelor legislative din domeniul arhivistic ar trebui să îndrepte această anomalie. Fondul Arhivistic Național nu se află doar în depozitele Arhivelor Naționale și nu se rezumă doar la o simplă înșiruire de acte. La fel de adevărat este că acestea nu se află nici măcar în supravegherea sau pilotajul arhivistic al unei singure instituții de reglementare și control.

Din păcate, cei mai mulți dintre cercetători cred că o arhivă se formează de la sine. Creatorii acumulează, în timp, o cantitate de documente, care sunt ulterior preluate de Arhivele Naționale, iar, în final, „slujitorii adevărului istoric” ajung să le parcurgă. Este vorba de o iluzie sau despre o prejudecată cu consecințe periculoase, mai ales în registrul memoriei publice, care inventariază periodic fantasmе susținute, în mod paradoxal, de documente ale ceea ce au devenit „arhivele istorice ale unor instituții”. Mărturiile scrise pot însănătoși corpul public, cu condiția să fie „prescrise” de un specialist. Dacă sunt lăsate „să vorbească” doar prin conținutul lor, dacă nu sunt traduse mecanismele prin care „s-au înfă-

în sistemul serviciilor secrete, militare, diplomatice sau cinematografice, precum și cele aparținând cultelor religioase ori actele clasificate s-au constituit în baza altor legi sau regulamente. În consecință, chiar și astăzi, apartenența actelor produse în aceste medii la categoria documentelor istorice este serios pusă sub semnul întrebării.

¹⁴ Un posibil exemplu de pierdere a unor documente valoroase, menționat inclusiv de directorul ANR, dr. Cristian Anița, este constituit de afișele sau recuzita unor greve/mitinguri, care în percepția publică sunt doar deșeuri și nu potențiale arhive. Vezi și Bogdan-Florin Popovici, „Arhiva totală”: *experiența românească. O incursiune în istoria conceptului de Fond Arhivistic Național*, în RA, nr. 1/2008, p. 24-51.

țișat” în fața noastră ca fonduri de arhivă, riscurile sunt majore. Documentele nu mai pot fi privilegiate drept „produse pasive ale unor activități umane sau administrative”, ci trebuie privite „drept agenți activi ai formării memoriei comunităților sau organizațiilor”¹⁵.

Așadar, arhivele nu mai sunt doar simple mărturii autentice, în care se pot identifica vocile trecute. În această logică, o istorie diferită de cea a versiunilor oficiale nu se poate imagina exclusiv în orizontul puterii. Modul în care sunt acoperite documentar realitățile României comuniste sau postcomuniste constituie o problemă care ar trebui să angajeze nu doar istorici sau arhiviști, ci și profesioniști din domenii diferite, precum și comunitatea locală, în mod particular. Relația dintre arhive (naționale, militare, externe etc.), documente și putere ar trebui să fie mereu ghidată de imperativul conservării unor mărturii sigure, nemediate, despre propriul trecut. Așa cum am arătat mai sus, doar în statele totalitare documentele capătă însemnătatea pe care le-o acordă autoritățile, în total dezacord cu rațiunile creatorilor.

Documentele clasificate ca parte a arhivei istorice¹⁶

Din păcate, afirmația din subtitlu a fost adevărată doar în timpul regimului comunist, cel mai probabil cu excepția ultimei decade a dictaturii. După 1990, acest domeniu a fost supus unui proces arbitrar, marcat de numeroase inconsecvențe legislative. În opinia oficialilor, prin HG nr. 585/2002 a fost stabilit un cadru unitar privind producerea, evidența și păstrarea acestor categorii de documente. Din perspectiva arhivelor istorice însă, legislația elaborată în contextul aderării României la NATO a însemnat, în fapt, un regres față de perioada comunistă¹⁷. Documentele clasificate au pierdut calitatea potențială de parte a Fondului Arhivistic Național, urmând să fie supuse unei proceduri unilaterale „de distrugere sau de arhivare”¹⁸.

¹⁵ Terry Cook, *Archival science and postmodernism: new formulations for old concepts*, în „Archival Science”, nr. 1/2001, p. 4.

¹⁶ Am dezvoltat subiectul în Cătălin Botoșineanu, *O himeră și un abuz legislativ. Documentele clasificate în cadrul Fondului Arhivistic Național*, în ArchM, XIII, 2021, p. 239-254.

¹⁷ Art. 66 al Legii nr. 23/17 decembrie 1971, privind apărarea secretului de stat în RSR, prevedea: „Organizarea, inventarierea, expertizarea și predarea documentelor secrete de stat la fondul arhivistic se fac în conformitate cu normele privind evidența, păstrarea și folosirea Fondului arhivistic național al Republicii Socialiste România”. În schimb, în 2002, prin art. 76 al HG 585, creatorii acestor categorii de documente pot alege să le „distrugă” sau să le „arhiveze”. Între aceste documente se află și unele care au valoare istorică, dar, din păcate, în textul legii nu a fost inserată nicio propoziție despre Arhivele Naționale sau despre apartenența documentelor clasificate la Fondul Arhivistic Național.

¹⁸ Spre comparație, în SUA documentele clasificate emise de autorități nu se distrug, ca în cazul României. Se supun, înainte de preluarea în depozitele Arhivelor Naționale, unei declasificări, efectuate de către o agenție specializată. Sunt și acolo probleme, însă acestea au legătură cu registrul declasificării, în bloc, după 25 de ani pentru toate genurile de documente, sau doar pentru unele categorii distincte de acte. Vezi James David, *Can we finally see those records? An update on the automatic/systematic declassification review program*, în „The American Archivist”, vol. 76, 2013, nr. 2, p. 415-437.

Paradoxal, în timpul regimului comunist, documentele clasificate erau îngăduite în componența fondului arhivistic de stat. Astăzi, într-o Românie democratică, acest lucru a devenit iluzoriu. Categoriile de informații secrete nu mai pot ajunge niciodată într-o arhivă care să poată fi, la un moment dat, publică. Decupaje premeditate din legi contradictorii permit încă intervenții brutale asupra acestora. De cele mai multe ori, din păcate, acestea sunt pur și simplu distruse. În mod regretabil, rațiunilor administrative ale acestor eliminări, coordonate de obicei de structurile de informații, nu li se adaugă și perspectivele istorice ale arhiviștilor.

Documentele secrete de stat sau cele secret de serviciu constituie un teritoriu particular din punct de vedere arhivistic. Plasat într-o zonă semi-clandestină, cu un relief instituțional destul de accidentat, universul acestora rămâne insuficient reglementat și, mai ales, parțial cunoscut. Din perspectiva unui stat democratic european – în măsura în care România își mai asumă aceste caracteristici –, lipsa unui control civil asupra gestiunii acestor documente este cea mai îngrijorătoare. Nimeni nu își propune să atenteze la siguranța națională; însă, după o anumită perioadă de timp, odată cu declasificarea firească, categoriile de documente cu valoare istorică trebuie să devină publice. Este necesar, așadar, accesul la instrumentele primare de evidență, precum și garantarea autenticității acestor categorii de documente în toate etapele existenței lor. Și, la fel de important, actele clasificate nu trebuie să devină un instrument de control sau de auto-situare deasupra legii a instituțiilor din domeniul securității naționale.

Nu pot să nu readuc în discuție situația înregistrată în anul 2022, când, în ciuda unei legislații clamate ca fiind favorabile unui control civil asupra serviciilor – fără însă să știm exact ce înseamnă acest lucru –, s-a permis ca serviciul secret al Ministerului Afacerilor Interne să dispună măsuri asupra documentelor cu valoare istorică aflate în depozitele Arhivelor Naționale ale României și care aveau marcare de clasificare, indiferent de perioada în care au fost create¹⁹. Este descurajant faptul că, în dezbaterile care a avut loc atunci, nu s-a dorit luarea în considerare a realității potrivit căreia, în legislația produsă de puterea comunistă, nu exista conceptul de declasificare. Lucrurile se petreceau mult mai simplu: odată cu extragerea documentelor care purtau marcare de clasificare din cadrul BDS-urilor și predarea lor către depozite sau către fostele Arhive ale Statului, se marca debutul caracterului istoric sau public al acestora.

Prin HG-ul din decembrie 2022, declasificarea în bloc, până la nivelul anilor 1972 sau 1989, în funcție de nivelul de clasificare, a produs efecte retroactive asupra unor documente care fuseseră deja administrate în baza unui alt cadru legal. Aspectul pozitiv al HG-ului constă în mențiunea expresă a unui termen de timp după care documentelor clasificate (secret de serviciu, secret și strict secret), identificate în dosarele deținute de către Arhivele Naționale ale României, le încetează această calitate. În consecință, doar documentele din cadrul Fondului Arhivistic Național aflat în administrarea Arhivelor Naționale

¹⁹ Hotărârea Guvernului României nr. 1418/14.12.2022, privind declasificarea unor informații clasificate, cuprinse în documente ce aparțin Fondului Arhivistic Național.

beneficiază de această „indulgență” din partea unui serviciu secret, în timp ce celelalte documente clasificate, deținute de alte arhive care administrează documente istorice, rămân pradă acelorăși incertitudini. Privind partea plină a paharului, acest normativ poate constitui un început al unei dezbateri mai ample.

Blocarea accesului la documentele istorice de către DGIPI rămâne, totuși, în opinia mea, extrem de gravă și indică nu doar slăbiciunea corpului profesional al arhiviștilor și limitările Arhivelor Naționale ale României, ca instituție aflată în subordinea unui minister de forță, ci mai ales reapariția unor deprinderi specifice statelor totalitare. Ipoteza potrivit căreia documentele clasificate, create sau primite de diferite instituții și intrate în depozitele Arhivelor Naționale, s-ar afla sub administrarea unui serviciu secret este nu doar ilegală, ci și profund dăunătoare memoriei comunităților. Or, problemele semnalate în *Memoriul* adresat ministrului Afacerilor Interne – în care erau aduse la cunoștință distrugerile „contemporane” asupra documentelor clasificate – nu au fost abordate în textul HG-ului²⁰. Absența acestora din cadrul unor fonduri de arhivă modifică, pe alocuri radical, fundalul local al unor instituții și constituie un atentat la cunoașterea istoriei naționale²¹.

În context, îmi amintesc răspunsul dezarmant și jignitor al Administrației Prezidențiale, adresat colegului Mircea Stănescu, în sialul scandalului din 2022²², care a avut ca miză oprirea distrugerii documentelor clasificate²³. Dacă, atunci când vorbim de arhive, ofițerii de informații au dreptate, iar arhiviștii se înșală sau, mai grav, mint – așa cum sugera răspunsul halucinant al Administrației Prezidențiale, validat, în ultimă instanță, de un președinte iresponsabil –, înseamnă că mai avem pași mulți de făcut în direcția unui stat european.

Documentele secrete din fondul Universității

Toate documentele din sub-fondul prezentat în textul de față nu mai sunt clasificate. Unele au avut acest statut la momentul creării lor, altele l-au dobândit

²⁰ Textul memoriului și răspunsul Ministerului de Interne au fost publicate în revista Arhivelor din Maramureș; vezi Klara Gușeth, *Arhivele Naționale Maramureș la împlinirea a 70 de ani (1951-2021). Fragmente din ultimii 15 ani de activitate (2007-2021)*, în „Revista Arhivei Maramureșene”, XIV, nr. 14/2021, p. 85-90; disponibil on-line la adresa <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=9509-revista-arhivei-maramuresene--14-2021>.

²¹ Putem înțelege că, în procedurile specifice, serviciile secrete au interesul de a produce o compartimentare a informației, fie pentru a o camufla în registre diferite, fie pentru a ascunde anumite linii de intervenție. Însă distrugerea unor documente clasificate, gestionate de instituțiile care au primit, de-a lungul timpului, diverse informații, rămâne un subiect încă tabu pentru dezbaterea din societatea românească. Vezi investigația jurnalistei Loredana Diacu, din decembrie 2025, la adresa <https://epochtimes-romania.com/news/dezvaluiri-cum-a-ajuns-politia-sa-stearga-urmele-crimelor-securitatii-comuniste---379455>.

²² Vezi detaliile cazului în *Documentele secretului: memoria istorică, libertatea de cercetare și politicile cu privire la arhivele publice din România*, editor Dorin Dobrințu, în ArchM, XV, 2023, p. 225-263.

²³ Petiția adresată de domnul Mircea Stănescu, precum și răspunsul nr. 11140/05.08.2022 al Administrației Prezidențiale pot fi consultate pe pagina de facebook a acestuia, în postarea din data de 6 august 2022.

odată cu predarea dosarelor de către Universitate la Arhivele Statului din Iași. În urma „lămuririlor” aduse de Hotărârea de Guvern din iarna anului 2022, acestea pot fi considerate declassificate²⁴.

Nu toate documentele care au ajuns să formeze, în contexte cronologice diferite, această parte structurală a fondului Universității din Iași au avut marcajele de securitate aferente. Majoritatea dosarelor au fost scoase din evidențele inițiale – cele realizate la creator – și integrate în categoria corespondenței secrete odată cu prelucrarea fondului Rectorat al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în anii '80 ai secolului trecut²⁵. A fost o operațiune arbitrară, impregnată de o serie de comenzi ideologice ale Partidului Comunist, dar și de o anumită continuitate și comuniune de idei între atmosfera postdecembristă și etosul totalitar²⁶.

Problema responsabilității față de evidențele arhivei fostelor instituții de învățământ superior depășește simpla gestiune a funcționarilor din Universitatea ieșeană, din institutele de profil sau din cadrul fostelor Arhive ale Statului. O anumită stare de lucruri, evident legată de relațiile cu organisme ale Partidului și ale Securității – cu care atât secretarele, cât și rectorii Universităților, precum și directorii Arhivelor erau familiarizați –, a condus la o incertitudine premeditată privind realitățile din arhivele învățământului superior. Era o atmosferă de control și cenzură a informațiilor, care a făcut ca asupra arhivei Universității din Iași să persiste, până astăzi, numeroase semne de întrebare. Lipsa dosarelor personale ale profesorilor universitari rămâne unul dintre acestea.

Arhiva a fost și este, în continuare, o chestiune ideologică. Din păcate, nu doar experiențele statelor totalitare confirmă această aserțiune. O probă în acest sens o constituie și dosarele care fac parte din inventarul prezentat în paginile de față. Acesta reprezintă una din părțile componente ale arhivei fostei Universități din Iași, constituită ca o secvență secretă între dosarele create²⁷. Particularitatea documentelor reunite sub acest inventar constă în faptul că nivelul lor de clasificare – confidențial, secret sau strict secret – a fost stabilit succesiv de către creatorul lor, Universitatea din Iași, și, ulterior, odată cu predarea arhivei Rectoratului în anul 1978, de către angajații sau conducerea fostelor Arhive ale Statului²⁸.

²⁴ Hotărârea Guvernului României nr. 1418/14.12.2022, privind declassificarea unor informații clasificate, cuprinse în documente ce aparțin Fondului Arhivistic Național.

²⁵ *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Rectoratul 1860-1944. Inventar arhivistic*, vol. I.

²⁶ În Codul Penal al dictaturii comuniste, prin art. 157, erau încriminate nu doar divulgarea informațiilor clasificate ci, inclusiv, a celor care puteau, prin conținutul lor, să pericliteze securitatea statului. Vigilența față de posibila „reacționari”, politica „dublei măsuri” și arbitrarul se impun ca reguli „nescrise” a instituțiilor care administrau informații și documente (Alina Ilinca, Liviu Marius Bejenaru, *Secretomanie și controlul informațiilor...*, p. 151-152).

²⁷ Între părțile structurale ale arhivei Universității din Iași se mai pot enumera: Rectoratul, Facultatea de Litere, Facultatea de Științe, Facultatea de Drept, acestea din urmă având inclusiv serii de dosare personale ale studenților, Facultatea de Chimie, Facultatea de Matematică, Facultatea de Științe Naturale.

²⁸ Tot în 1978, au fost preluate părți ale arhivelor Facultăților de Drept, Litere și Științe, completând prima preluare a acestora, probabil de la începutul anilor 1970. Partea a II-a a arhivei Rectoratului, din perioada 1945-1955, a fost preluată în anul 1983.

Aceștia din urmă au procedat astfel fără a ține cont de existența unor elemente care atestau nivelul inițial de clasificare. Componenta ideologică a problematicei reflectate în dosare a fost decisivă în această operațiune.

Legislația documentelor clasificate, mai ales cea anterioară anului 1971, este una destul de complicată și dificil de reperat în texte coerente, fapt care constituie un motiv suplimentar pentru revendicarea domeniului atât de către deținătorii documentelor, cât și, mai ales, de către structurile de informații actuale. Criteriile trecerii în regim secret a unor registre de intrare și ieșire²⁹, a unor dosare de bursă pentru studenți, a statelor de plată, a rechizițiilor realizate la Odesa în anii războiului sau ale primelor epurări din anul 1945 nu au legătură cu o legislație particulară, ci mai degrabă cu o tendință de scoatere din circuitul cercetării a unor documente problematice pentru regimul comunist. Această politică s-a manifestat după instituirea fondului secret în Arhivele Statului, odată cu Ordinul MAI nr. 00545/1974³⁰, vizând eliminarea accesului la informații despre legionari, epurări, ilegaliștii din perioada interbelică sau despre probele care puneau în umbră acumulările „revoluției sociale” inaugurate prin instaurarea noii Republicii.

Toate dosarele din sub-fondul de față au făcut parte, inițial, din fondul Rectoratului Universității din Iași, de unde au fost ulterior extrase și ordonate separat. La început, acestea au fost prelucrate de către creatorul lor în inventarele uzuale, întocmite pentru fiecare an în parte, care au stat la baza predării către Arhivele Statului. Primele dosare pe care se pot documenta marcate de clasificare, de obicei confidențial, apar după anii '30. Abia odată cu guvernarea Antonescu se pot identifica, suplimentar, și celelalte niveluri de clasificare, respectiv secret și strict secret. O grijă aparte pentru păstrarea și evidența acestor dosare poate fi observată începând cu anul 1940, când se instituie depozitarea lor în Casa de Fier a Universității. Ulterior, după anii '50, apar inclusiv instrucțiuni privind modul de copiere a documentelor.

Două scurte mențiuni trebuie făcute pentru a întregi contextul. Documente clasificate confidențial se regăsesc, în fondul Rectorat al Universității, și în dosarele anilor '20; cu toate acestea, ele nu au fost, probabil, extrase și organizate în arhiva secretă, fie pentru că nu erau constituite în dosare separate, fie pentru că erau considerate inofensive din punctul de vedere al ideologiei național-comuniste, fie, pur și simplu, pentru că nu au fost identificate în momentul reinventarierii, în anii '80.

Cea de-a doua mențiune este legată de faptul că unele dosare au fost constituite arbitrar de către foștii angajați ai Arhivelor, prin extragerea unor file

²⁹ În sub-fondul de față sunt registrele de intrare și de ieșire ale Rectoratului de la începutul anilor '20. Din păcate, cele ale Facultății de Drept, unde erau localizați studenții din jurul lui C. Z. Codreanu, au fost distruse în anul 1986, printr-o lucrare de selecționare întocmită la Arhivele din Iași și aprobată de către structurile centrale. Același lucru s-a produs și asupra Facultății de Științe. În anii '80, acele categorii de dosare erau fără importanță istorică sau, cel puțin, aceasta a fost justificarea oficială.

³⁰ Paula Ivan, *Crearea fondului de arhivă specială la Arhivele din Cluj. Premize și consecințe*, în „Anuarul Arhivelor Mureșene”, II/2013, p. 61-69.

din dosarele constituite de Universitate pentru anii '20 și '30³¹. Acest fapt umbrește reușita Arhivelor Statului, și anume inventarul arhivei Rectoratului Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași pentru perioada 1860-1944, publicat în anul 1985. Denumirea fondului este astăzi oarecum improprie, însă arhiviștii anilor '80 erau obișnuiți să denumească un fond după ultima titulatură a instituției, deși, pe întreaga perioadă acoperită de inventarul menționat, așezământul universitar a purtat numele domnitorului Unirii doar între anii 1942 și 1944.

Prima parte a inventarului fondului Rectorat a avut ca an final 1944, pentru a nu vulnerabiliza anumiți profesori aflați încă în activitate, în special pe cei care fuseseră acomodați cu noul regim și ocupaseră poziții academice de vârf. După preluare, arhiva aferentă anilor 1945-1955 a fost prelucrată diferit, însă tot după principii care au privilegiat mascarea unor probe pe care regimul și cultura ieșeană nu le doreau cunoscute. Contextul epocii comuniste a făcut ca epurările și mobilitatea din rândul profesorilor, hărțile deținute de Facultatea de Geografie sau preluarea cărților din bibliotecile Odesei și restituirea lor după 1945 să fie păstrate într-un regim semi-clandestin. Povestea arhivei Universității, mai ales a evidențelor succesive – atât cele de la creator, cât și cele ulterioare, realizate de Arhivele Statului – trebuie cunoscută.

Constituirea acesteia se datorează enorm rectoratului lui Titu Maiorescu, care, începând cu anul 1863 – anul primului său mandat în funcția de rector –, a organizat registratura și arhiva instituției. Practic, modul de organizare imprimat de către Maiorescu, atât pentru Rectorat, cât și pentru fiecare facultate în parte, a supraviețuit până la cel de-Al Doilea Război Mondial³². Din păcate, câteva practici arhivistice, precum unele contexte legate de transformarea unor facultăți în institute universitare – așa cum a fost cazul Medicinii, Agronomiei, a Politehnicii – au condus la distrugerea unității administrative a fondului fostei Universități din Iași. În ultimul caz, vechile facultăți, dobândind statut juridic independent, „au plecat” cu tot cu arhivă și chiar cu logistica Universității. Astfel se explică faptul că, deși înființate după 1945, sau în cazul Institutului Politehnic în 1937, noile universități ieșene dețin în portofoliu arhive care coboară până la anii inaugurali ai fostelor facultăți sau secții fondate sub cupola așezământului universitar ieșean. Dacă au păstrat integral ceea ce au preluat prin transformarea lor în institute de învățământ superior rămâne greu de estimat.

Distrugerea unității arhivei Universității din Iași a fost un proces care s-a petrecut imediat după terminarea celui de-Al Doilea Război Mondial și a fost

³¹ Nu a fost o operațiune singulară. Începând cu anii '50 ai secolului trecut, la Arhivele din Iași s-au format colecții, prin extragerea unor documente din dosare deja constituite, s-au reinventariat fonduri întregi, multe dosare, inclusiv din secolul al XIX-lea, fiind propuse distrugerii. Principii arhivistice care garantau integritatea fondului și respectul față de sistemul de evidență al creatorilor au fost suspendate. O cercetare pe acest subiect încă nu a fost realizată.

³² Documentele erau organizate lunar, pe principiul celor „ieșite” și al celor „intrate”, fiind vorba, în acest caz, de două registre de înregistrare aflate în uz. Pe documentele primite de Universitatea din Iași sunt înscrise, de regulă, trei date: cea a emitentului, cea a Universității și cea a răspunsului; pe verso se regăsește uneori și conceptul adresei de răspuns. În cazul documentelor emise, sunt menționate data și numărul de înregistrare, fără a fi indicat numărul documentului la care se răspundea.

opera instituțiilor de învățământ superior nou formate. Cea de-a doua ingerință a fost realizată de către arhiviștii fostelor Arhive ale Statului, după preluările succesive ale fondului din anii '70 și '80.

La începutul anilor '80, atunci când arhiva Universității din Iași – mă refer la partea structurală a Rectoratului – a fost atent reordonată și reinventariată de către angajații Arhivelor din Iași, aceștia au încercat să păstreze o mare parte din sistemul de organizare a dosarelor instituit de creator. D. Ivănescu, director al Arhivelor la acel moment, schița în *Introducere* planul de organizare al fondului, având în vedere Rectoratul, Facultatea de Litere, Facultatea de Drept și Facultatea de Științe³³. Sub aceste patru componente, acesta considera că poate camufla existența primelor facultăți fondatoare ale așezământului. Ignora însă, evident cu bună știință, istoria interbelică a Universității, precum și absența fostelor Facultăți de Agronomie și de Medicină, a secțiilor profesionale din cadrul Facultății de Științe și, mai ales, lipsa arhivei Facultății de Teologie, pierdută în anul 1940, în urma refugiului din Basarabia.

Nu a precizat nimic despre vechiul sistem de ordonare a dosarelor și, în mod special, despre noul sistem de organizare pe care îl preconiza pentru arhiva fostei Universități din Iași. Despre eliminarea unor dosare din perioada anilor 1870-1890 sau, mai ales, despre extragerea celor care aveau marcaje de clasificare ori a celor considerate improprii cercetării nici nu putea fi vorba³⁴. Adaug totuși faptul că unele dintre aceste dosare din urmă au fost studiate de către anumiți istorici ieșeni sau basarabeni, atât în anii '70-'80 ai secolului trecut, cât și în perioada postdecembristă. Paradoxal, impedimentul „clasificării” unor documente ale arhivei istorice nu a fost atât de operațional în anii dictaturii comuniste, cât a devenit, mai ales, după 1990.

Întregul fond de arhivă al Universității a fost supus, așadar, unui proiect de reinventariere în primii ani ai deceniului al nouălea. Atunci au fost extrase dosarele care purtau mențiuni de clasificare, dar și cele care, în opinia arhiviștilor ieșeni, nu întruneau condițiile pentru a putea fi cercetate. În acest fel, unele cote – dosare proiectate pentru a fi evidențiate în inventarul Rectoratului – au fost tacit îndepărtate. Motivele acestor eliminări erau legate de natura informațiilor conținute și nu de existența marcajelor de clasificare. Prin urmare, operațiunea de scoatere din cercetare nu s-a realizat în anii '70, odată cu apariția legislației privind documentele clasificate, ci ulterior, odată cu instituirea fondului secret și cu debutul unei veritabile psihoze a secretomaniei aplicate mărturiilor care nu conveneau liniei oficiale a Partidului Comunist. Din păcate, în cazul fondului Universității nu au existat urme scrise sau alte evidențe care să documenteze aceste permutări de dosare și documente.

³³ *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Rectoratul 1860-1944. Inventar arhivistic*, vol. I, p. 11.

³⁴ Din păcate, deși am colaborat atât cu Dumitru Ivănescu cât și cu Ion Agrigoroaiei, foști directori în mandatele cărora s-au publicat inventarele Rectoratului și ale Facultății de Litere, nici unul dintre ei nu a amintit despre aceste dosare sau despre operațiunile de distrugere sau de extragere ale unor dosare.

Toate mențiunile legate de Facultatea de Teologie din Cernăuți, aflată în subordinea Universității din Iași în anii războiului, sau de Facultatea de Teologie din Chișinău, refugiată la Râmnicu Vâlcea, trebuiau să fie sistematic eludate. În mod similar, documentele referitoare la mișcarea legionară sau la studenții săi ieșeni urmau a fi ținute departe de cercetarea publică. În același registru au fost tratate documentele care atestau preluarea, în anii 1941-1942, de la Odesa, a cărților unor biblioteci, precum și predarea acestora, în anul 1945, către URSS, a bunurilor de patrimoniu rechiziționate de ocupația românească. Acest subiect nu putea ajunge într-un inventar al Universității ieșene, nici în anii regimului comunist și, cum am văzut, nici după anii '90.

Doar istoricii oficiali ai regimului puteau consulta aceste informații. Inclusiv în prefața inventarului fondului Rectorat, publicat în anul 1985, au fost evitate orice mențiuni referitoare la Basarabia sau Bucovina. În realitate, prin aceste rețineri nu a fost eludată o problemă strict arhivistică, ci s-a rescris, mai ales, istoria Universității ieșene. Până astăzi, memoria publică asupra așezământului nu inventariază detaliile – omise în mod oficial în perioada comunistă – ale evoluției școlii superioare ieșene a perioadei interbelice.

Cotele vechi ale dosarelor se păstrează și sunt vizibile pe copertele dosarelor. Mă refer la cele alocate de către creator, care pot fi documentate în inventarele de preluare. Întrucât au fost extrase și trecute în secret inclusiv dosare din perioada 1945-1955, a fost necesar ca și această parte a fondului Rectoratului să fie reinventariată. Practic, prin aceste operațiuni, sistemul de evidență original al creatorului a fost anulat, iar – cel mai important – urmele acestor dosare au fost șterse. Existența lor a rămas totuși cunoscută și, ca în mai toate arhivele, doar unii istorici și cercetători au avut acces la ele, chiar și după anii '90. Foile de folosire ale anumitor dosare constituie o probă de netăgăduit. Operațiunea nu a fost una precipitată, întrucât, periodic, alte dosare erau extrase. Astfel, unele dintre ele, deși inițial fuseseră pregătite pentru microfilmare, au ajuns ulterior să fie eliminate din cele două inventare ale Rectoratului și integrate în arhiva secretă.

Este dificil de spus dacă au fost păstrate și predate toate documentele secrete ale anilor '50³⁵. Lipsa unor instrumente de evidență face imposibilă estimarea cantității și a parcursului acestor categorii de documente. Cert este că, la nivelul Universității din Iași, aceste informații clasificate au făcut parte din arhiva așezământului, au orientat deciziile unor rectori și au influențat carierele unor profesori. La fel de adevărat este că alte categorii de documente nu au fost chiar atât de „inofensive”, depășind relevanța arealului local, fapt care justifică o anumită reținere în privința informațiilor conținute. Toate acestea documentează însă piste de cercetare care nu doar că modifică unele dintre lucrurile cunoscute, ci mai ales susțin o istorie pe care documentele „laice” nu o surprind.

³⁵ Deși anul de final al inventarului este 1961, de fapt dosarele clasificate constituite s-au preluat doar până în anul 1954. Acest lucru se explică prin existența într-un dosar a unor documente din 1961. Așadar, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, ar trebui să putem identifica dosarele clasificate constituite după anul 1954.

În al doilea rând, acest inventar sper să demonstreze că actele clasificate ale instituțiilor, chiar dacă sunt grupate într-o arhivă specială, trebuie să devină publice la un moment și, mai ales, să devină o realitate arhivistică cunoscută. Etapele de administrare primară a acestor mărturii sunt, de regulă, perioadele în care se intervine brutal asupra lor. Fiind vorba despre documente care fac parte din Fondul Arhivistic Național, chiar și atunci când sunt clasificate, acestea trebuie să fie credibile, autentice, inteligibile și accesibile pe întreaga durată a ciclului lor de viață. Principiile și cadrul legal ale domeniului ne obligă să solicităm instituirea unui control intelectual asupra acestor cicluri de viață, care nu trebuie confundat cu ceea ce ar putea fi perceput drept intervenții neautorizate asupra conținutului informațiilor. Evidențele și eventualele distrugerii ale unor mărturii considerate neînsemnate trebuie să fie supuse rigorilor legale din punct de vedere arhivistic și nu lăsate, în mod unilateral, exclusiv în sarcina normativelor specifice legislației documentelor clasificate. În România actuală, aducerea documentelor cu valoare istorică într-un registru comun, guvernat de reguli general aplicabile, pare a fi un drum lung, presărat de multe obstacole. Cu toate acestea, acest proces trebuie să aibă loc.

“Forbidden room”. Secret documents from the archive of the University of Iași
(Abstract)

Keywords: National Archives, classified records, University of Iași, formation of a secret archive.

This article aims to provide a perspective on the existence of a secret archive: “Alexandru Ioan Cuza” University. *Secret Correspondence, 1920-1961*. The author proposes a discussion of the conditions that led to the creation of this archival inventory.

The essay also analyzes the history of legislation and regulations concerning classified records during this period, with particular attention to the role of the National Archives as an institution of memory. It questions the theory established by Archives Act no. 16/1996, according to which the National Archives is the sole Romanian authority responsible for public archives. The author argues that it is necessary to offer a new perspective on access to the historical records of institutions, especially classified records. There is a significant tension between state secrecy legislation and archival legislation. For more than thirty years, the National Archives repositories were unable to receive classified records that form part of the national archival fonds. Certain military institutions coordinate public organizations that produce classified records and insist on their destruction once they are no longer considered sensitive. The debate regarding the legal framework of public archives should take into account European models, Romania’s overlapping legislation on classified records, and the institutions that produce records belonging to the national archival fonds without clear rules or professional archival oversight.

In the case of the University of Iași, classified documents have been created since the interwar period. They were originally part of the University’s archive. After being transferred to the Iași branch of the National Archives, these documents were extracted from their original files and reorganized into a separate archival collection. This collection includes both formally classified documents and materials deemed dangerous by the communist authorities. Until this year, these documents had not been made accessible to the public.

Hanul lui Ghimuș din Iași și condica sa de călători (1841-1846)

Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI*

Introducere

Pentru călătorii ce poposeau în Iași anilor '40 ai veacului al XIX-lea, oferta de găzduire nu părea prea îmbietoare: „Pentru adăpost, afară de un hotel de St. Petersburg, în Iași există numai câteva hanuri, ale căror odăi sărăcicioase au drept întregă mobilă câteva scaune, o masă și un pat de scânduri”¹. Venind spre Iași sau plecând mai departe spre destinațiile lor finale, din ratesș în ratesș², călătorii poposeau în capitală spre împlinirea trebuinței ce-i adusese aici sau spre odihnă, socializare și divertisment în hanurile orașului³, repertoriate într-o lucrare publicată cu ceva vreme în urmă⁴. Un asemenea loc de popas, cunoscut în secolul al XIX-lea, a fost Hanul lui Ghimuș (Ghimici) Caramanlău, pe Ulița Lozonschi, aproape de colțul cu Ulița Mare, alături de grajdurile lui Mihail Sturza. Zona era parte a Mahalalei Feredeilor, numită și Mahalaua Sf. Gheorghe Lozonschi, străbătută de „ulița ce duce la Sf. Gheorghe numită a lui Lozonschi” și „ulița ce se coboară spre Feredeiu, pe la Sf. Gheorghe Lozonschi”⁵. Plasat într-o

* Dr., cercetător științific gradul III, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: mihai.amariutei@gmail.com.

¹ Dr. Ig. Weinberg, *Iași în vara anului 1840*, traducere de Gheorghe Bogdan-Duică, în CvL, LVIII, septembrie 1926, p. 644. Pentru hotelul Petersburg, vezi Gh. Sibechi, „Otelul” *Sant Petersburg din Iași*, în CI, XI, 1980, p. 397-402.

² Mihai Ispir, *Ratoșele din Moldova*, în RMM, seria Monumente istorice și de artă, nr. 1, 1976, p. 21-32; Angela Paveliuc-Olariu, *Ratoșele din Moldova. File de monografie*, Botoșani, Editura Quadrat, 2025.

³ Dan Dumitru Iacob, *Elitele din Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sociabilitate și divertisment*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015 (mai ales capitolul *Jocuri de societate*, p. 271-343); Iuliana Brătescu, *Spații ale ospitalității publice ieșene: geografie urbană alimentară și implicații socio-culturale (1750-1850)*, în „Historia Urbana”, XXVIII, 2020, p. 69-85.

⁴ Constantin Botez, Adrian Pricop, *Tradiții ale ospitalității românești. Prin hanurile Iașilor*, București, Editura Sport-Turism, 1989.

⁵ Pentru topografia zonei, vezi Marius Chelcu, *Fragmente din istoria orașului Iași: locuri și oameni de lângă biserica Sf. Gheorghe Lozonschi*, în IN, s. III, I, 2019, p. 51-65; Mircea Ciubotaru, „Misterele” *onomastice ale Iașilor*, vol. I, București/Heidelberg, Editura Dark Publishing & Herlo Verlag UG, 2021, p. 163-166, 173-175.

zonă cu intensă activitate comercială a orașului⁶, Hanul lui Ghimuș este amintit fugăr în fragmente de literatură memorialistică din epocă. Spre deosebire însă de alte stabilimente ieșene similare, a ajuns până la noi condica în care au fost înregistrați călătorii ce au poposit în han, document istoric rarissim, sursă istorică pentru aspectele privitoare la viața cotidiană și circulația persoanelor în Iașul secolului al XIX-lea. În condică erau notate, printre altele, numele oaspeților, profesia acestora, locul de proveniență și durata șederii, fiind astfel un izvor istoric pentru înțelegerea dinamicii sociale a capitalei Moldovei spre mijlocul secolului al XIX-lea. Articolul de față își propune să ofere cititorului interesat câteva date despre Hanul lui Ghimuș, purtătorii numelui Caramanlău și textul integral al condicii, în forma în care s-a păstrat.

Hanul lui Ghimuș – câteva date istorice

Nu pot preciza, în acest stadiu al cercetării, când anume a fost construit Hanul lui Ghimuș. Deși a fost pus în legătură cu un han armenesc⁷, atestat în 30 mai 1816, cred că ipoteza nu se susține. În acel an, Hariton Ovanes se judeca pentru un han, proprietatea sa de pe Podul Vechi⁸, departe de Ulița Lozonschi. De altminteri, în planul orașului Iași din 1819, întocmit de Giuseppe de Bajardi, nu figurează locul de pe Ulița Lozonschi ocupat de vreo clădire (în vreme ce grupul celor două clădiri de la frontul uliței ale hanului este reprezentat în planurile lui Iosif Raschek din 1844⁹ – **Fig. 1**, respectiv cel al lui Fred. Peytavin din 1857¹⁰ – **Fig. 2**).

În 1833, cu prilejul întocmirii unei situații a proprietăților ieșene pentru strângerea sumelor necesare pavării ulițelor, este amintit și locul stăpânit de „Ghimiș Crâmlău”, „din Ulița Mare pe lângă vistierul Mihalache Sturza, până în poarta paharnicului Enuță (*astăzi Strada Lozonschi*)”, la nr. 1¹¹. Era un loc cu deschidere mare la uliță, de 40 de stânjeni și 6 palme, pentru care proprietarul

⁶ Evocând figura lui Buță, arhivar ministerial din Iașul anilor 1857-1858, V. A. Urechia amintește de perechea acestuia de mâneci de „pelea dracului”, o materie de bumbac colorată, lucioasă, cea mai ieftină ce se putea găsi în prăvăliile de la poarta bisericei catolice din Iași până la hanul lui Ghimuș” (*Cum era odineoară. Legende*, București, Institutul de Arte Grafice și Editura „Minerva”, 1901, p. 297).

⁷ „Hanul armenesc, numit mai târziu și *Hanul lui Ghimuș (Ghimici) Caramalău*, era situat pe strada Lozonschi, azi Cloșca, la nr. 31” (Constantin Botez, Adrian Pricop, *op. cit.*, p. 38); vezi și Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, vol. I, p. 164.

⁸ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, București, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1902, p. 524. Armenii aveau propriile hanuri în mahalaua lor, vecină cu cea a mănăstirii Golia, transformate din vechile carvasarale (dispărute înainte de 1755), precum Hanul lui Misir de pe Podul Vechi (în perimetrul actualei Hale Centrale, colțul de nord-vest); vezi Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, vol. I, p. 86, 96.

⁹ *Planul topografic al orașului Iași 1844*, ridicat de inginerul Iosif Rasac (AN-Iași, Planuri și Hărți, nr. 1707 – copie cca 1930).

¹⁰ Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, vol. I, p. 165, Foto 29.

¹¹ N. A. Bogdan, *Cu prilejul pavării câtorva uliți din Iași, în 1833*, în IN, anul I, fasc. 1, 1921, p. 59.

plătea 733 de lei și 60 de bani. Hanul nu este menționat *expressis verbis* în această sursă statistică, dar e posibil să fi fost deja ridicat și funcțional.

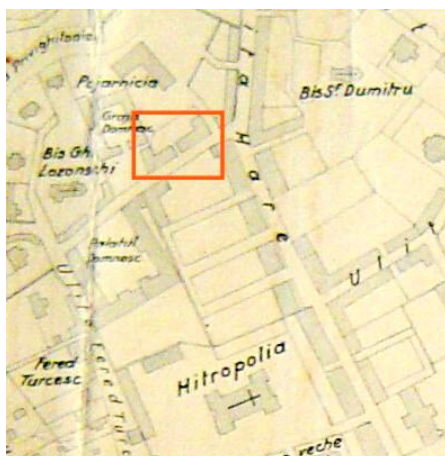

Fig. 1. Hanul lui Ghimuș
(planul I. Raschek din 1844)

Fig. 2. Hanul lui Ghimuș
(planul Fred. Peytavin din 1857).
1. Palatul; 2. Grajdurile lui Mihail Sturza;
3. Hanul lui Ghimuș.

Cert este că Hanul lui Ghimuș primea oaspeți în decembrie 1841, trecuți în condica stabilimentului, așa după cum era porunca autorităților vremii. Fiind păstrat parțial, registrul nu înregistrează, în 1845, pe V. A. Urechia, pe atunci un copil de 11 ani, ce poposea la hanul lui Ghimuș însoțit de mama sa, după o scurtă oprire la Târgu Frumos: „A doua zi numai ajunserăm la Iași. Trecuserăm la hanul lui Ghimiciu, în strada Lozonschi, stradă importantă, căci se termina în palatul domnesc al lui Mihai Sturza Vodă”; după câteva zile însă, a fost dus la hanul turcesc, unde învățătorul său, Costache Nanu, avea două camere mobilate¹². Întors la Iași în 1848, „tot la han la Ghimuș traserăm”¹³, pentru ca un an mai târziu să asiste la momentul plecării lui Mihail Sturza de pe tron:

Într-o zi, mă găseam în strada Lozonschi, pe unde descindeam, sub fereleul turcesc, la casa lui Troian, unde locuia mama mea. În apropiere de obahta (corpul de gardă) curței domnești, vreo 10-15 femei mahalagioaice plâneau ca după mort, iar piața de vis-à-vis de hanul lui Ghimuș, din dreptul porților curței grajdurilor domnești, era înțesată de trăsurile boierești și birje pline cu tinerime. La scara palatului domnesc așteptau mai multe trăsurile cu poștalion¹⁴.

¹² V. A. Urechia, *Din tainele vieții. Amintiri contemporane (1840-1882)*, ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic, note și glosar de Leonidas Rados, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 13.

¹³ *Ibidem*, p. 16.

¹⁴ *Ibidem*, p. 28. Ajuns la Paris prin 1856, V. A. Urechia compara condițiile de „cazare” cu cele din hanul lui Ghimuș: „Nu târziu mă mutai din hotelul lui Père Lorient, fiind camera mai

În acea vreme, Hanul lui Ghimuș a fost recenzat în lista „de toate casile aflate în cvartalul al 2-le”, întocmită la 28 iulie 1848 cu scopul de a inventaria locuințele destinate încartuirii trupelor ruse. Între proprietățile (case și dughene) serdarului Dimitrie Stamatiu, pe de o parte, și dughena bisericii Lozonschi, pe de alta, se afla „hanu dumisale Ghemuș” (sudit austriac), cu 16 încăperi, culme și grajd mare¹⁵.

La ordinul Departamentului Lucrărilor Publice, în 1853 s-a redactat o listă a caselor și dughenelor din Iași. Între cele 85 de imobile de clasa I (după criteriile autorităților), se afla și „hanul lui Chimici Caramanlău, cu toate încăperile”, pe Ulița Lozonschi, datorând urbei 1.200 de lei, tot pentru îmbunătățirea ulițelor¹⁶.

Hanul avea, din câte se pare, un personal diversificat, printre care și un „contabilist”, care primea un atestat pentru munca sa, în 1856, de la proprietarul din acea vreme, Ariton Cărmloviț:

Atestat. Dum(nea)lui Manoil Ghițăscu sârvind în otelul meu, numit „Ghimuș”, timp di doi ani di zâli, cu îndatorire di contabilist, adică gramatic, în cari timp purtându-să bine, niabătându-să nici la un fel di nicuviință, încât s-au purtat cel mai strict și aprig în funcția sa, pintru cari spre a-i fi opștești cunoscuti purtările i s-au dat acest di față atestat, legalizat cu pecetea și iscălitura me. 1856 mart(ie) 15 zâle, Iașâi. Ariton I. Cărmloviț <m.p.>¹⁷.

Hanul era încă funcțional în 1861, când documentele vremii fac referiri la actele vechi ale localului¹⁸, pentru ca mai târziu să se instaleze aici tipografia lui

scumpă decât o puteam plăti cu sărăcăcioasa mea pungă. Mă instalai în Rue de la Harpe, 74, stradă astăzi dispărută în boulevard St. Michel. [...] Nu mai vorbesc de mobilier, care nu întrecă cu mult mobilierul ce în copilărie abia văzusem la hanul lui Ghimuș din Iași!” (*ibidem*, p. 61).

¹⁵ AN-Iași, Ministerul de Interne al Moldovei, dosar 5/1848, f. 168 v.-169 r.

¹⁶ *Catagrafia Iașilor în 1853*, în IN, fasc. 9, part. a II-a, 1933, p. 300; *Lista caselor și a dughenelor capitaliei supuse la vremelnica dare a somelor pentru îmbunătățirea ulițelor capitaliei, legiuite de Divanul Obștesc i încuviințate de Preaînălțatul Domn*, ediție îngrijită de Georgeta Crăciun și Adrian Pricop, Iași, Editura Noél, 2000, p. 14. Potrivit listei, hanul lui Ghimuș se afla în aceeași categorie cu hanul turcesc al mănăstirii Trei Ierarhi, hanul lui Vanghelie de lângă fereleul turcesc, „otelul” lui Ilie Armeanu din Ulița Baston, „otelul” San. Petersburg al lui C. Neculce, „otelul” Părlitei din Ulița Mare, hanul lui Misir și „otelul” Petre Bacalu din Ulița Mare.

¹⁷ AN-Iași, Documente, 1029/21. „Otel/hotel” era un cuvânt nou, care tocmai intra în vorbirea curentă în această perioadă. După ce, în 28 martie 1848, participase la „marea întrunire din sala spațioasă a otelului de Petersburg”, în urma reacției autorităților („Peste noapte se călcase toate hotelurile și cele mai multe case”), Gh. Sion a plecat spre Brașov, ajungând într-un popas la Panciu: „Am tras la o cârciumă, care avea o odaie comună pentru trecători, cu toate că în ironie se numea *hotelul veseliei*”; intrând în Brașovul anului 1848, Sion povestește: „Intrând în oraș, întrebai pe cel întâiu individ ce întâlnești despre vreun otel. Individul nostru, cu toate că se întâmplase a fi român, nu înțelese vorba de otel. Îi spuserăm *han*; nu înțelese nici atâta. În fine, îi spuserăm *ospătărie*; atunci ne înțelese, dar ne spuse că acesta se numesc *jăgădău*” (Gh. Sion, *Suvenire contimporane*, cu o prefață, indice de localități, persoane, cuvinte și forme de Petre V. Haneș, București, Editura „Minerva”, 1915, p. 134, 146, 184, 219).

¹⁸ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, Direcția Patrimoniului Cultural Național, 1974, p. 505, nota 53.

Th. Balassan şi redacţia „Curierului de Iaşi”¹⁹. La cumpăna secolelor XIX şi XX, pe locul Galerii comerciale „Ştefan cel Mare şi Sfânt” (fostul Bloc al Cooperăţiei Meşteşugăreşti), de pe Bulevardul Ştefan cel Mare, se mai afla un grup de prăvălii cunoscute ca „dughenele Ghimici”, zece la număr, „fără etaj, clădiri şi atenanse dispuse pe trei rânduri, având doar câţiva metri la stradă, dar mergând în adâncime 70-80 de metri, până la limita cu Seminarul «Veniamin Costachi» şi Hotelul «Victoria»”²⁰, aşadar peste drum de vechiul han.

Purtătorii numelui Caramanlău în Țările Române

Nu ştim foarte multe lucruri despre neamul Caramanlău, cu nume ce ne trimitte cu gândul la origini sud-dunărene, înspre Asia Mică. Paharnicul Costandin Sion ne încredinţează că au fost negustori şi hangii, ajunşi la un moment dat, pe la începutul secolului al XIX-lea, în Moldova, mai întâi la Roman²¹. Poate că drumul lor spre Moldova a trecut prin Țara Românească, unde au îndeplinit rosturi mai înalte, încă din secolul al XVII-lea. Un Dumitraşco Caramalău postelnic trăieşte în vremea lui Radu Leon (1664-1669)²², un omonim al său (Dumitraşco Caramanlău) „s-au prestăvit” în domnia lui Constantin Brâncoveanu (1709)²³, după ce fusese mare postelnic (1699)²⁴ şi capuchehaia munteană la Poartă²⁵. Probabil că familia era originară din Caramania, iar cunoaşterea limbii turco-osmane i-a ajutat să ocupe ranguri şi funcţii legate de raporturile cu otomanii²⁶. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, purtători ai numelui Caramanlău au ocupat dregătorii în Valahia²⁷, mai mici sau mai mari.

¹⁹ Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, vol. I, p. 164.

²⁰ Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *Strada Ştefan cel Mare Iaşi. Memoria monumentelor*, Iaşi, Editura Palatul Culturii, 2016, p. 76.

²¹ „Caramanlău, venit de vro 40 ani, neguţitori bacali şi hangii în Roman. Din aciaa, unul, Neculai, mutându-se la târgul Vasluiului, de unde este fimeia, s-au desfăcut de băcălie şi au uneltit negoţuri mici dinpicioare. La domnul Mihai Sturza s-au făcut sardar, ficiorul său au întrat în miliţie iuncăr, ca fiu de nobil, şi s-au făcut şi el ofiţer” (Paharnicul Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri şi note contimporane. Boierii moldoveni*, text ales şi stabilit, glosar şi indice de Rodica Rotaru, prefată de Mircea Angheliescu, postfaţă, note şi comentarii de Ştefan S. Gorovei, Bucureşti, Editura Minerva, 1973, p. 134). Un Nicolae Caramanlău este numit serdar, în 1844, „pentru slujbe” (*Marea arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, editor Mihai Răzvan Ungureanu, ediţia a II-a, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 45).

²² Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Româneşti*, introducere şi ediţie critică de Constantin Grecescu, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1963, p. 137.

²³ N. Iorga, *Inscriptii din bisericile României*, fascicula I, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice şi Editură „Minerva”, 1905, p. 122.

²⁴ Ion Matei, *Reprezentanţii diplomatici (capuchehăi) ai Țării Româneşti la Poarta Otomană*, ediţie îngrijită de Nagy Pienaru şi Tudor Teoteoi, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008, p. 173.

²⁵ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice şi Editură „Minerva”, 1901, p. 373; Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Țara Românească şi Moldova. Sec. XIV-XVII*, Bucureşti, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 146; Ion Matei, *op. cit.*, p. 173, 195, 258-262.

²⁶ Ion Matei, *op. cit.*, p. 259-264.

²⁷ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 296; Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Țării Româneşti din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice şi cursus honorum*, Bucureşti, Direcţia

Primele informații cunoscute despre prezența unor purtători ai numelui Caramanlău/Caramalău în Moldova sunt din debutul secolului al XVIII-lea: în 24 iulie 1708, Mihai Racoviță întărește stăpânirea lui Iordache Caramalău mare clucer, ginerele lui Matei Filipescu fost mare stolnic din Țara Românească (acesta, la rândul său, ginerele lui Chiriac Sturza fost mare stolnic), asupra unor părți de moșie din satul Mircești (ținutul Tecuci), obținute în urma unei danii domnești din vremea lui Duca vodă²⁸. În 12 iunie 1733, marele vornic Sandul Sturza dăruiește mănăstirii Bărboi din Iași satul Buruienesti (ținutul Roman), cumpărat cu protimis de la Costandin „căpitan de la București, feciorul lui Iordachi Căramanlău biv vel portar, fiind iarăși a neamului nostru de pe Safta, fiica răposatului moșului nostru Chiriac Sturza biv vel spătar” (danie întărită de domnie în 2 septembrie, același an)²⁹.

În deceniile următoare, găsim purtători ai numelui Caramanlău în Roman (așa cum știe, paharnicul Costandin Sion) și în Iași, și unii, și alții fiind negustori, proprietari de dughene, mai târziu „tractirgii” (hangii) în cele două orașe.

În Roman, Andronache Caramalău cumpără două dughene pe Ulița Mare, la 28 ianuarie 1768³⁰, o fiică a sa, Tudora, căsătorită cu fiul unui blănar, vânzând o casă la 20 mai 1801³¹. În mai 1806, Ivanciul Ilievici „zis Caramalău” din Roman înaintează o jalbă către domnie³², iar în 5 aprilie 1819, Gavril Caramanlău arendează scaunul de căsăpie din Roman al Episcopiei³³. În târgul Roman, catagrafia fiscală din 1820 înregistra pe Neculau Caramanlău, negustor creștin hrisovolit de starea I, și pe Dumitrachi, ginerele lui Caramanlău, scutit de bir al spitalului mănăstirii Precista³⁴. Câțiva ani mai târziu, la 25 iunie 1826, Isprăvnicia ținutului Roman porunea căpitanului de târg din reședința ținutală să „strige” la mezat vânzarea unor dughene din târg, aflate alături de cele ale căpitanului Ioan Caramalău³⁵. La Roman, locuiau în 1831 câțiva membri ai

Generală a Arhivelor Statului, 1972, p. 306, 307, 314, 444, 445, 456, 466, 467, 469, 660; Ion Matei, *Reprezentanții diplomatici*, p. 262.

²⁸ *Catalogul documentelor moldovenesti din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. V (1701-1720), întocmit de Veronica Vasilescu, Doina Duca-Tinculescu, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din RSR, 1974, p. 208, nr. 782.

²⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IV, *Acte interne (1726-1740)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura „Dosoftei”, 2001, p. 124, nr. 175; p. 128, nr. 182.

³⁰ BAR, Documente istorice, CLXIII/142. În 9 iulie 1796, Costandin olar vinde Episcopiei dughene în Roman, pe Ulița Mare, alături cu „dughenile Episcopiei cele de la Andronachi Caramanlău” (N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, p. 475).

³¹ BAR, Documente istorice, CXLI/259.

³² AAR. Partea administrativă și debaterile, seria II, tomul XXII, 1899-1900, p. 365.

³³ N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, p. 557.

³⁴ *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845)*, I. *Ținutul Romanului*, Partea 1 (1820), volum editat de Lucian-Valeriu Lefter și Silviu Văcaru, introducere de Mircea Ciubotaru, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus, 2013, p. 213, 225.

³⁵ BAR, Documente istorice, CXLII/208. Purtători ai numelui Caramanlău se regăsesc în această vreme în ținuturile Bacău (în 1821, în satul Berești-Strâmba, „boierul grec Caramalău” se înrudise cu o familie locală; Constantin V. Dimitriu, *Bacăul istoric. Monografia istorică a 12 sate de răzeși de pe Valea Tazlăului Mare jud. Bacău*, București, Tipografia Cultura, 1936, p. 46) și

familiei Caramanlău: doi dintre ei sunt „trahtirgii” (Tudor și Ienachi, fiii lui Gavril Caramanlău), unul este casap (Ion, fiul lui Ioniță Caramanlău), iar o cărciumă a lui Scarlat Burchi este „chivernisită” de Toader, fiul lui Gavril Caramanlău³⁶.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, purtători ai numelui Caramanlău trăiesc și își chivernisesc afacerile și în capitala țării. Enachi Caramanlău, telat neștiutor de carte, lua cu bezmen, la 1 august 1762, un loc de pe Ulița Mare, de la Biserica Catolică³⁷, iar pe la 1780, Anton Caramanlău, bolnav de ochi, primește bani „din poroncă” din veniturile mănăstirii Sf. Spiridon³⁸. Un Ioan Caramanlău Babalău ajunge în Iași după mijlocul veacului al XVIII-lea, unde se căsătorește, a doua oară, cu Ileana, fiica protopopului Grigorie. La 28 aprilie 1792, fiul său Pavli vindea o dugheană de pe Ulița Mare, zapisul tranzacției aducând precizări asupra originilor familiei: „[...] și eu cu cielanți frați ai miei Murat și Apostul, oblicind noi din Țarigrad că au răposat tatăl nostru, am venit eu aice, vechil desăvârșit fiind și din parte fraților mei pentru rămășișurile părintelui nostru”³⁹.

Mai toți acești purtători ai numelui Caramanlău sunt pravoslavnici⁴⁰, unii dintre ei sudiți austrieci⁴¹, precum Ghimuș (Ghimici)⁴² Caramanlău în 1848,

Roman (în 1832, în satul Iucșești, locuia un Vasăli fiul lui Gavril Caramanlău, plătitor de bir ca mazil; *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845)*, I. *Ținutul Romanului*, Partea a 2-a (1832), volum editat de Mircea Ciubotaru și Silviu Văcaru, introducere de Mircea Ciubotaru, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus, 2013, p. 316).

³⁶ *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845)*, I. *Ținutul Romanului*, Partea a 2-a. Supliment, *Târgul Romanului (1831)*, volum editat de Mircea Ciubotaru și Silviu Văcaru, introducere de Mircea Ciubotaru, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus, 2013, p. 72, 73, 98. Toți acești Caramanlăi sunt înregistrați în catagrafie ca moldoveni: „Ca urmare, cuvântul trebuie interpretat (și ortografiat) ca nume propriu, de origine greacă sau turcă, și nu ca termenul lexical *caramanlău*, etnonim desemnând pe locuitorii unei regiuni din Asia Mică. Etnonimul era foarte probabil desemantizat sau cu sens puțin cunoscut în epocă” (*ibidem*, p. xi); vezi și N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei RPR, 1963, p. 230, sub voce **Caraman** (cu varianta **Caramanlău**). Recensământul rusesc din 1772-1774 înregistra în Iași, pe Ulița Mare, un Sava cafegiu, identificat cu etnonimul *caramanliu* (*Moldova în epoca feudalizmului*, vol. VII/2, *Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774*, editor P. G. Dmitriev, Chișinău, Editura „Știința”, 1975, p. 357).

³⁷ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, *Acte interne (1756-1770)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura „Dosoftei”, 2004, p. 415, nr. 459.

³⁸ *Ibidem*, vol. VII, *Acte interne (1771-1780)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura „Dosoftei”, 2005, p. 590, nr. 448.

³⁹ *Ibidem*, vol. IX, *Acte interne (1791-1795)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura „Dosoftei”, 2007, p. 55-56, nr. 55.

⁴⁰ Printre ei sunt și armeni, precum Carabet Căramlău, membru al Eforiei Armene din Iași în 1853 (H. Dj. Siruni, *Câteva cărți armenesti tipărite de Gheorghe Asachi*, în RI, XXVI, 1940, nr. 7-9, p. 226).

⁴¹ În 1824, este înregistrat supusul austriac Iordachi Caramanlău, născut la Trieste, de lege pravoslavnică, negustor din Bacău, statornicit în Moldova de 25 de ani, căsătorit cu o moldoveancă; vezi *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845)*, I. *Ținutul Romanului*, Partea a 2-a. Supliment, *Târgul Romanului (1831)*, p. xi. La începutul anilor '30 ai veacului al XIX-lea, în ținutul Focșani trăiește Garabet Caramleu, negustor, sudit austriac, etnic armean; vezi Silviu Văcaru, *Supușii austrieci în Principatul Moldovei (1833-1835). Contribuții*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 55.

după cum am arătat mai sus. Am prezentat răspândirea numelui Caramlău la nordul Dunării începând cu secolul al XVIII-lea, fără însă a putea face, la momentul actual al cercetării, conexiuni genealogice între purtătorii acestuia. Nu pot spune, așadar, de unde a venit Ghimuș, proprietarul hanului ieșean ce i-a purtat numele, sau care au fost înrudirile sale.

Condica Hanului lui Ghimuș

Pe la începutul verii anului 1841, autoritățile centrale (Departamentul Dinlăuntru) și cele ale capitalei (Agia) Moldovei au gândit și au pus în aplicare măsuri menite să reglementeze modul în care călătorii găzduiți de hanurile orașului trebuiau să fie înregistrați în condici speciale. Buna rânduială sub acest aspect se impunea în urma constatării că nu se respectă „regula statornicită de mult ca toți găzduitorii de oaspeți hangii să dea de știre poliției de târgu pentru oricare musafer i-ar vini, ca aceea să poată face cuvenita cercetare după poroncile ce are”⁴³. Drept urmare, autoritățile ținutale propuneau celor centrale „că altu mai nimeritu chipu pentru păzirea aceștii dispoziții nu ar fi decâtu să se legiuiască o străfuire [= amendare] pentru oricare hangiu ce nu s-ar păzi datorii” (25, 50 și 100 de lei), urmând ca în final să-i fie închis stabilimentul⁴⁴. După exemplul valah⁴⁵ („potrivit cu pilda urmării statornicită la Valahia”, pentru pasagerii „ci întră și ies din orașul Ieșii după pilda di la București”), reglementările în sistemul „otelier” continuă în intervalul 1844-1851, pentru a se ține „bună regulă și armonie”, „potrivită îndatoririlor polițienesci, după pilda altor staturi” („la toati imperiile i Constandinopoli și Valahie”)⁴⁶. În septembrie 1844, Agia a redactat

⁴² N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 282, sub voce **Ghem** (cu derivatul **Ghimicea** < ghimiciu „om scund” < ghem). În 1833, pe Podul Vechi din Iași, locuia un Ghimăș Caracaș (N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 53).

⁴³ AN-Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 843/1841, f. 1 r. (adresa Isprăvniceii ținutului Tutova către Departamentul Dinlăuntru, 8 iunie 1841).

⁴⁴ *Ibidem*, f. 1 r.-v.

⁴⁵ Măsuri privitoare la hanurile muntene și îndatoririle hangiiilor au fost luate de autoritățile Țării Românești în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Într-o variantă de proiect a viitorului cod de legi (*Legiuirea Caragea*), hangii trebuiau să fie cu mare grijă pentru oaspeții lor și bunurile acestora: „Deoarece trăiesc din această meserie, se cuvine să fie foarte credincioși și cinstiți în exercitarea ei, spre folosul atât al lor propriu, cât și al societății” (Constantin C. Giurescu, *Legiuirea lui Caragea. Un anteproiect necunoscut*, în BCIR, vol. 3, 1924, p. 70-71). Din perspectiva acestui articol, controlul autorităților a crescut prin reglementare, hangii fiind obligați să comunice Agiei muntene numele oaspeților găzduiți (George Potra, *Istoricul hanurilor bucureștene*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 32), prevederile regăsindu-se în actele similare din Moldova.

⁴⁶ AN-Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 1293/1844-1851, f. 1 r., 4 r. Măsuri similare erau impuse de autorități și în Apusul european, precum în Anglia, unde la 1829 se publicau toate legile în această privință, cu definiții juridice precise ale tuturor formelor instituționale pentru găzduire, în funcție de serviciile oferite (găzduire, masă etc.), licențiere, penalități etc. (J. W. Willcock, *The Laws Relating to Inns, Hotels, Alehouses, and Places of Public Entertainment to which is Added an Abstract of the Statute for the Regulation of Post Horses*, London, Saunders and Benning – Law Booksellers, 1829). Pentru hanurile din Imperiul Otoman, inclusiv

un raport către Departamentul Dinlăuntru, în care a sintetizat „neorânduilele” apărute atât la barierele orașului Iași, cât și în comportamentului călătorilor („care pe sumeție, unii ca boieri și alții ca supuși streinilor imperii, tăinuindu-și numile și nevând alții a-și arăta” documentele de călătorie, „cu putere întră și iasă din oraș, urmare ce de-a purure să nasc feliuri de neorânduile și confugii în lucrările ce Adgie iaste însărcinată”)⁴⁷. În continuare, a fost propus un regulament în trei puncte pentru rezolvarea tuturor acestor probleme din perspectiva supravegherii călătorilor în trecere prin Iași:

1-iu. Ca toți pasajorii streini ce vor vroi a intra în oraș să fie datori a-ș(i) arăta dreptul său nume, lăsindu-ș(i) pasul [= pașaportul] sau vidul [= biletul] ce au la bariere, a-ș(i) arăta locul unde au a găzdui și vremea petrecirii lor în oraș, de la care luând rospică [= adeverință] odată cu găzduitorul său, a doa zi înfătoșindu-să la Adgie să-ș(i) cei alt bilet formalnic prin știrea protecției sale pentru vremea petrecirii în oraș, cuprinzătoriu și pentru ce anume interes esti venit, iar acei fără de pas sau vid, neguțitoriu sau de altă stare, afară de boierii localnici și afară de jidovei pe carei să-i triimită de-a dreptul Adgiei în cercetarea comisiei rânduite, arătându-să numai dreptul lor nume și gazda unde are a petreci, și de unde vin, niște asămenea la întoarcirea lor, afară de boieri, precum s-au zis, după ce a doa zi să vor arăta la Adgie cu biletul barierului să fie datori a da de știre Adgiei de a lor călătorie și iarăși unde mergu, la urma lor sau în altă parte de loc.

2-le. Toți pasajorii, afară de boieri, să fie datori a-și purta cu sine pas sau vid, fie streini, fie localnici, cu care avizăluit de Adgie la ieșirea din oraș să să sloboadă, iar altmintrelea barierul să-l poată opri nesfiit prin închiderea rohatcei [= barieră], înapoiindu-l pentru neîndeplinirea ce ar urma.

3-le. Barierei să fie datori, oprind pasul sau vidul pasajorului, să-i dei un simplu bilet, după pilda eczemplariului aice alăturat care întocmai să-l triacă în cniga

mecanismele de supraveghere a spațiilor de găzduire, vezi Ahmet Yaşar, *The Han in Eighteenth- and Early Nineteenth-Century Istanbul: A Spatial, Topographic and Social Analysis*, PhD Thesis, Istanbul, Boğaziçi University, 2016 (în special capitolul 5, *Controlling Space: State Supervision Over Hans*, p. 176-204; considerând că „mulțimea hanurilor duce la o mulțime de rele”, întrucât în asemenea stabilimente se adună persoane „neidentificate” (potențiali rebeli), autoritățile au luat măsuri pentru „organizarea spațiului în vederea creării unei ordini sociale și morale dorite în oraș”, inclusiv prin registre speciale: „In all these registers, *hans* occupied an important place because they offered accommodation opportunities to unidentifiable persons (*mechûlû 'l-ahvâl*). And the most significant function of the political power's surveillance over the *hans* was to determine who was staying in *hans* and to demand proof of surety from those who were staying without surety. Within this framework, similar work was carried out in different periods through population surveys, various details regarding *han* residents were entered into registers alongside the identities of their surety”). În spațiul românesc, hangii sunt adesea percepuți ca personaje cu moralitate îndoielnică, din cauza adăpostirii unor indivizi obscuri „și cu identitate ascunsă” (Constanța Vintilă, *Evgheniți, ciocoi, mojici. Despre obrazye primei modernități românești, 1750-1860*, București, Editura Humanitas, 2013, p. 206, 309).

⁴⁷ AN-Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 1293/1844-1851, f. 4 r.-5 r. În raport a fost atașat și modelul de act ce trebuia completat la bariera orașului: „Zastava ... cutare ... no. ... D(umnealui) ... cutare ... ce vine de la ... cutare sat sau târg și care are a îngăzdălui în ... cutare loc ... lăsindu-și pasul sau biletul ce are supt no. ... atâta ... pentru a să triimiti la Adgie după rânduială, i s-au dat această adeverință spre știință” (*ibidem*, f. 6 r.).

[= registru] ce i să va da, și cu îndatorire ca în 24 ciasuri el să raportuiască Adgiei cu predstavisirea [= raportarea] și a pasajorilor, i a vidurilor ce să vor aduna, acestea toate afară de feltegări (?), cărora numai numile are a-l treci la intrare și ieșire, nădăjduindu-să ca cu măsurile acestea și altele ce s-ar mai socoti a să spori să să poată statornici și aice în acest pont o mai de-a purure măsură ca și în Valahia, unde urmiază a ave barierii pe lângă ei și câte trii militari care, deși pentru întâiaș dată potu o samă a să arăta cu dezgrație, dar fiind în mijloc ștraful, să credi că lesni s-ar face obiceiul statornic, care ar feri pe ocârmuire și orașani de toate rălile întâmplări.

La aceste toate măsuri însă trebuiește ca și șanțul încungiuătoriu orașului sau să fie de obștie adânc, ca să nu poată răii tainic a intra și a ieși din oraș, sau prin înnadinsă bicheturi cu păzitori; iar acum deodată macar șanțul să fie bine făcut și pe viitorime să să așeză bicheturi păzitoare⁴⁸.

În acest context, Ghimuș Caramanlău s-a supus noilor reglementări și a solicitat Agiei condica în care urma să înregistreze călătorii ce treceau pragul hanului său. Registrul a ajuns până la noi, dar nu complet. Din cele 40 de file șnuruite și „numerarisite” predate hangiului de Agie sub semnătura vornicului Mavrocordat, mai putem cerceta datele înscrise pe nouă file (vezi **Anexa**). Pe prima dintre acestea este scrisă „enstrucția”, datată 1 ianuarie 1842, privind „datoriile ci hangiul esti îngrădit a păzi fără abatire”, în care se precizează: „[...] hangiul esti datori a treci în condică în diialectul național, păzind mari curățanie ca să nu fii fuștelită condica cât di puțin macar”. Urmează apoi opt file, completate recto-verso cu datele călătorului, potrivit rubricilor: numele și familia, vremea când au sosit, din care târg/sat și ținut, cu ce anume trebuință, pașaportul⁴⁹ sau biletul⁵⁰ și sub ce număr, de este a sa trăsura sau năimită (ori cu poșta), data când a plecat din han și unde anume merge mai departe.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 7 r. Acest set de măsuri se „îmbogățește” în timp cu alte reglementări. În 1851 se pune ordine în chestiunile referitoare la modul de închiriere al camerelor, asigurarea liniștii publice, cheazășia antreprenorilor pentru slugile lor, înregistrarea musafirilor, despăgubirea acestora în caz de pierderea bunurilor din vina găzduitorilor, conduita acestora din urmă („Dumnealui antreprenorul este dator, precum și slugile sale fără osăbire, a să purta cu maniere nobile și dilicate cătră toți musafirii, ca prin aceasta, înlăturând orice neplăceri sau necuviinți, totodată să atragă mulțămirea pasagerilor”), interzicerea petrecerilor, a jocurilor de cărți, „de hazard și alte întreprindiri de lotării”, raportarea la poliție a datelor oaspeților (*Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, tomul I, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1855, p. 352-355, nr. 221-223: *Despre îndatoririle ȋiitorilor de oteluri și hanuri*). În această vreme nu se mai poate călători fără pașaport sau bilet de drum (răvaș), obținute în schimbul unor taxe (*ibidem*, p. 147-148, nr. 92, 93). „Multe dintre aceste noi documente sunt introduse și din nevoia de bani, tot mai mare, a statului modern. Răvașele de drum sau pașapoartele nu sunt doar instrumente de control al mobilității populației, ci și un prilej de a percepe taxe”, de aceea se hotărăște ca toți călătorii „să fie datori a-și lua răvașe de drum de la isprăvnicii” (Constanța Vintilă, *op. cit.*, p. 218-219).

⁴⁹ Pentru a da un exemplu de asemenea document: la 3 septembrie 1827, Ioan Sandu Sturza a încuviințat eliberarea unui pașaport lui Tudorache Aslan mare spătar pentru a pleca, împreună cu rudele sale și 19 slugi, în Basarabia, în patru trăsuri cu 26 de cai (BAR, Documente istorice, CXVI/30).

⁵⁰ La 13 noiembrie 1816, Stărostia ținutului Putna a dat un bilet de drum lui Gheorghe logofăt și familiei sale, care „vin de la București și merg la Ieși cu căruță harabagească, carele fiind prin

Completată uneori neglijent (citirea unor nume înregistrate, mai ales ale străinilor, este dificilă), ba chiar prin unele locuri, în ciuda avertismentelor poliției, „feștelită” de neîndemânatici mânuitori ai penei și ai cernelurilor, condica înregistrează călători de la sfârșitul anului 1841, apoi din anul 1844, prima parte a anului 1845 și iarăși primele două luni ale anului 1846. În plus, filele sunt rupte cam a cincea parte din jos, spre legătură.

Primul călător înregistrat a fost sulgerul Vasile Buicliu, însoțit de două slugi, care venea la Iași în 10 decembrie 1841 de la ținutul Neamț, cu trăsura sa cu trei cai, pentru negustorie de boi; după două săptămâni, s-a întors „la urma sa”. Până la sfârșitul anului mai trece pentru șapte zile prin Iași, venind de la Chișinău cu două slugi, în drum spre București, aga Ioan Carp.

Următoarele înregistrări de oaspeți încep din luna iunie a anului 1844. Până la 31 decembrie, hanul lui Ghimuș adăpostește 86 de musafiri, cu sau fără slugi, cu sau fără familie. Călătorii vin din toate satele și târgurile Moldovei, din Muntenia (București, Giurgiu, Brăila) sau din afara spațiului românesc (Constantinopol, Viena, Odesa, Paris, Liov, Varșovia, Bruxelles, Lemberg, Cernăuți, Chișinău, Lemberg, din alte orașe ale Basarabiei, Bucovinei sau Bavariei), cu scopuri din cele mai diverse (pricini de judecată la Iași, negustorie, căutarea unui rost în capitala Moldovei – „pentru a sa trebuință”). Oaspeții ajung în Iași sau la poarta hanului cu poșta, cu trăsurile personale sau cu unele „năimite”. Stau în general puține zile, până într-o săptămână; adesea, rubrica nu mai primește completare, nici cea privitoare la locul spre care oaspetele are de gând să se îndrepte. Străinii sunt înregistrați cu mai multă grijă pentru datele personale, iar după fiecare înregistrare, sau la sfârșitul unui set de înregistrări, semnează un cinovnic al Agiei. Fiecare călător își are povestea sa, dar cele mai multe dintre aceste povești rămân neștiute.

Dascălul „grecesc și nemțesc” Mihail Lucici vine de la Galați cu pașaport austriac și pleacă spre Basarabia prin Sculeni, Ioan Grănoschi ajunge în Iași pentru opt zile din ținutul Suceava, pentru mezatul moșiilor mănăstirești, iconomul Ioan de la Bacău poposește în Iași, la mitropolit, cu bilet de la protoiereu. La început de iulie, de la Galați vine un anume Rainer, stă opt zile, apoi pleacă „la borghiz, la feredeie”⁵¹.

Un anume Lorpahăr vine din Grunștat (probabil Grünstadt) pentru negustorie de tabac și este vecin pentru câteva zile cu duhovnicul Naftanail de la mănăstirea Neamțului, trimis de stareț la „dumnealui Balșu ministru bisericesc”. Doftorul Șindelman de la Galați trece și el prin Iași pentru câteva zile, cu treburi legate de profesia sa. La sfârșit de august vine de la Viena, cu negustorie de

știre și după răvașul Spătăricei de București i s-au dat răvaș de drum ca să-i fie mergire slobodă, urmând zilele carantinei” (*ibidem*, XVIII/102).

⁵¹ Poate băile de la Elöpatok (Vâlcele, jud. Covasna), unde era ridicată o biserică ortodoxă și unde veneau pentru tămăduire mulți boieri din Principate (Od. Apostol, Ilie Paștină, *Monografia comunei Vâlcele (jud. Trei Scaune)*, în „Transilvania”. Organul societății culturale „Astra”, anul 59, 1928, nr. 7-8, p. 606-613).

hamuri, Ana Franți, însoțită de Maria Amulsat, după cum s-a chinuit să noteze slujitorul de la „recepția” hanului. Mai vin oaspeți din Cernăuți sau Lemberg, precum și un Iohan de la Bavaria, cu marfă din țara sa. Ziua de 7 septembrie a anului 1844 este una fastă pentru afacerea lui Ghimuș Caramanlău, căci la hanul său poposesc oaspeți din toate colțurile „evropenești”: doi negustori de la Odesa și unul de la Pariz, cu negustorie de modă (Paniti); alți doi călători din Liov (Cornele Lavițchi și Ana Zajischî) și unul de la Lemberg (Hoam Hudis) vin la neamurile lor din Iași. Peste câteva zile se opresc la han un ceasornicar și un zugrav din Camenița. Cu o trăsură cu trei cai, la 3 octombrie 1844, din Brăila ajunge la Iași un grup de șase muzicanți, cu pașaport cezaro-crăiesc: Franț și Tereza Ențuman, Iozef și Iozefa Ențuman, Ana Șteiner și Emanoil Șmid. În drum spre Odesa, de la București, poposește ștab-căpitanul Climent Țăhan.

Unii dintre cei care vin cu treburi în capitală se opresc în dese rânduri la Hanul lui Ghimuș, precum serdarul Nedelcu Oprișan, chiriaș al stabilimentului de patru ori în anii 1844-1846. Era nepotul paharnicului Gheorghe Oprișan, trăitor în Bârlad, până la 1849, în casele moștenite de Nedelcu, pe care-l adoptase; de la moștenitorii acestuia au fost cumpărate, în 1871, de către curatorii averii lui N. R. Codreanu, pentru a deschide în ele o școală de fete, prevăzută în testamentul acestuia⁵².

În anii 1845 și 1846, condica este parțială. Pentru a încheia seria exemplorilor, la 24 aprilie 1845 vin în Iași, cu aceeași trăsură: grădinarul Luc Leclerc, de la Varșovia, cu pașaport franțuzesc, Gacop Cros, de la „Brucsal”, cu negustorie și pașaport nemțesc, la fel ca cel al vizitiului Găpriel Nasorovici, de la Lemberg. În 1846, poposește la han Criste von Pruncu, dintr-o familie însemnată a Bucovinei⁵³.

Concluzie

Așa fragmentar cum a ajuns până la noi, registrul Hanului lui Ghimuș dă seamă despre ceea ce Ecaterina Negruți numea „migrație temporară”. Circulau oameni, bunuri, bani, cunoștințe, idei; așadar, „un fenomen de civilizație”. Mobilitatea era evident mai accentuată pentru orășeni, mai toate categoriile socio-profesionale urbane (negustori, funcționari, meșteșugari, medici) deplasându-se pentru scurtă vreme în alte locuri⁵⁴. Condica este o oglindă a acestui fenomen, precum și a vechimii și continuității negoțului prin capitala Moldovei. O cercetare ulterioară, mai aplicată, va fi în măsură să aducă noi informații despre chipul și vremea în care a prins viață Hanul lui Ghimuș sau despre poveștile călătorilor care i-au trecut pragul.

⁵² Iacov Antonovici, *Documente bărlădene*, vol. IV, Bârlad, Tipografia și legătoria de cărți Const. D. Lupașcu, 1924, p. 295.

⁵³ Vezi Cătălina Opaschi, *O diplomă de înnobilitare – noi date despre familia Prunkul*, în „Cercetări numismatice”, VIII, 2002, p. 477, 482.

⁵⁴ Ecaterina Negruți, *Despre migrațiile temporare în mediul urban din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în AIIAI, XIV, 1977, p. 301, 308.

Ghimuș's Inn in Iași and Its Guest Register (1841-1846)
(Abstract)

Keywords: Ghimuș's Inn, guest register, Iași, mid-19th century

Ghimuș's Inn was built on Lozonschi Street in Iași and operated for several decades in the 19th century, being mentioned in fragments of memoirs from that period. Toward the middle of the century, the authorities drafted instructions regarding the formal obligations of innkeepers to record travelers in a register, which was then to be handed over to the *Agia*. The Ghimuș's Inn register contains a list of guests from 1841 to 1846, providing brief information about travelers passing through the capital of Moldavia during those years. Thus, the register serves as a historical source for aspects of daily life, movement of people and social dynamics of the time.

ANEXĂ

**1841 decembrie 10 – 1846 februarie 20. Condica pentru înregistrarea
călătorilor găzduiți la Hanul lui Ghimuș din Iași.**

[f. 1 r.] Enstrucție. Datoriile ci hangiul esti îngrădit a păzi fără abatire

Hangiul esti datoriu ca îndată ci va priimi în găzduiri pi oricari persoană musafir, parte bărbătească și fimiiască, copii și slugi, atât acei streini de pisti hotar, precum și calnici din cuprinsul Moldaviei, să-i treacă în această condică fără osăbiri după forma în dos prescrisă, arătându-să lămurit zioa sosirii, cu ci anumi trebuință, di la ci loc, pașportul sau biletul cu cari au venit și supt ce no., di esti a sa trăsura sau năimită și cu câți cai, în părul și sămnili ci vor fi având, ori cu poștă. După cari apoi, tot în aceeași zi, fără a lăsa mai multă trecire di vreme, hangiul esti datori a-și mildui² condica la Adgie. Asămine, să vor treci și pi acei ci ar călători din han, după chipul arătat în pominita mai sus formă. Și pi lângă aceste, va fi cu dișteaptă luari aminte și asupra niprivăzutilor lor mișcări din cari, înțelegându-să că ar da vreun rău pripus, în acel minut va faci di știri Adgii; însă la întâmplari când cutizătoriul ar lovi prin călcări neîmplinire vreunui macar din condițiile pominite, atunce pi unul ca acela să va supuni băneștii ștrefuiri³: la întâia niurmari cu 25 lei, la al 2-le cu 50 lei și la al 3-le cu 100 lei. Iar pentru mai diparte neurmare, socotindu-să a fi viderată nepăzire la aceli poronciti di Ocărnuiri, aceluia cu hotărâre să va închidi hanul, potrivit dizlegării dată di Cărnuitoriul Sfat întru aceasta și împărțită Adgii prin poronca Dip(a)r(tamentului) Trebil(o)r Dinlăuntru, no. 15608.

1842 ghenari(e) 1-iu zi.

Cărnuitori postul(u)i Adgii, vor(ni)c și cavaleriu Mavrocordat <m.p.>.

Stol(ni)ce(l) Șt(e)fan Dimitriu <m.p.>.

[f. 1 v.]

No. obște	Numele și familia		Vremea când au sosit			Din cari târgu, sat și ținut	Cu ci anumi trebuință	Pașportul sau biletul [sau biletul] și supt ce no.	Di esti a sa trăsura, sau năimită, ori cu poșta	Vremea când au ieșit din han			La ci loc anumi mergi
			Anul	Luna	Zioa					Anul	Luna	Zioa	
1.	Sluger(ul) Vasile Buicliu		(1)841	dec(hem)vr(ie)	10	Di la Sovija, țin(u)t(ul) Neamțului	Cu neguțitorii di boi	Biletul Is(pră)v(nicie) cu no. 3681	Trăsură cu 3 cai, 2 murgi și 1 roib	(1)841	dec(hem)vr(ie)	26	S-au întors la urma sa
2.	Gheorghi Andronic	slugi											
3.	Dumitru Rădăuceanu												
4.	Aga Ioan Carp				12	Di la Chișănău	Pentru neguțitorii di cai	Pașportul supt no. 3981	Cu poșta			19	Treci la București
5.	Nicolai Ficearu	slugi											
6.	Iordachi Popovici												
După această formă cu lămurire văzută mai sus, hangiul esti datori a treci în condică în diialectul național, păzind ... ⁴ mari curățanie ca să nu fii fuștelită condica cât di puțin macar. 1842 ghenari(e) ... ⁵ zi. Ocârmuitori postul(u)i Adgii, vornic și cavaleriu Mavrocordat <m.p.>.													

[f. 2 r.]												
<1.> ⁴	... ⁴ brieache, othoman	1844	iunii	29	Di la Costandinopoli	Pentru giudecată	Teșchere turce(a)scă i biletul carantini(i) supt no. 721	Cu poșta di la Gălați	(1)844	iuli(e)	6	La târgul Focșăanii
<2.> ⁴	<Ne> ⁴ culaiu Mali Iorgu Cole (?)	-	-	30	Di la târgul Gălații, țân(u)t(ul) Covorluiului	Cu neguțitorii de tiutiu	Cu biletu Pârcălăbii supt no. 676	Cu trăsură năimită	-	-	-	-
<3.> ⁴	D(umnealui) aga Gheorghi Grece(a)nu cu 2 slugi	-	iulii	1-iu	Di la Fulticeni	Pentru a d(umisale) trebuință	-	Trăsura d(umisale) cu trii cai murgi	(1)844	iulii	5	La târgul Fulticeniei
<4.> ⁴	D(umnealui) Mihail Lucici	-	-	2	Di la Gălați	Dascăl grecesc și nemțasc	Cu pașportul Consulatului austriesc supt no. 296	Cu trăsură năimită	-	-	4	La Basarabii, pi la zăstava Sculeni
5.	Carlu Craus	-	-	2	Di la satul Răcăciunile, țân(u)t(ul) Bacăului	Cu a sa trebuință	Cu biletul Adgii supt no. 566	Cu trăsură năimită	(1)844	iulii	4	La satul Răcăciunile, țân(u)t(ul) Bacău
S-au milduit la Adgii. Lazarachi <m.p.>.												

[f. 2 v.]												
1.	D(umnealui) Neculaiu Codre(a)nu	(1)844	iulii	8	Di la târgul Bârladu	Pentru a dum(i)sali trebuință	—	Cu trăsura d(umisale) cu 2 cai murgî	(1)844	iulii	12	La târgul Fulticeni
2.	Dumitru Grecu	Slugi										
3.	Ioan Popa											
1.	D(umnealui) Ioan Grănoschi			8	Di la satul Gole, țin(u)t(ul) Sucevii	Pentru mezatul moșiilor mănăstirești	—	Cu trăsura d(umisale) cu 2 cai negri			16	La satul Gole
2.	Vasâli Panaeti, slugă											
<1.> ⁴	Sfinții sa iconomul Ioan			8	Di la târgul Bacău	La preo- sfinția sa mitropolit(ul)	Protoiereu țin(u)t(ului) Bacău	Cu trăsura sfinții sali cu 4 cai negri			17	La târgul Bacău
<2.> ⁴	Gavril vezătiu											
<1.> ⁴	D(umnealui) cruceriu Panaeti <Ma> ⁴ noliu			8	Di la satul Cârligili, țin(u)t(ul) Roman	Pentru mezat	—	Cu trăsura d(umisale) cu 4 cai murgî			16	La satul Cârligili
<2.> ⁴	<Ște> ⁴ fan sîn Vasâli, slugă											
<1.> ⁴	... ⁴ Rainer	(1)844		8	Di la târgul Gălații	Pentru trebuința sa	Cu biletul Părcălăbii de Gălați supt no. 39	Cu trăsura năimită			16	La borghiz ⁷ , la feredeii

<1.> ⁴	... ⁴ Iordachi Iraș			9	Di la târgu Bacău	Pentru mezat	—	Cu trăsură d(umisale) cu 4 cai murgi				—
<2.> ⁴	... ⁴ Istrati, slugă											
S-au milduit la Adgii. Lazarachi <m.p.>.												
[f. 3 r.]												
<1.> ⁴	... ⁴ natu Lorpahăr	1844	iulii	12	Di la Grunștat ⁸	Cu neguțitorii di tăbac	Pașportul supt no. 501	Cu trăsură năimită				—
S-au milduit la Adgii. Lazarachi <m.p.>												
<1.> ⁴	Naftanail duhobnic ⁹	(1)844		13	Di la sfânta mănăstire Ne(a)mțu	La d(umnealui) Balșu ministru bisăricescu	Triimis de sfînția sa starițu	Cu trăsură di la mănăstiri cu 3 cai negri				—
<2.> ⁴	To(a)dir Ștefan vezâtiu											
<1.> ⁴	D(umnealui) comis(ul) Ioniță Gorgos			20	Di la târgul Bacău	Cu trebuința dumisali	—	Cu trăsură d(umisale) cu <pa> ¹ tru cai, 2 murgi și 2 suri				—
<2.> ⁴	Gheorghii sân Vasâli	slugi										
<3.> ⁴	Răducanu țigan											

1.	D(umnealui) sărdaru Dimitrachi Zdrobiș			20	Di la târgul Bacău	Tot cu a dumisali trebuință	—	Cu trăsura d(umisale) cu 3 cai murgi				—
2.	Ștefan vezătiu											
1.	Doftor Șindelmanu			20	Di la târgul Gălații	Doftor	Cu biletul Pârcălăbii de Gălați supt no. 334	Cu trăsură năimită				—
2.	Familii dumisali											
Lazarachi <m.p.>												
1.	Petrachi Andoniedi			31	Di la târgul Romanu	Cu a dumisali trebuință	—	Cu poștă				—
1.	D(umnealui) Ionică Grece(a)nu			31	Di la târgul Bârladu	—	—	Cu trăsura d(umisale) cu 6 cai murgi				—
2.	Ioan Popovici	slugi										
3.	Andrei surugiu											
... ¹⁰ <m.p.>.												
[f. 3 v.]												
1.	Ana Franți	1844	avgust	2	Di la Viena	Cu neguțitorii de hamuri	Cu pașportul austriesc supt no. 1182	Cu trăsură năimită				—
2.	Marii Amulsat											

1.	D(umnealui) Gheorghe Schipăr			2	Di la târgul Botășani	Cu neguțitorii	—	Cu trăsură d(umisale) cu 2 cai negri				—
2.	Ioan vezitiu											
... ¹⁰ <m.p.>												
1.	Isac Barber			4	Di la Cernăuțu	Cu neguțitori(e)	Cu pașportul cu no. 5151	Cu trăsură năimită				—
1.	Izrail Zaunver			4	Di la Cernăuțu	Cu neguțitorii	Cu pașportul supt no. 1046	Cu trăsură năimită				—
<1.> ⁴	D(umnealui) Emiric Gaiu			4	Di la Lembe<r> ¹ g	Cu a dumisali trebuință	Cu pașportul supt no. 5550	Cu trăsură d(umisale) cu 6 cai				—
<2.> ⁴	Iulii, soție sa											
<3.> ⁴	Nechita vizâtiu											
... ¹⁰ <m.p.>												

[f. 4 r.]											
<1.> ⁴	... Iancu (?)	1844	avgust	30	Di la Gălați	Cu trebuința du(mi)sali	—	Cu trăsură năimită			
<2.> ⁴	<Pe>tru Popovici, slugă										
<1.> ⁴	Iohan Neculau Asan (?)			30	Di <la> ¹ Bavarii	Cu marfă di Bavarii	Cu pașportu supt no. 33	Cu trăsură nă<i>mită			
<1.> ⁴	Dumne(lui) bezădè Iorgu Gotcu (?)			30	Di <la> ¹ ținu(tul) Focșani	Cu a dum(isale) trebuință	—	Cu trăsura dum(isale) cu 6 cai murgi			
<2.> ⁴	Ioan Popovici	slugi						... ¹¹			
<3.> ⁴	Toader Burlacu										
1.	Dumne(lui) c(u)c(onul) Costachi Venzanti ghinărariul			31	Din Huși	Cu a dum(i)sali trebuință	—	Cu ... ¹¹ cu 4 negri			
2.	Gheorghe ficioru	slugi									
	Ioan vezâtiu										
... ¹⁰ <m.p.>											
	Ștefan și frati-său Anton Dobrivan				De la Giurgiov	—	—	Cu trăsura sa			

[f. 4 v.]												
1.	Alicsăi Lariev	1844	săpt(emvrie)	7	Di la Odesăi	Cu neguțitorii	Cu pașportul rusienesc supt no. 2803	Cu trăsură năimită				—
1.	Mihail Frostu				Di la Odesăi	Cu neguțitorii	Cu pașportul ... ¹¹ cu no. 334	Cu trăsură năimită				—
1.	Paniti	1844	săp(temvrie)	7	Di la Pariz	Cu negu- țitorii ... ¹¹ di mod(ă)	Cu pașportul di supt no. 6888	Cu trăsură năimită				—
<1.,> ⁴	Hoam Hudis	1844	săp(temvrie)	7	Di la Lembergu	La ne(a)muri	Cu pașportul di supt no. 2241	Cu trăsură năimită				—
<1.,> ⁴	Cornele Lavițchi		săp(temvrie)	7	Di la Leov	La ne(a)muri	Cu pașporturile di supt no. 6529 și 2059	Cu trăsură năimită				—
<1.,> ⁴	Ana Zajischi			7	Di la Leov	La ne(a)muri						—
Lazarachi <m.p.>												
<1.,> ⁴	... Răinardi	1844	săp(temvrie)	19	Di la Cam<en> ¹ iț i Padolschi	Ce(a)sor- nicaru	Cu pașportul supt no. 1541	Cu trăsură năimită				—

[f. 5 r.]											
<1.> ⁴	 ⁴ răghi	1844	săp(temvrie)	19	Di la Cam<en> ¹ iți Padolschi	Zugravu	Cu pașportul di supt no. 1842	Cu trăsură năimită			—
<2.> ⁴	... ⁴ soții sa										
Caranfilu <m.p.>											
<1.> ⁴	... ⁴ ș Migherschi		săp(temvrie)	12	<Di> ¹ la Cernăuțu	Cu neguțitorii	Cu pașportul de supt no. 187	Cu trăsură (umisale) cu 2 cai negri			—
<2.> ⁴	...lneș vizitiu										
<1.> ⁴	Nechifor Conicescu	1844	săp(temvrie)	22	Di la Ibrăila	La ne(a)muri	Cu pașpurtu de supt no. 273	Cu trăsură (umisale) cu un cal murg			—
<2.> ⁴	Vasâli vezitiu										
1.	D(umnealui) Avgustu Ținapja		săp(temvrie)	22	Di la târgul Focșăni	La ne(a)muri	Cu biletul poliției di supt no. 4358	Cu trăsură năimită			
Caramf(il) <m.p.>											

2.	Frânț Ențuman	1844	octomv(rie)	3	Din Ibrăila	Muzicant	Cu bilet c(hesaro)- c(răiesc) din Brăila, no. 75	Cu trăsură cu trei cai				—
3.	Tereza Ențuman				—	—	—	—				—
4.	Ana Șteiner				—	—	—	—				—
5.	Iozef Ențuman				—	—	—	—				—
6.	Iozefa Ențuman				—	—	—	—				—
7.	Emanoil Șmid				—	—	—	—				—
8.	D(umneaiei) pah(arni)ce(a)s(a) Soltana Teohari	1844	octomv(rie)	3	Botoșani	Pentru a sa trebuință	Fără bilet	Cu trăsură cu patru cai				—
9.	cu doi slugi											
10.	D(umnealui) Alicesandru Pascalița	1844	octomv(rie)	3	De la Baia	Cu trebuința cneazului	Tij	Năimită				—
Lazarachi <m.p.>												

[f. 5 v.]											
11.	Velhen Nivacinirc	1844	oct(om)vri(e)	4	De la Vendenbercu ¹²	... ¹¹	Cu pașaportu Vedenbercu no. 289	Cu trăsura lui cu doi cai			—
12.	Zenăhen Ravuberchi	1844	oct(om)vri(e)	4	Dum(i)s(ale) vezeteu		No. 288	—			—
13.	... ¹¹		oct(om)vri(e)	9	De la Ba... ¹¹	Pentru trebuința sa	Fără bilet	Cu poșta			—
Lazarachi <m.p.>											
<14.> ⁴	... ⁴ ghegeneral Bizanti		oct(om)v(rie)	10	De la Huși	Pentru trebuința sa	Fără bilet	Cu trăsura sa cu 4 cai			—
<15.> ⁴	... ⁴ Dimitrie Ti... ¹¹			10	De la Broscăuți	Pentru trebuința sa	Fără bilet	Cu trăsura sa cu 4 cai			—
<16.> ⁴	... ⁴ Schipor			11	De la Botoșăni	Tij	Tij	Cu trăsură năimită			—

[f. 6 r.]												
<17.> ⁴	... ⁴ arli			11	De la Bârlad	Tij	Tij	Tij cu poșta				–
<18.> ⁴	<Sta> ⁴ vri Radovici			11	De la Sinești	Tij	Tij	Cu trăsura sa cu 3 cai				–
... ¹⁰ <m.p.>												
<19.> ⁴	Costandin ceasornic(ar)			16	De la București	Pentru <trebuița> ¹ sa	Cu pașăport prusăenesc, no. 684	Cu trăsură năimită				–
<20.> ⁴	Dumnelui Alecu Bant(ă)ș			91	De la ... ¹¹ tecești	Cu trebuița sa	Tij n-au belet	Cu trăsura sa cu trei cai				–
Lazarachi <m.p.>												
<21.> ⁴	Ghearcă (?)			71	De <la> Focșani	Pen(tru) trebuin(ța sa)	Fără be(le)t	Trăsură năimită				–
22.	D(umnealui) Neculai ... ¹¹ Neculai			81	De la Botoșani	Pentru tre(buița sa)	Fără belet	Cu poșta				–
23.	Nedelcu Oprișan i Dumitraș Petrov			81	De la Bârlad	Pentru tre(buița) sa	Fără belet	Cu trăsura sa				–
24.	Iacob Țail			19	De la Târnauca	Pentru (trebuița) sa	Cu pașport a(u)streiecesc 3941 no.	Trăsură năimită				–
25.	Eozăf Țail				Tij	Pentru tre(buița) sa	No. 3540	Trăsură năimită				–
Lazarachi <m.p.>												

26.	Alecsăi Larevici		noiem(vrie)	5	De la Bucur(ești)	Pentru a sa (trebuință)	Cu pașport rusăienesc, no. 2803	Năimet				—
27.	Mehail Frost		Tej	5	Tej	Pentru a sa (trebuință)	Cu pașport rusăsc, no. 334	—				—
[f. 6 v.]												
28.	Ștab-căpitan Climent Țăhan Țuchi (?)	1844	noiem(vrie)	7	De la București	Merge la Odesa	Pașport no. 84, paș(port) rus(ăs)c	Cu trăsură năimită				—
29.	Cuco(a)na ... ¹¹				De la Piiatră	P(ent)ru tre(buința sa)	Fără belet	Cu trăsura				—
30.	Pos(telnicul) Grigor(e) Done				De la Roman	Pentru (trebuința sa)	Fără belet	Cu tră(sura) sa				—
31.	Domnelui Alecsandru Beza Derone				De la Dumbr... ¹¹	Pentru trebuința sa	Fără belet	Cu tră(sura) sa				—
Lazarachi <m.p.>												

<32.> ⁴	Dofor Țucă			12	De la București	Merge la Basara(bia)	Cu pașport no. 93	Cu poșta				—
<33.> ⁴	... ⁴ cerecanti ...			12	De la Bacău	Pentru trebuin(ța) s(a)	Fără belet	Cu trăsura sa				—
<34.> ⁴	... ⁴ rachi Pidimanti (?)			12	De la Roman	Pin(tru) trebuința sa	Fără belet	Cu trăsura sa				—
<35.> ⁴	... ⁴ Ștefanachi ... ¹¹ șu			21	De la Vaslui	Pentru trebuin(ța) sa	Fără belet	Cu trăsura(sa) sa				—
Lazarachi <m.p.>												
[f. 7 r.]												
<36.> ⁴	... ⁴ Lupașcu			92	De la Bacău	Cu trebuința <sa> ¹	Fără belet	Cu trăsura sa				—
<37.> ⁴	... ⁴ Condorat				—	Tij	Tij	Tij				—
<38.> ⁴	... ⁴ riță Brăescu			72	De la Bacău	Pentru trebuin(ța sa)	Fără belet	Cu poșta				—
<39.> ⁴	<Gri> ⁴ gori Matas(ă) ... ¹¹ ri			28	De la Piatra	Pentru tre(buința) sa	Fără belet	Cu trăsura (sa)				—
<40.> ⁴	... ⁴ tor Tebenca			82	De la Solca	Pentru trebuința <sa> ¹	Cu pașăport austreicesc no. 2299	Cu trăsura năimită				—
Lazarachi <m.p.>												

<41.> ⁴	Iorgu Gotcu (?)			81	De la Beridești (?)	Pen(tru) trebuința sa	Fără belet	Cu trăsura sa				—
<42.> ⁴	C(uconul) Gheorghi Grecean			81	De la Fălticeni	Pentru trebuin(ța sa)	Fără belet	Cu trăsura (sa)				—
43.	C(uconul) Iordachi Gheorghiede			81	De la Pădureni	Pentru tre(buința sa)	Fără belet	Cu trăsura (sa)				—
44.	C(uconul) Grigori Butucea			81	De la Huși	Pen(tru) trebuința <sa> ¹	Fără belet	Cu trăsura (sa)				—
45.	C(uconul) Dumitrachi Naun (?)			81	De la Roman	Pentru tre(buința sa)	Fără belet	Cu trăsura (sa)				—
46.	Nedelcu Opișanu			81	De la Bârlad	Pentru tre(buința sa)	Fără belet	Cu trăsura (sa)				—
47.	Dumilui Polman (?)			61	De la Basarabiia	Pintru tre(buința) sa	Cu pașport rusăiesc	Cu trăsură năimită				—
48.	Danilă Budecă			61	De la Basarabiia	Slugă	Cu pașport	—				—
49.	Dumilui Danilă Hudesu			61	De la Basarabiia	Slugă	No. 2348 No. 2354	—				—
Lazarachi <m.p.>												

[f. 7 v.]												
50.	Dumilu(i) Gaitan Hulubaș	1845	ghenar(ie)	24	De la Cernăuți	Cu negustori(e)	Cu pașăport aust(riac) no. 61	Cu trăsură năimită				—
51.	Dumilui por(o)cicu Enacu Eraclide				De la Bacău	Cu trebuința sa	Fără belet	Cu trăsura dumisale				—
52.	Dumelui ofițăriu Dragomir			25	De la Palancă	Cu trebuința sa	Fără be(le)t	Cu poșta				—
53.	Dumelui Grigori Done			26	De la Roman	Cu trebuința sa	Fără belet	Cu trăsura sa				—
54.	Dumelui sardari Oprișan			26	De la Bârlad	Cu trebuința sa	Fără belet	Cu trăsura sa				—
55.	Dumelui Ciponescu Polanescu zugravu				De la Lembric ⁹	Cu mesteșugu	Cu pașăport aust(riac) no. 7770	Cu trăsura sa				—
56.	Dumelui Gheorghei Hociunc		fev(ruarie)	10	De la Bacău	Cu trebuința sa	Fără be(le)t	Cu trăsura sa				—
57.	Dumelui Costachi Radov			10	De la Bacău	Cu trebuința sa	Fără belet	Cu trăsură tovărășii				—

[illegible]

<65.> ⁴	Luc Lecler grădinarul		apr(ilie)	24	De la Varșavia	Cu neguțitoria	Pașport fransuzesc cu no. 197	Cu a sa trăsură				—
66.	Gacop Cros				De la Brucsal	Cu neguțitoria	Pașport nemțesc cu no. 147	Tot cu ace(a)st(ă) trăsură				—
67.	Gapriel ⁹ Nasorovici				De la Lemberc	Vizitiul	Pașport nemțesc, no. 5163	Tot ace(a)st(ă) trăsură				—
Caramfil <m.p.>												
68.	Cuconu Anastas, doftorul de la Focșeni, și fratele dumisale, coconu Nițu			30	De la Focșeni	Cu trebuința sa	Pașportul no. 17	Cu trăsură năimită				—
69.	Comisul Costin Stamati			30	De la Focșeni	Cu trebuința sa	Fără belet	Cu trăsura sa				—
	Cu(conul) Alecu Miclescu		11...	3	De la Bârlat	Cu trebuința sa	Fără belet	Cu trăsura sa				—
Caranfil <m.p.>												

[f. 8 v.]												
	Stolnicu Ioancu Dimitrivu	1846	f(e)v(rua)ri	5	Din Botoșen(i)	Cu trebuința sa	–	Cu a sa trăsură		fevr(uar)i	În 5	–
	Nica Vârnav	–	Ghe(a)ri(e)	1	Din Tecuci	–	–	–	–	–	–	–
	Todiriță Brăescu	–	–	11	Din Bacăv ⁹	–	–	Cu a sa trăsură	–	–	–	–
	Costachi Murguleți	–	–	1	Din Botoșen(i)	–	–	–	–	–	–	–
	Cerchez Baroncea din Suceavă	–	F(ev)r(uarie)	13	Din Suceavă	–	–	Cu a sa trăsură	–	–	–	–
	Criste fon Puruncu	–	–	20	Din Bocovina	–	–	–	–	–	–	–
	Toderaș Solomon	–	–	21	Din Roman	–	–	Cu a sa trăsură		Fedv(ua)ri	În 25	–

	Gălitaru Dulescu		Ghen(a)ri	18	De la Cheatră	—	—	—				—
	Sardar(ul) Nedelcu Oprișan		f(e)vr(uarie)	20	Di la B(â)rlat	—	—	—		Mardi(e) ⁹	În 1	—
	Alecu Murgulețu				Din Botoșen(i)	—	—	—				—
	... ⁴ or Goslav ... ⁴ frați			20	Din Botoșen(i)	—	—	Cu a sa tră<su> ¹ ră				—
	... ⁴ uș			14	Din Bocovina	—	—	—				—
	... ⁴			14	De la Rugino(a)sa	—	—	Cu a sa trăsură				—
	... ⁴				De loc de aci	—	—	—				—

Această condică șnuruită și numirarisită în patruzăci fili s-a dat la hanului lui (sic!) Ghimuș. Ocârmuitoriu postul(u)i, vornic și cavaleriu Mavrocordat <m.p>. Stol(ni)c Șt(efan) Dimitriu <m.p>.

AN-Iași, Manuscrise, nr. 1857.

¹ Omis.

² A meldui = a face raport, a prezenta.

³ Ștrefuire = amendă.

⁴ Rupt.

⁵ Loc liber.

⁶ După înregistrările de la sfârșitul anului 1841, urmează cele din anul 1844. Rubricatura condicii este copiată pe fiecare pagină, cu unele mici diferențe.

⁷ Borviz (borghiz) = apă minerală.

⁸ Probabil Grünstadt (Germania).

⁹ Așa în text.

¹⁰ Semnătură indescifrabilă.

¹¹ Litere/cuvinte neclare.

¹² Probabil Werdenberg (Elveția).

Gustav Stresemann și România în anii 1914-1916. Note și comentarii pe marginea a șase documente din Arhiva de Politică Externă de la Berlin

Flavius SOLOMON*

Considerații preliminare

În ultimii ani, explorând diverse fonduri de arhivă din Germania privitoare la relațiile româno-germane de la începutul secolului XX, am identificat, din dorința de a extinde lista corespondenților germani ai lui Alexandru Beldiman (printre alții: Gottlieb von Jagow, Arthur Zimmermann, prințul Wilhelm de Hohenzollern, Hilmar von dem Bussche-Haddenhausen, contele Ulrich Brockdorff-Rantzau), câteva fonduri documentare mai puțin sau încă deloc valorificate de istoricii noștri¹. Printre acestea se numără și *Nachlass Stresemann* (fondul personal Stresemann), păstrat la Berlin, la Arhiva Politică a Ministerului de Externe al Republicii Federale Germania (Arhiva de Politică Externă de la Berlin), cunoscută istoricilor mai ales ca *Politisches Archiv*.

Sistematizarea, inventarierea și punerea la dispoziția cercetătorilor, la începutul anilor 1950², a fondului de arhivă amintit, care conține, potrivit inventarului actual (NL-36), 377 de volume însumând peste 60.000 de file³, cu documente oficiale și personale, au reprezentat un punct de plecare pentru reevaluarea istoriografică a lui Stresemann, prin trecerea de la literatura mai degrabă populară, cu pronunțate accente hagiografice, la studii, inclusiv monografice, solid documentate. Deși o parte a arhivei personale a lui Stresemann a fost pierdută, din cauze imputate mai ales secretarului său personal (Henry Bernhard)⁴, *Nachlass-ul*

* Dr., cercetător științific gradul I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: flavius.solomon@xenopol.acadiasi.ro.

¹ Pentru anii neutralității, a se vedea Claudiu-Lucian Topor, *Germania și neutralitatea României (1914-1916). Studii istorice*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017.

² Hans W. Gatzke, *Gustav Stresemann. A Bibliographical Article*, în „The Journal of Modern History”, vol. XXXVI, 1964, nr. 1, p. 1-13.

³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin. Nachlass Stresemann, NL-306 (în continuare: PAAA, NL-306).

⁴ Hans W. Gatzke, *op. cit.*, p. 2. În 1932, Henry Bernhard a publicat trei volume conținând documente personale și oficiale privitoare la biografia lui Stresemann (*Gustav Stresemann. Vermächtnis. Der Nachlass in drei Bänden*, hrsg. von Henry Bernhard, Berlin, Ullstein, 1932).

de la Politisches Archiv rămâne, la cei peste 70 de ani de la intrarea în circuitul științific, un fond de referință nu doar pentru scrierile stresemanniene, ci și pentru istoria Germaniei în primul deceniu de după „marele război”, lucru, de altfel, firesc, în contextul biografiei „celui mai mare om politic al Republicii de la Weimar”⁵.

O analiză diacronică a scrierilor privitoare la biografia lui Gustav Stresemann relevă faptul că acestea au evoluat de la abordări ocazionale și omagiale, asumate de apropiați ai acestuia, repere în acest sens fiind o ediție de *Scrisori și Scrieri* de la 1926, îngrijită de protejatul și prietenul său Rochus von Rheinbaben⁶, precum și cele trei volume din *Moștenire*, editate de Henry Bernhard, amintite mai sus⁷, la sinteze biografice bine documentate, mai vechi sau de dată recentă, semnate de Kurt Koszyk⁸, Manfred Berg⁹, Jonathan Wright¹⁰, Eberhard Kolb¹¹ sau Karl Heinrich Pohl¹². Dacă din primul grup de scrieri transpare, cât se poate de clar, însăși preocuparea lui Stresemann pentru imaginea publică și moștenirea sa politică, cel de-al doilea reliefează o personalitate complexă, așezată între naționalismul de război și pragmatismul politic de după 1918, între rigoarea și consecvența ideologică antebelică și aplecarea spre adaptare postbelică, între dorința de a fi acceptat și apreciat și frica de a fi respins și de a eșua, între căldura în relațiile cu cei foarte apropiați și notele de superioritate în interacțiunile cu subalternii, între documentarea până în cele mai mici detalii a elementelor biografice convenabile și renunțarea la probe scrise care ar fi pus la îndoială imaginea idealizată și liniară a vieții sale. Atrăgând atenția asupra acestor perechi de lumini și umbre, Karl Heinrich Pohl, în cuvântul înainte la *Biografie eines Grenzgängers*¹³, publicată în limba engleză în 2019, cu subtitlul *The Crossover Artist*¹⁴ (care, în limba română, ar putea suna „omul dintre lumi”), pleda în favoarea continuării cercetărilor privind biografia lui Stresemann:

Stresemann [omul politic] pare a fi cunoscut până în cele mai intime amănunte ale ființei sale, la fel și viața sa privată pare a fi aproape complet elucidată. De ce,

⁵ Jonathan Wright, *Gustav Stresemann. Weimar's Greatest Statesman*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

⁶ Stresemann. *Reden und Schriften. Politik – Geschichte – Literatur 1897-1926*, Band 1, Band 2, mit biographischem Begleitwort von Rochus Frhm. v. Rheinbaben, Dresden, Carl Reissner Verlag, 1926.

⁷ Gustav Stresemann, hrsg. von Henry Bernhard.

⁸ Kurt Koszyk, *Gustav Stresemann. Der kaisertreue Demokrat. Eine Biographie*, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1989.

⁹ Manfred Berg, *Gustav Stresemann. Eine politische Karriere zwischen Reich und Republik*, Göttingen, Musterschmidt Verlag, 1992.

¹⁰ Jonathan Wright, *op. cit.*

¹¹ Eberhard Kolb, *Gustav Stresemann*, München, C. H. Beck, 2003.

¹² Karl Heinrich Pohl, *Gustav Stresemann. Biografie eines Grenzgängers*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2015.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Idem, *Gustav Stresemann. The Crossover Artist*, New York/Oxford, Berghahn, 2019.

așadar, încă o biografie? Există noi descoperiri, noi abordări sau noi perspective? Da, acestea există!¹⁵

Așadar, noi studii privitoare la Stresemann se impun nu doar pentru aplicarea unor metode de analiză de dată recentă, venind, de pildă, dinspre sociologie sau psihologia socială, ci și pentru punerea în circuitul științific a unor documente considerate mai degrabă secundare sau pentru lărgirea orizontului tematic. De pildă, plecând chiar de la *Nachlass*-ul păstrat la Politisches Archiv, o direcție de cercetare, cu reale șanse de a aprofunda înțelegerea sistemului de relații internaționale în primul deceniu interbelic, ar putea fi cea privitoare la rolul lui Stresemann la dezvoltarea unei viziuni a Republicii de la Weimar față de statele din estul Europei, de la Finlanda, în zona baltică, până în Grecia și Turcia, în regiunea balcanică¹⁶. Am putea invoca, drept exemplificare, o analiză a lui Stresemann de la mijlocul lunii mai 1925, elaborată în contextul pregătirii tratativelor de la Locarno, în care statele europene sunt trecute în revistă atât din perspectiva problemelor existente, cât și a potențialului de dezvoltare a relațiilor cu Germania¹⁷. Din păcate, deși a fost discutat ocazional și în istoriografia română, mai cu seamă în contextul conferințelor internaționale din anii 1920, rolul lui Stresemann în dezvoltarea conceptului de *Ostpolitik* al Republicii de la Weimar – în speță, locul rezervat României în sistemul de securitate european – rămâne încă o temă cu real potențial de valorificare.

Așa cum se poate observa din lucrările privitoare la biografia lui Stresemann, cariera sa politică a fost discutată cu precădere în contextul perioadei de după 1918, când acesta a ocupat funcții de mare impact politic (fondator și președinte al Partidului Poporului, ministru de Externe timp de șase ani, dar și cancelar în lunile august-noiembrie 1923). Totuși, această limitare cronologică exclude tocmai experiențele politice formative ale lui Stresemann, fără de care înțelegerea sa ca om politic de calibrul european poate fi doar parțială.

Etalând încă din perioada liceului reale calități de lider și o tenacitate remarcabilă în atingerea scopurilor pe care și le propunea, intrat de foarte tânăr în politică în Saxonia, către începutul Primului Război Mondial, la cei 36 de ani, Stresemann își anunțase deja ambițiile politice la nivel național. Jurist (*Syndikus*) al Asociației Industriașilor din Saxonia, ales în 1914 deputat în Reichstag din partea Partidului Național-Liberal¹⁸, nu în ultimul rând grație protecției politice asigurate de Ernst Bassermann, Stresemann s-a afirmat, prin discursurile sale parlamentare și articolele de presă, ca o figură reprezentativă a liniei „anexioniste”, aflate în opoziție cu atitudinea de reconciliere internațională atribuită cancelarului von Bethmann Hollweg și altor oameni politici importanți germani¹⁹.

¹⁵ Idem, *Gustav Stresemann. Biografie eines Grenzgängers*, p. 8.

¹⁶ Georg Arnold, *Gustav Stresemann und die Problematik der deutschen Ostgrenzen*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2000.

¹⁷ PAAA, NL-306, Band 24, f. 153 și urm.

¹⁸ Karl Heinrich Pohl, *Gustav Stresemann. Biografie eines Grenzgängers*, p. 86 și urm.

¹⁹ *Ibidem*, p. 191-205.

Supranumit și „omul tânăr al lui Ludendorff”, el a devenit, în anii conflagrației, una din vocile publice marcante ale acestui curent²⁰.

De fapt, din perspectiva lui Stresemann, declanșarea războiului și dificultățile Germaniei de a-și impune rapid voința pe câmpurile de luptă își găseau explicația în lipsa de viziune politică de care ar fi dat dovadă o parte a elitei politice germane, inclusiv incapacitatea acesteia de a modela mai bine sistemul de alianțe din Europa potrivit intereselor Reichului. Cu diverse ocazii publice, dar mai ales în discuții în spatele ușilor închise, la întâlniri particulare sau în scrisori private, Stresemann a criticat, de pildă, incapacitatea decidenților politici de la Berlin de a redefini relația cu Austro-Ungaria, țară pe care o considera nu doar slabă din punct de vedere economic și militar, ci și vinovată, inclusiv pentru refuzul unor state aliate, în special al Italiei și României, de a intra în război de partea Germaniei. Tocmai de aceea, încă din primele săptămâni ale războiului, Stresemann a jucat, alături de alte figuri politice relevante, precum Matthias Erzberger²¹ sau Albert Südekum²², un anumit rol în crearea și activitatea rețelei de „diplomație neoficială” a Germaniei, mai ales în relațiile cu statele neutre.

Geneza însăși a propagandei germane în anii Primului Război Mondial, ca activitate sistematică a statului, se revendică tocmai de la inițiative venind dinspre anumiți politicieni, ziariști, profesori universitari, asociații sau potenți oameni de afaceri (unul dintre cazurile de referință pentru propaganda germană în România este cel al lui Ludwig Roselius, fondator al grupului Kaffee HAG din Bremen). Explicând decizia proprie de a fi provocat la începutul războiului o discuție despre urgența organizării propagandei, Matthias Erzberger susținea că, la vremea respectivă, „conducerea politică a Reichului nu era deloc pregătită pentru ceea ce se afla în strânsă legătură cu un război modern – activitatea de iluminare a țării și a străinătății”²³. Deși, în toamna anului 1914, existau câteva birouri guvernamentale care aveau în sarcină culegerea de informații și influențarea opiniei publice din străinătate (de pildă, birourile de presă de la Ministerul pentru Afaceri Străine și de la Oficiul Marinei Imperiale), acestea funcționau destul de haotic, fără a fi avut, în orice caz, un sistem unic de coordonare²⁴.

Așa cum se poate observa chiar din documentele discutate mai jos și publicate în anexă, inițiativa creării unei structuri unice de propagandă a aparținut

²⁰ Jonathan Wright, *op. cit.*, p. 66-67; Karl Heinrich Pohl, *Gustav Stresemann. Biografie eines Grenzgängers*, p. 106, nota 142.

²¹ Pentru Erzberger și România, vezi Krista Zach, *De la anexionism la pacifism. Misiunile diplomatice secrete ale lui Matthias Erzberger*, în AII, XLIX, 2012, Supliment, *130 ani de relații diplomatice germano-române (1880-2010)/130 Jahre deutsch-rumänische diplomatische Beziehungen (1880-2010)*, editori Flavius Solomon, Peter Mario Kreuter, p. 119-132.

²² Pentru Südekum și România, vezi Flavius Solomon, „Cheia rezolvării litigiilor din Balcani se află în România”. *Din corespondența lui Albert Südekum cu socialiștii români, 1914-1915*, în ArchM, IX, 2017, p. 427-470.

²³ Apud Jens Albes, *Worte wie Waffen. Die deutsche Propaganda in Spanien während des Ersten Weltkrieges*, Essen, Klartext Verlag, 1996, p. 85.

²⁴ Arne Christian Segelke, *Deutsche und britische Propaganda in Dänemark während des Ersten Weltkrieges*, Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2019, p. 75-76.

Oficiului Marinei Imperiale (*Reichsmarineamt*), pe lângă care, chiar la începutul războiului, Mathias Erzberger a inaugurat un birou pentru „iluminarea țărilor neutre” (*Stelle zur Aufklärung des neutralen Auslandes*). Acestuia i-a urmat, din octombrie 1914, Biroul Central pentru Străinătate (*Zentralstelle für Auslandsdienst, ZfA*), care a funcționat pe lângă Ministerul Afacerilor Externe și a coordonat, în timpul războiului, întreaga activitate de propagandă a Germaniei în străinătate²⁵.

Prezentarea și discutarea documentelor

Primele patru documente – 1) scrisoare a lui Erzberger către Stresemann, 2) scrisoare a lui Otto von Dungern²⁶ către Stresemann, 3) scrisoare a lui Stresemann către guvernul Saxoniei, 4) scrisoare a lui Stresemann către Arthur Salomonsohn –, acoperind perioada dintre sfârșitul lunii septembrie 1914 și începutul lunii ianuarie 1915, oferă informații privitoare la rolul jucat de către Gustav Stresemann și unii înalți funcționari ai Reichului, precum și de *Disconto-Gesellschaft* și *Deutsche Bank*, în organizarea, în toamna anului 1914, a unei călătorii în România și Bulgaria a lui Otto von Dungern, fost profesor de drept la Universitatea din Cernăuți, care prin tatăl său, Maximilian von Dungern, era apropiat regelui Carol I. În speță, acestea oferă detalii despre: intervenția lui Erzberger pe lângă Oficiul Imperial al Marinei; alocarea către von Dungern a sumei necesare; aprovizionarea cu materiale de propagandă, inclusiv prin *Disconto-Gesellschaft*; precum și prezentarea, la întoarcere, de către von Dungern, a unui raport detaliat despre activitățile din România și Bulgaria. De altfel, ultimul document²⁷, amintit doar în treacăt în istoriografia noastră²⁸, conținând 40 de pagini bătute la mașina de scris²⁹, întregeste substanțial informațiile din cele patru documente, în special din perspectiva modului în care Germania a urmărit evoluțiile din România în perioada neutralității și, mai mult, a organizat rețeaua de influențare a cercurilor politice și a opiniei publice românești în sensul urmărit

²⁵ Peter Grupp, *Voraussetzungen und Praxis deutscher amtlicher Kulturpropaganda in den neutralen Staaten während des Ersten Weltkrieges*, în *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*, hrsg. Von Wolfgang Michalka, München/Zürich, Piper, 1994, p. 805.

²⁶ Absolvent al Universității din Heidelberg, a studiat dreptul la Edinburgh, Geneva, München, Leipzig și Berlin. Între 1911 și 1914 a fost profesor de drept la Universitatea din Cernăuți, iar după începutul Primului Război Mondial a intrat în serviciul diplomatic austriac. Din 1916 și până în 1941 a fost profesor la Universitatea din Graz (Fritz Fellner, Doris A. Corradini, *Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein biographisch-bibliographisches Lexikon*, Wien, Böhlau, 2006, p. 101-102; Constantin Ungureanu, *Senatul Academic al Universității din Cernăuți (1875-1919)*, în „Țara Fagilor”, XXV, 2016, p. 98-100).

²⁷ Dr. Freiherr von Dungern, *Denkschrift über meine Mission nach den Balkanländern. Ende September bis Anfang November 1914*.

²⁸ Claudiu-Lucian Topor, *op. cit.*, p. 250, nota 29.

²⁹ Claudiu-Lucian Topor citează raportul după fondul de microfilme RFG, rola nr. 64, de la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București. O altă copie a acestui document se află la PAAA în dosarul nr. RZ 201/21197.

de Puterile Centrale. Chiar în preambulul raportului său, Otto von Dungern discută în detaliu modul de organizare și sensul călătoriei în Balcani³⁰:

[...] la inițiativa Asociației Industriașilor din Saxonia, cu acordul Excelenței Sale domnului subsecretar de stat de la Ministerul Afacerilor Străine [Arthur Zimmermann] și al Excelenței Sale domnului ministru al Afacerilor Străine din Viena [Leopold von Berchtold], la sfârșitul lui septembrie [1914], am fost însărcinat de Oficiul Imperial al Marinei cu efectuarea unei călătorii de patru săptămâni în Balcani, cu scopul unor activități în interesul Austro-Ungariei și al Germaniei. [...] Am crezut că pot prezenta ca argument faptul că, eventual prin discuții cu prieteni influenți, aflați în poziții importante, aş putea contribui la provocarea, prin articole în presa națională și conferințe, a unei schimbări în opinia publică, ținând cont mai ales de faptul că numele meu, de internaționalist și istoric, nu este necunoscut în lumea academică și în presa de acolo. La Berlin și la guvern la Viena am considerat necesar să observ că, în mod special, ne-am putea aștepta la influențe utile mai ales grație relației mele personale cu Majestatea Sa, regele Carol al României³¹.

La fel ca în scrisoarea către Stresemann din 26 septembrie 1914, în raportul amintit, von Dungern menționează că, pentru activități de propagandă, a primit de la Oficiul Imperial al Marinei câteva ediții săptămânale din „Täglicher Rundschau” și „Frankfurter Zeitung” (alături de broșura „Die Wahrheit über den Krieg” – „Adevărul despre război” – în limbile germană și română), în timp ce directorul de la Disconto Gesellschaft i-a pus la dispoziție un expozeu privind starea economiei germane³². De remarcă este și menționarea rolului pe care l-a avut în întreaga afacere Ernst Jäckh, considerat de către cunoscutul istoric german Fritz Fischer drept „cel mai important propagandist al Germaniei în Orient”³³. În plus, raportul – care ar merita, fără îndoială, să fie publicat în întregime – conține informații bogate privitoare la aflarea lui von Dungern în România, ce lipsesc din documentele din anexă: precum sosirea la Sinaia pe data de 30 septembrie 1914; starea proastă de sănătate a regelui Carol și scepticismul acestuia privind viitorul țării; „așteptarea declanșării unei stări generale de spirit antidinastice”; obligația de a păstra discreția privind scopul prezenței sale la Palat, din cauza afinităților pro-Antanta ale celei mai mari părți a enturajului; discuțiile cu principele Ferdinand și cu alte figuri politice influente; plecarea la București și întâlnirile cu diplomați

³⁰ Deși inițial printre destinațiile propuse se număra și Grecia, von Dungern a vizitat doar România și Bulgaria.

³¹ PAAA, dosar RZ 201/21197, f. 6.

³² *Ibidem*, f. 6-7.

³³ Ernst Jäckh (1875-1959), în Primul Război Mondial profesor de istorie a Turciei la Universitatea din Berlin și ziarist. A fost editor al ziarelor „Das Größere Deutschland” și „Deutsche Politik”. Între 1914 și 1917 a îngrijit seria *Deutscher Krieg – Politische Flugschriften*, în care apăreau articole despre război. A fost implicat în organizarea propagandei germane în Turcia și Balcani (Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-18*, Düsseldorf, Droste Verlag, 1961, p. 137-138. A se vedea și ediția în limba engleză: Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, New York, W. W. Norton & Company, 1967, p. 124).

germani; dificultățile organizării tranzitului de arme către Turcia sau a publicării unor materiale în presa antantistă etc.³⁴. În general, din raportul prezentat de von Dungern la încheierea călătoriei se desprinde neîncrederea privind păstrarea de către România a unei neutralități binevoitoare față de Puterile Centrale. Pentru a schimba situația în favoarea Germaniei și a Austro-Ungariei, von Dungern considera că, în influențarea opiniei publice, accentul ar trebui pus mai degrabă pe dezvoltarea unor contacte personale cu intelectuali influenți și decidenți politici români decât pe irosirea de resurse în scopul mituirii partidelor și presei românești: „[...] va fi nevoie de o muncă discretă de durată, iar această muncă va trebui însoțită de o regândire radicală a modului în care germanii se raportează la străinătate”³⁵.

Documentul nr. 5, datat 2 iunie 1915, reprezintă un rezumat *in extenso* al unei discuții de circa două ore, pe care Gustav Stresemann o avusese, o zi înainte, cu Alexandru Beldiman, ministru plenipotențiar al României la Berlin.

Susținător fervent al legăturilor cu Puterile Centrale, Beldiman s-a poziționat, chiar din primele zile ale conflagrației, în favoarea intrării României în război de partea Germaniei. Într-un memoriu adresat regelui Carol, scris în evidentă grabă pe data de 31 iulie 1914, care poate fi considerat un autentic manifest personal în chestiunea războiului european, Beldiman invoca, în sprijinul unei acțiuni imediate alături de Puterile Centrale, argumente la care va reveni repetat în lunile și în anii următori: culpa Rusiei în transformarea unui conflict local dintre Austro-Ungaria și Serbia în unul european; dimensiunea geopolitică a conflagrației, prin transferul pe câmpurile de luptă a rivalității dintre lumea slavă și cea germanică; nevoia ca România, pusă în fața „pericolului slav”, să „aleagă natural” alianța cu Germania și Austro-Ungaria („Rusia învingătoare ar însemna înecarea neamului românesc în noianul slav”); mizarea în politica externă pe Tripla Alianță, nu pentru a fi neapărat alături de Austro-Ungaria, ci pentru a-și construi viitorul sub tutela Germaniei; rezolvarea în timp a „chestiunii naționale” din Ardeal și Ungaria; pericolul major la care s-ar expune România („de micșorare a țării”) în cazul „inacțiunii și neutralității expectative”; în schimb, „garantarea” de către Germania a „întregirii Moldovei de la 1812”³⁶.

Moartea regelui Carol pe data de 10 octombrie 1914 a reprezentat o lovitură puternică pentru partida germanofilă din România, care, până la sfârșitul lunii august 1916, nu va mai insista asupra intrării în război de partea Puterilor Centrale, ci își va concentra eforturile pe singurul obiectiv realist, cel al menținerii neutralității. Trecut pe „linie moartă” de către Ion I. C. Brătianu și păstrat în post doar pentru a nu produce suspiciuni inutile la Berlin, din toamna anului 1914 Beldiman se limitează tot mai mult la gestionarea unor situații de criză majoră în relațiile româno-germane, precum cea provocată de refuzul României de a permite tranzitul de armament german către Turcia și Bulgaria. Dovadă în

³⁴ PAAA, dosar RZ 201/21197, f. 7 și urm.

³⁵ *Ibidem*, f. 33.

³⁶ ANIC, fond Casa Regală, dosar nr. 40/1914, f. 1-4 bis.

acest sens sunt și rapoartele pe care le trimite în țară, cu o regularitate de invidiat, regelui și prim-ministrului. Într-o lungă „scrisoare personală secretă”, adresată lui Brătianu la mijlocul lunii februarie 1915³⁷, în care îl numește, nu fără o anumită doză de ironie, „scump amic”, Beldiman reproșează, în termeni duri, modul în care este tratat ca reprezentant oficial al României în Germania, precum și felul în care guvernul gestionează relația cu Berlinul:

[...] nimica nu putea să confirme mai cu tărie toate îngrijorările mele cu privire la starea noastră internă, stăpânită de acțiunea franco-rusă, decât faptul că Primul Ministru al țării este nevoit a se feri de o întâlnire cu mine, care ar putea provoca urmări „periculoase”. Lucrul mi se pare cu atât mai grav, cu cât presupun că mă cunoști îndeajuns (dacă nu-mi fac vreo iluzie în această privință) pentru ca să fii încredințat că nu sunt în stare să-ți creez acolo dificultăți prin vorbe nesocotite, când știi cât de încordată este situațiunea de la noi. [...] Doi membri din guvernul D-tale au o atitudine de față ostilă Germaniei³⁸, uneltind cu legațiunile franco-ruse și împingând lucrurile până a pricinui țării pagube enorme prin oprirea schimbului de export și import cu Germania. Sub oblăduirea lor însă operează un consorțiu, care în mod notoriu speculează cu nerușinare această situațiune, așa încât atitudinea de strașnici patrioți este și foarte lucrativă³⁹.

Totuși, chiar dacă își dă seamă de limitele tot mai mari în a influența deciziile guvernului condus de Brătianu, pentru a liniști autoritățile germane, care sunt din ce în ce mai iritate de atitudinea țării cu care se considera legată formal printr-un acord de alianță, Beldiman caută tot mai mult contactul cu decidenți din țara gazdă. Cu aceștia rezonează aproape perfect în evaluarea situației create și, în discuțiile purtate, nu ezită să prezinte ample judecăți asupra factorilor care au condus la îndepărtarea treptată a României de Puterile Centrale și apropierea de țările Antantei, inclusiv de Rusia. Din bogatul material arhivistic privitor la acest gen de analize-confesiuni ale lui Beldiman, păstrate la *Politisches Archiv*, putem menționa aici, doar pentru exemplificare, discuția purtată la sfârșitul lunii iulie 1915⁴⁰ chiar cu cancelarul von Bethmann Hollweg⁴¹, în urma căreia ministrul plenipotențiar român însuși a elaborat o „înregistrare secretă”, pe care a depus-o la *Auswärtiges Amt*⁴².

Contextul prezentat mai sus este, desigur, necesar pentru a înțelege și întâlnirea din 2 iunie 1915 dintre Alexandru Beldiman cu Gustav Stresemann. Foarte bun cunoscător al vieții politice din Germania din ajunul și de la începutul războiului european, așa cum rezultă inclusiv din rapoartele pe care le-a trimis la

³⁷ *Ibidem*, dosar nr. 19/1915, f. 1-4.

³⁸ Printre membrii din guvern acuzați de afaceri ilicite în perioada neutralității se numărau ministrul Finanțelor, Emil Costinescu, și ministrul Lucrărilor Publice, Constantin Angelescu.

³⁹ *Ibidem*, f. 1, 3.

⁴⁰ 25 iulie 1915.

⁴¹ PAAA, dosar RZ 201/1880, f. 238-251 (numerotarea veche a dosarului: 176-189). A se vedea și Claudiu-Lucian Topor, *op. cit.*, p. 113.

⁴² 12 august 1915.

București de-a lungul a două decenii, diplomatului nu putea să-i scape ascensiunea tânărului, dar ambițiosului politician din Saxonia, cu atât mai mult cu cât acesta apela frecvent, în discursurile și în ieșirile sale în presă, la importanța țărilor neutre, inclusiv a celor din Balcani, pentru efortul militar al Germaniei. La fel, de luat în seamă este și observația că întâlnirea cu Beldiman și, mai ales, raportul detaliat trimis de Stresemann mai multor decidenți importanți de la Berlin trebuiau să întărească, o dată în plus, aspirațiile sale politice, care depășeau rolul pe care îl juca în politica locală din Saxonia și în fracțiunea național-liberală din Reichstag. Scrisoarea în sine reprezintă, poate, una dintre cele mai ample treceri în revistă ale opiniilor exprimate de Beldiman în perioada neutralității românești, redată de către un interlocutor al său german, în legătură cu starea relațiilor româno-germane și, mai cu seamă, a responsabilităților împărțite pentru ruptura dintre România și Puterile Centrale. Cu privire la politica Berlinului față de Regat, în discuția cu Stresemann, ministrul plenipotențiar român insistă atât asupra unor decizii punctuale nefericite ale Germaniei – de pildă, privind personalul diplomatic din România –, cât și asupra unor greșeli de planificare strategică în relația cu Regatul. Pentru prima situație, Beldiman aduce în discuție numirea lui Alfred von Kiderlen-Wächter în funcția de ministru plenipotențiar al Germaniei în România și menținerea acestuia timp de zece ani la București:

Prin felul în care Kiderlen-Wächter s-a comportat acolo [la București], prestigiul Germaniei nu a crescut deloc; faptul că acest om, care, din cauza slăbiciunii sale față de alcool, adesea nici măcar nu era în stare să negocieze, a putut deveni în Germania secretar de stat la Ministerul Afacerilor Străine a dăunat foarte mult Germaniei.

În schimb, spre deosebire de Germania, Rusia a fost, potrivit lui Beldiman, mult mai abilă nu doar în gestionarea modului în care își selecta personalul trimis în România, ci și în chestiuni care priveau raportarea la Regat în perspectivă medie și lungă. De pildă, vizita țarului în România, la mijlocul lunii iunie 1914, „a flatat mult lumea din România, aceasta în timp ce nu s-a putut organiza niciodată o călătorie la București a împăratului german”. De asemenea, Beldiman sugerează că, spre deosebire de Rusia, care, inclusiv prin cumpărare de influență („rubla circulă prin țară”), a știut să încurajeze elita românească să-și îndrepte privirea către conaționalii din Imperiul Habsburgic, făcând promisiuni generoase privind o „Românie Mare” postbelică, Germania s-a rezumat la acțiuni de propagandă mai degrabă ineficiente. Din perspectiva diplomatului român, acest lucru era cu atât mai regretabil cu cât în Regat ar fi existat un real potențial pentru creșterea preferințelor pentru Germania. În sprijinul acestei afirmații, Beldiman menționează faptul că o bună parte a corpului ofițeresc fusese educat în școli militare germane, că în Moldova domină sentimentele antirusești, că regele Ferdinand se poate baza pe o armată profund loială și, nu în ultimul rând, că situația de pe fronturi confirma superioritatea economică și militară a Germaniei față de statele Antantei.

Fără îndoială, experiențe precum implicarea în organizarea călătoriei în România a lui Otto von Dungern și discuția documentată cu Alexandru Beldiman au contribuit la aprofundarea imaginii lui Stresemann asupra Regatului, în special asupra șanselor ca aliatul balcanic să intre în război de partea Puterilor Centrale sau să adopte, măcar, o atitudine de neutralitate binevoitoare. Dacă, la începutul conflagrației, Stresemann pare mai degrabă optimist în acest sens, cu timpul, la fel ca în cazul altor politicieni germani implicați în gestionarea direcției românești, se instaurează o stare de neliniște și suspiciune, care dă tot mai mult frâu liber dorinței de a-i pedepsi „trădarea”. Relevant, în acest sens, este ultimul document publicat în anexă: o scrisoare din 21 august 1916 către prietenul său Otto Moras⁴³, înrolat voluntar în armata Reichului, în care, discutând despre situația de pe fronturile de luptă și realitățile interne din Germania, Stresemann afirma că poziția României poate fi modificată doar prin dovezi palpabile de pe câmpurile de luptă:

Aici, în Germania, circulă zvonuri despre importante mișcări de trupe spre est. Să dea Domnul ca acestea să fie suficiente pentru a stabiliza Frontul de Est, pentru a permite ulterior declanșarea acelei ofensive de care avem nevoie pentru a produce impresia morală necesară asupra României. În români eu nu am încredere. În ultima vreme, veștile despre dorința de pace a României s-au înmulțit într-o asemenea măsură, încât devin mai mult decât dubioase. Se pare că se încearcă distragerea atenției noastre și inducerea unei false asigurări. Ei bine, eu cred că nu vom cădea în această capcană, cu siguranță nu bulgarii, care ard de nerăbdarea de a se răzbuna pe români.

Anume de Bulgaria, pe care o vizitase la începutul anului 1916 alături de Erzberger⁴⁴, Stresemann își lega speranțele înfrângerii României, care, de altfel, urma să intre în război de partea Antantei câteva zile mai târziu:

Bulgarii [...] nutresc față de români o ură extraordinară, care își are rădăcinile mai ales în faptul că, în timpul înaintării anterioare spre Sofia [în timpul celui de-al doilea război balcanic], românii, în poftele lor, au batjocorit în numeroase cazuri femeile bulgare din teritoriile ocupate. Nu există un popor mai strict în privința moravurilor decât bulgarii, iar comportamentul de atunci al românilor a trezit în ei un sentiment care poate fi cel mai bine descris drept dorință de răzbunare de sânge. Ei așteaptă doar momentul pentru a se dezlănțui și, sperăm, vor lua asupra lor lovitura principală, astfel încât noi să nu mai fim nevoiți să sacrificăm și mai multe contingente de luptă.

⁴³ Otto Moras (1871-1945), fost președinte al Asociației Industriașilor din Saxonia (*Verband Sächsischer Industrieller*). Pentru relația apropiată dintre Gustav Stresemann și Otto Moras, inclusiv după 1918, vezi Karl Heinrich Pohl, *Gustav Stresemann. Biografie eines Grenzgängers*, p. 87 și urm.; Holger Starke, *Dresden in der Vorkriegszeit. Tätigkeitsfelder für den jungen Gustav Stresemann*, în *Politiker und Bürger. Gustav Stresemann und seine Zeit*, hrsg. von Karl Heinrich Pohl, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2002, p. 108.

⁴⁴ Kurt Koszyk, *Gustav Stresemann*, p. 169.

Concluzii

Analizate în contextul întregii sale biografii, cele șase documente oferă detalii importante pentru înțelegerea modului în care Stresemann a făcut, în anii de război, pasul de la politica regională din Saxonia la cea cu relevanță în capitala Reichului. Deși, în perioada analizată, a ocupat doar funcția de membru al Reichstagului, urmând o agendă personală foarte bine definită, Stresemann a reușit să se profileze rapid ca un om politic cu viziuni și strategii proprii în chestiunea războiului. Din documentele prezentate se desprinde profilul unei figuri motivate de un naționalism militant, convinsă de forța militară și economică a Germaniei, dar tot mai dezamăgită de eșecurile de pe câmpurile de luptă, insuccese pe care le pune inclusiv pe seama incapacității decidenților politici germani în a evalua corect situația Germaniei în contextul alianțelor europene și al rolului statelor neutre, precum România. De pildă, întâlnindu-se cu Alexandru Beldiman și documentând discuția cu acesta, Stresemann dorește să arate că printre erorile în relația cu România s-au numărat nu doar aspecte punctuale, ci și chestiuni principale, care cereau voință politică (a se vedea chestiunea statutului unor regiuni din Imperiul Habsburgic populate de români). Dacă la începutul războiului el era încrezător în faptul că, printr-o politică activă de influențare a elitei românești, Regatul poate fi convins să se alăture efortului militar al Germaniei, pe măsura trecerii timpului își combate îndoielile mai mult prin speranța că atitudinea României poate fi schimbată recurgând la măsuri de coerciție, inclusiv militare.

O altă perspectivă de analiză a celor șase surse publicate este cea a rețelilor formale și informale pe care Stresemann le dezvoltă și le valorifică, încă de la începutul războiului; în cazul de față fiind vorba de contactele cu figuri politice, militare, economice și intelectuale relevante pentru dezvoltarea unor conexiuni serioase cu România. Deși toate persoanele care apar în documente sunt importante pentru scopurile urmărite de către Stresemann, din context se desprinde o poziționare diferită față de acestea. Astfel, căpitanul Otto Moras, fost președinte al Asociației Industriașilor din Saxonia, apare ca un confident important, căruia îi pot fi încredințate gânduri și idei politice ce nu sunt destinate publicului larg. Primarul de Dresda Otto Beutler, bancherii Elkan Heinemann și Arthur Salomonsohn, Ernst Jäckh de la *Zentralstelle für Auslandsdienst* dau greutate poziției sale publice, în timp ce, în relația cu profesorul Otto von Dungern, Stresemann se situează în calitate de tutelar. Adăugând la aceasta și modul de raportare față de diverși înalți funcționari sau prieteni de partid, putem desluși conturul unor relații funcționale, în care Stresemann este conștient de puterea și influența aflate în creștere.

Privite într-o perspectivă mai largă, experiențele din timpul „marelui război” au pregătit profilul din perioada Weimar al lui Gustav Stresemann, caracterizat de toți biografii săi ca unul dominat de realism și pragmatism politic. Fără îndoială, în cazul specific al României, implicarea în „dosarul neutralității” l-a ajutat să-și formeze o imagine privind o țară cu o evidentă variabilă strategică, amplificată considerabil după 1918, capabilă să joace un rol însemnat atât în stabilizarea

continentului, cât și în reintrarea Germaniei ca actor major pe scena politică și economică europeană. Tocmai în acest sens, putem încheia, ca îndemn pentru cercetări viitoare privind viziunea stresemanniană asupra României în anii 1920, cu o trimitere la o caracterizare făcută României în timpul pregătirii tratativelor de la Locarno, invocate deja⁴⁵, în care Stresemann susținea că „reluarea și dezvoltarea vechilor bune relații economice [cu România] este atât în interes românesc, cât și german”⁴⁶.

*
* *

Documentele sunt publicate în ordine cronologică, în original și în traducere în limba română. În transcrierea originalelor, redactate la mașina de scris și datate pe stil nou, a fost păstrată ortografia de epocă a limbii germane, intervenindu-se doar pentru întregirea unor cuvinte și corectarea unor greșeli de scriere.

DOCUMENTE

1. 1914 septembrie 23, Berlin. *Matthias Erzberger către Gustav Stresemann. Confirmă primirea în ziua anterioară a unei scrisori de la Stresemann referitoare la Otto von Dungern, anunțând că a dat curs rugăminții de a interveni în sprijinul acestuia. Îi mulțumește pentru aprecierile din altă scrisoare referitoare la socialiștii germani*⁴⁷.

Berlin W., Matthäikirchstr. 9

Sehr geehrter Herr Doktor!

Besten Dank für Ihr gestriges Schreiben betreffend Freiherrn von Dungern. Ich habe Ihren Wunsch warm befürwortet. Ebenso danke ich Ihnen für Ihren gestrigen Brief betreffend die Urteile der deutschen Sozialisten. Ich habe den Aufsatz sofort Herrn Dr. Haase übersandt.

Mit hochachtungsvollem Gruß

[Unterschrift]

Mitglied des Reichstags

Traducere

Berlin W., Matthäikirchstr. 9

Stimate domnule doctor,

Vă mulțumesc mult pentru scrisoarea dumneavoastră de ieri referitoare la baronul von Dungern⁴⁸. Am susținut cu căldură rugămintea dumneavoastră. De

⁴⁵ A se vedea nota nr. 17.

⁴⁶ PAAA, NL-306, Band 24, f. 153 și urm., România, f. 160-161.

⁴⁷ *Ibidem*, Band 138, f. 123.

⁴⁸ A se vedea nota nr. 26. În original greșit: Dunckern.

asemenea, vă mulțumesc pentru scrisoarea de ieri privitoare la poziționarea socialiștilor germani. Am trimis imediat articolul către dr. Haase⁴⁹.

Cu stimă deosebită,

[semnătură]

Membru al Reichstagului

2. 1914 septembrie 26. Dresda. *Otto von Dungern către Gustav Stresemann. Îl anunță despre vizita la Oficiul Imperial al Marinei, unde a obținut finanțarea călătoriei în România. Pentru România, i-au fost puse la dispoziție exemplare din „Täglicher Rundschau” și „Frankfurter Zeitung”. La Disconto-Gesellschaft i-a fost promis un expozeu detaliat despre starea economică a Germaniei. Îl informează pe Stresemann că nu îl va vizita pe Erzberger și roagă să i se trimită corespondența la Castelul Peleş din Sinaia, prin curierul Legației Germaniei de la București⁵⁰.*

Abschrift. Dresden, Stübelstr. 18

Sehr verehrter Herr Doktor!

Die Erledigung auf dem Reichsmarineamt erfolgte schnell und glatt. Es wurden mir 1.500 Fr. alles in allem für 4 Wochen zugesagt und vorerst 1.000 Mark übergeben.

Irgendwie spezifiziert wurde mein Auftrag, mit dem sich der informierte Herr Staatssekretär des Ausw[ärtigen Amtes] Herrn Dr. Jäckh gegenüber freudig einverstanden erklärte, nicht. Mir scheint, den Herren schien eine Information Sr. Majestät des Königs das Wichtigste.

Ich konnte im Reichsmarineamt keine anderen Materialien als die neuen Wochenausgaben der Täglichen Rundschau und der Frankfurter Zeitung bekommen. Ich habe daraufhin mich, da mir Nachrichten über die wirtschaftliche Widerstandskraft in Deutschland sehr wesentlich schienen, aus eigener Initiative an die Disconto-Gesellschaft und an den mir persönlich bekannten Direktor Heinemann von der Deutschen Bank gewandt. Die Disconto-Gesellschaft versprach mir, ein geeignetes Exposé mit Daten, das ich morgen früh erwarte; ebenso andere Sachen, die ich mir noch bestellte. Morgen (Sonntag) Mittag fahre ich ab.

Durch die österreichische Botschaft in Berlin bekam ich heute eine telegraphische Mitteilung (auf Grund dessen, dass ich mich vor 14 Tagen auch dem Ministerium in Wien zu beliebiger Verwendung und Verfügung gestellt hatte), dass Graf Berchtold zur Zeit keine Verwendung für mich habe, jedoch sich sehr einverstanden erkläre, wenn ich von reichsdeutscher Seite Verwendung finden könne.

Herr Dr. Jäckh erklärte mir, dass ich Herrn Erzberger nur aufhalten würde, durch einen Besuch und bat mich, Herrn Erzberger deshalb nicht aufzusuchen. Unter diesen Umständen möchte ich das natürlich unterlassen.

⁴⁹ Hugo Haase (1863-1919), președinte al Partidului Social-Democrat German și membru al Reichstagului; reprezentant al curentului pacifist din PSD German.

⁵⁰ PAAA, NL-306, Band 138, f. 124-125.

Falls Sie glauben, mir speziell für Rumänien Zweckdienliches mitteilen zu können, bitte ich Sie, zu adressieren nach Sinaia (Rumänien) Castel Pelesch, am besten natürlich auf dem Kurierwege des Auswärtigen Amtes – bei der deutschen Gesandtschaft in Rumänien.

Ich hatte heute wieder beunruhigende Nachrichten über die Gesundheit des Königs [erhalten] und werde jedenfalls auf die Informierung der Kreise, die ev[entuell] ohne ihn in Rumänien die massgebenden sein würden, Gesicht legen.

In vollkommener Hochachtung

Ihr ganz ergebener

gez. Dungern

Traducere

Copie. Dresda, Stübelstr. 18

Mult stimat domnule doctor,

Rezolvarea chestiunii la Oficiul Imperial al Marinei s-a făcut rapid și fără dificultăți. Mi s-au aprobat, în total, 1.500 de franci pentru patru săptămâni și mi s-au eliberat, deocamdată, 1.000 de mărci.

Misiunea mea, cu privire la care domnul secretar de stat de la Afacerile Străine⁵¹, oricum foarte bine informat, s-a declarat, față de domnul dr. Jäckh⁵², bucuros de acord, nu a fost în niciun fel specificată. Am impresia că domnii considerau că informarea Majestății Sale, regele⁵³, este cel mai important lucru⁵⁴.

La Oficiul Imperial al Marinei nu am putut obține alte materiale decât noile ediții săptămânale ale „Täglicher Rundschau”⁵⁵ și ale „Frankfurter Zeitung”⁵⁶. Drept urmare, având în vedere faptul că informațiile despre capacitatea de rezistență economică a Germaniei mi se păreau deosebit de importante, m-am adresat, din proprie inițiativă, la Disconto-Gesellschaft⁵⁷, precum și directorului Heinemann⁵⁸ de la Deutsche Bank, pe care îl cunosc personal. Disconto-Gesellschaft mi-a promis un expozeu potrivit, cu date concrete, pe care îl aștept mâine dimineață devreme; de asemenea și alte materiale pe care le-am comandat. Plec mâine (duminică), la prânz.

⁵¹ Referință la Gottlieb von Jagow. Secretar de stat în Ministerul Afacerilor Străine al Germaniei în perioada ianuarie 1913 – noiembrie 1916.

⁵² A se vedea nota nr. 33.

⁵³ Regele Carol al României.

⁵⁴ Formulare neclară. Traducerea *ad litteram* după textul original: „Mi se pare că domnilor li se părea că informația Majestății Sale, Regele, cel mai important lucru”.

⁵⁵ Cotidian german de orientare de dreapta care a apărut în anii 1881-1933. La începutul Primului Război Mondial avea un tiraj de circa 100.000 de exemplare.

⁵⁶ Ziar german fondat în anul 1856. A apărut cu numele „Frankfurter Zeitung” în anii 1866-1943. În timpul Primului Război Mondial a fost de orientare liberală.

⁵⁷ Societate bancară germană fondată în 1851. În anii Primului Război Mondial a fost implicată în finanțarea activităților de propagandă ale Germaniei în statele neutre.

⁵⁸ Elkan Heinemann (1859-1941), membru al Consiliului de Administrație al Deutsche Bank în anii 1906-1923.

Prin mijlocirea ambasadei austriece de la Berlin, am primit astăzi o informare telegrafică (deoarece în urmă cu 14 zile mă pusesem la dispoziția guvernului de la Viena pentru orice eventuale servicii), potrivit căreia contele Berchtold⁵⁹ nu vede în prezent necesară nicio implicare din partea mea, dar care se declară pe deplin de acord ca eu să mă pun la dispoziția Reichului german.

Domnul dr. Jäckh mi-a spus că o eventuală vizită a mea doar l-ar încurca pe domnul Erzberger⁶⁰ și, din acest motiv, m-a rugat să nu îl caut pe domnul Erzberger. În aceste condiții, desigur, voi abandona gândul inițial.

Dacă socotiți că îmi puteți comunica ceva util în mod special pentru România, vă rog să trimiteți corespondența la Sinaia (România), Castelul Peleș, de preferință prin curierul Afacerilor Străine – la Legația germană din România.

Astăzi am primit din nou vești îngrijorătoare despre starea de sănătate a regelui și voi acorda, în orice caz, atenție informării cercurilor care, eventual fără el, ar putea juca un rol determinant în România.

Cu deosebită considerație,
al dumneavoastră cu totul devotat,
semnat: Dungern

3. 1914 decembrie 29, Dresda. *Gustav Stresemann către Guvernul Regal al Saxoniei. Informează despre trimiterea unui raport privitor la călătoria lui Otto von Dungern la București și Sofia. Relatează că l-a cunoscut pe von Dungern la o conferință organizată de primarul general al Dresdei, Otto Beutler. Scopul călătoriei lui von Dungern, finanțată de către Oficiul Imperial al Marinei, a fost influențarea oamenilor politici din România într-un sens favorabil Germaniei⁶¹.*

Dresden, den 29. Dezember 1914

An das Königlich Sächsische Staatsministerium, Dresden

Dem Königlich Sächsischen Staatsministerium gestatte ich mir in der Anlage ergebenst einen Bericht zur ggf. Kenntnisnahme zu übersenden, welchen Herr Dr. Freiherr von Dungern mir über eine von ihm unternommene Reise nach Bucearest und Sofia erstattet hat. Auf Herrn Freiherrn von Dungern war ich auf einer von Herrn Oberbürgermeister Beutler veranstalteten Konferenz wegen der Herausgabe der Wochenausgabe des Dresdner Anzeigers aufmerksam gemacht worden, als eine Person, die durch ihre Beziehungen zu dem inzwischen verstorbenen König von Rumänien in der Lage sein würde, in deutsch-freundlichem Sinne dort zu wirken. Es gelang mir, Herrn Freiherrn von Dungern die von ihm

⁵⁹ Referință la Leopold Berchtold, la vremea respectivă ministru austro-ungar al Afacerilor Străine.

⁶⁰ Matthias Erzberger.

⁶¹ PAAA, NL-306, Band 139, f. 151-152.

nur in bescheidenem Maße erbetenen Mittel zu einer Reise an den Hof von Sinaia durch Vermittlung des Reichsmarineamtes zu verschaffen und Herr Freiherr von Dungern hatte die Freundlichkeit, mir eine ausführliche Darlegung der Ergebnisse seiner Reise zur Verfügung zu stellen. Ich glaube, dass diese Darlegungen auch für das Königlich Sächsische Ministerium des Innern sowie für das Königlich Sächsische Ministerium der Auswärtigen Angelegenheiten von Interesse sein werden und bitte deshalb, diese Niederschrift in der Anlage ergebenst überreichen zu dürfen. Leider kann ich sie wegen des Umfanges des Berichtes nur in einem Exemplar zur Verfügung stellen.

Mit vorzüglicher Hochachtung
sehr ergebenst
[Gustav Stresemann]

Traducere

Dresda, 29 decembrie 1914

Către Guvernul Regal al Saxonei, Dresda

Îmi permit să transmit respectuos către Guvernul Regal al Saxoniei, prin documentul alăturat, spre eventuală luare la cunoștință, un raport pe care mi l-a prezentat domnul dr. baron von Dungern, privitor la o călătorie întreprinsă de acesta la București și Sofia. Mi-am îndreptat atenția asupra domnului baron von Dungern cu ocazia unei conferințe organizate de domnul primar general Beutler⁶², la lansarea ediției săptămânale a „Dresdner Anzeiger”⁶³, ca fiind o persoană care, prin legăturile sale cu regele României, decedat între timp, ar fi fost în măsură să acționeze acolo într-un sens favorabil Germaniei. Drept urmare, am reușit să obțin pentru domnul baron von Dungern, prin intermediul Oficiului Imperial al Marinei, mijloace decente solicitate de acesta pentru o călătorie la Curtea de la Sinaia, iar domnul baron von Dungern a avut amabilitatea de a-mi pune la dispoziție o prezentare detaliată a rezultatelor călătoriei sale⁶⁴. Cred că aceste relatări pot fi de interes și pentru Ministerul Regal al Afacerilor Interne al Saxoniei, precum și pentru Ministerul Regal al Afacerilor Străine al Saxoniei, motiv pentru care vă rog să îmi îngăduiți să transmit respectuos alăturat acest memoriu. Din păcate, din cauza dimensiunii raportului, îl pot pune la dispoziție doar într-un singur exemplar.

Cu deosebită considerație,
cu profund respect,
[Gustav Stresemann]

⁶² Otto Beutler (1853-1926), primar general al Dresdei în anii 1895-1915.

⁶³ Ziar care a apărut la Dresda în anii 1730-1943.

⁶⁴ Referință probabilă la memoriul *Denkschrift über meine Mission nach den Balkanländern. Ende September bis Anfang November 1914* (s se vedea mai sus). De asemenea relevant: Otto Freiherr von Dungern, *Aus den letzten Tagen des Königs Carol von Rumänien (verfasst im November 1914)*, în „Deutsche Rundschau”, 71, 1917, p. 8-43.

4. 1915 ianuarie 14. *Gustav Stresemann către Arthur Salomonsohn, director al Disconto-Gesellschaft. Îl informează despre călătoria în România a lui Otto von Dungern, care a stat mai multă vreme la Sinaia, fiind alături de regele Carol I în perioada în care acesta era grav bolnav. După decesul regelui, a rămas câteva zile alături de regina Elisabeta. A călătorit apoi la Sofia, unde s-a întâlnit cu țarul Bulgariei, Ferdinand, cu care a discutat despre situația politică. Invocă faptul că von Dungern are conexiuni bune către politicieni români și presa românească⁶⁵.*

14. Januar 1915

Sr. Hochwohlgeboren
Herrn Generalkonsul Salomonsohn
Direktor der Disconto-Gesellschaft,
Berlin W.8, Behrenstr. 42

Sehr geehrter Herr Generalkonsul!

Durch Vermittlung des Herrn Oberbürgermeister Dr. Beutler habe ich vor einigen Wochen die Bekanntschaft des Herrn Freiherrn von Dungern, Professor des Staatsrechtes an der Universität Czernowitz gemacht und durch Vermittlung des Auswärtigen Amtes und des Reichsmarineamtes Gelegenheit genommen, Herrn Freiherrn von Dungern die Möglichkeit zu einer Reise nach Rumänien während der Kriegszeit zu geben.

Herr Freiherr von Dungern hat seinen Aufenthalt in dem Schlosse des Königs Karol in Sinaia genommen und war bis zum Tode des Königs in dessen Umgebung und auch nach dem Ableben desselben der Königin Elisabeth noch einige Tage zur Abfassung der Trauerkundgebungen zur Verfügung gestanden, in Handschreiben der Königin Elisabeth dem Kaiser Franz Joseph überbracht und weiter am bulgarischen Königshofe mit dem Zaren Ferdinand und mit der Königin von Bulgarien eingehende, mehrstündige Unterredungen über die gegenwärtige politische Lage gehabt.

Da Herr Freiherr von Dungern weiter sehr gute Beziehungen zu rumänischen Politikern und zu der rumänischen Presse seit langem unterhält – sein Vater war Trauzeuge bei der Hochzeit des Königs Karol mit der Königin Elisabeth und auch in seinem Wirkungskreis spricht er meist zu rumänischen Studenten – so wäre es vielleicht auch für Sie interessant, Herrn Freiherrn von Dungern über seine Erfahrungen in Rumänien zu hören und mit ihm die Frage zu erörtern, ob unter Umständen bei der jetzigen Situation ein erneuter Aufenthalt des Herrn Freiherrn von Dungern in der rumänischen Hauptstadt wünschenswert erscheint oder nicht.

Ich wäre Ihnen sehr dankbar, wenn Sie die Güte hätten, mir freundlichst telefonisch nach meinem Büro, Zentrum 10908 und 10909 Nachricht darüber

⁶⁵ PAAA, NL-306, Band 145, f. 24-26.

geben zu lassen, ob und wann Herr Freiherr von Dungern Sie in dieser Angelegenheit heute sprechen könnte.

Mit vorzüglicher Hochachtung
sehr ergebenst
[Gustav Stresemann]

Traducere

14 ianuarie 1915

Excelenței Sale
Domnului Consul General Salomonsohn⁶⁶
Director al Disconto-Gesellschaft
Berlin W.8, Behrenstr. 42

Stimate domnule consul general,

Prin mijlocirea domnului primar general dr. Beutler, am făcut, acum câteva săptămâni, cunoștință cu domnul baron von Dungern, profesor de drept constituțional la Universitatea din Cernăuți, iar cu ajutorul Ministerului Afacerilor Străine și al Oficiului Imperial al Marinei am reușit să-i pun la dispoziție domnului baron von Dungern mijloacele necesare pentru o călătorie în România în timpul războiului.

Domnul baron von Dungern a stat în castelul regelui Carol de la Sinaia și s-a aflat în anturajul acestuia până la moartea regelui⁶⁷; după deces a mai rămas câteva zile la dispoziția reginei Elisabeta pentru redactarea scrisorilor de răspuns la mesaje de condoleanță, pe care le-a transmis în scrisori olografe ale reginei Elisabeta împăratului Franz Joseph⁶⁸, purtând, apoi, la Curtea regală bulgară, discuții de mai multe ore⁶⁹ asupra situației politice actuale cu țarul Ferdinand⁷⁰ și cu țarina Bulgariei⁷¹.

Întrucât domnul baron von Dungern are de mult timp relații foarte bune cu politicieni români și cu presa românească – tatăl său⁷² a fost cavaler de onoare la cununia regelui Carol cu regina Elisabeta, iar în activitatea sa vorbește mai ales în fața studenților români –, ar putea fi, poate, de interes și pentru dumneavoastră să discutați cu domnul baron von Dungern în legătură cu experiențele sale din România și să vedeți dacă, în situația actuală, o nouă ședere a domnului baron von Dungern în capitala României ar fi sau nu de dorit.

V-aș fi foarte recunoscător dacă ați avea amabilitatea de a mă anunța prin telefon la biroul meu, centru 10908 și 10909, dacă și când v-ar putea

⁶⁶ Arthur Salomonsohn (1859-1930), director al Disconto-Gesellschaft în anii 1895-1929.

⁶⁷ 10 octombrie (27 septembrie st. v.) 1914.

⁶⁸ Împăratul Austro-Ungariei.

⁶⁹ 25 octombrie 1914. Discuțiile au durat aproape trei ore (PAAA, dosar RZ 201/21197, f. 18).

⁷⁰ Ferdinand I (1861-1948), principe (1887-1908) și țar al Bulgariei (1908-1918).

⁷¹ Eleonora (de Reuss-Köstritz) (1860-1917), țarină a Bulgariei în anii 1908-1917.

⁷² Maximilian Freiherr von Dungern (1838-1894).

vizita domnul baron von Dungern, în cursul zilei de astăzi, în această chestiune.

Cu deosebită considerație,
cu profund respect,
[Gustav Stresemann]

5. 1915 iunie 2. *Raport elaborat de Gustav Stresemann despre întrevederea cu Alexandru Beldiman, ministru al României la Berlin. În timpul discuției, care a durat circa două ore, Beldiman și-a prezentat opiniile privitoare la starea relațiilor dintre Germania și România, influența franceză și rusă din Regat, poziționarea oamenilor politici români în chestiunea războiului. Beldiman consideră că factorii principali care au condus la scăderea influenței germane în România sunt ineficiența activității la București a fostului ministru plenipotențiar german Kinderlen-Wächter, a neorganizării unei vizite în România a împăratului german și propaganda ineficientă. Beldiman crede însă că există premise bune pentru consolidarea influenței germane, de pildă prin corpul ofițeresc, instruit în parte în Germania. Regele și guvernul controlează foarte bine situația din țară, iar negocierile cu Antanta ar putea fi văzute și ca o manevră tactică a lui Brătianu*⁷³.

Unterredung mit dem rumänischen Gesandten Dr. Beldiman in Berlin, am 2. Juni 1915

Herr Beldiman hat vor der Unterredung mit mir gerade eine Besprechung mit dem rumänischen Militärattaché gehabt. Er wies darauf hin, dass die von der deutschen Karpathenarmee erzielten Erfolge ausserordentlich beträchtlich wären und in Rumänien gewiss einen grossen Eindruck machen würden. Der Fall von Przemyśl sei anscheinend doch sicher zu erwarten, es werde wahrscheinlich ebenso gehen wie in Antwerpen, wo auch zunächst einige Forts genommen wurden und darauf die Festung selbst folgte. Zudem habe ihm der Militärattaché mitgeteilt, dass die Russen grosse Truppenmassen aus Polen hinweggezogen hätten, um ihre Karpathenarmee zu verstärken, sodass nunmehr auch ein Vorstoss der Hindenburgarmee und Erfolge der dort operierenden deutschen Truppen nicht ausgeschlossen seien.

Bezüglich der Frage der Stellung Rumäniens äusserte sich Herr Beldiman in der etwa zweistündigen Unterredung folgendermassen:

Es sei kein Zweifel, dass die öffentliche Meinung in Rumänien eine sehr franzosenfreundliche und zum Teil ausgesprochen deutschfeindliche sei. Er könne hierauf nicht näher eingehen, denn die Versäumnisse Deutschlands lägen in der Vergangenheit und seien jetzt nicht mehr gutzumachen. Den grössten Schaden

⁷³ PAAA, NL-306, Band 146, f. 133-139. Documentul este invocat în Ralf Forsbach, *Alfred von Kiderlen-Wächter (1852-1912). Ein Diplomatenleben im Kaiserreich*, zweiter Teilband, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997, p. 694.

habe Kinderlen-Wächter in seiner zehnjährigen Tätigkeit angerichtet. In der Art, wie sich Kinderlen-Wächter dort betragen habe, habe sich auch das Ansehen Deutschlands nicht gehoben; dass dieser Mann, der infolge seines Alkoholgenusses oft gar nicht in der Lage war zu verhandeln, in Deutschland Staatssekretär des Auswärtigen Amtes hätte werden können, habe Deutschland sehr geschadet. Sehr geschickt sei dagegen die Politik Russlands gewesen, der Besuch des Zaren in Bukarest habe in Rumänien sehr geschmeichelt, während es nie möglich gewesen sei, den deutschen Kaiser nach Bukarest zu bringen. Die ganze Art, in der die Rumänen leben, sei eine mehr französische, die Kultur sei den Rumänen wohl überhaupt aus Frankreich gebracht worden, namentlich in der Zeit, in der er als junger Mensch aufgewachsen sei, nämlich in den sechziger Jahren, wo es ein einiges Deutschland noch nicht gegeben habe und infolgedessen der Einfluss des Deutschen Reiches im Ausland auch sehr gering war. Es sei inzwischen allerdings eine neue Generation aufgewachsen, die zum Teil ihre Ausbildung auch von Deutschen empfangen habe, ebenso sei ein grosser Teil des Offizierkorps in Deutschland erzogen. Es seien somit nicht die schlechtesten Elemente, die deutschfreundlich dächten, aber es sei nicht die grosse Masse.

Dazu komme, dass jetzt die Situation für die rumänischen Deutsch-Gegner eine sehr günstige sei. Sie sprächen von einem Gross-Rumänien, das sie erstrebten und stellten sich als gute Patrioten hin, wenn sie ein solches forderten. Demgegenüber könnten diejenigen, die für vorläufige Neutralität seien, ausserordentlich schwer in die Öffentlichkeit heraustreten, ohne von ihren Gegnern des mangelnden Patriotismus beschuldigt zu werden. Dabei seien die Hetzer gegen Deutschland ekle Existenzen, die der Schlamm hochgebracht habe, wie überhaupt gegenwärtig in Rumänien die Politik von den meisten der Politiker zu Erwerbszwecken ausgenützt werde. Es komme hinzu, dass der Rubel durch das Land rolle und diese Leute leicht gewinne.

Ich warf ein, dass diejenigen, die ein Gross-Rumänien erstrebten, dies doch ebenso gut tun könnten, wenn sie den Anschluss an Deutschland herbeiführten, da doch Deutschland den Rumänen einmal durch seinen Einfluss die Abtretung ungarischen Gebietes verschaffen und weiter auch zur Einverleibung Bessarabiens⁷⁴ verhelfen könne.

Beldiman gab dies zu, bemerkte aber, dass die betreffenden Abgeordneten dann gegen die Volksstimmung anstürmen müssten, die durchaus deutschfeindlich sei. Dazu seien die Leute aber nicht zu gewinnen, denn sie würden unter Umständen ihre Mandate verlieren, wenn sie für Deutschland einträten.

Andererseits glaube er nicht, dass diese Politik der Strasse letzenendes die Beschlüsse der Regierung beeinträchtigen werde. Die Macht des Königs und der Regierung sei viel stärker als anderwärts, wenn sie ihre militärische Macht gebrauchen wollen, so seien sie dieser auch sicher. Der Angelpunkt zu Rumänien sei Russland. Namentlich die Moldau sei ausgesprochen russenfeindlich. Man müsse sich doch vorstellen, dass Rumänien von einem etwaigen Siege Russlands

⁷⁴ In original: Bess-Arabien [sic!].

und seiner Verbündeten garnichts habe. Denn in diesem Falle werde Rumänien eine Satrapie Russlands werden und ganz Rumänien würde sklavenhaft abhängig von Russland sein, wie es seinerzeit Bulgarien gewesen sei. In Wirklichkeit würde dann der russische Gesandte in Bukarest der Herrscher des Landes sein. Sowie dann die Regierung versuchen werde, sich von der russischen Umklammerung freizumachen, werde man Mittel und Wege finden, um diese Versuche zu beseitigen.

Rumänien, werde, wenn es mit Deutschland gehe, nach dem Kriege als Bundesgenosse Deutschlands eine ganz andere Rolle in der europäischen Politik zu spielen vermögen. Bei dieser Gelegenheit bemerkte der Gesandte, dass er es für einen sehr grossen Fehler halte, dass die bestehenden Bündnisverträge zwischen Deutschland und Rumänien niemals veröffentlicht worden seien, sondern in den Schubkästen in Berlin und Bukarest lägen. Ein solcher Vertrag müsse auch in den Herzen der Völker verankert werden. Wenn aber die Völker garnichts davon wüssten, dass sie Verbündete seien, so könne man natürlich auch keinen Nutzen aus solchen Beziehungen ermöglichen.

Der erste Vertrag sei im Jahre 1883 zwischen Bismarck und den rumänischen Unterhändlern beschlossen worden und er trage die Unterschrift der Herren Brătianu, des Vaters des jetzigen Ministerpräsidenten, und die Unterschrift von Carp, er selbst habe als Sekretär der rumänischen Gesandtschaft an dem ersten Zusammensein [rumänischer Staatsmänner mit Bismarck]⁷⁵ mitgewirkt. Von denjenigen, die den Vertrag unterzeichnet hätten, lebe nur noch Carp. Der Vertrag sei inzwischen mehrfach erneuert worden, zuletzt im Jahre 1913. Er habe die Überzeugung, dass auch diejenigen Führer der konservativen Partei, die im Jahre 1913 energisch für die Erneuerung des Bündnisses eingetreten seien, sich jetzt dagegen wenden würden, gegen Deutschland zu marschieren, wenn auch das Beispiel Italiens und dessen grenzenloser Treubruch verwirrend auf die Gemüter gewirkt habe.

Die Agitation, welche Deutschland in Rumänien entfaltet habe, sei nicht immer eine geschickte gewesen. Die Zeitungen, die man gekauft habe, seien vielfach ohne jeden Einfluss und als käuflich bekannt. Dadurch vermindere sich natürlich die Wirkung der von ihnen gebrachten Artikel. In ähnlicher Weise sei man auch an ganz unglaubliche Personen herangetreten. So laufe jetzt ein als käuflich bekanntes Subjekt in Bukarest herum und erzähle jedem, Deutschland habe ihn bestechen wollen, er habe aber das Ansinnen als guter Patriot zurückgewiesen. Die Herren, welche für Deutschland tätig gewesen seien, hätten auch oft den nötigen Takt in ihrem Auftreten vermissen lassen. Die einzige Zeitung, welche Bedeutung habe, sei die „Moldova“, die von Peter Carp herausgegeben werde und gut redigiert sei.

Inbezug auf den König äusserte sich der Gesandte dahin, dass der jetzige König Ferdinand eine selbständige Natur sei, die sich nicht leicht beeinflussen lasse und vor allen Dingen der Strasse nicht nachgeben werde. Am Tage vorher sagte mir der Sohn des Gesandten, dass der Kommandeur des in Bukarest stehenden II. rumänischen Armeekorps ein Mann sei, den man ungefähr den

⁷⁵ Adăugat pe margine cu scris de mână.

Haeseler der rumänischen Armee nennen könne. Der Betreffende sei durchaus königstreu und ein tüchtiger Soldat und werde nötigenfalls mit grösster Energie alles niederschlagen, was sich gegen den König erheben würde. Auf seine Soldaten werde er sich dabei unbedingt verlassen können.

Die Verhandlungen, welche Herr Brătianu mit der Entente eingeleitet, hält Herr Beldiman für gefährlich, glaubt aber, dass eine gewisse Wahrheit in der Behauptung Brătianus stecke, dass er diese Verhandlungen nur eingeleitet habe, um die Kriegshetzer *ad absurdum* zu führen. Brătianu habe nämlich völlig unerfüllbare Forderungen gestellt; er habe Ungarn bis zum Theiss verlangt und ferner die gesamte Bukowina. Das verlangte ungarische Gebiet schliesse das Banat mit ein. Selbstverständlich werde Serbien niemals daran einwilligen, ebenso Russland. Nachdem man durch das Bündnis mit Italien den Serben die Möglichkeit genommen habe, ihre Adriawünsche zu erfüllen, könne man ihnen nicht auch noch die Hoffnung auf das Banat nehmen. Im Falle man Bulgarien, dessen Zusammengehen mit der Entente ja auch angestrebt werde, einen Teil Mazedoniens anbiete, sei es völlig ausgeschlossen, dass man den Serben auch noch diese einzige Eroberungsmöglichkeit nehme und das Banat den Rumänen überantworte. Da nun Brătianu weiter als dritte Forderung aufgestellt habe, dass Russland die Verpflichtung übernehmen müsse, Rumänien während der Dauer des Krieges mit Munition zu versorgen, so könne man unmöglich die Gesamtheit dieser Forderungen als ernsthaften Versuch einer Verständigung mit der Entente ansehen. Brătianu wisse ad 1., dass das Banat nicht zu haben sei, er wisse ad 2., dass Russland wiederholt erklärt hat, Czernowitz nicht zu verlassen und die nördliche Bukowina im Falle des Sieges nicht herauszugeben, er wisse ad 3., dass Russland die grössten Sorgen habe, für seine eigene Munition zu sorgen und dass es infolgedessen den Anspruch Rumäniens, es mit Munition zu versorgen, als Ironie auffassen müsse. Wenn daher die russische Zeitung „Rjesch“ schreibe, dass die Verhandlungen Rumäniens mit der Entente nur von der Absicht eingegeben seien, den Kriegshetzern zu zeigen, dass Russland ihnen niemals die ausschweifenden Hoffnungen der Rumänen befriedigen könne, so trage dies sicherlich ein Körnchen Wahrheit in sich und er glaube daher, dass die Besorgnisse nicht gerechtfertigt wären, die wir in Deutschland in bezug auf die Haltung Brătianus hätten. Immerhin sei es gefährlich, von diesem sich überhaupt in Verhandlungen mit Russland einzulassen. Er (Beldiman) habe sich stets als der Vertreter einer verbündeten Macht betrachtet und auch dies in Bukarest zum Ausdruck gebracht. Infolgedessen habe er auch wegen der Schwierigkeiten, die Rumänien in bezug auf deutsche Munitionssendungen [in die Türkei] gemacht habe, sein Amt zur Verfügung stellen wollen.

In bezug auf Bulgarien erwähnte der Gesandte im Laufe der Unterredung, dass der jetzige Gesandte in Berlin als äusserst deutschfreundlich bekannt sei, sodass er ihn Rom nicht mehr zu halten gewesen wäre. Die Versetzung sei wohl auf Wunsch der italienischen Regierung erfolgt; er halte es für bedeutsam, dass man den Gesandten nicht abgesägt, sondern ihn in die bedeutende Stellung nach Berlin gesandt habe, er glaube annehmen zu können, dass die deutsche Position in Bulgarien doch eine eminent starke sei.

Bedauerlich sei, dass die Gegner Deutschlands von den militärischen Erfolgen der deutschen Armee vielfach garnicht unterrichtet seien, auch nicht in den massgebenden Stellen. So habe Sir Edward Grey die deutschen Ziffern über die russischen Gefangenen für lächerlich erklärt. Vergeblich hätten ihm einige neutrale Gesandte in London gesagt, dass die deutsche Regierung doch genaue Listen herausgebe und die Gefangenenlager besichtigt worden seien, sodass eine Täuschung seitens Deutschland wohl nicht möglich sei. Andererseits gebe die russische Regierung die Zahl der verlorenen Gefangenen auf 49.000 an, ebenso würdige man nicht die wirtschaftliche Stärke Deutschlands und glaube, dass Deutschland zusammenbreche müsse, während doch jeder, der hier in Deutschland lebe, und die Verhältnisse kenne, davon überzeugt sei, dass Deutschland diesen Krieg wirtschaftlich glatt durchhalte und seine Industrie eher Arbeitskräfte gebrauche, als dass eine Arbeitslosigkeit bestände.

Traducere

Întrevedere cu trimisul român la Berlin dr. Beldiman, 2 iunie 1915

Domnul Beldiman avusese, chiar înainte de întrevederea cu mine, o discuție cu atașatul militar român⁷⁶. El a atras atenția asupra faptului că succesele obținute de armata germană din Carpați⁷⁷ sunt extraordinar de importante și că ele vor produce, fără îndoială, o mare impresie în România. Căderea Przemysłului trebuie, se pare, să se întâmple cu siguranță⁷⁸; probabil că lucrurile se vor desfășura la fel ca la Anvers, unde, de asemenea, mai întâi au fost cucerite câteva forturi, iar apoi a căzut însăși cetatea⁷⁹. În plus, atașatul militar i-a mai comunicat că rușii au retras mari mase de trupe din Polonia, pentru a-și întări armata din Carpați, astfel încât un atac al armatei lui Hindenburg⁸⁰ și alte izbânzii ale trupelor germane care operează acolo nu mai sunt excluse.

În ceea ce privește problema poziției României, domnul Beldiman s-a exprimat, în cursul întrevederii de aproximativ două ore, în felul următor:

Nu există nicio îndoială că opinia publică din România este foarte favorabilă Franței și, în parte, deschis ostilă Germaniei. El nu poate intra în mai multe detalii în legătură cu acest aspect, deoarece greșelile Germaniei aparțin trecutului și nu mai pot fi corectate acum. Cea mai mare daună a fost provocată de Kiderlen-Wächter în timpul celor zece ani de aflare a sa [la București]⁸¹. Prin

⁷⁶ Ludovic Mircescu (1872-1930) a fost atașat militar al României la Berlin în perioada aprilie 1911 – august 1916 (*Românii în „marele război”*. Anul 1915. Documente, impresii, mărturii, coordonator general-maior (r) dr. Mihail E. Ionescu, București, Editura Militară, 2015, p. 53, nota 41).

⁷⁷ Referință la ofensiva armatelor germane aflate sub comanda lui von Mackensen, lansată la sfârșitul lunii aprilie 1915, care a culminat cu bătălia de la Gorlice-Tarnów și înfrângerea Armatei III ruse (Richard L. DiNardo, *Turning Points. The Eastern Front in 1915*, Santa Barbara, CA, Praeger, 2020, p. 89-106).

⁷⁸ Pe data 3 iunie 1915, von Mackensen avea să anunțe cucerirea Przemysłului (*ibidem*, p. 94-95).

⁷⁹ 10 octombrie 1914.

⁸⁰ Referință la Paul von Hindenburg, responsabil pentru frontul din zona baltică.

⁸¹ Alfred von Kiderlen-Wächter (1852-1912). Diplomat de carieră. A ocupat inițial diferite funcții la Sankt-Petersburg, Paris și Constantinopol. În 1895 a fost numit ministru plenipotențiar

felul în care Kiderlen-Wächter s-a comportat acolo, prestigiul Germaniei nu a crescut deloc; faptul că acest om, care, din cauza slăbiciunii sale față de alcool⁸², adesea nici nu era măcar în stare să negocieze, a putut deveni în Germania secretar de stat la Ministerul Afacerilor Străine a dăunat foarte mult Germaniei. În schimb, politica Rusiei a fost mult mai abilă: vizita țarului la București⁸³ a flatat mult lumea din România⁸⁴, aceasta în timp ce nu s-a putut organiza niciodată o călătorie la București a împăratului german. Întregul stil de viață al românilor este mai degrabă de inspirație franceză; civilizația le-a fost adusă, de fapt, din Franța, anume în perioada în care el era mic, adică în anii '60, când încă nu exista o Germanie unită și, prin urmare, influența Imperiului German în afară era foarte slabă. Între timp, a crescut totuși o nouă generație, care, în parte, și-a obținut educația și de la germani; la fel, o mare parte a corpului ofițeresc a fost instruită în Germania. Prin urmare, figurile care gândesc favorabil Germaniei nu sunt de ignorat, dar acestea nu reprezintă marea masă.

La aceasta se adăuga și faptul că în România situația este în prezent foarte favorabilă inamicilor Germaniei. Aceștia vorbesc despre o „Românie Mare”, pe care doresc să o înlăptuiască, prezentându-se drept buni patrioți atunci când li se cere acest lucru. În schimb, cei care susțin neutralitatea actuală pot să se exprime cu dificultate în public, fără a fi acuzați de către adversarii lor de lipsă de patriotism. În realitate, agitatorii împotriva Germaniei sunt niște existențe dezgustătoare, aduse la suprafață de noroiul din societate, așa cum în general politica este exploatată în prezent în România de majoritatea politicianilor în scopuri personale. La aceasta se mai adăuga și faptul că rubla „circulă prin țară” și câștigă ușor aderența respectivelor personaje⁸⁵.

Eu am obiectat că cei care urmăresc o „Românie Mare” ar putea face acest lucru la fel de bine alăturându-se Germaniei, deoarece Germania ar putea, prin

la Copenhaga, de unde este rechemat la cererea împăratului Wilhelm II în 1897. Ulterior este numit ministru plenipotențiar la București, unde a petrecut zece ani. În 1908 devine secretar adjunct la Ministerul Afacerilor Străine, iar în 1910 preia conducerea acestuia.

⁸² Există multe mărturii privitoare la pasiunea lui Kiderlen-Wächter pentru alcool. A se vedea și Ralf Forsbach, *Alfred von Kiderlen-Wächter (1852-1912). Ein Diplomatenleben im Kaiserreich*, erster Teilband, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997, p. 40-41, 54-56; *ibidem*, zweiter Teilband, p. 478-479, 694.

⁸³ Este vorba, de fapt, de călătoria din 14 iunie 1914 a țarului Nicolae II la Constanța.

⁸⁴ Василий Б. Каширин, *Констанца – 1914: Мирный визит накануне войны*, în *Императорский Дом Романовых и Балканы*, отв. ред. В. Б. Каширин, Москва, Институт Славяноведения, 2014, p. 378-396; Claudiu-Lucian Topor, *Vizita țarului Nicolae al II-lea la Constanța (1914). Ecouri în presa europeană*, în *AIIX*, XLVI, 2009, p. 347-352; Paul Dominte, *Vizita țarului Nicolae al II-lea al Rusiei la Constanța (iunie 1914). Festivism și implicații politico-diplomatice*, în *Iluzii, teamă, trădare și terorism internațional – 1940. Omagiu profesorului Ioan Scurtu*, vol. 1, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2010, p. 124-128.

⁸⁵ Flavius Solomon, *Țară inamică, neutră sau aliată? România în viziune rusă în anii premergători și la începutul „Marelui Război”*, în *România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări*, volum editat de Flavius Solomon, Andrei Cușco, Mihai-Ștefan Ceaușu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, p. 253-257.

influența sa, să obțină pentru români cedarea de teritoriu maghiar⁸⁶ și, în plus, ar putea ajuta la încorporarea Basarabiei⁸⁷.

Beldiman a admis și el acest lucru, dar a remarcat că deputații respectivi ar trebui, în acest caz, să se ridice împotriva sentimentului popular, care este în întregime ostil Germaniei. Pentru aceasta, respectivii nu pot fi însă câștigați, deoarece și-ar putea pierde mandatele, dacă s-ar poziționa de partea Germaniei.

Pe de altă parte, el nu crede că această politică a străzii influențează, până la urmă, deciziile guvernului. Puterea regelui și a guvernului este mult mai mare decât în alte părți; dacă ar dori să folosească forța militară, ar putea face acest lucru fără reținere. Pentru România, raportarea este la Rusia. În special Moldova este pronunțat anti-rusească. Se cuvine totuși să înțelegem că România nu are nimic de câștigat dintr-o eventuală victorie a Rusiei și a aliaților săi. Deoarece, în acest caz, România va deveni o satrapie a Rusiei și întreaga țară va fi dependentă în mod servil de Rusia, așa cum fusese cândva Bulgaria. În realitate, în acest caz, ambasadorul rus la București va deveni adevăratul conducător al țării. De îndată ce guvernul va fi tentat să se elibereze de această strânsoare rusească, se vor găsi mijloace și căi pentru a înăbuși aceste încercări.

Dacă România va merge împreună cu Germania, după război aceasta va putea juca, ca aliat al Germaniei, un rol cu totul diferit în politica europeană. În acest context, trimisul a remarcat că el consideră drept o mare greșeală faptul că tratatele de alianță existente între Germania și România nu au fost niciodată publicate, rămânând în sertarele de la Berlin și București. Un astfel de tratat trebuie să fie ancorat și în inimile popoarelor. Dacă însă popoarele nu au cunoștință de faptul că sunt aliate, nu se poate obține desigur niciun folos din asemenea relații.

Primul tratat a fost încheiat în 1883⁸⁸ între Bismarck⁸⁹ și negociatorii români și poartă semnătura domnilor Brătianu⁹⁰, tatăl actualului prim-ministru⁹¹, și pe

⁸⁶ Posibilitatea ca România să obțină anumite compensații teritoriale din partea Austro-Ungariei, în schimbul intrării în război de partea Puterilor Centrale, era intens discutată în cercurile politico-militare din Germania în anii 1914-1916. Ideea era însă respinsă vehement de către elita politică maghiară.

⁸⁷ Cedarea după război a Basarabiei către România era agreată atât de Germania, cât și de Austro-Ungaria.

⁸⁸ Aderarea României la Tripla Alianță a avut loc prin semnarea, la 30 octombrie 1883, a unui tratat secret cu Austro-Ungaria (semnat de ministrul Afacerilor Străine al Austro-Ungariei, Gustav Kálnoky, și ministrul Afacerilor Străine al României, Dimitrie A. Sturdza), la care a subscris în aceeași zi și Germania (prin Maximilian von Berchem, prim-secretar al Ambasadei Germaniei de la Viena). Până la Primul Război Mondial, de existența unui tratat între România și Tripla Alianță a avut cunoștință un număr foarte mic de oameni politici și diplomați români. Vezi Gheorghe Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță (1874-1914)*, București, Editura Științifică și Pedagogică, 1979, p. 95-130; Rudolf Dinu, *Diplomația Vechiului Regat, 1878-1914. Studii*, București, Monitorul Oficial, 2014, p. 55-57. Pentru istoria Triplei Alianțe, vezi Holger Afflerbach, *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*, Wien, Böhlau, 2002.

⁸⁹ Cancelar al Germaniei în anii 1871-1890.

⁹⁰ Ion C. Brătianu (1821-1891).

⁹¹ Ion I. C. Brătianu (1864-1927).

cea a lui Carp⁹², iar acesta din urmă a participat ca secretar al Legației române la prima întâlnire [a oamenilor de stat români] cu Bismarck⁹³. Dintre cei care au semnat tratatul, doar Carp mai este în viață. Tratatul a fost între timp reînnoit de mai multe ori⁹⁴, ultima dată în 1913⁹⁵. El are convingerea că și acei lideri ai partidului conservator care în 1913 s-au pronunțat energic pentru reînnoirea alianței se opun acum unui demers împotriva Germaniei, chiar dacă exemplul Italiei și trădarea ei fără limite⁹⁶ a tulburat spiritele.

Agitația pusă în practică în România de Germania nu a fost întotdeauna abilă. Ziarele care au fost cumpărate⁹⁷ nu au nicio influență notabilă și sunt cunoscute ca mituite. Prin aceasta, efectul articolelor publicate de ele a fost, firește, diminuat. În mod similar, s-a apelat și la persoane cu totul dubioase. Astfel, prin București se plimbă în prezent un individ cunoscut ca fiind cumpărat, care povestește tuturor că Germania a intenționat să-l mituiască, dar că el a respins oferta, fiind un bun patriot. Cei care au lucrat pentru Germania au dus adesea lipsă de tactul necesar în comportamentul lor. Singurul ziar cu adevărat important este „Moldova”, publicat de Petre Carp și bine redactat⁹⁸.

În privința regelui, trimisul s-a exprimat în sensul că actualul rege Ferdinand este o natură independentă, care nu se lasă ușor influențat și care, mai presus de toate, nu se lasă condus de stradă. Cu o zi înainte, fiul trimisului⁹⁹ mi-a spus că comandantul Corpului II de Armată român dislocat în București¹⁰⁰ este un om pe care l-ai putea numi cumva un Haeseler¹⁰¹ al armatei române. Acesta este pe

⁹² P. P. Carp. La momentul semnării tratatului, P. P. Carp era ministru plenipotențiar al României la Viena.

⁹³ Referință probabilă la perioada în care Carp era agent diplomatic la Viena și Berlin (martie 1871 – aprilie 1873).

⁹⁴ Tratatul din 1883 a fost reînnoit în 1887, iar în 1892 a fost semnat al doilea tratat de alianță dintre România și Austro-Ungaria, la care au aderat Germania și Italia. Ultima dată documentul a fost reînnoit la 5 februarie (st. n.) 1913.

⁹⁵ 5 februarie 1913, prin semnăturile lui Titu Maiorescu (prim-ministru al României) și Karl Emil zu Fürstenberg (ministru plenipotențiar al Austro-Ungariei la București).

⁹⁶ Referință la declarația de război a Italiei la adresa Austro-Ungariei din 23 mai 1915.

⁹⁷ Printre publicațiile controlate de Germania în perioada neutralității s-au numărat: „Minerva”, „Seara”, „Ziua”, „Libertatea”, „Bukarester Tagblatt”, „Universul”, „Dreptatea”. Pentru „Seara”: Mircea-Cristian Ghenghea, *În slujba Puterilor Centrale. Ziarul „Seara” și neutralitatea României (1914-1916)*, în *Provocările istoriei. Concepte, surse, metodologii. Lucrările Conferinței Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, ediția a IV-a, 2023, editori Leonidas Rados, Mihai-Cristian Amărieuței, Alexandru D. Aioanei, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2024, p. 455-467.

⁹⁸ Primul număr a apărut pe data de 13 martie 1915 (a se vedea telegrama lui von dem Bussche din 13.03.1915 către centrala de la Berlin a Ministerul Afacerilor Străine, PAAA, R 9738: „Carp, chiar dacă nu mai aparține de niciun partid, se bucură de o foarte bună imagine, iar de cuvintele sale se ține cont”).

⁹⁹ Alexandru A. Beldiman a avut doi fii: Alexandru (Alec) și Victor. Aici este vorba probabil de Victor, pe care, în octombrie 1916, tatăl său îl mandata cu depunerea la Ministerul Afacerilor Străine de la București a unui raport și a unei cereri de concediu de șase săptămâni (cf. scrisoare din 8 octombrie 1916 trimisă de Beldiman lui von dem Bussche, PAAA, R 1743).

¹⁰⁰ Generalul Dumitru Cotescu (1859-1942).

¹⁰¹ Referință la generalul Hans Dietrich von Hülsen-Haeseler.

deplin loial regelui, un soldat capabil, care va reprima, dacă va fi necesar, cu cea mai mare energie, orice mișcare ce s-ar ridica împotriva regelui. El [regele] se poate baza cu siguranță pe soldații săi.

Negocierile pe care domnul Brătianu le-a inițiat cu Antanta¹⁰² sunt considerate periculoase de domnul Beldiman, el crede însă că există un sâmbure de adevăr în afirmația lui Brătianu, anume că le-ar fi început doar pentru a-i face irelevanți pe agitatorii războiului. Chiar Brătianu a formulat cereri imposibil de îndeplinit: el a cerut Ungaria până la Tisa și, apoi, întreaga Bucovină. Teritoriul ungar revendicat include Banatul. Evident că Serbia nu va fi niciodată de acord cu acest lucru, la fel nici Rusia. După ce, prin alianța cu Italia, sârbilor li s-a luat posibilitatea de a-și realiza visurile privind Adriatica, acum nu li se poate lua și speranța în legătură cu Banatul. Dacă Bulgariei – a cărei alăturare la Antanta este de asemenea râvnită – i se va oferi o parte din Macedonia, este în totalitate exclus ca sârbilor să li se ia și această singură posibilitate de cucerire, prin cedarea Banatului către România. În plus, Brătianu a cerut ca Rusia să-și asume obligația de a aproviziona România cu muniții pe durata războiului și, drept urmare, aceste cereri nu pot fi văzute ca un demers serios de a se ajunge la o înțelegere cu Antanta. Brătianu este conștient că: 1) Banatul nu poate fi obținut; 2) Rusia declarase în mod repetat că nu va părăsi Cernăuțiul și nu va ceda nordul Bucovinei în caz de victorie; 3) Rusia are cele mai mari dificultăți în a asigura pentru sine însăși muniția necesară și că, prin urmare, pretenția României de a fi aprovizionată este văzută ca o ironie. Dacă, din aceste motive, ziarul rusesc „Reč”¹⁰³ scrie că negocierile României cu Antanta au fost inspirate doar de dorința de a le arăta agitatorilor războiului că Rusia nu le poate satisface speranțele exagerate, acest lucru conține, cu siguranță, un sâmbure de adevăr, iar temerile pe care le avem noi în Germania cu privire la atitudinea lui Brătianu nu sunt pe deplin justificate. Totuși, este periculos ca el să se angajeze în negocieri cu Rusia. El (Beldiman) s-a văzut mereu drept reprezentant al unei puteri aliate și a susținut acest lucru și la București. Drept urmare, în cazul specific al dificultăților pe care România le-a pus livrărilor de muniții germane [către Turcia]¹⁰⁴, el a vrut chiar să-și pună mandatul la dispoziție.

În privința Bulgariei, în timpul întrevederii, trimisul a menționat că actualul ministru bulgar de la Berlin¹⁰⁵ este cunoscut ca extrem de favorabil Germaniei, astfel încât nu a mai putut fi menținut la Roma. Revocarea sa a avut loc probabil la dorința guvernului italian; el consideră grăitor faptul că ministrul nu a fost îndepărtat din activitate, ci a fost instalat într-o poziție importantă la Berlin;

¹⁰² George Protopopescu, *Tratative dintre guvernul român și Puterile Antantei în perioada 1914-1916, II*, în „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca, XIV, 1977, p. 527-546.

¹⁰³ „Речь”. Ziar foarte influent care a apărut la Sankt-Petersburg în anii 1906-1918.

¹⁰⁴ A se vedea mai sus discutarea documentului nr. 5.

¹⁰⁵ Dimităr Rizov (1862-1918) a fost ministru plenipotențiar bulgar la Roma în anii 1908-1915 și la Berlin în 1915-1918. Între 1908 și 1915 a evoluat de la un antigerman convins la un susținător al alianței cu Germania (Oliver Stein, *Die deutsch-bulgarischen Beziehungen seit 1878*, în „Zeitschrift für Balkanologie”, 47, 2011, nr. 2, p. 226-227).

drept urmare, el este de părere că poziția Germaniei în Bulgaria este inevitabil foarte puternică.

Este regretabil faptul că adversarii Germaniei nu sunt deloc informați adesea despre succesele militare ale armatei germane, nici măcar în cercurile de putere. Astfel, Sir Edward Grey¹⁰⁶ a calificat drept ridicole cifrele germane privitoare la prizonierii ruși. În zadar i-au spus unii trimiși ai statelor neutre la Londra că guvernul german publică liste exacte și că lagărele de prizonieri au fost vizitate, astfel încât o dezinformare din partea Germaniei nu este, drept urmare, posibilă. Pe de altă parte, guvernul rus a anunțat o cifră de 49.000 de prizonieri pierduți. La fel, nu se ține cont de forța economică a Germaniei și se crede că Germania se va prăbuși, în timp ce oricine locuiește aici în Germania și cunoaște situația este convins de faptul că Germania va trece fără probleme prin război, din punct de vedere economic, și că industria are mai degrabă nevoie de forță de muncă decât există șomaj.

6. 1916 august 21. *Scrisoare a lui Gustav Stresemann către Otto Moras. Redactată în termeni foarte amicali, scrisoarea reprezintă o evaluare a lui Stresemann privind evoluțiile de pe câmpurile de luptă (Verdun, Frontul de Est) și situația politică din Germania. Stresemann este convins că, deși există multe dificultăți, Germania are puterea și resursele necesare pentru a ieși învingătoare din război. În scrisoare este discutată și poziționarea României, în care Stresemann declară că nu are încredere. În eventualitatea în care România va intra în război, el mizează pe preluarea de către Bulgaria a unei părți importante din efortul militar*¹⁰⁷.

21. Aug[ust] 1916

Herrn Hauptmann [Otto] Moras

Feld-Rekruten-Depot, 23. Reserve-Division, 12. Reservekorps

Lieber Freund!

Leider komme ich erst heute dazu, Dir ausführlicher auf Deinen letzten lieben Brief zu antworten. Es hat mich damals sehr ergriffen, als Du freiwillig zu Deinem Truppenteil zurückkehrtest, um mit ihm gemeinsam die schweren Zeiten durchzukämpfen, die Euch beschieden waren. Leider ist dieser Geist im Innern jetzt mehr und mehr von uns gewichen. Ich entsinne mich noch, wie ich in den ersten Monaten des Krieges einmal beinahe einen Zusammenstoß mit einer Gruppe von Offizieren hatte, weil ich einen Herrn der Tafelrunde fragte: „Müssen Sie wieder ins Feld zurück?“ Dieses Wort „müssen“ liess den Leuten damals das Blut in den Kopf steigen. Heute sprechen die Menschen ganz offen

¹⁰⁶ În perioada respectivă, secretar de stat pentru Afaceri Străine în guvernul britanic.

¹⁰⁷ PAAA, NL-306, Band 164, f. 111-117.

davon, dass sie alles tun, um vom Krieg fern zu bleiben und preisen sich glücklich, wenn sie dieses Fernbleiben erreicht haben.

Es ist ja nun natürlich, dass nach zwei Jahren des Krieges der Begeisterungsrausch der ersten Tage verflogen ist, aber so tief brauchte der Niederbruch der Stimmung doch nicht zu sein. Ich muss in dieser Beziehung der Regierung einen Hauptteil der Schuld beimessen, weil sie es gar nicht versteht, die Stimmung hochzuhalten. In all den anderen Ländern bemüht man sich, denjenigen freies Wort zu verstatten, die für ein kräftiges Durchhalten sind, die an den Sieg glauben und in dem festen Vertrauen auf diesen Sieg auch das Ergebnis des Sieges in einem grösseren und kräftigeren Staat und Volk sehen. Bei uns in Deutschland werden gerade diejenigen, die auf einem solchen Standpunkt stehen, am meisten verfolgt, während die Flaumacher, die jeden Siegespreis aufgeben und an eine Verständigung mit England glauben, das grosse Wort führen dürfen. Hätte nicht neulich einmal das Militär durchgegriffen und der Oberkommandierende der Marken, Herr von Kessel, das Berliner Tageblatt verboten, dann wäre es wohl dahin gekommen, dass das Berliner Tageblatt alle Leute beschimpfen konnte, die in unserem Sinne die Dinge sehen, während die Gegner der kräftigen Kriegsführung das erste Wort gehabt hätten.

Die Kriegslage selbst gibt ja glücklicherweise zu keinen Besorgnissen Anlass. Wir hatten hier alle gehofft, dass zu Pfingsten Verdun fällig würde und war nicht aus einer unbestimmten und beweislosen Stimmung heraus, sondern aus dem Grunde, weil uns im Auswärtigen Amt gesagt worden war, dass der Generalstab damit sicher rechnet. Nun ist es nichts geworden, weil wir wahrscheinlich die schweren Geschütze an der Somme und an anderen Stellen gebraucht haben. Manchmal träumt man noch von dem Marsch auf Paris, den wir ja schon einmal angetreten haben und der auch von Verdun aus angetreten werden könnte. Aber wir müssen uns wohl damit begnügen, dass sich vor Verdun die besten Kräfte Frankreichs aufgerieben haben und uns Verdun auch auf diesem Wege mittelbar die Besiegung Frankreichs ermöglicht. Jetzt rechnet man wieder mit dem militärischen Niederbruch Frankreichs im Herbst, weil keine Reserven mehr da sind und weil nach glaubwürdigen Mitteilungen schon jede französische Kompanie 30 Schwarze haben soll, die die Lücken ausfüllen, welche die fortgesetzten Angriffe in und um Verdun nach sich ziehen. Aber ich denke mir, dass England aus seinem grossen Menschenreservoir doch noch die Mannschaften stellen wird, deren Frankreich bedarf und dass wir deshalb mit der Niederwerfung Frankreichs sobald noch nicht zu rechnen haben werden.

Im Osten hat die Ernennung von Hindenburg im Lande ausserordentlich gut gewirkt. Soviel ich weiss, hat Hindenburg zusammen mit Ludendorff sehr bestimmte Forderungen gestellt, ehe er den Oberbefehl übernahm. In Sonderheit scheint mir, dass er sich vorbehalten hat, über die ihm zur Verfügung stehenden Truppen mit zu disponieren, damit ihm nicht, wie früher auf der Nordfront, die nötigsten Truppen weggenommen werden. Hier in Deutschland gehen Gerüchte von grossen Truppenverschiebungen nach dem Osten. Hoffentlich genügen sie,

um einmal die Front im Osten zum Stehen zu bringen und dann weiterhin denjenigen Vorstoss zu ermöglichen, den wir brauchen, um den notwendigen moralischen Eindruck auf Rumänien hervorzurufen. Den Rumänen traue ich nämlich nicht. In der letzten Zeit haben sich die Nachrichten über die Friedensbereitschaft Rumäniens in einer derartigen Weise [gehäuft], dass es mehr als verdächtig erscheint. Man will anscheinend unsere Aufmerksamkeit ablenken und uns im Sicherem wiegen. Nun, ich denke, dass wir darauf nicht hereinfallen, zum mindesten nicht die Bulgaren, die auf den Augenblick brennen, wo sie mit den Rumänen abrechnen können. Die Bulgaren haben bisher erst 800 Tote verloren, haben aus den eroberten Gebieten Mazedoniens grosse Truppenkörper von Freiwilligen gebildet und stehen jetzt stärker da als zuvor. Auf die Rumänen haben sie einen außerordentlichen Hass, der namentlich darin seine Ursache hat, dass die Rumänen auf ihrem seinerzeitigen Vormarsch nach Sofia in ihrer Lüsternheit die zurückgebliebenen bulgarischen Frauen vielfach geschändet haben. Es gibt kein so sittenstrenges Volk wie die Bulgaren und das damalige Verhalten der Rumänen hat in ihnen ein Gefühl hervorgerufen, das sich am besten als der Wunsch nach Blutrache bezeichnen lässt. Sie warten nur auf den Augenblick, um loszubrechen und werden hoffentlich den Hauptstoss auf sich nehmen, sodass wir nicht noch mehr Opfer an Truppenstellungen bringen brauchen.

Meine Ausführungen über die U-Boot-Waffe hatte ich Dir seinerzeit wohl geschickt. Heute sende ich Dir auch Abschrift eines Briefes, den ich an einen Parteifreund in Aurich geschickt habe und aus dem Du einiges über diese Frage ersehen wirst.

Im Innern ist die Stimmung nicht gut aus den eingangs erwähnten Beweggründen. Am schlechtesten steht es in Sachsen, wo die Verpflegung sehr mangelt. Sonst werden wir hoffentlich dank der glänzenden Ernte besser durchkommen wie früher und die Meldung, dass die Fleischration erhöht werde, hat nach dieser Richtung schon einen sehr guten Eindruck gemacht, denn wenn auch der Magen nicht der alleinige Sitz des Gemütes ist, so hat er doch einen sehr grossen Einfluss auf Stimmungen und Verstimmungen und für die armen Leute, die die heutigen Preise nicht anlegen können, war schon lange die Ernährung eine sehr brennende Sorge. Ich bin überzeugt, dass sehr viele Kinder an Unterernährung leiden, weil sie nicht genügend Milch erhalten und dass die Behauptung eines russischen Duma-Abgeordneten, wonach die Deutschen im Durchschnitt 15% ihres Körpergewichts verloren hätten, zutreffend ist. An die Entwöhnung von den Luxusartikeln hat man sich gewöhnt, dagegen ist die Butter- und Milchknappheit eine sehr große Kalamität, die schwer auf uns drückt.

Wahrscheinlich sage ich Dir mit all diesen Dingen nicht viel Neues, denn das beste, was man weiss, die kleinen persönlichen Intimitäten und was man von unseren Staatsmännern erfährt, eignet sich nicht zur schriftlichen Überweisung. Nimm doch einmal Urlaub und lasse Dich wieder im Verband oder in Berlin sehen. Wir würden uns alle herzlich freuen, Dich wieder zu sehen und es würde mir besonders ein Vergnügen sein, mit Dir über alle diese Dinge plaudern zu können.

Ich hoffe, dass Dich diese Zeilen beim besten Wohlsein antreffen, dass es ebenso Deiner Familie wohlgeht, mit der wir beinahe in Bansin zusammengetroffen wären, wenn wir uns nicht im letzten Augenblick überlegt hätten, lieber nach Mecklenburg zu gehen.

Mit vielen herzlichen Grüßen,

Dein

[Gustav]

Traducere

21 aug[ust] 1916

Către Domnul căpitan [Otto] Moras¹⁰⁸

Unitatea mobilă de recrutare, Divizia 23 de rezervă, Corpul 12 de rezervă

Dragă prietene!

Din păcate, reușesc abia azi să-ți răspund mai pe larg la ultima ta scrisoare atât de frumoasă. M-a impresionat profund gestul tău când te-ai întors în calitate de voluntar la unitatea ta, pentru a îndura alături de ea vremurile grele care v-au fost hărăzite. Din nefericire, această stare de spirit a început între timp să dispară tot mai mult în țară. Îmi amintesc încă bine cum, în primele luni ale războiului, am ajuns aproape de o altercație cu un grup de ofițeri, pentru că l-am întrebat pe unul dintre domnii de la masă: „Trebuie să vă întoarceți din nou pe front?”. Acest cuvânt, „trebuie”, le-a făcut atunci sângele să li se urce la cap. Astăzi, oamenii vorbesc deschis despre faptul că fac orice pentru a sta departe de război și se consideră norocoși dacă reușesc să scape de trimiterea pe front.

Este, desigur, firesc ca, după doi ani de război, entuziasmul exaltat din primele zile să se fi pierdut, dar scăderea moralului nu ar fi trebuit să fie atât de dramatică. În această chestiune trebuie să atribui guvernului o mare parte din vină, deoarece nu înțelege deloc cum să mențină moralul ridicat. În toate celelalte țări se face totul pentru a permite să se exprime liber acelora care militează pentru o rezistență fără compromisuri, care cred în victorie și care, având această credință, văd și rezultatul victoriei într-un stat și un popor mai mare și mai puternic. La noi, în Germania, tocmai aceia care se situează pe o asemenea poziție sunt persecutați cel mai mult, în timp ce cei care subminează voința, care refuză să plătească un preț pentru victorie și cred într-o înțelegere cu Anglia, sunt lăsați în a domina discursul public. Dacă nu ar fi intervenit mai nou armata, iar comandantul mărcilor, domnul von Kessel¹⁰⁹, nu ar fi interzis „Berliner Tageblatt”¹¹⁰,

¹⁰⁸ A se vedea nota nr. 43.

¹⁰⁹ Gustav von Kessel (1846-1918): în timpul Primului Război Mondial a fost comandant al Mărcii Brandenburg și guvernator al Cetății Berlin, fiind subordonat direct împăratului Wilhelm II.

¹¹⁰ „Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung”, ziar de masă, care a apărut în anii 1872-1939. În timpul Primului Război Mondial, publica frecvent informații și puncte de vedere din țările Antantei. În unele articole erau puse în discuție situația complicată de pe front și lipsurile de care suferea populația. Printre reacțiile autorităților s-a numărat și interzicerea în mai multe rânduri a

s-ar fi ajuns probabil la situația în care acest ziar să-i poată insulta pe toți cei care privesc lucrurile din perspectiva noastră, în timp ce cei care se opun unei continuări energice a războiului ar fi avut primul și ultimul cuvânt.

Situația militară însăși nu oferă, din fericire, motive de îngrijorare. Toți cei de aici speram că, până de Rusalii, Verdunul va cădea¹¹¹, această așteptare izvorând nu dintr-o stare de spirit superficială și fără temei, ci pentru că ni se spusese la Ministerul Afacerilor Străine că Marele Stat Major miza cu siguranță pe acest lucru. Aceasta nu s-a întâmplat probabil pentru că a fost nevoie de artileria grea pe Somme și în alte sectoare. Uneori se mai visează încă la marșul asupra Parisului, pe care l-am început deja o dată și care ar putea să fie reluat și dinspre Verdun. Dar, probabil, trebuie să ne mulțumim cu faptul că, la Verdun, Franța și-a epuizat cele mai bune forțe și că Verdunul ne va permite să obținem, astfel, înfrângerea Franței. În prezent se mizează iarăși pe prăbușirea militară a Franței în toamnă, deoarece nu mai există rezerve și pentru că, potrivit unor informații demne de încredere, fiecare companie franceză ar avea deja 30 de soldați negri pentru a acoperi golurile provocate de atacurile permanente din jurul Verdunului. Totuși, eu îmi imaginez că Anglia va furniza totuși, din marele său rezervor uman, oamenii de care Franța are nevoie și că, prin urmare, nu ar trebui să contăm prea curând pe înfrângerea Franței.

Numirea lui Hindenburg¹¹² în Est a avut un efect extraordinar de mare în țară. Din câte știu, Hindenburg, împreună cu Ludendorff, a pus condiții foarte clare înainte de a prelua comandamentul suprem. În special, se pare că el și-a rezervat dreptul de a dispune asupra trupelor aflate la dispoziția sa, pentru a nu i se lua, ca altădată pe frontul de nord, trupele absolut necesare. Aici, în Germania, circulă zvonuri despre importante mișcări de trupe spre Est. Să dea Domnul ca acestea să fie suficiente pentru a stabiliza Frontul de Est, pentru a permite ulterior declanșarea acelei ofensive de care avem nevoie pentru a produce impresia morală necesară asupra României. În români eu nu am încredere. În ultima vreme, veștile despre dorința de pace a României s-au înmulțit într-o asemenea măsură încât devin mai mult decât dubioase. Se pare că se încearcă distragerea atenției noastre și inducerea unei false asigurări. Ei bine, eu cred că nu

aparității ziarului. În scrisoarea sa, Stresemann face referire la suspendarea apariției între 1 și 7 august 1916 (Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf, Droste, 1968, p. 167).

¹¹¹ Pentru evoluțiile de pe Frontul de Vest în anul 1916, vezi Michael S. Neiberg, *The Western Front 1914-1916. From the Schlieffen Plan to Verdun and the Somme*, London, Amber Books, 2008; William Martin, *Verdun 1916. 'They shall not pass'*, Oxford, Osprey Publishing, 2001.

¹¹² Iulie 1916. La sfârșitul lunii august 1916, Hindenburg va prelua, alături de Ludendorff, Înaltul Comandament al Armatei (*Oberste Heeresleitung* – OHC), care va deține puterea reală în Germania până la sfârșitul Primului Război Mondial (Anna Von der Goltz, *Hindenburg. Power, Myth, and the Rise of the Nazis*, Oxford, Oxford University Press, 2009, aici, p. 36-37; Wolfram Pyta, *Hindenburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler*, München, Siedler, 2007, aici, p. 205-206).

vom cădea în această capcană, cu siguranță nu bulgarii, care ard de nerăbdarea de a se răzbuna pe români. Bulgarii, care au pierdut până acum doar 800 de oameni, au constituit mari contingente de voluntari din teritoriile cucerite în Macedonia și se află acum într-o poziție mai puternică decât înainte. Aceștia nutresc față de români o ură extraordinară¹¹³, care își are rădăcinile mai ales în faptul că, în timpul înaintării anterioare spre Sofia, românii, în poftele lor, au batjocorit în numeroase cazuri femeile bulgare din teritoriile ocupate. Nu există un popor mai strict în privința moravurilor decât bulgarii, iar comportamentul de atunci al românilor a trezit în ei un sentiment care poate fi cel mai bine descris drept dorință de răzbunare de sânge. Ei așteaptă doar momentul pentru a se dezlănțui și, sperăm, vor lua asupra lor lovitura principală, astfel încât noi să nu mai fim nevoiți să sacrificăm și mai multe contingente de luptă.

La vremea respectivă, ți-am trimis deja opiniile mele privitoare la ches-tiunea submarinelor. Astăzi îți expediez și copia unei scrisori pe care am adresat-o unui coleg de partid din Aurich¹¹⁴, din care vei putea desprinde câteva lucruri legate de această problematică.

În țară moralul nu este bun din motivele menționate la început. Cel mai rău stau lucrurile în Saxonia, unde aprovizionarea este foarte deficitară. În rest, sperăm că, datorită recoltei excelente, vom trece mai bine prin această perioadă decât înainte, iar știrea privind creșterea rației de carne a avut deja un efect foarte bun. Chiar dacă stomacul nu este singurul păstrător al stării sufletești, acesta are totuși o influență foarte mare asupra buneii dispoziții și nemulțumi-rilor, iar pentru oamenii săraci, care nu pot face față prețurilor actuale, mâncarea a fost de mult timp o problemă extrem de apăsătoare¹¹⁵. Sunt convins că foarte mulți copii suferă de subnutriție, pentru că nu primesc suficient lapte, astfel că afirmația unui deputat al Dumei ruse, potrivit căreia germanii ar fi pierdut în medie 15% din greutatea corporală, este corectă. Oamenii s-au obișnuit să renunțe la articolele de lux, însă lipsa untului și a laptelui este o mare calamitate, care apasă greu asupra noastră.

Probabil că, prin toate acestea, nu îți spun prea multe lucruri noi, deoarece ceea ce se știe mai bine – micile intimități personale și ceea ce se află despre oamenii noștri de stat – nu se cuvine a fi transmis în scris. Ia-ți totuși cândva un concediu și vino din nou să ne vizitezi, fie la asociație¹¹⁶, fie la Berlin. Ne-am bucura cu toții din inimă să te revedem, iar mie mi-ar face o deosebită plăcere să pot sta de vorbă cu tine despre toate aceste lucruri.

¹¹³ Despre imaginea României în discursul public din Bulgaria după cel de-al doilea război balcanic, vezi Claudiu-Lucian Topor, *Germania, România și războaiele balcanice (1912-1913)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, p. 244-254.

¹¹⁴ Oraș din Saxonia Inferioară.

¹¹⁵ Pentru Berlin, a se vedea Belinda J. Davis, *Home Fires Burning. Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2000.

¹¹⁶ Asociația Industriașilor din Saxonia.

Mi-aş dori ca aceste rânduri să te găsească în deplină stare de sănătate şi ca la fel de bine să-i meargă şi familiei tale, cu care aproape că ne-am fi întâlnit la Bansin¹¹⁷, dacă nu ne-am fi hotărât, în ultimul moment, să mergem mai degrabă în Mecklenburg.

Cu multe salutări cordiale,
al tău
[Gustav]

**Gustav Stresemann and Romania between 1914 and 1916.
Notes and comments relating to six documents
from the Political Archive
of the Foreign Office in Berlin
(Abstract)**

Keywords: Gustav Stresemann, World War I, Romanian-German relations, German propaganda in neutral countries.

Based on six documents currently held in Gustav Stresemann's personal archival collection at the Politisches Archiv in Berlin (*Nachlass Stresemann*), which are published in the appendix, both in the original German and in Romanian translation, the article discusses several aspects concerning the first stage of his political career. Starting with Professor Otto von Dungern's trip to the Balkans, undertaken shortly after the outbreak of World War I, and touching upon a meeting, in June 1915, with Alexandru Beldiman, Romania's envoy and Minister Plenipotentiary in Berlin, the article focuses, in particular, on Stresemann's involvement in organizing the German propaganda in Romania during the country's period of neutrality (August 1914 – August 1916). The documents convey an image of Stresemann as a politician who, during the period in question, was steadily advancing and asserting himself within the Reich's political circles. Stresemann appeared as increasingly able to identify and capitalize on certain topics with a significant public impact and to develop formal and informal networks adapted to his political agenda. The political experience he acquired during the Great War, including with respect to his connections with Romania, contributed to the development of Stresemann's pragmatic political thought during the subsequent period of the Weimar Republic.

¹¹⁷ Staţiune balneară de pe insula Usedom.

ANEXĂ

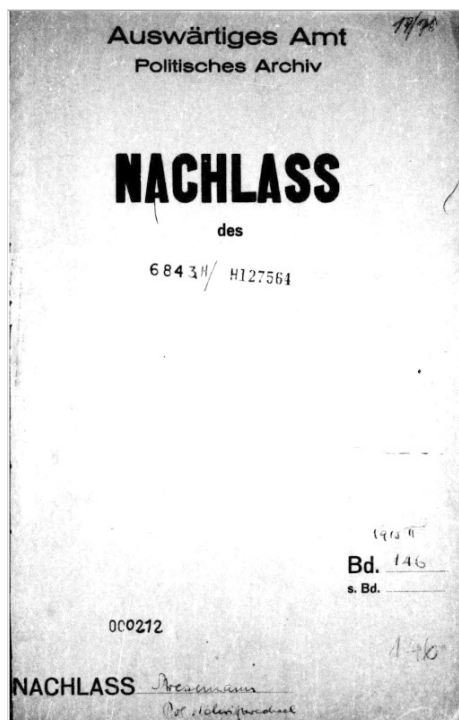

Fig. 1. Coperta vol. 146 din *Nachlass Stresemann* de la Politisches Archiv, Berlin.

Fig. 2. Scrisoare a lui Matthias Erzberger către Gustav Stresemann, din 23 septembrie 1914.

**Mihnea Berindei:
un luptător pentru drepturile omului și democrație
(dezbateri și lansare volum)***

Dezbateri organizată de Grupul pentru Dialog Social, Societatea de Studii Istorice din România, Arhivele Naționale – Iași, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași și „Revista 22”.

Locul desfășurării: Grupul pentru Dialog Social, București.

Data: Vineri, 26 ianuarie 2024, ora 18:00.

Participanți: Gabriela Adameșteanuⁱ, Vlad Alexandrescuⁱⁱ (moderator), Gabriel Andreescuⁱⁱⁱ, Cătălin Botoșineanu^{iv}, Magda Cârneci^v, Mihai Chiper^{vi}, Andrei Cornea^{vii},

* Dezbateri intitulată *Mihnea Berindei: un luptător pentru drepturile omului și democrație* a fost însoțită de lansarea volumului *Colecția Mihnea Berindei. Inventar arhivistic*, Supliment (2022) al „Archiva Moldaviae”, întocmit de Cătălin Botoșineanu. Fragmente din dezbateri au fost publicate în *Evocare. Mihnea Berindei, omul-instituție*, în „Revista 22”, anul XXXV, nr. 3/ 6-19 februarie 2024, p. 10-13. Înregistrarea audio-video poate fi urmărită aici: <https://www.youtube.com/watch?v=LWHkH4GsOgU> (accesată la 15 decembrie 2024). O altă dezbateri, intitulată *Moștenirea unui om bun: Mihnea Berindei*, organizată împreună cu lansarea volumului amintit, a fost organizată la Iași, la 27 noiembrie 2023, de Societatea de Studii Istorice din România, Arhivele Naționale – Iași, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, Centrul de Istorie a Secolului XX și Institutul Cultural Francez; au participat Cătălin Botoșineanu, Alexandru Călinescu, Florin Cîntic, Dorin Dobrințu, Armand Goșu, Vincent Henry și Lucian Leuștean.

ⁱ Scriitoare, jurnalistă și traducătoare, a fost membră a Grupului pentru Dialog Social (1990-2013), redactor-șef al „Revistei 22” (1991-2005).

ⁱⁱ Istoric al ideilor, diplomat, om politic; profesor universitar la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București, ambasador al României în Luxemburg (2006-2011), ministru al Culturii (2015-2016), senator USR (2016-2020), președinte al Grupului pentru Dialog Social (din 2024).

ⁱⁱⁱ Disident anticomunist în anii 1980, activist pentru drepturile omului, membru fondator al Grupului pentru Dialog Social (decembrie 1989), profesor universitar la Facultatea de Științe Politice a Școlii Naționale de Științe Politice și Administrative din București.

^{iv} Istoric, arhivist la Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Iași.

^v Scriitoare și critic de artă, membră fondatoare a Grupului pentru Dialog Social (decembrie 1989), profesor asociat la Universitatea Națională de Arte din București.

^{vi} Istoric, cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași.

^{vii} Istoric de artă, traducător, scriitor, membru fondator al Grupului pentru Dialog Social (decembrie 1989), redactor-șef adjunct al „Revistei 22” (1993-1994), profesor universitar la Facultatea de Litere a Universității din București.

Dorin Dobrincu^{viii}, Radu Filipescu^{ix}, Armand Goșu^x, Nicolae Manolescu^{xi}, Adrian Niculescu^{xii}, Vasile Popovici^{xiii}, Cristian Preda^{xiv}.

Vlad Alexandrescu: E un moment foarte emoționant astăzi, când evocăm figura lui Mihnea Berindei, cu ocazia apariției unui volum foarte important nu numai prin conținutul lui, dar și prin ceea ce înseamnă el. Sper că în seara asta o să aflăm detalii, o să avem mai multe amănunte despre acest lucru. Mihnea Berindei a fost unul dintre acei oameni fără de care România nu ar fi fost astăzi ceea ce este. A fost unul dintre acei oameni care încă din anii '80, după ce și-a asigurat o carieră științifică ireproșabilă la Paris, la *École des hautes études en sciences sociales* și după aceea la CNRS [*Centre national de la recherche scientifique*], a rămas foarte atent la ceea ce se întâmpla în țară în deceniul anilor '80, în perioada de maximă persecuție și de cult al dictatorului Nicolae Ceaușescu. A fost unul dintre oamenii care a organizat în exil, pe baze democratice – și insist pe acest cuvânt: probabil că lecția cea mai importantă pe care ne-a lăsat-o Mihnea Berindei a fost apărarea drepturilor omului și a democrației, a fost un adevărat democrat în sensul cel mai deplin al acestui cuvânt –, o rezistență a intelectualilor români, francezi, din Franța, în principal, pe care cu talentul și cu abilitatea pe care le-a avut i-a făcut să fie auziți. Avea intrări la principalele ziare franceze de mare tiraj – „Le Monde”, „Libération”, „Le Canard Enchaîné” –, la ziare sau reviste publicate în exil de emigrația românească, astfel încât semnale uneori disperate ale românilor din țară au putut să ajungă în coloanele celor mai răspândite ziare și publicații franceze. A întemeiat și a instituționalizat Liga pentru Apărarea Drepturilor Omului la Paris, care după aceea s-a afiliat la Liga Internațională a Drepturilor Omului, și a militat

^{viii} Historic, cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași.

^{ix} Inginer, inventator, disident anticomunist în anii 1980, închis în 1983-1986 și 1987; membru fondator (decembrie 1989) și președinte al Grupului pentru Dialog Social (1996-2012).

^x Historic, jurnalist, conferențiar universitar la Facultatea de Științe Politice a Universității din București, membru al Grupului pentru Dialog Social (2004-2019), redactor-șef adjunct (2005-2010) și redactor-șef (2012-2014) al „Revistei 22”.

^{xi} n. 1939 – d. 23 martie 2024; critic și istoric literar, profesor universitar, redactor-șef al revistei „România literară” (1990-2024), om politic, președinte al Partidului Alianței Civice (1991-1998), președinte al Uniunii Scriitorilor din România (2005-2024).

^{xii} Historic, conferențiar universitar la Facultatea de Științe Politice a Școlii Naționale de Științe Politice și Administrative din București, vicepreședinte al Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc.

^{xiii} Critic și istoric literar, scriitor, profesor universitar la Facultatea de Litere a Universității de Vest din Timișoara, om politic, diplomat, consul general al României la Marsilia (1998-2002), ambasador în Maroc (2005-2011) și Portugalia (2011-2016).

^{xiv} Politolog, profesor universitar la Facultatea de Științe Politice a Universității din București, membru al Grupului pentru Dialog Social (1995-2009), consilier prezidențial (1999-2000, 2007-2009), om politic, secretar de stat în Ministerul Afacerilor Externe (2005-2007), euro-deputat (2009-2019).

întotdeauna pentru o societate democratică, în acele condiții teribile, înfricoșătoare în care în România se așternuse pustiul dictaturii.

Probabil că unul dintre momentele care vor fi evocate astă-seară va fi și momentul teribil din primăvara lui 1989, când la Budapesta deja regimul comunist se prăbușea încet-încet și maghiarii au organizat reînhumarea osemintelor lui Imre Nagy¹. Un moment în care intelectuali români și maghiari s-au întâlnit la Budapesta și au semnat o extraordinară declarație de solidaritate și de frățietate împotriva dictaturii.

După Revoluție, chiar în primele zile, cu primul avion, Mihnea a venit la București și a facilitat, a participat la crearea Grupului pentru Dialog Social, unde ne aflăm astăzi. Nu a fost membru propriu-zis al Grupului, pentru că peste tot în activitatea lui a refuzat să se instituționalizeze, să dețină un rol instituțional, dar poate a făcut mult mai mult decât atâta, adică a ajutat din Franța cu contacte, cu resurse, punând la bătaie chiar resurse personale, atât pentru Grupul pentru Dialog Social, cât și pentru „Revista 22”, care îi este foarte îndatorată. Un alt moment important a fost mineriada și în general evenimentele anului 1990, când Mihnea Berindei a fost prezent și a fost un martor și a adus cuvântul intelectualilor români mai departe. Prin tot ceea ce a făcut în anii '90 el a rămas un frate al intelectualilor de la București, un frate care era în același timp departe și aproape. Era departe când trebuia și era aproape când trebuia. O să aflăm astăzi mai multe despre acest traseu.

Din fericire, o bună parte din arhiva lui, colecția personală de documente, biblioteca și lucruri care s-au păstrat în organizarea, în arhivarea în primul rând a lui, după criteriile lui, s-au salvat prin bunele oficii, prin prietenia unor oameni care se află astăzi aici, printre care Armand Goșu și Dorin Dobrințu. O parte din aceste documente, o să aflați imediat, au ajuns la Iași² și au primit o ordine, o catalogare foarte frumoasă la filiala județeană a Arhivelor Naționale ale României din Iași. Pe masă avem un inventar făcut cu acribie, minuțiozitate și cu profesionalism, un inventar foarte detaliat, care nu e doar un inventar, ci și un fel de rezumat al fiecărui document. Aș vrea însă să vă propun pentru această seară următorul parcurs: o să aflăm în primul rând cum au ajuns aceste documente la Iași, care este istoria lor, după aceea o să aflăm cum s-a născut această carte pe care o avem pe masă, ce s-a întâmplat cu documentele odată ce au ajuns la Iași, ce conține volumul pe care îl lansează astăzi coeditorii lui și, după aceea, aș vrea – și vă rog pe toți cei care l-ați cunoscut pe Mihnea Berindei – să vă reamintiți câte ceva despre acest om care ne-a fost foarte aproape și foarte drag.

Această întâlnire se filmează, cu îngăduința dumneavoastră, și se înregistrează. Eu sper că ceea ce veți spune va contribui la ceea ce așteptăm cu toții,

¹ Imre Nagy (1896-1958), activist comunist, a devenit prim-ministru al Ungariei în octombrie 1956, transformându-se în lider al Revoluției maghiare. După capturarea sa de către sovietici, a fost transportat în România și reținut la Snagov; ulterior a fost readus în Ungaria, judecat, condamnat la moarte și executat. A fost reabilitat în 1989.

² Pentru detalii privind această operațiune, vezi Dorin Dobrințu, *De la Paris și Veneția la Iași: biblioteca și arhiva Mihnea Berindei*, în ArchM, vol. IX, 2017, p. 493-509.

adică o biografie intelectuală a acestui om. Aș vrea să dau cuvântul acum lui Armand Goșu, care o să vorbească despre prietenia lui cu Mihnea Berindei, despre cum își închipuia, cum își imagina el, Mihnea Berindei, că aceste documente vor fi păstrate și despre felul în care au putut ajunge în România. Mulțumesc!

Armand Goșu: Mulțumesc mult, Vlad! Vreau să povestesc despre arhivă, ce s-a întâmplat cu aceste documente, pentru că am participat în două rânduri la selectarea acestei părți din arhiva personală a lui Mihnea Berindei. Prima dată am făcut această operațiune în apartamentul lui de la Paris. Evident că a fost o selecție a documentelor. Iar a doua oară când arhiva a ajuns la Veneția. Deci, eu am participat și la pregătirea arhivei pentru a fi pusă în cutii ca să fie trimisă la Veneția și, câteva luni mai târziu, la Veneția, la scoaterea arhivei din cutii, pentru a fi pusă în biroul său, birou pe care nu a mai putut să-l folosească. Erau și foarte multe cărți. În acel moment problema era să selecționăm cărțile de Imperiul Otoman, de Orientul Mijlociu, Iranul, de care se ocupa Vlad³, să le punem undeva în dreapta. Mihnea dorea să reia la Veneția cercetările de istorie a Imperiului Otoman, cercetări de tinerețe care îl consacraseră ca istoric specialist în istoria Imperiului Otoman. Am apucat să mergem de vreo două ori chiar la Arhivele din Veneția, unde îmi arăta: „Uite, aici am stat acum 20 de ani, la masa asta lucram și o să mă întorc aici ca să continui cercetările”. Din păcate, s-a întors doar să viziteze câteva minute sala de lectură a Arhivelor din Veneția și o boală necruțătoare practic i-a stricat acest plan, care era unul foarte important și pentru el personal, pentru că s-ar fi întors profesional de unde începuse și avea nevoie, simțea că are nevoie de liniște și voia să termine ce începuse în anii '70. Era foarte ordonat, toate documentele erau puse în dosare. O parte dintre lucrurile de familie au fost scoase la Paris. De pildă, e o scrisoare de când s-a născut Vlad, pe care n-am regăsit-o mai apoi, o scrisoare a mamei lui, Ioana Berindei⁴. Deci, sunt lucruri pe care sigur le-a scos, el nu spunea că asta o să dispară din arhivă, dar cum stăteam noi întinși în sala lui de studiu, în biblioteca lui la Paris și erau niște dosare, acele scrisori, el le împingea undeva separat, de unde am tras concluzia după aceea, nerevăzându-le, neregăsindu-le în fondul arhivistic, că acele scrisori le-a scos. Iar câteva piese a mai scos și la Veneția, când am ajuns și am organizat acolo arhiva.

Ultima dată când am parcurs acea arhivă, împreună cu Dorin, am luat parte din biblioteca lui și cea mai mare parte a arhivei, le-am urcat în niște bărci și le-am cărat la Mestre, de unde le-am încărcat într-un camion pentru a fi trimise la Iași. Acea a fost o operațiune destul de dificilă, am stat vreo cinci zile să lucrăm pe bibliotecă și pe arhivă ca să împachetăm, să nu descompletăm

³ Vlad Berindei, fiul lui Mihnea și al Catherinei Berindei.

⁴ Ioana Berindei (1922-2008), născută Hudiță, fiica istoricului și liderului țărănist Ioan Hudiță. A fost căsătorită cu istoricul Dan Berindei, cu care a avut doi copii, Mihnea și Ruxandra, cea din urmă născută în 1951 la închisoarea Văcărești. A fost deținută politic în anii 1950-1953, experiență relatată în volumul Laviniei Betea, *Am făcut Jilava în pantofi de vară. Convorbiri cu Ioana Berindei*, București, Editura Compania, 2006.

anumite colecții. O parte știu că Vlad a zis să le lăsăm acolo pentru că mai avea nevoie de ele pentru ce lucra el pe Iran. Deci, nu e tot, e exact ce a vrut Mihnea Berindei să lase în urmă. Asta e foarte important. El avea un respect teribil pentru document, era istoric până în vârful unghiilor, știa valoarea documentului istoric și nu cred că a lăsat o hârtie în plus sau în minus pentru public. El a știut cu ceva ani înainte că arhiva va ajunge la Iași, a fost decizia lui să ajungă la Iași, la Iași a cerut fondul arhivistice, insistând asupra faptului că el se simțea mai aproape de Moldova, prin bunicul lui, prin Hudiță, și insistând că trebuie să fie la Iași. Și nu ascund, deși Dorin cred că a fost de față la una din discuții, am insistat că totuși București, Academia sau Arhiva Națională sunt mai de interes, un impact mai mare o să aibă arhiva, dacă o lasă la București decât la Iași. E o reușită în primul rând a colegilor de la Iași, a lui Dorin, care s-a ocupat de ducerea arhivei acolo.

Arhiva care a mers la Iași și pe care o vedeți aici e o arhivă personală, dar este și o arhivă științifică destul de bogată, pentru că sunt lucrările de seminar, traducerile din turco-osmană la care lucrase în anii '70 împreună cu profesorul Guboglu⁵. Sunt documente pe care și-ar fi dorit să le publice odată ieșit la pensie, dar n-a mai avut timp să o facă. Deci, e o parte de arhivă academică, de turcolog. Cine se va ocupa de aceste cercetări, să pună în valoare moștenirea osmanistului Mihnea Berindei va avea ceva de lucru, chiar o teză de doctorat merge aici făcută. Și cealaltă parte, cea mai mare parte a arhivei, unde ai Mihnea Berindei omul, unde ai Mihnea Berindei activistul, unde ai Mihnea Berindei politicianul, fără să fie politician. Pentru că avea o capacitate senzațională de a înțelege politica, de a înțelege politica în România, de a înțelege politica peste Prut, în Republica Moldova, de multe ori era cu un pas-doi înaintea contemporanilor lui de la București, care se uitau cu un ochi chiorâș spre el: „Dar ce ai făcut în '89, ce ai făcut la Budapesta sau de ce ne spui că lucrurile nu sunt așa cum credem noi la Chișinău?”. Dar ce era important în tot ce a făcut era ce spunea și Vlad în deschidere, faptul că era unul dintre nu foarte mulții români care, odată ajunși în Occident, pur și simplu procesase foarte bine lumea occidentală, democrația, regulile ei, el metabolizase mai bine decât alții și cred că în asta constă în principal valoarea lui.

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc, Armand! Aș vrea să dau cuvântul acum editorilor volumului, să ne spună în mod mai precis ce conține arhiva și cum e organizat volumul. Și aș vrea să dau cuvântul lui Cătălin Botoșineanu, cel care semnează studiul introductiv și cel care a redactat și inventarul.

Cătălin Botoșineanu: Bună seara, vă mulțumesc! Voi încerca să fiu foarte scurt, vă rog să-mi acceptați un pic emoțiile, pentru că multe dintre numele pe care eu le-am văzut în urmă cu cinci ani, lucrând la inventar, sunt astăzi în sală, profesori, disidenți. Apoi trebuie să înțelegeți că în nordul Moldovei niște tineri,

⁵ Mihail Guboglu (1911-1989), istoric, specializat în istorie turco-osmană, paleografie și relațiile otomanilor cu Principatele nord-dunărene.

mulți tineri au crescut în siajul „Revistei 22”, în anii ’90, de aceea fiind aici prima oară pentru mine este ceva aparte. Vă mulțumim pentru acei ani, ’90-2000, dar și pentru anii de astăzi!

Această arhivă, de fapt colecția Mihnea Berindei – sunt termeni tehnici, însă au în spate o întreagă metodologie de lucru –, ne poate pune pe toți în fața câtorva întrebări, dar cred că cea mai importantă este această întrebare care lipsește din spațiul public românesc: cum ajunge totuși într-o arhivă publică o sumă de documente, că sunt documente ale unor instituții sau sunt documente ale unor persoane private? Este o întrebare cheie, cred, în spațiul românesc. Dovadă că în ultima lună noi ne-am întregat de ce nu avem acces la cheltuielile prezidențiale efectuate în câteva continente. Sper totuși ca acele documente să rămână în arhiva prezidențială, să nu fie distruse, fiind clasificate. Astăzi în România o parte din aceste documente se mai și distrug. De aceea este o bună întrebare: cum ajung documentele – documentele instituțiilor – în arhive publice? Nu întotdeauna legea salvează aceste aparențe. Legea Arhivelor Naționale nu salvează mai deloc nici astăzi, nici în urmă cu 50 de ani, nici acum 100 de ani. Oamenii au salvat arhivele în România. Deci, este o chestiune foarte personală. Arhivele în România modernă, fie că e vorba de secolul XIX, fie că e secolul XX, ajung în instituții publice, cele care păstrează aceste documente, chiar muzee, pentru că există oameni. Pentru că există arhiviști, muzeografi, oameni pasionați care se ocupă de acele documente sau se interesează de soarta acelor documente. Foarte puține arhive ajung acolo ca urmare a unor prevederi ale legii, în România practic după 30 de ani documentele unor instituții ar trebui să ajungă în arhive publice. Deci, eu astăzi aş putea vedea teoretic ce s-a întâmplat în 1990 la mineriadă la Poliția București, la Președinție, dar nu vedem asta, nu vedem pentru că sunt mai mulți factori. Cred că România trebuie să-și pună această întrebare: cum se formează aceste arhive?

Revenind la cea de-a doua parte a întrebării, cum ajung arhivele unor instituții, dar care nu sunt instituții oficiale, cum ajung în arhivele publice, afirm că Mihnea Berindei a fost o instituție. El a fost o instituție la Paris, pentru că în spatele tuturor acestor eforturi instituționale, a unui ONG în termenii de astăzi, acel Birou pentru Protecția Românilor, apoi Liga, așadar în spatele acestor instituții era Mihnea Berindei. De aceea această arhivă este arhiva exilului românesc de la Paris, este arhiva instituției care se ocupa de exilul românesc de la Paris. Vorbeam, venind astăzi spre București, că Mihnea Berindei s-a extras din această arhivă, omul, persoana, scrisorile personale sunt foarte puține. Asta am aflat târziu. Eu nu l-am cunoscut pe Mihnea Berindei, eu doar l-am văzut de câteva ori, nu-l știam personal. Am fost pus în fața acestei colecții, iar lucrând la ea timp de patru-cinci ani, pe parcursul acestui efort m-am gândit dacă sunt la nivelul lui Mihnea Berindei, dacă voi putea duce acest efort la bun sfârșit. Treceau zile și nu reușeam să inventariez mai mult de un dosar sau două, era enorm de multă informație, foarte multă cantitate, foarte multe persoane, nu știam cine sunt. Trebuie să spun că munca mea a fost ușurată când, într-o scrisoare, am dat peste numele Gabriel. Apoi am aflat că e vorba de domnul Gabriel Andreescu.

Într-o vacanță de vară familia Berindei a plecat, iar domnul Andreescu a fost acolo, în Rue Saint Gilles, nr. 4⁶.

Prima ordonare în mape a documentelor – pentru că o mare parte din arhivă este pusă în mape cumva tematic pe anumite subiecte, pe disidenți, pe subiecte legate de politică internă și internațională – a fost făcută de domnul Andreescu. Este un principiu internațional în arhivistică: respectul față de creatorul fondului. Practic, eu nu am voie să intervin sau, cel puțin, profesia mă obligă să respect creatorul, pentru că inclusiv ordinea pe care a lăsat-o Mihnea Berindei spune ceva despre el, despre modul în care a gândit el arhiva. De aceea, practic, este o arhivă pe care eu nu am făcut decât să încerc să o rezum. Mi-am dat seama că este imposibil să descriu act cu act; sunt foarte multe scrisori, sunt foarte multe documente. De aceea a trebuit să găsesc un sistem prin care să fac posibilă lectura acestei arhive, să ajut pe cineva care va dori să o cerceteze. A fost o muncă grea.

La Iași – că tot este anul Virgil Ierunca-Monica Lovinescu⁷ – se află scrisorile lui Virgil Ierunca către Mircea Eliade⁸, începând cu sfârșitul anilor '40 până în 1986. Mi-am dat seama, după doi ani, că trebuie cumva să institui un criteriu de ordonare în această arhivă. De aceea am gândit o primă parte: arhiva exilului românesc, cea mai importantă și densă, peste 800 de dosare; apoi arhiva turcologului Mihnea Berindei, arhiva istoricului Berindei, cel care corespunde cu toate instituțiile care aveau o catedră de istorie a Europei de Est, istorie turco-osmană; iar partea a patra este cea legată de această arhivă pe care Mihnea a primit-o de la Virgil Ierunca. Nu este doar arhiva Ierunca; este și arhiva, să spunem, a mișcării de stânga înainte de Primul Război Mondial, din interbelic, pe care Mihnea Berindei o avea tocmai de la Virgil Ierunca.

Pentru Iași, pentru Arhivele Naționale, este deja un titlu de glorie faptul că avem aceste arhive. Vreau să reiau ideea că arhivele acestor instituții sau arhivele marilor personalități sunt rezultatul unei lupte pentru a fi aduse în spațiul public. Aceste arhive nu ajung pentru că există o lege sau pentru că sunt instituții interesate. Aceste arhive au fost salvate de oameni. Iar în cazul de față, colecția Mihnea Berindei i se datorează lui Dorin Dobrințu și lui Armand Goșu, ei sunt cei care au făcut posibil ca această arhivă, de la Paris și Veneția, să ajungă în România, să ajungă în fața noastră.

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc și eu! Da, ați deschis un capitol dureros, și anume ce se întâmplă cu arhivele instituțiilor, ce se întâmplă cu arhivele exilului. Ce se întâmplă cu arhiva La Maison Roumaine⁹, care a funcționat ani de

⁶ Adresa de la Paris a locuinței soților Mihnea și Catherine Berindei.

⁷ Virgil Ierunca (1920-2007) și Monica Lovinescu (1923-2008), critici literari și esești. Stabiliți în Franța în 1947, au devenit unii dintre cei mai cunoscuți critici la adresa regimului comunist din România; redactori la Radiodifuziunea franceză, apoi colaboratori ai postului Radio Europa Liberă.

⁸ Mircea Eliade (1907-1986), istoric al religiilor, scriitor, implicat în Mișcarea Legionară, atașat cultural la Legația României la Londra (1940-1941) și consilier la cea din Lisabona (1941-1944), exilat după 1944, profesor la Universitatea din Chicago (1956-1986).

⁹ La Maison Roumaine, asociație a exilului românesc din Franța, înființată în 1982.

zile la Paris? Am fost și eu acolo, ca student, în anii '90. Era Alexandru Ghika¹⁰ care se ocupa de asta. Ce se întâmplă cu arhiva Bibliotecii Române de la Freiburg¹¹? Am fost și acolo, când eram în Luxemburg, și am văzut etaje întregi de documente și cărți adunate laolaltă, care nu urmau să aibă o soartă certă. Și da, aveți dreptate: în România, arhivele sunt foarte neglijate și nu există o conștiință a colectării documentelor, a memoriei, de fapt a păstrării memoriei. De aceea și interesul de astăzi, cu care recitim jurnale sau corespondență din anii '80 – de curând a apărut jurnalul Anei Blandiana din '88-'89¹² – și redescoperim, re trăim această perioadă pe care am trăit-o atunci, cu mare mirare, fiindcă, deși e o perioadă la care am asistat, documentele care au rămas de atunci sunt foarte puține.

Aș vrea să dau cuvântul domnului Chiper, care s-a ocupat, de asemenea, de acest volum.

Mihai Chiper: Vă mulțumesc! Aș începe prin a relua o idee pe care colegul Cătălin Botoșineanu a lansat-o la final și asupra căreia a insistat mai mult: aceea că arhivele sunt salvate de oameni. Sunt salvate de cercetători, de pasiunea cercetătorilor, care dezvoltă un adevărat atașament emoțional față de documente și față de oamenii care trăiesc prin ele, prin mărturiile lăsate. Eu nu l-am cunoscut pe Mihnea Berindei în timpul vieții. L-am audiat, l-am urmărit, dar nu am avut acest privilegiu. L-am descoperit în ultima fază. Am aflat amănunte biografice pe care nu le știam și, pe măsură ce înaintam în acest proiect, unde a trebuit să insist foarte mult asupra corelărilor de date, am simțit că nu citesc o arhivă, ci un jurnal al multora dintre cei care mai trăiesc. Practic, aici se regăsesc fragmente din viața unor contemporani, care pot fi integrate foarte ușor într-un documentar despre zilele noastre, în care momente puțin cunoscute pot fi aduse publicului larg. Eu am fost strivit de această responsabilitate. Nici nu vreau să mă gândesc ce a fost în mintea lui Cătălin, în sufletul lui, care a trebuit să facă toată munca de inventariere, să descopere și să pună în valoare fiecare informație din fiecare dosar, pentru că în fiecare rezumat de aici se ascunde un cârlig – un cârlig către un episod de viață, un cârlig către un episod de istorie contemporană așa spune.

Ce relevanță va avea acest volum pe viitor? Între 27 noiembrie 2023, când a avut lansarea volumului la Iași, și ziua de astăzi s-a întâmplat ceva la care cred că ar trebui să reflectăm mai mult. Au apărut rezultatele pe piață ale unui sondaj INSCOP, în care pentru prima oară, din câte știu eu, apare următoarea informație: după 30 și ceva de ani de la momentul '89, mai mulți români privesc în mod pozitiv regimul comunist decât cei care îl condamnă. Ar trebui să ne întrebăm și să medităm mai mult de ce se întâmplă acest lucru? Cred că la o primă vedere

¹⁰ Alexandru Ghika (?-2001), co-fondator (1982) și președinte (1987-2001) al asociației „La Maison Roumaine”.

¹¹ Biblioteca Română din Freiburg a fost înființată în 1949 de exilați români, iar din 1959 a funcționat și ca institut de cercetare.

¹² Ana Blandiana, *Mai-mult-ca-trecutul. Jurnal, 31 august 1988 – 12 decembrie 1989*, București, Editura Humanitas, 2023.

sunt multe cauze, însă una dintre cele mai importante ar fi cea legată de dispariția antreprenorilor, agenților memoriei anticomuniste. Cred că dacă Mihnea Berindei ar fi fost încă activ în spațiul public, ar fi fost poate mai multă reacție, mai multă meditație asupra acestui moment. De ce retorica, narativul public nostalgic pentru comunism a reușit să prevaleze în spațiul public de astăzi? Poate că este nevoie de un nou impuls, de un nou proiect de tip Mihnea Berindei, de reconstrucție democratică, liberală a României într-un moment care se anunță foarte delicat și în care ascensiunea extremelor, populismelor e ca niciodată mai periculoasă. Mihnea Berindei cu siguranță ar fi găsit, din ceea ce îmi dau seama aici, canalele, metodele, oamenii prin care să se reacționeze, să se discute într-o altă manieră situația de astăzi. Vă mulțumesc!

Vlad Alexandrescu: Vă mulțumesc și eu! Da, într-adevăr, poate e mai actual ca niciodată acest apel la democrație și la caracterul democratic, de fapt, al acțiunii lui Mihnea Berindei. La moartea lui, în iunie 2016, „Revista 22” a publicat un număr memorial¹³, la fel și „România literară”¹⁴ și „Observator Cultural”¹⁵. A fost nu doar un omagiu, a fost un strigăt de fapt al intelectualilor români care s-au simțit, cumva, lăsați singuri. Și iată-ne astăzi în fața unor provocări tot atât de importante, cu toate că au trecut aproape 10 ani.

O să dau cuvântul domnului Dorin Dobrinu, care a scris și cuvântul-înainte în această carte și care face parte dintre prietenii lui Mihnea Berindei. Este, totodată, unul dintre artizanii aducerii în țară a acestor documente. A participat, alături de Mihnea Berindei și de Armand Goșu, la realizarea *Raportului* prezidențial pentru analiza comunismului¹⁶ și care nu s-a mărginit doar la semnarea sau la redactarea acestuia, ci a dus mai departe această muncă, editând trei volume – dacă nu mă înșel, un al patrulea așteaptă să vadă lumina tiparului – de documente despre istoria comunismului¹⁷.

¹³ Sub titlul general *In memoriam Mihnea Berindei*, în „Revista 22”, nr. 25/21-27 iunie 2016, p. 1, 6-8, au fost publicate texte semnate de: Armand Goșu (*Mihnea Berindei: „gratuitate” și „excepțională dăruire”*, p. 6), Rodica Palade (*Mihnea*, p. 7), Kanji Tsushima (*Mihnea a fost un om mare de trestie*, p. 8) și Dorin Dobrinu (*Un osmanist între contemporanești*, p. 8). Vezi și Adrian Niculescu, *S-a stins din viață Mihnea Berindei, cel mai bun om al fostului Exil românesc*, în „Revista 22”, nr. 26/28 iunie 2016.

¹⁴ Vezi Dorin Dobrinu, *O viață sub semnul dăruirii: Mihnea Berindei*, în „România literară”, nr. 27/1 iulie 2016, p. 3; Gheorghe Gorun, *Gânduri despre Mihnea Berindei, marele generos și risipitor de sine*, în „România literară”, nr. 28/2020; Nicolae Manolescu, *Mihnea Berindei: o evocare*, în „România literară”, nr. 27-28/2021.

¹⁵ Vezi Gabriel Andreescu, *Mihnea Berindei. Viața unui om bun*, în „Observator Cultural”, nr. 828, 24 iunie 2016.

¹⁶ *Raport final* al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, București, Monitorul Oficial, 2006. Ulterior, *Raportul final* a apărut într-o ediție revăzută și îmbunătățită, Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile (editori), București, Editura Humanitas, 2007.

¹⁷ Mihnea Berindei, Dorin Dobrinu, Armand Goșu (editori), *Istoria comunismului din România*, vol. I, *Documente. Perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej (1945-1965)*, București, Editura Humanitas, 2009; vol. II, *Documente Nicolae Ceaușescu (1965-1971)*, Iași, Editura Polirom, 2012; vol. III, *Documente Nicolae Ceaușescu (1972-1975)*, Iași, Editura Polirom, 2016.

Dorin Dobrinu: Mulțumesc! Mă bucur că sunt aici. În același timp, mi-am adus aminte de mai multe momente în care am fost aici împreună cu Mihnea Berindei. Un moment s-a petrecut acum șapte ani, când am lansat cel de-al treilea volum din *Istoria comunismului din România*, care cuprinde documente ce acoperă câțiva ani din anii '70. Am făcut lansarea în lipsa lui Mihnea, pentru că plecase dintre noi în iunie 2016. Cred că tot aici l-am și cunoscut pe Mihnea. Mă refer la momentul iunie 2006, când Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste¹⁸ s-a reunit în această sală. A fost una dintre ședințe – cred că a doua. Erau prezenți membrii și experții comisiei prezidate de Vladimir Tismăneanu. Eu am făcut parte din această comisie ca expert. Mai sunt în această sală câțiva membri și experți ai Comisiei – Radu Filipescu, Armand Goșu și Nicolae Manolescu. Mulți dintre oamenii care au făcut parte din acea comisie nu mai sunt astăzi printre noi; alții sunt risipiți în România sau în lumea largă.

Îl știam pe Mihnea din anumite luări de poziție; știam și partea pro, și partea contra. L-am cunoscut bine însă pe Mihnea Berindei în toamna lui 2006, când am lucrat împreună nu doar la redactarea propriilor noastre texte pentru *Raportul final* al CPADCR – texte asumate colectiv, nu individual –, ci și la editarea volumului în varianta care a fost asumată la 18 decembrie 2006, în Parlamentul României, de președintele de atunci, Traian Băsescu¹⁹. Relația mea cu Mihnea Berindei a devenit foarte strânsă. Aveam o relație mai veche de prietenie cu Armand Goșu. În perioada următoare, ne-am asumat, în trei, editarea unui volum de documente care trebuia să fie anexă la *Raportul final*. Dintr-un volum aveau să se facă mai multe, proiect care ne-a ocupat o parte importantă din timpul nostru.

O să spun câteva lucruri despre Mihnea Berindei din punct de vedere profesional, pentru că asta a fost prima dimensiune pe care am cunoscut-o. Mihnea Berindei era un om foarte riguros, foarte atent, care se mișca foarte bine nu doar în ceea ce mi-am dat seama a fi punctul lui forte inițial, și anume studiile de osmanistică, dar înțelegea foarte bine și ceea ce se întâmplase în România ceaușistă. M-a impresionat foarte mult faptul că era un om foarte măsurat, era foarte atent, cântărea fiecare cuvânt. Mi se părea inițial că scrie extrem de greu și el accepta că scrie greu, dar scria extrem de măsurat. Relația noastră în anii următori a fost, cum spuneam, de prietenie.

¹⁸ Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România a fost constituită în aprilie 2006, prin decizia președintelui României, Traian Băsescu, și prezidată de Vladimir Tismăneanu, profesor la University of Maryland, Statele Unite ale Americii. Comisia a avut 18 membri, 20 de experți și 12 colaboratori, care au produs un *Raport final*, veritabil tratat privind istoria comunismului românesc. Concluziile *Raportului* au fost prezentate de președintele statului în fața camerelor reunite ale Parlamentului României, la 18 decembrie 2006. Regimul comunist din România a fost declarat oficial „ilegitim și criminal”.

¹⁹ Traian Băsescu, ofițer de marină comercială, om politic, deputat (1992-2000), ministru al Transporturilor (1991-1992, 1996-2000), primar al municipiului București (2000-2004), președinte al Partidului Democrat (2001-2004) și al Partidului Mișcarea Populară (2016-2018), președinte al României (2004-2009, 2009-2014), senator (2016-2019), europarlamentar (2019-2024).

Am editat împreună acele volume de documente. Și nu am cunoscut doar un profesionist. Am cunoscut un om. Voiam să fug de emoții, dar îmi aduc aminte că am pățit același lucru în decembrie 2016, când am lansat ultimul volum de documente tot în această sală. Această relație a fost una strânsă, nu era una ocazională, nu ne întâlneam o dată pe an și scoteam un volum. Noi – Mihnea, Armand și cu mine – am stat efectiv alături luni de zile. În perioada în care eu lucram într-o instituție din București, ne întâlneam de obicei în *weekend* sau după-amiezile. Pe urmă, după ce m-am întors la Iași, am revenit în București pentru expediții de două săptămâni, o lună și am continuat să lucrăm împreună la acest proiect editorial.

Vreau să ajung la arhivă. În 2010, când eram la Arhivele Naționale, aici în București, am discutat cu Mihnea problema unei arhive importante pentru el, pentru exilul românesc democratic de la Paris și pentru noi. Mă refer la arhiva Virgil Ierunca – Monica Lovinescu. L-am convins atunci să dea acea arhivă, să o doneze Arhivelor Naționale ale României, am insistat asupra clauzelor, că trebuie să fie inventariată, pusă în cercetare fără restricții, doar cu respectarea integrității fizice a documentelor. Acea arhivă a venit în România cu sprijinul unor oameni care erau în diverse instituții românești, Teodor Baconski la Ministerul de Externe, Alexandru Gussi la Administrația Prezidențială, Armand Goșu, cred că au mai fost și alți oameni. A venit atunci și un fond de carte prin domnul Nicolae Manolescu.

În 2013, pentru că Mihnea Berindei ieșea la pensie și se muta de la Paris la Veneția, l-am convins, am insistat destul de mult, să dea arhiva lui – o parte – și să constituim un fond la Iași. Am făcut-o din două motive foarte clare: pentru a o pune mai bine în valoare și pentru că voiam să existe o deschidere mai mare pentru studiile de istorie a comunismului la Iași. De altminteri, el acceptase în 2011 să vină la Iași și să țină câteva cursuri cu masteranzii de la masteratul de Istorie a comunismului din România. Tot atunci a susținut o conferință. În revista „Archiva Moldaviae”, de care Mihnea a fost legat, se află probabil cea mai amplă relatare pe care el a lăsat-o despre exilul românesc la Paris; în 2016 am transcris, editat și publicat acea conferință. În 2016, după ce Mihnea s-a pierdut, am avut discuții cu soția lui, Catherine Berindei, inițiativa a venit în primul rând de la ea, dar am și insistat să predea arhiva la Iași, constituind un fond, o colecție cu numele creatorului. După cum spuneam, la Iași ajunseseră deja niște dosare în 2013.

Mihnea Berindei, deși înțelegea foarte bine ce înseamnă documentul și avea grijă față de document, avea un dezinteres – care pe mine uneori mă deranja, pentru că mi se părea oarecum nedrept față de propriul efort – de a fi el însuși în prim-plan. Pentru că era un om foarte modest. Mulți de aici l-ați știut cu mult înaintea mea, fie pentru că ați avut o legătură indirectă în anii '80, când a intervenit pentru dumneavoastră, fie pentru că ați fost alături în anii '90-2000. Am insistat de multe ori eu însumi – o făcuse Armand înaintea mea, au făcut-o și alți oameni, inclusiv din GDS – să accepte să-și povestească viața, adică, dacă nu voia s-o scrie, atunci s-o spună. A refuzat de fiecare dată.

Un alt element pentru aducerea arhivei la Iași a fost și posibilitatea de a ști, de a fi siguri că se inventariază și se pune în cercetare, pentru că – o spun aici, am mai spus-o în cercuri de prieteni – a fost și ambiția mea și a lui Armand să nu lăsăm o bătlăie a memoriei să se piardă. Noi avem o mulțime de exemple în România, iar istoria umanității e plină și ea de nenumărate exemple în care memoria unor oameni, comunități, popoare, națiuni pur și simplu a fost rasă. Asta n-a fost numai de la romani; a fost și se întâlnește și la populațiile din Americi, Africa și așa mai departe, dar se întâmplă și în contemporanitate. A fost, repet, ambiția noastră de a face ca memoria exilului românesc să se păstreze, dar să se păstreze și memoria lui Mihnea Berindei, pentru că omul acesta a depus un efort uriaș pentru a strânge și a tezauriza această arhivă. Pentru că arhiva lui, cum spunea Cătălin Botoșineanu, conține foarte puține referințe, aproape nimic despre omul Mihnea Berindei; în schimb, conține enorm despre mulți, despre mulți dintre dumneavoastră, cei de aici, despre mulți dintre cei care nu mai sunt, în general despre oamenii care nu au chip, dar fac parte dintr-o comunitate. De aceea, această arhivă era important să fie salvată și a fost salvată prin aducerea ei la Iași, unde a fost inventariată printr-un efort enorm depus de Cătălin Botoșineanu, presat mai mereu de mine, este adevărat, și pe urmă prin munca foarte atentă, migăloasă de editare a lui Mihai Chiper, care este un om modest și foarte apropiat, foarte empatic față de toate aceste lucruri.

Vreau să mai spun că această arhivă are, de fapt, în spate și foarte mulți oameni care s-au bucurat de aducerea ei, au oferit sprijin moral, unii și sprijin material, pentru că, la bază, este o întreprindere privată. Este inițiativa unor prieteni de a aduce această arhivă, care au pus uneori și resursele lor modeste, atâtea câte erau, dar și încercarea și, în cele din urmă, reușita lor de a colecta resurse de la entități private. Cineva a plătit benzina, cineva a plătit cazarea, chestiuni de genul acesta. În plus, trebuie s-o spun, institutul la care eu lucrez, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, prin Filiala Iași a Academiei Române, a susținut transportul cu un tir de la Veneția, de pe Terraferma, până la Iași. Unii oameni care s-au bucurat de această inițiativă și ne-au susținut moral sunt inclusiv în această sală, Nicolae Manolescu, Gabriel Andreescu și Radu Filipescu; o amintesc și pe Rodica Palade²⁰.

Așa că eu mă bucur că, în această seară, putem să prezentăm aici un fond arhivistic care este deschis publicului. În primul rând, el este esențial pentru reconstituirea atelierului de lucru al turcologului, osmanistului Mihnea Berindei. După aceea, este foarte important, în special, pentru exilul românesc; din 1.100 și ceva de dosare, 800 și ceva privesc exilul. În al treilea rând, este vorba de un fragment, din câte intuim, din corespondența pe care Virgil Ierunca a avut-o cu Mircea Eliade. Iar în al patrulea rând, o secțiune, amintită de Cătălin Botoșineanu, reprezintă un fragment din ceea ce numim astăzi presa românească de stânga democratică, cu puțin timp înainte de Primul Război Mondial și puțin după acesta.

²⁰ Rodica Palade, scriitoare, jurnalistă, redactor-șef adjunct (1992-2005) și redactor-șef (2005-2012) al „Revistei 22”, membră a Grupului pentru Dialog Social.

Nu e o secțiune mare, dar e importantă. Intuiția mea e că este vorba de ceva moștenit de Ierunca, pentru că el a fost inițial un om de stânga, după cum știți.

Mulțumesc că suntem aici în această seară! Mărturisesc că am și eu o așteptare. Sunt aici atâția oameni care l-au cunoscut pe Mihnea, care au fost foarte apropiați de el, unii având o relație cu el din anii '80 și i-au fost alături până târziu, când el s-a stins, și care au atâtea de povestit. Mulțumesc!

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc foarte mult domnule Dobrinu! Ați subliniat foarte bine legătura dintre memorie și prezent, dintre documente și solidaritatea oamenilor în vremuri grele. Aș vrea să detaliez un episod și, cu asta, să începem câte ceva din evocarea vieții și împrejurărilor în care Mihnea Berindei și-a desfășurat activitatea. Și anume această întâlnire a intelectualilor români și maghiari la Budapesta, în primăvara lui 1989, când în România epoca Ceaușescu era la apogeu și când a avut loc această reînnoire a lui Imre Nagy, prilej cu care au venit la Budapesta, tolerați de regimul comunist, în văzul regimului comunist în decrepitudine, oameni politici maghiari din perioada interbelică, oameni care reprezentau echivalentul Partidului Național Țărănesc din Ungaria, bătrâni care plângeau la mormânt, o ambianță extraordinară de reconciliere a intelectualității maghiare, la care au participat și intelectuali români, era Mihnea Berindei, era Ion Vianu²¹, și s-a semnat această declarație de solidaritate între români și unguri și în același timp de protest împotriva dictaturii. Acest eveniment și această declarație, care au fost transmise la Europa Liberă, au înfuriat foarte tare Securitatea ceaușistă. Aici, permiteți-mi să vă spun o amintire personală. Noi eram la București. Familia mea avea unul dintre prietenii tatei²², Emilian Popescu²³, care era fost arheolog la Institutul de Arheologie, după aceea profesor de bizantinologie la Institutul Teologic, și care venea la noi în casă din când în când. Noi mai foloseam, mai utilizam ocaziile când persoane se duceau să-l vadă pe unchiul meu, Ion Vianu, și îi încredințam scrisori sau mesaje; de aceea, Emilian Popescu s-a dus să-l vadă pe Ion Vianu în Elveția, în orașelul mic în care locuia și unde a fost foarte bine întâmpinat încă de la gară și dus acasă, în vizită. Pe drumul către apartament, de la gară, care trecea pe sub un pod de cale ferată, Emilian Popescu i-a spus lui Ion Vianu: „Uite, aici, sub acest pod, tu ai putea fi asasinat”. „De ce aș putea fi asasinat?” „Pentru că ai semnat declarația cu ungurii.” După aceea, acum câțiva ani, consultând arhivele CNSAS, am văzut că Emilian Popescu avea numele de cod „Decebal” și că era în serviciul Securității. În același timp, Mihnea Berindei primea o scrisoare de la tatăl lui,

²¹ Ion Vianu (1934-2024), psihiatru, scriitor și disident anticomunist în anii 1970. A emigrat în Elveția în 1977, însă a continuat să se implice în apărarea drepturilor omului din România, în special împotriva folosirii psihiatriei de către regimul comunist ca armă pentru reducerea la tăcere a opozanților politici.

²² Petre Alexandrescu (1930-2009), arheolog și istoric, specializat în istorie antică și arheologie clasică, cercetător (din 1952) și director al Institutului de Arheologie din București.

²³ Emilian Popescu (1928-2020), arheolog, istoric și teolog, cercetător la Institutul de Arheologie din București (1952-1977) și profesor la Institutul Teologic Universitar din București, devenit apoi Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității din București (1978-2020).

Dan Berindei²⁴, care-l acuza de trădare: „Te-ai dat cu ungurii!”. Iată cum a putut Mihnea Berindei și cum au putut câțiva intelectuali să se opună dictaturii prin crearea unor solidarități, a unor rețele de oameni care arătau voința de a trece dincolo de dictatură, dincolo de opresiune, de a ajunge către o societate democratică. Și, de aceea, cred și eu că există o mare legătură între documente și acțiune, între documente și solidaritatea împotriva barbariei, împotriva dictaturii și împotriva rinocerizării ca fenomen de societate și aici [uitându-se spre Mihai Chiper] v-aș da dreptate în ceea ce privește tendințele actuale.

Aș vrea, dacă sunteți de acord acum, sunteți atâția în această seară care l-ați cunoscut și ați stat de vorbă cu el și ați putea să evocați evenimente, împrejurări, povești, momente deosebite pe care le-ați petrecut împreună cu el sau care au însemnat ceva și pentru dumneavoastră, și pentru el. Discuția e deschisă, vă rog să vă înscrieți.

Andrei Cornea: Am să deschid eu și am să sparg gheața. Vreau să evoc două lucruri despre Mihnea Berindei. În primul rând, suntem aici, la Grupul pentru Dialog Social, și merită spus – de fapt, a spus și Vlad mai înainte, dar merită să repetăm – că, într-un fel sau în altul, sau în mare măsură, GDS-ul e o inițiativă a lui Mihnea Berindei. Îmi amintesc că trebuie să fi fost 26, 27 sau 28 decembrie 1989, când ne regăseam în casa lui Andrei Pleșu²⁵, de lângă Palatul Victoria, și acolo eram câțiva. Printre noi era Mihnea Berindei, care tocmai descinsese. Nu-l cunoscusem, evident, dar auzisem ceva la Europa Liberă. Cred că era și Magda [Cârneli] și eram complet zăpăciți; era un moment de nebunie generală, cum poate vă amintiți unii dintre voi. Și Mihnea era foarte hotărât, foarte clar; era singurul care avea claritate în momentul ăla. Noi eram complet confuzi și ne-a spus: „Uite, faceți asta, trebuie să faceți un grup, să susțineți valorile democrației” etc. În fine, ne-a capacitat, să spunem așa, și, sigur, lucrurile după aia au mers. El a continuat să rămână în legătură cu noi, cu Grupul și cu „Revista 22”, în anii '90 în special. Venea adesea. Gabriela Adameșteanu și Rodica Palade conduceau revista și adesea ne întâlneau cu Mihnea, care venea repede prin România, făcea ceva, după aia dispărea. Se ducea undeva în Albania sau Macedonia, sau în Croația, să susțină democrația acolo și nu știu cum se făcea că pierdea tot timpul; cei pe care-i susținea el pierdeau alegerile în mod sistematic, dar el își făcea datoria. (Râsete.)

Și mai vreau să spun ceva, săptămânile trecute am căutat ceva în arhiva „Revistei 22”, prin anii '90, și, ce să vezi, am găsit acolo urmele și reacțiile revistei la o campanie de presă împotriva lui Mihnea Berindei. De unde venită?

²⁴ Dan Berindei (1923-2021), istoric, cercetător la Institutul de Studii și Cercetări Balcanice (1948-1952) și Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” (1955-1990), membru titular al Academiei Române (din 1992).

²⁵ Andrei Pleșu, istoric de artă, scriitor, membru fondator al Grupului pentru Dialog Social (31 decembrie 1989), în 1993 a înființat revista „Dilema” (ulterior „Dilema Veche”), iar în 1994 a fondat New Europe College; ministru al Culturii (decembrie 1989-1991) și al Afacerilor Externe (1997-1999), membru în Colegiul Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (2000-2004).

Nu de la Iliescu, nu. De la prieteni, aliați din Convenția Democrată²⁶, oameni apropiați de țărăniști, de liberali. Mă bucur că e domnul Nicolae Manolescu aici, pentru că asta era acuza: că Mihnea Berindei trage Partidul Alianței Civice, de care era apropiat, spre socialism sau spre neocomunism, vă amintiți. Realitatea e că Mihnea stabilea legături cu partidele și cu presa din Franța și erau importante acele legături și, sigur, că avea legături și cu deputați francezi socialiști, Partidul Socialist fiind unul democratic, care, prin Mitterrand²⁷, avusese un rol important în critica și în discreditarea regimului comunist. Era o campanie furibundă. Și noi eram cam amestecați. În revistă erau articole de apărare a lui Mihnea, chiar și eu am scris unul – mi l-am regăsit – și mai erau și altele. Și mi-am dat seama atunci că, până la urmă, e și asta un fapt: oamenii care au un rol important într-un anumit moment au mulți dușmani, au mulți inamici, și după asta se măsoară și rolul lor. Mulțumesc!

Nicolae Manolescu: [Mihnea Berindei] A avut mulți dușmani, dar a avut și prieteni. La urma urmelor, spunea domnul Vlad Alexandrescu că toată povestea asta de acum, cu tot ce s-a tipărit, este făcută nu de instituții ale statului român, e făcută de prietenii lui, de fapt, și de cei care au crezut în el. Eu am bucuria să-mi aduc aminte că mă număr printre prietenii lui și el printre prietenii mei, poate cel mai bun prieten pe care l-am avut în ultimii 30 de ani. Dumnezeu! Cu toate că era mai tânăr decât mine. De altfel, lucrul ăsta a devenit tot mai ușor, adică, de la o vreme încoace, ca prietenii mei să fie mai tineri decât mine. Pot să vă spun multe lucruri despre el și ca om – nu am un mare simț de observație al oamenilor, prefer să mă refer la cărți –, dar pot să vă spun ceea ce bănuiesc că aproape toți de aicea știți: Mihnea avea cultul prieteniei. Rar am cunoscut, zic rar, poate niciodată n-am cunoscut un om care să aibă cultul prieteniei în măsura în care îl avea Mihnea. Mihnea era, pe de altă parte, extrem de devotat, dacă ținea la cineva, dacă îl prețuia, dacă i se părea că merită să aibă pe cineva în preajmă, i se devota pentru totdeauna. Eu știu cât a suferit atunci când s-a despărțit de prieteni foarte buni ai lui. Nu spun cine, mai ales aici. A suferit ca un câine, pentru că l-au acuzat de diferite lucruri departe de a fi reale, să spun așa, dar a suferit îngrozitor. Nu s-a împăcat niciodată, nici măcar n-a vrut să răspundă printr-o scrisoare acuzațiilor, a răspuns Catherine [Berindei], care era mai aprigă. Mihnea, nu.

Avea dreptate cineva care spunea că Mihnea era un om discret, nu voia să se știe viața lui. Da, scrisorile, multele scrisori pe care le știm. De la tatăl lui a primit trei scrisori, nu una, trei. Unde sunt? Poate Catherine să știe.

²⁶ Convenția Democrată Română a fost o alianță politică și electorală, înființată în 1991, aflată în opoziție față de Frontul Salvării Naționale, care conducea țara din decembrie 1989. Alianța s-a clasat pe primul loc la alegerile parlamentare din 1996, iar candidatul său, Emil Constantinescu, a câștigat alegerile prezidențiale. Convenția Democrată Română a guvernat împreună cu Uniunea Social Democrată și Uniunea Democrată Maghiară din România în perioada 1996-2000.

²⁷ François Mitterrand (1916-1996), deputat (1946-1958), ministru în mai multe rânduri (între anii 1947 și 1957), prim-secretar al Partidului Socialist Francez (1971-1981), președinte al Franței (1981-1995).

Dorin Dobrințu, Cătălin Botoșineanu: Una este la Iași [în colecția Mihnea Berindei].

Nicolae Manolescu: Una. Da, sunt trei, de fapt. Sunt trei scrisori, absolut îngrozitoare toate, îngrozitoare și de o sinceritate bulversantă, adică „nenorocești cariera profesională”, zicea domnul Dan Berindei. Mă rog, problemele lui de familie. I-am cunoscut toată familia lui Mihnea, pe toți, cu excepția tatălui, care, până la urmă, și-a dezmoștenit nepotul. A dat Academiei [Române] dreptul de a se ocupa de asta; nu s-a făcut, dar nici familiei nu i-a revenit nimic până în acest moment. A fost îngrozitor. Eu știu că am discutat cu el, am discutat cu președintele Academiei, le-am spus că nu e legal ce a făcut. Degeaba. N-a avut niciun scrupul, n-a avut niciodată.

Mihnea venea la București, stătea pe unde apuca, în perioada în care a lucrat la cele trei volume de documente a profitat mai întâi de tot felul de locuințe, inclusiv de casa lui Ceaușescu, pe unde l-au plasat, iată, Șerban Mihăilescu²⁸ și alții. A stat la Armand, când soția lui Armand era nu știu pe unde plecată, a stat și la mine, a stat în multe foarte multe locuri, plătindu-și drumurile și plătindu-și pur și simplu șederea, pentru că trebuia să și mănânce, Mihnea fiind un om sărac, credeți-mă. Am fost la multe case din Paris, în special ale unor români de acolo care au fost amestecați mai mult sau mai puțin în momentele de după revoluție. O, Doamne!, ce case am văzut în arondismentul 16, foarte cunoscut la data aceea! Și sprijinea pe tot felul de oameni de acolo și de aici. Mihnea stătea în apartamentul pe care-l știe toată lumea, niște cămăruțe. Dacă eu aș fi avut gabaritul unui fost student de al meu și coleg de critică literară, probabil că nu puteam să încap nici pe ușa de la baie, nici pe ușa de la dormitor. Acolo am fost, am stat la el. Stătea cu chirie, evident.

Un om extrem de modest. El, de fapt, nu voia nimic pentru el. A adus de la diverse bănci cu care avea el relații, în Elveția bunăoară, sume importante de bani pentru partide, pe care nu îi putea da direct: „Uite, ține niște bani”, lucrurile nu se făceau așa. A organizat, cum probabil știți cei mai mulți, o mulțime de seminarii, de colocvii, de cursuri de pregătire. Eu i-am trimis trei candidați la primărie din partea PAC-ului²⁹, la Paris, la primăria lui Sarkozy³⁰, la Neuilly, unde au stat două săptămâni acolo și au venit și au făcut o mare instruire aici cu candidații mei la Ceramică, la Sinaia; mari personalități, era Alexandru Dabija³¹, regizorul, între ei, adică nu oarecare adunați. Și care, cu toată seriozitatea, îl văd

²⁸ Șerban Mihăilescu, om politic, membru al PDSR/PSD, apoi al UNPR, parlamentar în mai multe legislaturi între 1996 și 2016, ministru coordonator al Secretariatului General al Guvernului României (2000-2003). A fost prezent la dezbaterile în memoria lui Mihnea Berindei, organizată de GDS, 26 ianuarie 2024.

²⁹ Partidul Alianța Civică a existat în perioada 1991-1998; președinte a fost Nicolae Manolescu.

³⁰ Nicolas Sarkozy, om politic, primar al orașului Neuilly-sur-Seine (1983-2002), ministru în diferite guverne franceze (1993-1995, 2004-2007), președinte al partidului Union pour un Mouvement Populaire (UMP) (2004-2007), președinte al Franței (2007-2012).

³¹ Alexandru Dabija, regizor de teatru și actor, director al Teatrului Odeon din București (1991-1994, 1996-2002).

și acuma pe Săndel, stătea în mijloc, la Ceramica, și îi prelucra pe candidații noștri la primărie, spunându-le ce a învățat el de la primăria lui Sarkozy. Două săptămâni au stat frumușel acolo.

Eu însumi am fost pe banii de la Est Libertés³², pe care Mihnea a organizat-o împreună cu un prieten al lui și al meu – s-a prăpădit săracul și el – Michalon³³, un om extraordinar, de altfel, și – cum se spune acum – un PR; pe vremea aia nici nu știam ce înseamnă, care a contribuit la alegerea mai multor președinți ai Franței. Deci era un om cu o experiență extraordinară. L-am cunoscut bine, a venit la București, s-a înțeles foarte bine cu Mihnea, cu mine și cu alții; nu la fel de bine și cu alții care erau pe atunci la putere și care îl țineau pe la uși și nu-l primeau, și îl găseam eu în câte o crâșmă mâncând. „Și ce faci?” „Păi, zice, am fost și am stat la Guvern până acuma și nu m-au primit.” Asta era. Sau la Președinție, la prietenul meu Emil Constantinescu³⁴, dacă chiar vrei să știi amănunte. Că, dacă tot vorbim de memorie și de arhive, e bine să mai spunem și nume din când în când, așa, ca să ținem minte sau să ne informăm eventual dacă e cazul. Stilul românesc: „La urma urmelor, ce respect să avem față de un prost care ne ajută și ne dă bani? Ce, noi suntem caraghioși? Noi nu ne descurcăm singuri? Adică ce, avem nevoie de banii lor?”. Ei, uite că mai avem, din când în când.

Prin el am cunoscut, cred, două duzini de oameni politici de primă mână din Franța, de la socialiști, de la celelalte partide care erau acolo, au fost multe, cum știți, RPR³⁵, UDF³⁶. Am fost la cei mai mulți dintre ei. Am cunoscut oameni politici albanezi, prin Mihnea, pe Berisha³⁷, și după aia doi-trei prim-miniștri, pe care Mihnea îi aducea la Paris și ne întâlneam acolo, stăteam de vorbă. Cristian Preda știe că am fost în Moldova, cu Mihnea, ne-a adus să-l învățăm pe Oleg Serebrian³⁸: el – teoria liberalismului și eu – cum se fac bani la partid. El, la teoria liberalismului, a fost bun; eu, care n-am reușit să fac bani la partid, am fuzionat cu PNL-ul³⁹. Teoretician eram bun, n-am reușit să fac rost de bani, dar știam cum se fac; mă rog, am lăsat pe alții să facă. În multe țări – în Albania, s-a

³² Asociația Est Libertés a fost creată în 1990 de Yves Michalon și Mihnea Berindei. Scopul său era susținerea acțiunilor de democratizare a Europei de Est, ceea ce presupunea inclusiv acordarea de ajutor partidelor democratice din zonă, în particular celor din România, Bulgaria, Albania, Serbia etc. Au fost dezvoltate programe împreună cu Uniunea Europeană, în colaborare cu partidele politice din Franța.

³³ Yves Michalon (1945-2022), scriitor, comunicator, editor francez.

³⁴ Emil Constantinescu, profesor universitar la Facultatea de Geologie a Universității din București, rector al Universității din București (1992-1996), președinte al Convenției Democratice Române (1992-1996), președinte al României (1996-2000).

³⁵ Le Rassemblement pour la République (RPR) a fost un partid politic francez, continuator al gaullismului, activ între anii 1976 și 2002.

³⁶ L'Union pour la Démocratie Française (UDF), formațiune politică franceză de centru și centru-dreapta, nongauillistă, care a existat între anii 1978 și 2007.

³⁷ Sali Berisha, președinte (1992-1997) și prim-ministru (2005-2013) al Albaniei.

³⁸ Oleg Serebrian, politolog, scriitor, diplomat și om politic din Republica Moldova; președinte al Partidului Social-Liberal (2001-2008), deputat în mai multe rânduri, ambasador în diverse țări europene, viceprim-ministru (2022-2025).

³⁹ Fuziunea Partidului Alianța Civică cu Partidul Național Liberal s-a produs în anul 1998.

dus după ce a rezolvat cu noi aici; în Republica Moldova a fost; în Kosovo – unde n-a fost? Am cunoscut prin el o mulțime de personalități. Unii care au venit după aia la București și i-am întâlnit aici: șefi de partide, prim-miniștri. Prin Mihnea Berindei, care cunoștea toată, toată lumea. E adevărat, nu din alte țări occidentale, dar pe ăștia, pe francezi, îi știa foarte bine. El era și un fel de, nu știu, omul care a făcut să se vorbească despre noi și să ni se acorde atenție. În fond, cine eram? Gândiți-vă, în '90 și ceva mă duceam la Paris și mă întâlneam cu Chirac⁴⁰ sau cu primarul Parisului. Cine eram? Eram un intelectual român, dar ca om politic nu existam; de PAC nu auzise nimeni acolo. De aici a început Mihnea, și de aici a construit treptat, treptat, încât, mai târziu, ajunseseam să fiu invitat la congresele partidelor de acolo; mă invitau socialiștii, de pildă, care aveau o mare simpatie față de Mihnea. Față de mine nu știu de ce. Și mă puneau în primul rând și pe Petre Roman⁴¹ îl trimiteau la balcon, acolo, și-mi spunea doamna care mă invita: „Păi, nu pot să-l sufăr, lasă-l acolo”, deși el era șeful Partidului Socialist. (Râsete.)

O voce din sală: A devenit liberal între timp.

Nicolae Manolescu: A devenit liberal după ce eu am plecat de la liberali, deci n-am făcut parte din același partid și sper să nu facem nici de aici înainte, nu numai cu el, nu, și cu alții.

Și vreau să închei cu un lucru. Ceea ce ați făcut pentru el mă bucură, adică toate documentele astea, faptul că există încă atenție pentru acest om care a făcut enorm pentru România. Mai dați-mi un nume, dacă vreți, indiferent – român, străin –, care a făcut pentru România, în această perioadă, mai mult decât a făcut Mihnea. Eu nu știu, din toate punctele de vedere; adică aici este vorba de la chestiile materiale până la atitudinile lui politice, până la relațiile lui politice pe care ni le-a pus la dispoziție. Bineînțeles că l-au atacat unii și alții. Problema a plecat de la Stelian Tănase⁴², care era intoxicat de alții. Și de ce? E foarte simplu. Pe lângă alți șefi de partide se găseau oameni din străinătate care au fost și miniștri, în guvernul Convenției, care îl pârau pe Mihnea.

O voce din sală: Herlea.

Nicolae Manolescu: Deci, Herlea⁴³, bunăoară. Să n-audă, vai de mine. Ce m-a bătut la cap, să nu cumva... Au mai fost și alții. Mihnea Berindei este cel care

⁴⁰ Jacques Chirac (1932-2019), președinte al partidului Le Rassemblement pour la République (1976-1994), prim-ministru (1974-1976, 1986-1988), primar al Parisului (1977-1995), președinte al Republicii Franceze (1995-2007).

⁴¹ Petre Roman, prim-ministru al României (decembrie 1989-1991), ministru al Afacerilor Externe (1999-2000), președinte al Frontului Salvării Naționale (1990-1993), apoi al Partidului Democrat (1993-2001), deputat (1990-1996, 2012-2016), senator (1996-2004).

⁴² Stelian Tănase, scriitor, politolog, istoric, realizator de televiziune, membru fondator al Grupului pentru Dialog Social (decembrie 1989), redactor-șef al „Revistei 22” (1990-1991), deputat (1992-1996).

⁴³ Alexandru Ion Herlea, inginer, exilat în Franța în 1971, membru al Partidului Național Țărănesc Creștin și Democrat, diplomat, ministru al Integrării Europene (1996-1999), șef al Misiunii României pe lângă Uniunea Europeană (2000-2001).

s-a opus când eu am vrut să mă duc la Paris, să vorbesc cu Alecu Paleologu⁴⁴, pe care-l cunoșteam foarte bine, eram prieteni de mult, să vină la PAC și să candideze pentru Senat. Mi-a zis: „Nu te duce la Alecu Paleologu, că n-are caracter”, mi-a zis Mihnea. Vă dau un exemplu. De ce? Monica Lovinescu și Virgil Ierunca au fost de aceeași părere, au sărit pe mine. Eu aveam față de conu' Alecu un mare respect, pentru că era un intelectual de prima mână și un om extraordinar de interesant, unul dintre cei mai inteligenți și mai paradoxali intelectuali români. Sub acest aspect nu-l cunoșteam. Da, conu' Alecu Paleologu s-a aliat cu Stelian Tănase împotriva lui Mihnea. Și am zis și eu: „Facerea de bine, asta e”. Ei, ce să facem acum!? Ce a putut să facă, ce scandal! Asta după ce a venit, a intrat în Parlament, frumos, a rămas; după ce noi am plecat de acolo, a continuat, a stat liniștit, a rămas acolo. Mihnea ne-a atras atenția.

Eu vreau să vă spun că sunt, de felul meu, credul, adică trebuie cineva să îmi facă rău nu o dată, ci de vreo două-trei ori până mă prind. Nu știu, îmi vine să acord încredere cuiva, indiferent că vine un meșter și-mi repară robinetul; n-o să-i spun eu lui cât costă. El știe, eu îl respect. Dacă îmi cere un milion, mă tem că mă înșală, dar dacă îmi cere rezonabil, zic: „Asta e treaba ta”. Nu pot să pun la îndoială – nu-mi vine să pun la îndoială – buna-credință a cuiva până când n-o pătesc de câteva ori. Asta e situația. Ee, uneori Mihnea m-a păzit în anumite situații, l-am păzit și eu pe el în altele. Că erau oameni pe aicea cu care el... El se ducea în toate părțile, nu avea nicio treabă. Dorin, spuneai că a fost la început om de stânga. Eu nu l-am cunoscut ca om de stânga. În primul rând el era...

Dorin Dobrinu: Eu m-am referit la Virgil Ierunca.

Nicolae Manolescu: La Ierunca? Ierunca în perioada când era troțkist, în anii '40, da. Mihnea a ajutat toate partidele, Mihnea era transpartinic, și practic, și teoretic. Dacă vrei, Catherine era de stânga, mult mai de stânga. Păi, ce conflict au avut la alegerea lui Sarkozy, că Mihnea l-a votat pe Sarkozy și Catherine, nu? Vai de mine, a fost un scandal întreg. Și Mihnea a zis: „Altul mai bun pe partea ailaltă nu e”. Deci, el a judecat corect în momentul ăla. Mihnea, apropo de poziția lui politică, n-avea prejudecăți politice. Acuma să fim serioși, ce prejudecăți politice avem noi, apropo de situația de acum? Mi-l și închipuiam pe Mihnea acum, venind în România și ascultând-o pe Șoșoacă⁴⁵ la televizor. Credeți-mă, nu știu, eu cred că nu ar fi supraviețuit. Mulțumesc!

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc, domnule Manolescu! Poate domnul Gabriel Andreescu vrea să ne spună ceva. Sunt convins că are multe să ne spună.

Gabriel Andreescu: Mulțumesc! Aș avea foarte multe, dar sunt mulți alții care ar avea foarte multe, deci nu îndrăznesc să iau din timp. Două-trei lucruri,

⁴⁴ Alexandru Paleologu (1919-2005), scriitor, fost deținut politic (1959-1964), ambasador al României la Paris (1990), senator din partea Partidului Alianței Civice (1992-1996) și apoi a Partidului Național Liberal (1996-2004).

⁴⁵ Diana Iovanovici-Șoșoacă, avocată, om politic, deputat din partea partidului Alianța pentru Unirea Românilor (2020-2021, apoi a devenit independentă), președinte al partidului SOS România (din 2022), europarlamentar (din 2024). S-a remarcat prin ideile extremiste și prin stilul agresiv și vulgar.

apropro de dorința de a aduce amintiri, pentru că vorbe despre Mihnea s-au spus deja atâtea. Și aici o să mă refer, pentru amintire, la lucrul pe care l-am experimentat toți, la felul în care Mihnea s-a retras întotdeauna în spate și a preferat să-i împingă, nu doar să-i lase, ci să-i împingă pe alții în față.

O să mă refer la experiența pe care am avut-o la Paris, când am ajuns, într-adevăr, la Mihnea și la Catherine, într-o vacanță. Trebuia să mă ocup de plante, dar eu mă dusesem acolo ca să încerc să fac o analiză, o cercetare asupra Ligii pentru Apărarea Drepturilor Omului de la Paris. El avea toate documentele la el și mai avea și o întreagă arhivă la Nanterre, pe care o crease în Institutul de acolo⁴⁶ și unde puteam, de asemenea, să ajung. Am început să lucrez cu materialele pe care le-am găsit acolo, legate de Liga Drepturilor Omului, și am găsit o parte, pentru că o altă parte erau la Nanterre etc., din scrisorile către Europa Liberă. După câteva – cinci-șase – scrisori, am fost tulburat. Regăseam acolo ceea ce nu mai puteam să păstrez în memoria mea subiectivă, toată realitatea, tot coșmarul anilor '80. A fost absolut tulburător. I-am telefonat lui Mihnea, care era plecat, și i-am spus: „Mihnea, aici este o comoară, lucrul ăsta trebuie să apară”. Și așa am început să lucrez pentru cele două volume într-un final, *Ultimul deceniu comunist*⁴⁷, am luat toate scrisorile care spuneau ceva, unele nu spuneau, erau scrisori de reunire a familiei, dar în rest toate erau valoroase și așa am făcut cele două volume care acopereau partea '79-'89, acest dialog al oamenilor din țară cu cei de la Europa Liberă, pe care el le adunase, le păstrase. Am stat acolo o lună, am tot bătut, el a spus: „Da, trebuie făcut ceva cu asta”. Și, în sfârșit, lucrul a continuat, cum se întâmplă când faci o carte, când editezi. De fapt, primul volum. A existat momentul în care, după ce strânsesem tot, am început să lucrez cu el. Am văzut ceea ce era strâns și am început să ordonăm lucrurile. Ei bine, Mihnea era profesionistul, el a spus: „Aici trebuie un aparat bibliografic, avem nevoie de o posibilitate de a urmări tot ce se întâmplă în cuprinsul scrisorilor”. Drept să spun, eu mă gândisem la un fel de suită de scrisori care arătau ce simțeau oamenii în ultimul deceniu comunist. Deci, el a dat calitatea academică a celui prim volum și, pe urmă, a celui de-al doilea.

Desigur, lucrurile s-au terminat. El venea mai rar în perioada aceea – era perioada 2010 –, al doilea volum a fost în 2014, dar stăteam și lucram. Atunci am avut una dintre sutele de impresii asupra omului Mihnea, care au rămas în mine atât de vii și emoționante. Avea un fel special de a lucra. Eu sunt concentrat și mă grăbesc ca să termin; el era foarte liniștit, mai divaga în timpul discuției, dar la sfârșit, cum se face, totul era foarte bine organizat și foarte la timp realizat. Deci a fost experiența unui mod de a lucra performant, cu eficacitate, dar liniștit, blând. Și la urmă i-am trimis manuscrisul, punând cele două nume: am pus Mihnea Berindei, pentru că el adunase tot, el dăduse această dimensiune academică, eu

⁴⁶ Mihnea Berindei a donat la Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine din Nanterre o parte a arhivei sale, la sfârșitul anilor 2000.

⁴⁷ Gabriel Andreescu, Mihnea Berindei (editori), *Ultimul deceniu comunist. Scrisori către Europa liberă*, vol. I, 1979-1985, vol. II, 1986-1989, Iași, Editura Polirom, 2010, 2014.

făcusem mai mult o activitate să zicem brută. Și nici n-a discutat. Mihnea avea un fel de a spune „Nu!” că nu mai puteai să te lupți – blând, liniștit, dar cu o fermitate deloc agresivă. Foarte interesant. Și primul volum a apărut cu numele meu. La al doilea volum i-am trimis manuscrisul, am pus numele meu înaintea, pe urmă numele lui, totul a fost ok, analiza finală, și când în final am trimis Editurii Polirom, am schimbat cu numele și a apărut mai întâi Mihnea Berindei, așa cum era firesc, și apoi numele meu. Și mi-a zis: „Cum se face, cum ne-am înțeles? De ce ai făcut asta?”. Și m-am jucat, i-am spus că, de fapt, i-am trimis imaginea în oglindă și al doilea nume devenea primul; era o simplă joacă, dar asta ca să trecem momentul respectiv.

Da, acesta era Mihnea Berindei, și asta numai o bucată firavă din acest om, căruia domnul Niculescu i-a zis „omul nepereche”, un om despre care s-au scris, la moartea lui, câteva pagini minunate. Găsiți câte ceva în acest nr. 4 al „Noii Reviste de Drepturile Omului”; este dedicat, nu în totalitate, dar în principal lui Mihnea Berindei. Este momentul în care, fiind un an special – 30 de ani de la Revoluția anticomunistă, căderea regimului comunist –, am putut să dau premiul *post-mortem* și a fost premiul dedicat lui Mihnea. Aici apare și un *Laudatio*⁴⁸ suficient de precis și de cald în același timp. Se află, de asemenea, un text absolut fundamental al lui, *România lui Ceaușescu – un naufragiu planificat*⁴⁹. Fundamental nu că ar putea să înlocuiască tratate, dar nu am găsit de atunci un material despre România lui Ceaușescu din anii aceia mai sintetic, mai comprehensiv, mai autentic, îmi vine să spun. El avea această forță de a scrie texte cu adulțețe, cu un echilibru al cunoscătorului care asigură o anume atemporalitate.

Aș mai da un exemplu. Textul lui despre 1968, despre atitudinea României atunci când Pactul de la Varșovia a intrat și a pus capăt Revoluției de la Praga⁵⁰. Au fost multe texte pe subiectul ăsta. A trebuit, la un moment dat, să trec printre ele, în 2008, când am fost invitat să vorbesc la Budapesta despre reacția României atunci. Nu eram eu omul cel mai potrivit, dar am fost chemat și atunci am trecut prin tot ceea ce se găsea în acel moment despre poziția României, despre cum să înțelegem ce s-a întâmplat dintr-o perspectivă românească. N-am găsit un text – atenție!, până în 2008 – care să echivaleze cu ceea ce scrisese Mihnea până în '89. Era un text care exploata formidabil cea mai mică informație, dar care niciodată nu specula, niciodată nu își permitea să spună, să inventeze sau să meargă mult prea mult în direcția unei interpretări nesusținute. Asta arată însă că Mihnea nu era numai un profesionist; el era un om de o mare onestitate, fără de care profesionalismul este limitat.

⁴⁸ NRDO, *Laudatio pentru Mihnea Berindei*, în „Noua Revistă de Drepturile Omului”, nr. 4/2019, p. 7-10.

⁴⁹ Textul tradus în limba română a apărut în „Noua Revistă de Drepturile Omului”, nr. 4, 2019, p. 79-91. Anterior fusese redat, în aceeași limbă, în „Revista 22”, nr. 46/17-23 noiembrie, și nr. 47/24-30 noiembrie. Versiunea originală, în limba franceză, scrisă în primăvara anului 1989, a fost publicată în revista pariziană „Politique Internationale”, nr. 44/1989, p. 57-75.

⁵⁰ Mihnea Berindei, *La position singulière de la Roumanie en 1968. Ceaușescu et le printemps de Prague*, în RRH, tome XXXVIII, no. 1-4, Janvier-Décembre 1999, p. 183-198.

Vlad Alexandrescu: Vă mulțumesc! Magda Cârneci, tu ai participat, în decembrie '89, la grupul din care s-a născut Grupul pentru Dialog Social, la acele prime întâlniri la care a fost prezent și Mihnea Berindei, care, cu toate că nu a devenit membru, a fost tot timpul cu noi, lângă noi, și ne-a ajutat.

Magda Cârneci: Da. În primul rând, aș vrea să spun că Mihnea Berindei a fost un om bun, un om nu doar discret, ci și generos. Un om care se pune în umbră, dar care era un fel de eminentă cenușie în tot, în toate grupurile sau locurile în care apărea. Într-adevăr, l-am cunoscut pe Mihnea în zilele de după izbucnirea Revoluției, acasă la Andrei Pleșu, și după aceea în 30 decembrie, cum spunea Andrei, când Grupul a fost constituit la hotelul Intercontinental și unde Mihnea, de asemenea, a fost prezent, dar nu a vrut să devină membru al Grupului și nici după aceea, deși s-a insistat foarte mult. Dar el a fost cumva implicat și în crearea „Revistei 22” și în toate momentele importante ale acestui Grup care i-a supraviețuit. Eu ce aș vrea să spun, pe lângă ce s-a spus, cum eu nu am fost foarte implicată în viața politică ulterior, că Mihnea pentru mine a fost un mare ajutor la Paris. Obținusem în '90 o mică bursă pentru începerea unui doctorat și am ajuns la Paris, catapultată acolo într-o lume pe care n-o cunoșteam, nu știam nimic, și Mihnea a fost cel care m-a pilotat cumva. M-a ajutat să mă înscriu la École des Hautes Études en Sciences Sociales și mi-a găsit și un director de doctorat în Alain Besançon⁵¹, de care vorbea domnul Manolescu. Și nu doar atât, dar m-a introdus imediat în toate structurile acestora ONG-iste, cum se spune acum, ale exilului politic românesc de la Paris. Așa, picată dintr-o lume abia ieșită din comunism, am cunoscut foarte repede oameni la care n-aș fi avut altfel acces fără Mihnea. Aici am să-i pomenesc numai pe cei care sunt totuși legați de cauza românească și care l-au ajutat și l-au secondat pe Mihnea la Paris, în diversele organizații în care el era fie secretar, fie purtător de cuvânt, fie factotum, cum ar fi, de pildă, Anne Planche⁵² și soțul ei, Mihai Korne⁵³, Catherine Durandin⁵⁴, Anette Laborey⁵⁵. În orice caz, datorită lui am ajuns în toate aceste locuri, am cunoscut oameni interesați. El m-a dus și la Monica Lovinescu și Virgil Ierunca. Și grație lui am intrat în această lume fabuloasă,

⁵¹ Alain Besançon (1932-2023), istoric francez, specialist în istorie intelectuală și în istoria URSS și a Rusiei, cercetător la Centre national de la recherche scientifique și profesor la École des Hautes Études en Sciences Sociales.

⁵² Anne Planche, sociolog francez, a activat în Comitetul Francez pentru Apărarea Drepturilor Omului, ulterior în Liga pentru Apărarea Drepturilor Omului.

⁵³ Mihai Korne, membru al Comitetului Francez pentru Apărarea Drepturilor Omului, ulterior al Ligii pentru Apărarea Drepturilor Omului, membru al Grupului de la Paris, care cuprindea oameni din Europa Centrală și de Est și milita pentru libertatea acestora și reunirea lor într-o Europă unită.

⁵⁴ Catherine Durandin, istoric francez – cu specializare și în istoria României – și scriitoare, profesoară la Institut national des langues et civilisations orientales și la Institut supérieur de relations internationales et stratégiques.

⁵⁵ Annette Aschoff-Laborey, activistă franceză, implicată în anii '70-'80 în Fondation pour une Entraide Intellectuelle Européenne, al cărei lider a devenit, care colabora cu intelectualii din Europa Centrală și de Est; după 1989 a fost asociată cu Fundația pentru o Societate Deschisă.

pentru care îi sunt recunoscătoare. Am cunoscut, de fapt, pe toți intelectualii români care mai erau în viața atunci, grație lui. Și el o făcea cu fire, cu eleganță, cu generozitate. Mă și uimea că poate să fie peste tot. Era un fel de suveică, așa, între organizații, oameni, instituții. Și mi-am dat seama, de altfel, că era bine cotate și la École des Hautes Études en Sciences Sociales, unde el lucra într-un mic grup de cercetare pe istorie otomană. Dar când vorbeam de el cu alți profesori, foarte cunoscuți, de altfel, îl cunoșteau, îl știau toți.

Vlad Alexandrescu: Gilles Veinstein⁵⁶.

Magda Cârneci: Gilles Veinstein, da. Era locul lui de muncă. În orice caz, [lui Mihnea] îi port o admirație și o recunoștință deosebite și consider că a fost un om admirabil.

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc, Magda! Victor Bârsan⁵⁷, ai condus „Revista 22” într-o perioadă foarte importantă, în care s-au ținut o parte din aceste legături, și probabil și ca redactor-șef al Revistei, și ca membru al Grupului pentru Dialog Social ai avut ocazia să-l cunoști. Poate ne împărtășești câteva amintiri.

Victor Bârsan: O să scriu ceva.

Vlad Alexandrescu: O să scrii. Vasile Popovici?

Vasile Popovici: Nici nu știu dacă să evoc chestii personale sau să vorbesc mai degrabă despre el cumva detașat, dacă se poate vorbi despre Mihnea detașat. Să mulțumim GDS-ului, lui Armand Goșu, lui Dorin Dobrinu și lui Cătălin Botoșineanu pentru ziua de azi, care, nu știu dacă ei au făcut-o intenționat sau nu, cade fix astăzi, de 26 ianuarie. Dacă vă mai spune ceva, data asta este ziua lui Ceaușescu⁵⁸. Da, și cade foarte bine, mai bine nu se putea. Gabriel Andreescu, care e altă modestie, n-a pomenit nimic aici despre disidența lui ieșită din comun și despre legătura cu Mihnea Berindei, pe această latură foarte importantă pentru el. Pentru că, dacă îi citiți cărțile – și îi mulțumesc că mi-a trimis chiar de curând să-i citesc memoriile despre disidența lui –, vedeți ce rol important a avut Mihnea și în această direcție. Toți însă vorbim despre omul bun. Și mă tem că vorbim despre omul bun, deși bunătatea este valoarea supremă, deasupra inteligenței, chiar deasupra genialității și deasupra oricărei alte mari valori pozitive. Mă tem că dacă vorbim despre bunătate, să nu înțelegem altceva. N-avem mare respect față de oamenii buni. Asta este realitatea, mai ales când omul ăla bun este însoțit de o modestie cum rar poți să vezi, despre care toată lumea care l-a

⁵⁶ Gilles Veinstein (1945-2013), istoric francez, specializat în istorie otomană și turcă. A avut o colaborare strânsă cu Mihnea Berindei, publicând împreună mai multe lucrări, spre exemplu, volumul *L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545*, Paris, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Cambridge Mass., Harvard Ukrainian Research Institute, 1987.

⁵⁷ Victor Bârsan, fizician, jurnalist, diplomat, membru fondator al Grupului pentru Dialog Social (decembrie 1989), redactor-șef al „Revistei 22” (1991), ambasador al României în Republica Moldova (1999-2001).

⁵⁸ Nicolae Ceaușescu (1918-1989), comunist din ilegalitate, secretar general al Partidului Comunist Român (1965-1989), președinte al României socialiste (1974-1989), a fost dictatorul în jurul căruia s-a dezvoltat un cult al personalității fără precedent în istoria țării.

cunoscut poate să vorbească, este omul care a făcut întotdeauna pasul în spate, omul care s-a pus pe sine în umbră. El nu era atât omul bun în sensul ăla rău, cât omul-cheie, omul-instituție. Și aici încep să vin cumva acasă. El a fost, în momentele când ambasada noastră la Paris n-a existat, el a fost ambasada noastră. Asta să o știți și să o înțelegeți foarte, foarte bine, fiindcă altfel nu înțelegem nimic din Mihnea. Mihnea era omul care se cunoștea la Paris cu toată lumea care conta din politică. De aceea, un idiot care zice că el era nu știu ce om al Partidului Socialist este un pur idiot. El era un om al Partidului Socialist, al Partidului RPR-ului de centru-dreapta, al UDF-ului de centru. Se cunoștea cu Madelin⁵⁹ din spectrul liberal, se cunoștea cu Revel⁶⁰, care era, după cum bine știți, liberal de orientare. Se cunoștea cu toată lumea. Tot spectrul democratic era Mihnea Berindei.

Am ajuns la Paris datorită lui Mihnea Berindei, trebuie să o spun. Și aici trec la o chestie mai personală. În 2002, am fost rechemat⁶¹; venise deja de mult timp Iliescu⁶². Și aici mă bucur că este Șerban [Mihăilescu] de față, el a asistat la aceste lucruri. Fusesem rechemat de la Marsilia și apăruse în „Le Figaro” un articol, celebru în lumea diplomatică, fiindcă trezise o emoție enormă. Se numea *În România, Securitatea și-a întors vesta*, care a produs un deranj enorm, pentru că erau citate două nume de vârf, de la vârful politicii românești. Nu uitați, în 2002 eram înaintea aderării la NATO, înaintea integrării noastre în Uniunea Europeană și ne pregăteam pentru aceste două momente, pe care, iarăși, vă rog să nu uitați că, dacă le-am fi ratat, ăia eram. Și atunci s-a făcut ședința de guvern:

Ce ne facem cu acest articol al lui Arielle Thédrel⁶³, din „Le Figaro”, pagină întreagă, uriașă, despre România? Păi, pe cine trimitem la Paris ca să lucreze cu presa, să nu mai avem astfel de deranjuri mari? Păi, în Ministerul Afacerilor Externe n-avem pe nimeni care să fie capabil să ia în piept presa franceză. Păi, ar fi totuși cineva, dar tocmai l-am rechemat de la Marsilia.

Și atunci Mihnea, nu știu cum, intervine și spune: „Eu cred că singurul care ar putea să facă față la chestia asta e unul de la Timișoara”. Și în felul ăsta am ajuns la Paris, gata echipat, ca Atena din capul lui Zeus. Aveam toate listele de ziariști cu care puteam să lucrez, toate intrările și toată credibilitatea, fiindcă

⁵⁹ Alain Madelin, om politic francez, implicat în formațiuni politice liberale, președinte al Démocratie Libérale (1997-2002), deputat, eurodeputat și ministru în mai multe rânduri.

⁶⁰ Jean-François Revel (1924-2006), filosof, scriitor și jurnalist francez, membru al Academiei Franceze, critic al totalitarismelor.

⁶¹ Referire la chemarea lui Vasile Popovici din postul de consul al României la Marsilia.

⁶² Ion Iliescu (1930-2025), înainte de 1989 a fost prim-secretar al CC al UTC, membru al PCR, inclusiv al CC al PCR, ministru al Tineretului, prim-secretar județean la Timiș și Iași. În decembrie 1989 s-a aflat în fruntea celor care au preluat puterea, devenind președinte al Consiliului Frontului Salvării Naționale, implicit șef al statului român; președinte al României (1990-1992, 1992-1996, 2000-2004).

⁶³ Arielle Thédrel a fost *grand reporter* al cotidianului francez „Le Figaro” în perioada 1982-2013.

această credibilitate îmi fusese conferită de Mihnea, să fie foarte clar. Mihnea era România credibilă la Paris.

Cine nu înțelege lucrurile astea nu poate înțelege de ce vorbim noi în seara asta – și chiar de ce mă deplasez eu de la Timișoara, anume ca să fiu aici în momentul acesta – despre un om ultramodest, pe care puteai să nu-l bagi în seamă în niciun fel. Și de ce pe acest om ultramodest îl urau cu turbare toți oamenii fără caracter din România, care treceau drept oameni de bine altminteri, că nu vorbim de ticăloși, vorbim de oamenii de bine. Îl detestau pentru că era omul, cum zice Gabriel Andreescu, cel mai măsurat în cuvântul pe care îl spunea. Mi-am dat seama de asta când i-am dat să-mi citească un text al meu și când a început să facă mici corecturi pe el. Și, credeți-mă, a fost ca și cum cineva mi-ar fi crăpat capul. Și atunci am înțeles ce valoare intelectuală are omul ăsta, cum spuneai, cât e de măsurat la vorbă și cum ceea ce spune el e bătut în piatră acolo. Din cauza asta cred că merită, în seara asta, să ne adunăm și să vorbim.

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc foarte mult!

Nicolae Manolescu: Dați-mi voie să vă spun un detaliu despre Mihnea, foarte important. Când președintele Băsescu a hotărât să facă Comisia Tismăneanu și a convocat, cum se știe, Parlamentul, Mihnea m-a sunat – a venit și el, de altfel, am fost și eu la Parlament atunci – și mi-a spus:

Uite, vorbește cu președintele – aveam oarecum contact direct cu el, prin Săftoiu⁶⁴, care mi-a fost studentă, și-a făcut cu mine licența – să invităm jurnaliștii francezi, belgieni, străini, care au venit la București, cei care au pățit atâtea în decursul timpului.

Nu vorbim de Arielle Thédrel, bună prietenă. Am făcut împreună cu Mihnea o listă – bineînțeles că el a fost numărul unu – de 22 de nume de jurnaliști francezi. I-am contactat pe rând; eu cam pe jumătate îi cunoșteam personal, pe alții doar din auzite. Am făcut lista, m-am dus la Adriana Săftoiu, m-a introdus la Băsescu și Băsescu a zis: „O idee excelentă. Îi chemăm”. Eu i-am zis: „Degeaba chemăm pe Wałęsa⁶⁵ sau pe alții, că n-o să vină, mai bine chemăm pe... Țștia sunt niște oameni care ne-au ajutat, care, dacă nu erau ei, noi ieșeam, cum să zic, din peșteră și ne trezeam la Paris”. Și am vorbit, 12 au acceptat, ziariști de primă mână, tot unul și unul, de care toată lumea a auzit. Am sunat din nou: „Uite, vin, sunt 12, descurcați-vă”. Baconschi⁶⁶ era consilierul lui Băsescu pe probleme internaționale. Și, după o jumătate de oră, mă sună și-mi spune:

⁶⁴ Adriana Săftoiu, jurnalistă, om politic, consilier prezidențial al lui Traian Băsescu (2004-2007), deputat PD în 2004 și PNL în 2008-2012, 2016-2020.

⁶⁵ Lech Wałęsa, sindicalist și om politic polonez, lider al Solidarității, primul sindicat independent din Europa comunistă, laureat al Premiului Nobel pentru Pace (1983), președinte al Poloniei (1990-1995). A fost prezent la 18 decembrie 2006 în Parlamentul de la București, când au fost prezentate concluziile *Raportului final*.

⁶⁶ Teodor Baconschi, teolog, publicist, diplomat, om politic, ambasador al României pe lângă Sfântul Scaun (1997-2001), în Portugalia (2002-2005) și Franța (2007-2009), consilier prezidențial în primul mandat al lui Traian Băsescu (2006-2007), secretar de stat (2005-2006) și ministru de Externe al României (2009-2012).

„N-avem bani!”. „N-aveți bani? Păi, cât poate să coste trenul și o noapte la hotel? Statul ăsta stă în sumele astea? Dumnezeu! Nu se poate, e aberant. Eu înțeleg că nu sunt bani, dar...”. Bun, a căzut toată povestea, nu au fost chemați. Bazil [Vasile Popovici] s-a oferit să vorbească la Guvern, avea el relații acolo. Și am intervenit din nou și am spus: „Uite, găsim bani la Guvern”. Aici Bănescu a zis „Nu!”, că era pe partea ailaltă. (Râsete.) Și a căzut toată povestea. Nu a fost niciun articol în presa franceză, pe care am văzut-o, despre evenimentul de la Parlamentul României. Niciunul. Arielle Thédrel era în București atunci, n-a fost nici ea invitată, prin urmare n-a venit și n-a scris nimic.

Vlad Alexandrescu: Mulțumim! Între noi a venit și Gabriela Adameșteanu, care a fost redactor-șef al „Revistei 22”. Nu mai știu, Gabriela, până când. Ai acoperit și 2016, anul când a murit Mihnea Berindei și când a fost un număr special al „Revistei 22”, care i-a fost dedicat?

Gabriela Adameșteanu: Nu!

Vlad Alexandrescu: Nu! Era deja Rodica Palade, care nu se află astăzi aici. Dar în orice caz, din perioada dinainte sigur ai amintiri, probabil unele emoționante, legate de prezența lui Mihnea Berindei la GDS, la Revistă, el trimitea articole, facilita contacte, ajuta Revista.

Gabriela Adameșteanu: Da, am scris câte puțin despre Mihnea Berindei, am scris deja în *Anii romantici*⁶⁷. Deci, nu cred că se poate vorbi despre GDS fără să se vorbească despre Mihnea. A fost extraordinar de important. Am pierdut începutul și precis aici lucrurile astea s-au spus, dar în acel mister – mie mi-a rămas încă un ușor mister – al formării GDS-ului, despre care tot citesc în presă altă poveste. În orice caz, în acel mister Mihnea e un personaj esențial. Există și în memoriile Monicăi⁶⁸ o întreagă discuție și toate știrile din România care îi vin Monicăi, toate sunt prin Mihnea, cu surse, cu direcții, cu nume. Mihnea a fost important și pentru că a ajutat, fără îndoială, foarte mult, nu știu cât, finanțarea GDS-ului. Aici nu au fost foarte mulți. Cei care își imaginează că la GDS au curs banii își imaginează o cu totul altă poveste; în afară de primul an, acela în care nici noi nu ne dezmeticeam bine și când era aici Alin⁶⁹, și Stelian⁷⁰ era sus la Revistă, și când veneau foarte multe fonduri, ziariști străini și așa mai departe. După ce a venit mineriada⁷¹ și România a început să pară o țară mult mai puțin interesantă, nu mai curgea lapte și miere la GDS. Și legătura cu Sorosul⁷² e iarăși o altă legendă negativă.

⁶⁷ Gabriela Adameșteanu, *Anii romantici*, Iași, Editura Polirom, 2014.

⁶⁸ Vezi – spre exemplu – Monica Lovinescu, *La apa Vavilonului/2, 1960-1980*, București, Editura Humanitas, 2001.

⁶⁹ Alin Teodorescu, sociolog, om politic, membru fondator (decembrie 1989) și președinte al Grupului pentru Dialog Social (1990-1991), co-fondator și director al Institutului de Marketing și Sondaje IMAS (1991-2003), șef al cancelariei prim-ministrului, cu rang de ministru (2004), deputat PSD (2004-2008).

⁷⁰ Stelian Tănase (vezi mai sus nota 42).

⁷¹ Referire la Mineriada din 13-15 iunie 1990.

⁷² Soros Foundation a fost înființată de omul de afaceri american George Soros și s-a implicat în Europa Centrală și de Est în contextul prăbușirii regimurilor comuniste, iar în 2003

Eu am stat la Revistă 13 ani, deci o perioadă, aş zice, lungă și chiar cea mai grea, poate, deși cred că toate au fost grele, dar asta era începutul și întotdeauna începuturile trebuie continuate. Important era să poți să faci ca să dureze. Și Mihnea a ajutat – eu am să simplific așa, pentru că nu intru în detalii – toate formulele de finanțare pe care le-am găsit au fost întotdeauna sugerate și foarte curate, de altfel, și foarte vizibile și foarte impozitate și cu suplimente care au devenit o metodă a revistelor culturale, nu numai acum la „22”, dar vedeți „Observatorul Cultural”, care și el trăiește din suplimente și așa mai departe. Aceste lucruri au fost, ca să zic așa, inovația „Revistei 22”, și cu consilierea lui Mihnea. Mihnea ne-a adus ceva extraordinar de important: ideea și chiar și finanțatorul pentru abonamente făcute pentru pensionari, pentru studenți, pentru cei care avuseseră probleme în regimul comunist. Adică ceea ce a constituit baza de redacție, baza de cititori a revistei. Deci, acest proiect, care a durat până când am plecat eu, nu știu ce s-a întâmplat după, probabil că încă a mai durat după aceea – trebuia un sponsor –, a fost foarte important nu numai pentru că a susținut economic, dar și pentru că a construit această imagine a revistei într-un cerc de cititori care s-au selectat. Eu am întâlnit pe urmă colegi de literatură care mi-au povestit cum așteptau „Revista 22”, cum erau de abonați. Dan Lungu⁷³ mi-a povestit, când făceam noi un periplu prin Franța, el, și ca romancier, și ca sociolog, mi-a spus: „Mi-am făcut cultura în «Revista 22»”.

O mare parte din această cultură politică care s-a făcut la „22”, s-a făcut datorită lui Mihnea. O parte. O parte, pentru că Mihnea ne aducea și idei, dar nu numai. Eu țin minte când am făcut un supliment cu războiul din fosta Iugoslavie, un supliment sau două, Mihnea ne-a adus și finanțarea, și suplimentul, și, în momentul când le-a adus aici, nu se vorbea aproape deloc de ce se întâmpla lângă noi. A fost o alfabetizare, pe scară, aş zice, destul de largă, pentru că „22”-ul nu era revistă literară; chiar și dacă revistele literare aveau și ele un editorial, o rubrică politică, aici s-a făcut o informare cu un ABC al lumii contemporane. Europa, cu toate conceptele ei, în care noi confundam la început Consiliul cu Comisia și toate la un loc – toate aceste lucruri le-am făcut oarecum ghidați de acest profesor, profesor de istorie, profesor de lume și un om care era, fără îndoială, o bucurie. Când venea Mihnea era o bucurie. Ne duceam, mâncam împreună, vorbeam, făceam temele. N-aveam întotdeauna aceleași păreri; s-a întâmplat să nu avem, s-a întâmplat să nu mă convingă.

Mihnea era un pasionat al politicii. Data trecută, când s-a făcut cealaltă evocare a lui Mihnea – știi, Adrian [Niculescu], că am fost și la aceea –, unul dintre cei prezenți a spus, dacă nu mă înșel, că Mihnea a fost un pașoptist. Deci,

și-a schimbat numele în Open Society Foundations. Ea a acordat sprijin financiar pentru susținerea statului de drept, mass-media independente, educației, luptei contra corupției etc. Fundația a fost deosebit de activă și în România până la jumătatea anilor 2010.

⁷³ Dan Lungu, scriitor, sociolog, om politic, conferențiar universitar la Facultatea de Filosofie și Științe Social-Politice a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, manager al Muzeului Național al Literaturii Române din Iași (2013-2017), senator USR (2016-2020).

eu așa îl văd pe Mihnea, cred că este formula cea mai corectă pentru Mihnea. Mihnea era tânărul dintr-o familie bună, cu mijloace care i-ar fi permis să stea la Paris, să rămână acolo, să-și vadă de cercetarea lui, care s-a pasionat de România în același fel în care tinerii bonjuriști plecați din România au făcut Unirea aia pentru care, alaltăieri⁷⁴, nu au fost nici măcar niște discursuri decente. Deci, o rușine ce s-a difuzat despre acest moment, care, de fapt, a făcut o țară. Deci, Mihnea e cineva care a făcut, în parte, o țară sau cel puțin ceea ce știu eu din porțiunea asta de țară. Ce pasiune a avut el pentru politică, asta știu mai ales cei de la PAC, cei din lumea politică, dar era o pasiune discretă, pe care o făcea întotdeauna cu discreție, da. Nici nu știu dacă era modestie, era formula lui și poate că așa au fost și strămoșii lui, pentru că el se trage dintr-o familie cu tradiție și culturală, dar și politică. Cred că Mihnea era foarte conștient de rolul lui. Nu îi plăcea expunerea, asta e altceva, dar cred că era conștient de ce face. Și cum se întâmplă în țara asta, foarte des, ca să nu zic totdeauna, nu i s-au recunoscut meritele și a fost rănit în toate felurile posibile și mi se pare o poveste care ar trebui reluată. Și mă bucur foarte mult pentru această seară.

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc, Gabriela! Radu Filipescu, sigur ai amintiri foarte prețioase, nu cred că dinainte de Revoluție, dar cu siguranță imediat de după.

Radu Filipescu: Nu, chiar înainte. Mulțumesc, în orice caz, pentru carte și pentru că ne-ați dat ocazia să ne întâlnim și să-l evocăm pe Mihnea, pentru că, pe lângă lucrurile scrise, ce auzim aici este impresionant! Ni-l aducem aminte pe Mihnea, care de multe ori a fost aici, și sus, și pe la restaurantele din jur. Nu, a fost dinainte de 1989, mai exact eu am fost eliberat în '86, după o detenție de trei ani, eliberat și datorită sprijinului din străinătate al organizațiilor pentru drepturile omului. După ce am fost eliberat, prima pedeapsă, drept compensare de la Securitate, a fost că tatăl meu a fost pensionat. El era șef de serviciu la Spitalul de Urgență, la Reanimare-Terapie Intensivă, era președintele Asociației Române de Anestezie Terapie Intensivă, vicepreședinte al Asociației Mondiale de Anestezie Terapie Intensivă. Tot timpul cât am fost arestat, deci din '83, el n-a mai avut voie să plece în străinătate și avea multe invitații la congrese. Ca să arate ei că nu suntem persecutați, în '86 prin vară, la un moment dat, i-au dat viză tatălui meu să plece în străinătate; l-au pensionat, dar, ca să arate că nu e persecuție, i-au dat drumul în străinătate. Tata nu s-a dus chiar degeaba acolo. A fost și pe la Europa Liberă, s-a întâlnit cu Emil Hurezeanu⁷⁵, cu Neculai Constantin Munteanu⁷⁶, iar la Paris s-a întâlnit cu Mihnea.

⁷⁴ Referire la manifestările oficiale din 24 ianuarie 2024.

⁷⁵ Emil Hurezeanu, scriitor, jurnalist și diplomat; redactor (1983-1994) și director (1994) al postului de Radio Europa Liberă, director al secției române a postului de radio Deutsche Welle (1995-2002), consilier personal al prim-ministrului Adrian Năstase (2003), ambasador al României în Germania (2015-2021) și Austria (2021-2023).

⁷⁶ Nicolae Constantin Munteanu, jurnalist, disident anticomunist. Colaborator (din 1977) și redactor (din 1980) al Radio Europa Liberă, a fost una dintre vocile cele mai cunoscute ale acestui post, în principal prin emisiunea *Actualitatea românească*.

Și cum era Mihnea, a rămas o legătură extraordinar de apropiată, care a fost foarte valoros folosită într-un moment pentru mine extraordinar de important. În '87 am fost arestat, pe 12 decembrie, pentru o încercare de organizare de referendum. Era o perioadă foarte tensionată, pentru că fusese după Brașov '87 și doamna Doina Cornea⁷⁷ scrisese niște scrisori și Mihnea a aflat de arestarea doamnei Cornea, de Mariana Celac⁷⁸, care era și ea arestată. Și ce s-a întâmplat? Eu am fost arestat, deci, pe 12 [decembrie] dimineață și, după aia, în fața casei părinților s-a postat un post de poliție cu trei mașini, și ai mei n-au mai putut să ia legătura cu nimeni, dar cu nimeni. Ei nu aveau cum să anunțe: „Băiatul nostru a fost arestat”. Ai mei erau îngroziți, că nu știau ce să facă; n-aveai cu cine să iei legătura, să spui nimic. Și sună telefonul la 12:00 noaptea. Și cine era? Era Mihnea de la Paris, care a întrebat: „Ce e cu Radu?”. Și tata atât a apucat să zică: „A fost arestat azi dimineață”. După aia s-a tăiat legătura telefonică, în două minute. Telefonul, în continuare, trei luni a fost complet tăiat. După aia, la un moment dat, a sunat, dar ne-au schimbat numărul de telefon, adică tot felul de chestii din astea; adică nu mai putea să te sune nimeni, pentru că nu mai aveai același număr.

Ziua aia de 12 decembrie a fost extraordinar de dură pentru mine, pentru că, în mod neașteptat pentru mine și pentru că stătusem trei ani la închisoare fără nicio investigație violentă, ziua aia a fost extraordinar de dură. Ziua următoare la fel. Dar, la un moment dat, s-a oprit. De fapt, probabil legat de telefonul lui Mihnea, pentru că Mihnea, aflând de la tata că am fost arestat, a reușit să convingă posturile de radio și presa din străinătate și autoritățile din Franța și a început o campanie în favoarea mea, care i-a făcut pe ăștia de la Securitate să schimbe complet cursul anchetei. Deci ancheta era așa: violență plus amenințare – 10 ani condamnare pentru ce făcusem; iarăși niște manifeste, interviu la Antenne 2⁷⁹, au găsit câte ceva, plus șapte ani de la prima condamnare. Amenințare, violență și asta. În câteva zile lucrurile s-au schimbat total. Deci, am ajuns la situația: „Ce-o să faci dacă îți dăm drumul, o să mai faci?”, „Nu o să mai fac!”. (Râsete.) A fost o transformare și a fost de la Mihnea, pentru că, în general, când ajunge o informație în străinătate trebuie să fie confirmată; adică e o regulă pentru cei din presă, din Europa. Ei, pentru o asemenea informație nu putea să fie nicio confirmare. Și a fost numai Mihnea, care a spus că a vorbit. Și au și recunoscut. Adică a contat faptul că înainte se întâlneau și se știau.

Au pomenit Andrei Cornea și Magda [Cârneli] de întâlnirea de la Andrei Pleșu, pe 27 decembrie 1989. Ei, am fost și eu atunci acolo, dar vreau să zic că singura persoană pe care o cunoșteam era Mihnea. Și pe domnul Pleșu l-am

⁷⁷ Doina Cornea (1929-2018), profesoară de franceză la Facultatea de Filologie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1958-1983), publicistă, disidentă anticomunistă. A fost una dintre cele mai curajoase și articulate voci anticomuniste în România anilor 1980, motiv pentru care a fost reținută, anchetată, amenințată, maltrată și arestată la domiciliu.

⁷⁸ Mariana Celac (1936-2018), arhitectă și disidentă anticomunistă. A protestat față de demolările arbitrare din București și împotriva sistematizării localităților rurale, fiind în legătură cu exilul românesc.

⁷⁹ Canal public de televiziune în Franța (1975-1992).

întâlnit atunci prima oară. Dar Mihnea fusese cu două zile înainte, când a venit de la Paris; ne-am văzut puțin și el a fost, din punctul meu de vedere, cel care a reușit să ne strângă și atunci, și să ne strângă și acum și să ne aducem aminte de el. Deci, mulțumesc încă o dată pentru această seară!

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc, Radu! E încă o dovadă că Mihnea Berindei știa să lovească dictatura în inima ei. Și cum? Prin solidaritate, prin comunicare, prin legături cu presa liberă, prin atragerea atenției lumii civilizate și printr-o gândire profund democratică. Nu știu dacă era de stânga sau de dreapta – eu cred că era de stânga, dar, în orice caz, era un mare democrat și cred că asta e o lecție care nu s-a pierdut. Cristian Preda!

Cristian Preda: Da, mulțumesc mult! În primul rând, aș vrea să-i felicit pe prietenii noștri de la Iași pentru publicarea acestui volum. Sunt convins că foarte multe din descrierile documentelor care sunt prezente în volum vor da idei de studii, văd foarte multe cercetări care vor putea fi făcute posibile în acest fel. În al doilea rând, mă bucur că ne reîntâlnim la GDS pentru a onora memoria lui Mihnea. Am foarte multe amintiri cu el, de tot felul, însă aș vrea să evoc un singur episod, care cred că arată foarte multe laturi ale lui. Am să încerc să fiu succint.

Prima dată când am petrecut mai mult timp cu el împreună a fost într-o campanie ratată, electorală, din 2000, când Mihnea a trecut peste toate lucrurile neplăcute pe care i le provocase contactul cu CDR-ul și, alături de domnul Manolescu, aici de față, a venit să facă la București campanie electorală pentru Mugur Isărescu⁸⁰, candidatul Convenției Democratice, recomandat de președintele Constantinescu. Și atunci, în fine, eram omul lui Constantinescu trimis în echipa de campanie, eu și Mihnea fiind un soi de creier politic; cealaltă parte a *staffului* era formată din consilierii de la Banca Națională ai lui Mugur Isărescu, care habar n-aveau de politică, știau finanțe. Atunci însă am petrecut mult timp cu el, în primul rând să-l convingem pe Isărescu să facă ceva în campanie, că nu prea era ușor să faci din el om politic, domnul Manolescu își amintește. (Râsete.) Am descoperit o latură foarte amuzantă, adică verva și veselia lui Mihnea, pentru că avea un tip de umor foarte simpatic și am să povestesc și un mic episod. La un moment dat, el a găsit bani pentru a face un sondaj de opinie și, când sondajul ne-a fost trimis – era trimis de la Cluj, de un sociolog, o să spun, că o să-și dea toată lumea seama – scrisoarea de însoțire începea așa: „Stimate domnule președinte Ion Iliescu, vă transmitem...”. (Râsete.) Eu eram furios și am zis că trebuie să-i spunem domnului Dîncu⁸¹ – el era autorul – că nu se face așa ceva, nu poți să faci sondaj și să i-l trimiți și lui Iliescu. În fine, Mihnea a zis: „Lasă, dragă, ăsta o să ajungă mare”. Și a fost profet. (Râsete.)

⁸⁰ Mugur Isărescu, economist, guvernator al Băncii Naționale a României (din 1990-1999, 2000-prezent), prim-ministru al României (1999-2000).

⁸¹ Vasile Dîncu, sociolog, profesor la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1992-2001) și la Universitatea din București (din 2002), director general al Institutului de Studii Sociale, Marketing și Publicitate Metro Media Transilvania (1994-2000), om politic, membru al PDSR/PSD, senator (2004-2008, 2020-2024), europarlamentar (2007, din nou din 2024), ministru în mai multe rânduri (2000-2003, 2015-2017, 2021-2022).

Dar, dincolo de acest episod amuzant, am văzut atunci la Mihnea ceva foarte rar în lumea românească, și anume un om cu adevărat democrat, și mă bucur că Vlad a amintit lucrul ăsta, și, într-un sens, patriotic. Nu știu dacă a fost bonjurist, dar atunci când în turul doi s-au calificat Vadim Tudor⁸² și Ion Iliescu, Mihnea a spus: „Trebuie să mergem să-i convingem pe prietenii din GDS să votăm cu Ion Iliescu”. Eu am fost primul om căruia i-a vorbit despre asta, pentru că împotriva extremei drepte nu stai să te mai uiți cine e celălalt. În al doilea rând, și asta e și mai interesat, imediat după ce a trecut turul doi, eram, cred, tot așa, împreună cu domnul Manolescu, la micul restaurant Ateneu de aici, unde a mers multă lume cu Mihnea. Mihnea ne-a spus cât de important este să-l convingă pe Valeriu Stoica⁸³ să alăture Partidul Național Liberal susținerii Guvernului care se forma atunci. Noi, eu cel puțin am rămas foarte mirat: „Cum, tocmai l-am susținut pe Isărescu împotriva candidatului penelist, o să fie pedeseriștii – încă nu se numeau PSD – la putere”. Și el a zis ceva important:

E important ca viitorul guvern să continue parcursul european și asta este miza. Dacă liberalii îl sprijină pe Adrian Năstase⁸⁴, Ion Iliescu, tabăra care cucerise atunci puterea, ăsta este un sprijin care poate să însemne ceva important pentru destinul european al României și trebuie să treci uneori peste pasiunile personale, peste eșecuri, pentru a face lucruri raționale și utile țării, iar aderarea la Uniunea Europeană e extrem de prețioasă.

Am ținut să evoc acest lucru pentru că, în fine, portretul care i-a fost făcut lui a fost nu numai nedrept, dar a fost inexact din perspectiva asta a unei opțiuni politice fundamentale: când ai de ales între o tabără și alta, între extrema dreaptă și oricine altcineva, susții cealaltă tabără. Atunci când e vorba despre un lucru cum a fost parcursul european al României, trebuie să te gândești foarte bine care e cea mai bună strategie. Și Mihnea a văzut lucrul ăsta. Mulțumesc mult!

Vlad Alexandrescu: Mulțumesc foarte mult! Adrian?

Adrian Niculescu: Mulțumesc, în primul rând, domnului Dobrinu, pentru a mă fi invitat aici, și sunt deosebit de onorat, și prietenului Radu Filipescu, care mi-a trimis afișul. Înainte să vin, după-masă am vorbit cu domnul Pleșu, care nu știu dacă v-a zis, dar îmi fac și eu datoria de a vă transmite că regretă nespus că nu este cu noi aici. Fusese și el invitat, dar are niște probleme de sănătate și m-a

⁸² Corneliu Vadim Tudor (1949-2015), scriitor, publicist, om politic. În anii '70-'80 a lucrat la „Săptămâna”, publicație care promova ideologia național-comunistă într-un mod extrem de agresiv. După căderea regimului comunist a fost co-fondator al revistei „România Mare” și al Partidului România Mare (în 1991), de expresie extremistă, senator (1992-2008) și europarlamentar (2009-2014).

⁸³ Valeriu Stoica, avocat, profesor la Facultatea de Drept a Universității din București, om politic, președinte al PNL (2001-2002), ministru al Justiției (1996-2000).

⁸⁴ Adrian Năstase, jurist, profesor la Facultatea de Drept a Universității din București, om politic, membru al FSN/FDSN/PDSR/PSD, deputat (1992-2012), ministru de Externe (1990-1992), prim-ministru al României (2000-2004). A ieșit din politică în 2012, în urma unei condamnări pentru fapte de corupție.

rugat pe mine să transmit asta. Domnul Pleșu este un om pe care eu îl iubesc foarte mult și care a fost apropiat și el de Mihnea. Nu era greu de imaginat cum un om ca Pleșu se apropie de un om ca Mihnea.

Încep cu o invitație. În capătul Căii Victoriei, către numărul 150, șansa a făcut să avem o prelungire a expoziției pe care, ca IICCMER, am organizat-o⁸⁵ – și o salut pe Gabriela Adameșteanu, care a fost la întâlnirea din 5 decembrie, când am deschis expoziția –, dar am putut să o reluăm, grație lui Adrian Majuru⁸⁶, care ne-a oferit locul. Pe 22 [decembrie 2023] a trebuit să o închidem. Dar avem o codiță. Eu vă invit pe toți, cu cel mai mare drag, să vedeți această expoziție, dacă n-ați ajuns la ea, este la Casa Cesianu, colț cu Sevastopol.

Și eu aș avea foarte mult de spus despre Mihnea. Pe Mihnea eu l-am simțit ca maestrul meu și modelul meu în exil. Mi-e și ușor și greu, în același timp, să vorbesc despre Mihnea. Sunt 41 de ani de când l-am cunoscut pe Mihnea, din toamna lui '83, și el a avut eleganța să amintească această chestie într-o prefață pe care a făcut-o la o cârtică a mea⁸⁷. Mi-a zis: „L-am cunoscut pe Adrian în toamna lui '83”. Era interesat fiindcă a plecat la aceeași vârstă la care am plecat și eu, 22 de ani și jumătate. Zice: „Mă interesa natural unul care face aceeași facultate pe care am făcut-o și eu, istoria, și care a plecat la aceeași vârstă cu mine”.

Vlad Alexandrescu: Adrian, eu sugerez să continuăm, dacă sunteți toți de acord, pentru că domnul Dobrinu și echipa de la Iași au adus și ne oferă un pahar de vin. Aceste invitații pot fi făcute și în mod amical, continuând să evocăm figura lui Mihnea Berindei. Dacă sunteți de acord, putem să trecem alături.

Transcriere de Tiberiu Czink și Dorin Dobrinu

Editor: Dorin Dobrinu

⁸⁵ Expoziția *Mihnea Berindei, o figură marcantă a exilului democratic românesc (1977-1989)*, organizată de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc la Muzeul Municipiului București, a avut vernisajul la 5 decembrie 2023.

⁸⁶ Adrian Majuru, istoric, antropolog, manager al Muzeului Municipiului București (din 2014).

⁸⁷ Adrian Niculescu, *Din Exil/După Exil*, București, Editura Univers, 1998.

The poster features logos at the top: GDS (Grupul pentru Dialog Social), SRI (Societatea de Studii Istorice din România), and the National Archives of Iași. Below these are the logos of the 'A. D. Xenopol' Institute of History and the journal 'Revista' (edited by GDS). The central text, in blue and black, invites to a debate on 'Mihnea Berindei: a fighter for human rights and democracy' and the launch of the 'Mihnea Berindei Collection. Archival Inventory' (2022 supplement to 'Archiva Moldaviae'), edited by Cătălin Botoșineanu. A faded portrait of Mihnea Berindei, a man with glasses and a beard holding a pipe, is in the background. The event details at the bottom specify the date (January 26, 2024, 18:00) and location (GDS headquarters, Calea Victoriei, nr. 120, Sector 1, Bucharest).

Vă invită la dezbateră
Mihnea Berindei: un luptător
pentru drepturile omului și democrație

Cu această ocazie va fi lansat volumul
Colecția Mihnea Berindei. Inventar arhivistic
Supliment (2022) al „Archiva Moldaviae”
întocmit de Cătălin Botoșineanu

Vineri, 26 ianuarie 2024, ora 18:00
Sediul Grupului pentru Dialog Social
Calea Victoriei, nr. 120, Sector 1, București

Mihnea Berindei: A Fighter for Human Rights and Democracy
(Debate and book launch)
(Abstract)

Keywords: Romanian anti-communist exile, anti-communist dissidents, freedom, human rights, democracy, post-communism, archives, memory.

Mihnea Berindei (1948-2016) was a highly respected historian with diverse scholarly interests, ranging from Turkish-Ottoman history to recent history. He was also a prominent figure of the Romanian exile in the late 1970s and 1980s, being totally committed to the struggle for protecting human rights. After the fall of totalitarian regimes, he became involved in rebuilding a democratic state and society in Romania, but also in the Republic of Moldova, Bulgaria, Albania, Kosovo, etc.

During his career, Mihnea Berindei built up an impressive archive relating to both his professional and civic concerns. This archive was donated, in 2013 and especially in 2017, to the Iași branch of the National Archives of Romania, where a special collection bearing the name of its creator was established. It should be noted that, in terms of size and content, this is undoubtedly one of the most valuable collections assembled by the activists involved in the dynamics of the Romanian democratic exile. Also, most of his library was transferred to the “A. D. Xenopol” Institute of History in Iași, where it was integrated into the library of this important research center, under the guise of a separate, individualized collection. Bringing these collections together and their transfer to Iași was made possible due to the involvement of Mihnea Berindei’s wife, Catherine Berindei, and his close friends Dorin Dobrinu and Armand Goșu, with the support of several individuals and certain private and public institutions and organizations. The archive was catalogued and processed according to rigorous professional standards, resulting in an excellent working guide, published as *Colecția Mihnea Berindei. Inventar arhivistic* [*The Mihnea Berindei Collection. Archival Inventory*], in a special Supplement (2022) to the journal “Archiva Moldaviae”. It was compiled by Cătălin Botoșineanu, with Mihai Chiper’s editorial assistance.

The event, organized by the Group for Social Dialogue, the Romanian Society for Historical Studies, the National Archives – Iași Branch, the “A. D. Xenopol” Institute of History in Iași, and the “Revista 22”, took place at the GSD headquarters on January 26, 2024. Gabriela Adameșteanu, Vlad Alexandrescu, Gabriel Andreescu, Cătălin Botoșineanu, Magda Cârneci, Mihai Chiper, Andrei Cornea, Dorin Dobrinu, Radu Filipescu, Armand Goșu, Nicolae Manolescu, Adrian Niculescu, Vasile Popovici, and Cristian Preda were among the speakers at the event.

Most of the speakers had known Mihnea Berindei personally, having worked together with him on various civic or professional projects between 1989 and 2016, while some of them were very close to him. From the memories shared by those who attended the event, a distinct and moving image of Mihnea Berindei’s human profile emerged, coupled with a portrait of an accomplished and polished professional endowed with a rather unique civic conscience, seldom to be found in the context of the troubled times he lived through. The data and recollections resulting from the debate and book launch are extremely useful for reconstructing Mihnea Berindei’s life trajectory. These include relevant details about his career as a historian, both as an Ottomanist and as a historian of the recent period. His initiatives and efforts to defend Romanian dissidents subject to communist repression, his wide-ranging connections within the cultural and academic circles, in the mass media, and in the political realm, both on the all-European level and in France, in particular, allowed him to be extremely effective in his actions aiming to promote democracy and human rights, both before and after 1989. These efforts greatly contributed to the cause of freedom and human rights in Romania, but also beyond his native country. Besides Mihnea Berindei’s concrete actions, which are probably still insufficiently known, what remains essential – as many speakers have pointed out – is the image of a kind, modest, and empathetic person, devoted to several causes promoting the common good, particularly to supporting freedom, human rights, and democracy.

Daniel Barbu (1957-2024)

With the death of Daniel Barbu, Romanian culture has lost one of its most creative, outside of the box thinkers, and iconoclastic scholars. The holder of three doctorates (in history, philosophy, and theology), he was at home in humane studies across the board and wherever he turned his attention, one could anticipate unexpectedly and often inconvenient insights. Of course, as is the case with non-conformist thinkers, this often led to controversy and hostility, especially in a Romanian intellectual climate that prides itself on a *spiritual critic* tradition that is more often observed in the breach than in actuality.

Born in 1957, Daniel Barbu graduated from the Academia de Arte in București in 1980.

He later obtained doctorates in History (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca), Philosophy (Universitatea din București), and, after studies at the Université de Fribourg in Switzerland, in Theology (also from Universitatea din București).

He was a curator at the Muzeul Satului in București in 1980, and then at the Muzeul National de Istorie a României from 1981 to 1986. From 1987 to 1998 he was a researcher at the Institutul de Studii Sud-Est Europene, taught Political Science at the Universitatea din București from 1991 to 2020 (where he founded the department and was also twice department head). His final university appointment, beginning in 2020, was as a professor in Social Theology at the Roman-Catholic theological faculty at the Universitatea din București where he taught political theology, social theology, and church history. Over the years he also held a profuse number of professional appointments in Romania; at numerous

foreign institutions, including the *Pontificio Istituto Orientale* in Rome, the *École des Hautes Études* in Paris, and the University of Pittsburgh; as well as on a variety of journals and committees. He also gave dozens of lectures at universities across Europe and America. Barbu was also active in politics, serving in the Romanian Senate (2012-2016) and as Minister of Culture (2012-2013) among other functions.

Daniel Barbu's publications numbered over 400 articles in scholarly journals, books, and mass circulation cultural outlets; 13 books as well as editing or co-editing a diverse number of other volumes. He began his career as a medieval art historian, impressing academia from the start with his erudition and revisionist spirit.¹ Gradually, his interests shifted to Byzantine politics² and eventually to 19th and 20th century Romanian political culture. Mentored intellectually in this evolution by Alexandru Duțu and Valentin Al. Georgescu, Barbu came to see that the issue of political culture was one that transcended the traditional boundaries of Romanian history, having its beginning influences in the earliest Romanian culture of Moldova and Țara Românească and persisting right down to the present. This was clearly manifested in his *Bizanț contra Bizanț*³ and an edited companion volume, *Firea românilor*.⁴

Daniel Barbu's transition to modern and contemporary Romanian history was clearly outlined in what may still be his best political book: *Șapte teme de politică românească*.⁵ These themes were: modernization, Communism, revolution, constitutionalism, Christian democracy, alternation, and transition. It is an essential work on the short list of required books dealing with modern Romanian history and development.

Barbu's last books included a study of Christians in modern political life,⁶ a caustic memoir of his time in politics, 2012-2016,⁷ and *Pia libertas*,⁸ his most

¹ *Inter alia*, in a series of provocative articles and a book on *Pictura murală din Țara Românească în sec. XIV*, București, Editura Meridiane, 1986. It is unfortunate that his 1991 doctoral thesis on Romanian-Venetian art remained unpublished.

² Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, București, Editura Babel, 1998, a collection of his articles on art, religion, and politics.

³ Idem, *Bizanț contra Bizanț*, București, Editura Nemira, 2001.

⁴ Daniel Barbu (ed), *Firea românilor*, București, Editura Nemira, 2000, with contributions by Mihaela Czobor-Lupp, Cristian Preda, and Alexandra Ionescu. Other books along these lines included Daniel Barbu, *Republica absentă. Politică și societate în România postcomunistă*, București, Editura Nemira, 1999; idem, *Politica pentru barbari*, București, Editura Nemira, 2005; idem, *Indistincția. O cronică a sfârșitului politicii românești*, București, Editura Art, 2010.

⁵ Daniel Barbu, *Șapte teme de politică românească*, București, Editura Antet, 1997.

⁶ Idem, *Au cetățenii suflet? O teologie politică a societăților post-seculare*, București, Editura Vremea, 2016. See also his important contribution, *Invizibilitatea politică a omului evanghelic*, to Dorin Dobrințu and Dănuț Mănăstireanu (eds.), *Omul evanghelic. O explorare a comunităților protestante românești*, Iași, Editura Polirom, 2018, p. 641-656.

⁷ Daniel Barbu, *Între timp. Amintiri din casa Cezarului*, București, Editura Litera, 2017.

⁸ Idem, *Pia libertas. Despre formele politice ale libertății creștine*, București, Editura Vremea, 2023.

profound consideration of “the purpose of the Christian faith in the life of the societies in which it is professed.” Ranging widely over Western history, theology, philosophy, and scholarship, this deeply learned work merits translation into a language of world circulation.

Daniel Barbu will be deeply missed, not only for his wide ranging and internationally informed scholarship, but also for his commitment to saying and writing what he thought, regardless of the consequences. Să se odihnească în pace!

Paul E. MICHELSON*

* Huntington University; e-mail: pmichelson@huntington.edu.

Sorin Mitu, *Românii și ungurii. Un război imagologic de o mie de ani*, Iași, Editura Polirom, 2024, 616 p.

Cu ceva timp în urmă vorbeam cu un coleg, istoric și prieten, despre vârsta până la care istoricii, dar de fapt în general truditarii din științele sociale, produc scrieri importante. După 50 de ani, susținea el, nu se mai întâmplă lucruri spectaculoase din punctul de vedere al producției științifice. Altfel spus, dacă până atunci nu ai rupt gura târgului cu ceva scrieri novative, odată ce începi să cobori panta către bătrânețea tot mai profundă, devine greu de crezut că o să mai strălucești pe firmamentul științific cu succese de librărie sau de critică. Eu îi țineam isonul, gândindu-mă cu groază chiar la mine, ca să nu se supere nimeni. Ei bine, cartea de față este o dovadă peremptorie că și el, și eu ne înșelam amarnic. Pentru că Sorin Mitu, pe când se apropia periculos de anul când urma să împlinească șase decenii (în momentul când citiți aceste rânduri are deja rotunda vârstă), produce o lucrare care chiar ar trebui să facă valvă în mica noastră lume științifică.

Vă veți întreba poate ce este așa de special la această carte? De ce ar trebui citită? În primul rând, pentru că este scrisă de Sorin Mitu, care de-a lungul carierei a acumulat un capital simbolic redutabil, adică este un nume cunoscut colegilor de breaslă, dar și publicului cultivat în general. Mie personal, după ce am citit-o pe nerăsuflăte, cartea de față îmi pare remarcabilă, excepțională și aș continua cu epitetele tari, dacă nu aș face astfel deservicii volumului și implicit autorului. Evident, mi-a plăcut foarte mult. În urmă cu 27 de ani, Sorin Mitu publica doctoratul la cea mai cunoscută editură autohtonă a epocii (*Geneza identității naționale la românii ardeleni*), carte devenită azi clasică pentru subiectul atât de prizat la noi al identității naționale. Sintetizând la maxim, între 1997 și 2024 Sorin Mitu își va umple timpul citind teze de doctorat, dădăcînd studenți, dar și cu cercetări privitoare la naționalismul românesc din ultimele două secole, plus studiul imaginilor etnice, în Transilvania mai ales. Iar acum revine în forță cu un volum masiv, care însă nu trebuie să sperie pe cititor (o să explic undeva mai jos de ce), unde pune experiența unei întregi vieți de cercetare pe subiectul identităților naționale la care, crede autorul, contribuie atât de mult, alături de alți factori, imaginile de sine și cele construite de ceilalți, adică pe scurt – imaginile etnice. Întreaga sa viață profesorul Sorin Mitu a studiat ce cred românii despre maghiari și viceversa. Volumul de față este unul de maturitate, ambițios, în care autorul îndrăznește să iasă din zona de confort a istoriei moderne pe care este specializat (câți dintre noi facem asta?, câți putem face asta?) și se aventurează în durata lungă coborînd pe firul istoriei până la apariția maghiarilor în această zonă a Europei, adică de la anul de grație 896 până ieri. Deci o istorie nu de o mie de ani, ci, ca să fim exacti, de 1.128 de ani! *Se sparie gândul*, vorba cronicarului! Pentru că aventura personajelor acestei cărți (români și maghiari laolaltă) pornește nici mai mult, nici mai puțin decât atunci când primii maghiari, ajunși prin zonele pe care azi le numim ale noastre, s-au întâlnit cu primii români. Adică, după unii autori, undeva la sfârșitul secolului al IX-lea după Hristos. Dar chiar s-au putut întâlni? După istoricii moderni români răspunsul este pozitiv, pentru că ei cred și construiesc teoria *continuității*, care susține că strămoșii românilor, deveniți în timp chiar români, au locuit pe teritoriul actual al României, mai mult sau mai puțin, de când se știu – adică dintotdeauna. Altfel spus, erau în Transilvania la venirea maghiarilor. Până și bancurile contemporane ale românilor susțin acest lucru. Iar istoricii la fel de moderni, dar maghiari, cred

și construiesc o teorie rivală numită *imigraționistă*, care plasează pe strămoșii românilor, deveniți în timp chiar români, undeva la sud de Dunăre și, care, prin urmare, apar prin Transilvania după ce maghiarii erau deja instalați acolo. Evident, cele două teorii istorice slujesc de minune ideologiilor naționale moderne ale celor două națiuni rivale. De aceea trebuie privite cu suspiciune – mobilul crimei este prea evident. Deci, ce a fost mai întâi? Oul sau găina? Sorin Mitu, înțelept și sceptic, refuză să răspundă la această întrebare capcană din simplul motiv că, în lipsa unor izvoare de epocă clare, la această întrebare nu se poate răspunde. Oricum ar fi, după venirea maghiarilor în Transilvania sau după venirea păstorilor români pe aceste meleaguri, maghiarii și românii au ajuns să trăiască laolaltă; până în ziua de astăzi. Unii, mai ales țărani, dar nu exclusiv (știți cine), iar ceilalți mai ales nobili, dar nu exclusiv. Ceea ce înseamnă că în Evul Mediu imaginile despre Celălalt (cel puțin în cazul studiat) au fost mai ales de natură socială și mai puțin etnică. Adică nobilul (maghiar, dar poate fi și român) a privit depreciativ pe țăran (mai ales român, dar nu numai) la fel cum țăranul șerb nu a iubit în mod special pe nobilul său. Acest antagonism social medieval, asociat cu suprapunerea și, în cele din urmă, fuzionarea categoriilor etnice cu cele sociale – români/țărani și maghiari/nobili –, a dat naștere, în timp, stereotipurilor etnice negative ale maghiarilor despre români și ale românilor despre maghiari. Cu toate acestea, până la sfârșitul secolului al XVI-lea, identificarea de care vorbeam mai înainte nu a produs discursuri etnice sistematic depreciative de-o parte sau de alta. Ei bine, în secolul următor, odată cu zorii modernității, apar, cum frumos zice autorul, „primele bârfe și invective etnice” (p. 95). Ceea ce se întâmplă acum, grav, este că acea identificare de natură socială, care fuzionează cu cea etnică, dă roade, iar românii nu mai sunt văzuți ca niște parteneri, ca în vechile texte medievale, ci ca iobagi, „față de care alteritatea socială era extrem de pronunțată” (p. 105). Altfel spus, în ochii nobililor, țăranii de pe domenii – adesea nesupuși, leneși, inculți, răuvoitori – devin români. Acum aceste imagini etnice încep să apară, timid e drept, în documente de drept public. Se mai face astfel un pas. La 1784, prin Răscoala lui Horea, se mai face câțiva. Dar, din punctul de vedere care ne interesează, ruptura se produce, crede autorul și noi alături de el, la Revoluția de la 1848 și, mai ales, cu ocazia războiului civil dintre octombrie 1848 și august 1849. Atunci este prima dată când mii de români și maghiari iau armele în mâini și pornesc unii împotriva celorlalți pentru simplul motiv că erau români și maghiari (alături și de multe alte motive), cu consecințele de rigoare: mii de morți și o traumă a memoriei istorice ce supraviețuiește până în zile noastre. Acum, pe ruinele Abrudului și la Mihalț, se cristalizează stereotipurile etnice negative ale românilor despre maghiari și, tot acum, Avram Iancu devine și va rămâne un simbol național. La 1848 este despărțirea apelor, este începutul luptei „eternă” dintre români și maghiari. Luptă pe care Sorin Mitu se străduiește din răsputeri să dovedească că nu este nici eternă, nici inocentă. Și, dacă stai să te gândești mai bine, războiul civil din Transilvania, în ciuda victimelor și masacrelor de ambele părți, nu este totuși comparabil cu războiul din Vendée (1793-1796), unde victimele reprezintă 25% din populația provinciei. Adică alții au reușit, cum spune undeva autorul, să se ucidă mult mai sistematic și temeinic decât au făcut-o vreodată maghiarii și românii în Transilvania. Genul acesta de contextualizări, foarte utile cititorului contemporan care numai cunoscător de istorie universală nu este, ne trimit către cealaltă specializare a profesorului Mitu – istoria universală. Dar să revenim la românii noștri, care, după 1848, dar mai ales după 1867, trăiesc cu greu sub „jugul maghiar”. Aceasta este viziunea elitei intelectuale și politice românești de atunci și până astăzi. Ceva adevăr este în narațiunea aceasta, dar datele statistice de la sfârșitul secolului al XIX-lea și cele din

preajma izbucnirii Primului Război Mondial dovedesc că jugul a fost destul de lax, de vreme ce românii, ajutați de statul de drept și ideologia liberală ale Dublei Monarhii, au reușit să scoată capul din jug și să își păstreze identitatea de români prin cele 2.000 de școli confesionale cu predare în limba română. Astfel, în Ungaria dualistă, totuși, maxim 20-30% dintre români învățau în școli de stat cu predare în limba maghiară. Iar recensământul din 1910 arată că doar 15% dintre locuitorii nemaghiari ai Transilvaniei (români și sași în principal) cunoșteau limba oficială a statului! Iar după 1918 urmează stăpânirea românească...

Ne vom opri aici, deoarece nu ne propunem să sintetizăm în rândurile de față toată lucrarea lui Sorin Mitu. Cititorii o vor face singuri lecturând pagină după pagină, de la coperta unu până la coperta patru. Noi am vrut, mai modest, doar să stărnim apetitul. Produsul este premium și merită consumat pe îndelete.

Ceea ce îmi pare interesant la acest text este că autorul și experiența lui de viață sunt atotprezente în narațiune. Din introducere, de la rememorarea lui Imi, colegul de joacă maghiar, care, de Paști, în loc să ia oul roșu din coșul plin nu înțelege și ia coșul cu totul, până la date despre familia extinsă, cum ar fi acel unchi legionar, pe care, de altfel, îl citează în mod conștiincios undeva; sau modul în care regășenii sunt uimiți cândva în trecut de practica bilingvismului la două cupluri de ardeleni. De fapt, în tot și în toate, poate mai mult decât în alte cărți ale sale, Sorin Mitu este atotprezent. În concluzie – volumul e de-a dreptul confesiv, și asta, din perspectiva mea, îi sporește valoarea.

Volumul e important și pentru că aici Sorin Mitu oferă o adevărată lecție de metodologie a scrisului istoric pe un subiect extrem de sensibil și dinamitat ideologic. În primul rând, studiind imaginile etnice din Transilvania, el demonstrează o empatie profundă față de subiectul său de cercetare, față de oamenii care au creat aceste imagini și față de cei care le-au vehiculat. Se folosește de umor pentru a evada din capcanele subiectului său și îi iese perfect. În acest volum, ca și în toate celelalte scrieri ale sale, Sorin Mitu reușește performanța de a desprinde de perspectiva românilor și de cea a istoriografiei române, adică de a ieși din cadrul ideologiei naționale, ceea ce este o aventură pe care puțini istorici români o încearcă (cu ce riscuri o știe cel mai bine Lucian Boia, dar și autorul cărții de față) și privește lucrurile din exterior. Este el captivul ideologiei naționale a adversarilor? Nu, cu certitudine nu! Profesorul Mitu se poziționează dincolo de cele două ideologii naționale concurente – era să spun dincolo de bine și de rău –, dar aș greși profund dacă aș afirma așa ceva. Pentru că întotdeauna judecata istorică a lui Sorin Mitu este una morală – întotdeauna ia partea celui slab, așa cum ar trebui să facă orice om bine intenționat, fie el și istoric. Sau altfel spus: cu cine ține profesorul Mitu? Cu românii sau cu ungurii? Ei bine, răspunsul cade jovial și binevoitor – și cu unii și cu alții, cum altfel?!

De altfel, Sorin Mitu se dovedește a fi, și își asumă deschis această apartenență, un adevărat *homo transilvanicus*, o ființă hibridă româno-maghiară, cu simpatii și afinități și de-o parte și de alta a baricadei lingvistice și ideologice; un maghiaro-român, care se simte la fel de bine și la București ca și la Budapesta; care nu este convins nici de mitologia istorică a românilor și nici de cea a maghiarilor. În cele din urmă, un istoric profesionist în căutarea adevărului și echilibrului, care încearcă să iasă din cercul vicios al ideologiilor naționale și al discursurilor istorice pe care acestea le generează. De notat, în România și bănuiesc că și în Ungaria, genul acesta de atitudine este iconoclast, și, de la un punct, – acum, dar mă gândesc mai ales la viitor – periculos.

Datorită acestei poziționări, cartea spulberă mitologia istorică românească. Eu o alătur unor alte mari lucrări de istorie care au zguduit istoriografia autohtonă în ultimele

decenii: *Mit și istorie în conștiința românească* (*Geneza identității naționale la românii ardeleni* apare în același an – 1997, o fi o întâmplare?) sau, mai recent, cartea tulburătoare a lui Marius Turda – *În căutarea românului perfect*. Sunt genul de cărți care agită istoriografia autohtonă, cărți după care nimic nu mai e la fel ca înainte. Întotdeauna mi-am închipuit istoriografia autohtonă sub forma unor unui vas transparent plin cu apă și pe al cărui fund zace un strat gros de nisip. Majoritatea cărților de istorie în cel mai fericit caz mai adaugă câteva grăunțe de nisip în bol care se depun liniștit la bază, alături de celelalte. Cărțile cu adevărat mari agită strașnic întregul vas, astfel încât tot stratul de bază este aruncat în aer, răscolit, și se reazăază într-o altă configurație. Cartea de față face parte din această categorie. Aceasta pe de o parte. Pe de altă parte însă, ideologia națională și istoriografia asociată ei au puterea magică pe care magnetul o are asupra piliturii de fier de a face o ordine particulară dintr-o entropie perfectă. Este greu de spus care dintre aceste forțe care agită în sens contrar istoriografia autohtonă va avea în cele din urmă câștig de cauză.

Și, acum, ajungem la ceea ce îndeobște numim scriitura, care este importantă pentru că influențează lectura. Noi scriem nu doar pentru a face o știință savantă ce poate fi decriptată doar de colegii de breaslă, ci pentru a fi citiți de un public educat cât mai larg, nu-i așa? Iar o carte de dimensiunea celei despre care vorbim acum, care pentru a o ține în mâini (în niciun caz într-o singură mână) trebuie să ai încheieturi puternice, dacă ar fi scrisă și baroc, ca să nu jignesc pe nimeni, atunci speranța ei de a fi lecturată s-ar duce către zero. Nu este cazul nostru, căci dacă ai citit oricare dintre cărțile lui Sorin Mitu nu ai putut să nu remarci fluiditatea stilului, lipsa prețiozității terminologice și deci calitățile literare ale textului. Sorin Mitu nu este doar un mare istoric, ci și un scriitor remarcabil. El, alături de Constanța Vintilă fac parte din fericita categorie a istoricilor care scriu bine. Și dacă tot veni vorba, întotdeauna i-am invidiat pentru modul cum scriu. Am și eu păcatele mele și trebuie să le mărturisesc!

Volumul despre care scriu azi este unul erudit, care ne poartă printr-un mileniu de istorie, din Evul Mediu până hăt în contemporaneitate, și chiar în viitor, când, într-o delicioasă istorie tripartită contrafactuală, îl regăsim din nou pe Sorin Mitu în trei ipostaze, care țin de cele trei moduri în care își imaginează că societatea românească, dar și lumea în general pot evolua: paradisul progresist; infernul suveranist sau un purgatoriu oarecare. Dacă acum câteva luni când a apărut cartea oricare dintre variante îmi părea plauzibilă, acum nu știu... dar parcă infernul suveranist are mai multe șanse. Dar eu mă și pot înșela... sper!

Iar, în final, nu pot spune decât că *Românii și ungurii* este în cele din urmă o carte despre sine; o reflecție la bătrânețe (mă va ierta autorul, sper) asupra propriei persoane, a vieții sale și a lumii în care a trăit și trăiește. Și cât de reconfortantă și umană este această viziune! Cu toții avem ceva de învățat din povestea lui Sorin Mitu. Marea calitate a cărții și a omului care a scris-o este că, citind cartea și cunoscând autorul și mai ales empatizând cu ea și cu el, vom deveni cu certitudine mai buni.

Constantin Bărbulescu

Steven J. Zipperstein, *Pogromul. Chișinăul și înclinarea balanței istoriei*, traducere de Cristian Fulaș, Chișinău, Editura Cartier, 2024, 228 p.

Un viciu major al istoriografiei românești din timpul regimului comunist, pe lângă multe altele, constă în modalitatea aleasă pentru a prezenta situația românilor din afara

Vechiului Regat, așadar sub dominații străine inerent arbitrare și greu de suportat. Or, în aceste condiții, motivul recurent prezent în literatura de specialitate era cel al luptei naționale duse de cei cărora Unirea cu România le apărea drept ideal suprem și unic scop al vieții. Este inutil a sublinia că lucrurile nu au stat nici pe departe în acest fel de cele mai multe ori, așa cum unitatea românească părea utopică în epoca modernă și ar fi rămas în continuare la fel în absența Primului Război Mondial.

În Basarabia, de pildă, anexată de Rusia în 1812, firava acțiune de promovare sau conservare a naționalității românești era organizată de o elită subțire numeric și aflată sub presiunea sufocantă a autorităților țariste, în timp ce majoritatea populației, ignorantă și analfabetă, își urma cursul normal al vieții. Este drept că românii din Basarabia erau legați cu cei de peste Prut prin limbă, religie, naționalitate sau tradiții. Dar ceea ce mulți istorici au omis să observe era încă o trăsătură comună, antisemitismul funciar. La începutul secolului XX, Rusia și România continuau să fie singurele state europene care refuzau cu obstinație să acorde drepturi politice evreilor și cultivau fățiș o politică de excludere a acestora. Chiar dacă au existat în România sporadice explozii de violență la adresa comunităților de evrei, Rusia a împins acest fenomen până la ultimele sale limite. Nu întâmplător, de altfel, originile cuvântului „pogrom” pot fi găsite în limba rusă. Spațiul rus a fost de-a lungul istoriei unul al haosului, violenței și dezordinii, iar pentru evrei a reprezentat un coșmar existențial ale cărui ecouri pot fi resimțite până în zilele noastre.

În cadrul acestui context, merită analizată cartea lui Steven J. Zipperstein, *Pogromul. Chișinăul și înclinarea balanței istoriei*, apărută la Editura Cartier în acest an, în traducerea lui Cristian Fulaș. Autorul este profesor al Universității din Stanford acolo unde ține cursuri de cultură evreiască, dar a predat și în Rusia, Polonia, Franța și Israel. Este un istoric prolific, scriind lucrări apreciate despre evreii din Odessa, despre originile sionismului sau despre evreii din Rusia, volume traduse în mai multe limbi și distinse cu diverse premii. Cartea de față a apărut inițial în limba engleză în 2018 și a fost nominalizată la premiul „Mark Lytton”, fiind tradusă în premieră în România.

Probabil este un fapt mai puțin cunoscut în spațiul istoriografic românesc, dar Pogromul de la Chișinău, care a avut loc în anul 1903, a rămas în imaginarul evreiesc drept una dintre cele mai cumplite tragedii pe care aceștia au fost nevoiți să o cunoască. Bineînțeles, dimensiunea Holocaustului a obliterat prin unicitatea sa alte episoade triste, dar, chiar și în aceste condiții, Pogromul de la Chișinău a rămas imposibil de dislocat din imaginarul colectiv evreiesc, fie prin trăsăturile sale proprii, fie ca o stranie anticipare a ceea ce avea să se întâmple în timpul celui de Al Doilea Război Mondial. Așa cum se arată într-un articol din ziarul „Times”, evenimentul de la Chișinău a inaugurat organizarea de pogromuri, nu în sensul obișnuit al termenului, respectiv de masacru, ci ca „instituție națională”. Mult mai târziu, ziaristul Peter Steinfeld observa că Pogromul de la Chișinău a anticipat Noaptea de Cristal, pusă la cale de regimul nazist, în timp ce pentru Anita Shapira Chișinăul a „devenit aproape instantaneu numele scurt pentru barbarie, pentru un comportament asemănător celor mai groaznice atrocități medievale”. Din nefericire, tragedia din Chișinău va impune definitiv termenul de pogrom în cadrul vocabularului comunităților evreiești din Rusia, dar și din restul lumii, obligate să asiste la un nivel de violență fără precedent în epoca modernă, dar care avea să pună bazele unor politici mult mai greu de intuit.

În pofida importanței sale afective pentru români, Chișinăul era – la începutul secolului XX – un oraș relativ necunoscut în imensitatea Imperiului Țarist și înapoiat conform standardelor vremii. Este cunoscut faptul că un mare poet rus, Aleksandr Pușkin, a fost obligat să locuiască pentru scurt timp în această zonă, care îi displăcea profund, inclusiv din cauza prezenței evreiești, așa cum o atestă versurile sale:

Blestemat oraș Chișinău / Am obosit să-ți zic de rău / Cândva pe-acoperișul rău / Peste-ale tale case slute / Va bubui un tunet greu! / Și n-o să mai văd nici urmă de tine! / Vor cădea și-n flăcări pieri-vor / Atât bordelul lui Bartolomeu, / Cât și murdarele cocioabe evreiești.

Capitala Basarabiei avea o rețea de drumuri foarte proastă și nu era conectată prin intermediul căii ferate de orașele mai importante, precum Odessa, care se afla în proximitatea acesteia. Avea una dintre cele mai ridicate rate ale mortalității infantile, dar și unul dintre cele mai înalte niveluri ale analfabetismului din întreaga Rusie. Pe de altă parte, regiunea era cunoscută pentru caracterul său eterogen, caracterizată fiind de amestecul etnic sau religios, aici locuind ruși, germani, elvețieni, cazaci, sârbi, turci, bulgari, moldoveni și evrei. Fiind o zonă extrem de săracă, țărănimea se baza pe agricultură și pe fertilitatea solului, în timp ce comerțul bazat pe desfacerea bunurilor era controlat în mare măsură de evrei, motiv recurent al istoriei pentru ca aceștia să fie detestați de populația locală. Cu atât mai mult cu cât, la începutul secolului XX, mai bine de o treime din populația orașului Chișinău era de origine evreiască. Cei mai mulți evrei aveau o situație economică precară, dar, așa cum s-a întâmplat mereu, fie dominau afacerile comerciale, fie reprezentau majoritatea doctorilor, avocaților, farmaciștilor sau notarilor.

Chiar și în aceste condiții, Chișinăul rămăsese în afara tulburărilor antievreiești care zguduiau frecvent Rusia, așa cum s-a întâmplat, de pildă, în urma asasinării țarului Alexandru al II-lea. Este drept, în raport cu atitudinea României, Rusia a dezvoltat o politică naționalistă acerbă în Basarabia, care urmărea întărirea vitalității regimului, la fel cum căuta să prevină eventualele tendințe secesioniste. Or, caracterul regimului țarist era prin excelență unul antisemit, evreii aflându-se sub o permanentă amenințare existențială. Se adaugă la acestea apariția ziarului „Bessarabeț”, condus de Pavel Krușevan, cu un mesaj virulent îndreptat împotriva evreilor și care a incitat cotidian pentru luarea de măsuri împotriva acestora. Chiar dacă cei mai mulți ruși admiteau că îndepărtarea evreilor ar fi dus la ruină economică Chișinăul, aspect valabil pentru multe zone din Europa, ura s-a dovedit a fi întotdeauna mai puternică și nu ținea cont de interese materiale, pragmatice. Dar când s-a dovedit a fi antisemitismul rațional?

Așadar, în cazul Pogromului de la Chișinău există cauze generale, profunde, legate de antisemitismul funciar al regimului țarist, întreținut decenii la rând și concretizat în explozii de violență sprijinite deplin de instituțiile statului sau de reprezentanții guvernului în teritoriu. La fel, a existat cu siguranță o tensiune între populația locală, abrutizată, pauperă, ignorantă, ale căror nemulțumiri au fost cu abilitate canalizate spre disprețul sau invidia la adresa evreilor, identificați, cum altfel, drept principalii vinovați pentru declinul economic al orașului. În această atmosferă mocnă lipsea doar scânteia, care a apărut în curând. Este cunoscut faptul că de-a lungul timpului, în întreaga Europă, au existat zeci de mii de cazuri prin care evreii erau acuzați de înfăptuirea unor crime ritualice, respectiv de uciderea unor copii creștini în apropierea sărbătoririi Paștelui, cu scopul de a le folosi sângele în alimentație. Nici măcar o singură dată nu a putut fi dovedită această acuzație absurdă și fictivă, dar asta nu a împiedicat persistența ei, mai ales la nivelul maselor credule. Mai mult, odată declanșate evenimente precum războaie civile, revoluții, dezordini, se vor găsi întotdeauna oameni care să își urmărească propriile obiective sau să își satisfacă propriile deziderate, fie bazate pe umori personale, fie pe frustrări de natură economică.

Exact asta s-a întâmplat la 1903 în orașul Dubăsari, aflat în vecinătatea Chișinăului, respectiv moartea unui copil creștin, suspiciunile aglomerându-se în jurul unei crime

ritualice săvârșite de evrei, chiar dacă dovezile infirmau această ipoteză. Ziarul „Bessarabeț”, mai sus menționat, a dus o campanie înverșunată de învinovățire a evreilor, care ar fi mituit autoritățile pentru a fi absolviți de vină. Tulburările s-au declanșat și s-au soldat cu maltratarea unor evrei și distrugerea unui bazar evreiesc. Așa cum scrie Steven J. Zipperstein:

Încă de la început, atacul lor asupra evreilor a fost justificat ca autoapărare, o reacție rezonabilă în fața unui popor paria, capabil de orice fărădelegi, un popor ale cărui îndeletniciri toxice izvorâte din negura timpului trebuiau oprite.

În aceste condiții, în frumoasa primăvară a anului 1903, aproape fără să observe nimeni, așa cum nimeni nu a fost capabil de a intui resorturile unei apropiate tragedii, în Chișinău a început hărțuirea și agresarea evreilor, inițial puse în practică de grupuri de copii și, în consecință, minimalizate chiar de comunitatea evreiască. În scurt timp, tensiunea a atins cote înalte și s-a manifestat prin explozii de violență ale locuitorilor din Chișinău, mulți dintre ei aflați în stare de ebrietate. Probabil din această cauză, magazinele de băuturi deținute de evrei au fost primele atacate, distruse și jefuite. Revolta s-a extins ulterior, chiar dacă numărul celor care acționau era încă relativ mic. Acțiunile au devenit din ce în ce mai periculoase în măsura în care numărul participanților creștea exponențial, iar poliția se declara depășită de rapiditatea cu care se derulau evenimentele. Spre seară, clădirile în care locuiau evrei au fost la rândul lor atacate, mulți dintre aceștia fiind bătuți și jefuiți sau obligați să ofere sume însemnate de bani, în timp ce multe femei evreice au fost molestate. Prima zi a Pogromului s-a încheiat în această atmosferă de teroare, în cadrul căreia moldovenii au fost cei mai numeroși participanți și cei mai vocali acuzatori.

A doua zi, situația s-a deteriorat, magazinele evreiești fiind în continuare jefuite, clădirile atacate, iar multe străzi distruse. Mai grav, violențele au degenerat, s-au extins în aproape tot orașul, iar unii evrei agresați au murit în urma loviturilor pe care le primiseră. Unii evrei au avut șansa nesperată de a își răscumpăra viața, oferind toți banii pe care îi aveau, fiind lăsați să plece după ce erau bătuți. Un reporter englez aflat în acele zile la Chișinău a surprins o parte dintre atrocități: un evreu a fost întrebat de nume, după care a fost ucis cu o furcă, altul, proprietar de băcănie, avea ochii scoși și cerea să fie omorât. Un vânzător de vinuri a asistat fără a putea să facă nimic la moartea tatălui său în vârstă de 74 de ani, după ce atacatorii au constatat că nu avea decât o jumătate de copeică la el. Foarte multe fete și femei au fost violate cu bestialitate în acele zile, deși numărul lor nu a fost niciodată elucidat, mai ales că multe dintre ele nu au vrut să recunoască de teamă sau de rușine. Rivka Schiff, emigrantă din România, a fost victima unui viol în grup. Conform propriilor mărturisiri,

Își băteau joc de mine și mă violau: „S-ar părea că încă nu te-ai culcat cu un neevreu. Acum o să-i afli gustul”. Nu știu câți și-au făcut mendrele cu mine, cel puțin cinci, poate șapte. [...] Unul dintre ei a îngenuncheat și s-a prefăcut că-i era milă de mine. Mi-a văzut cerceii, mi i-a smuls din urechi și a vrut să mă mai violeze o dată.

Uluior este următorul aspect: mulți atacatori își cunoșteau personal victimele, cu care conviețuiseră, le fuseseră vecini sau clienți. Mulți atacatori erau strigați pe nume de către evreii supuși terorii. O femeie violată mărturisea că îl ținuse pe făptaș în brațe atunci când acesta era doar un bebeluș. Actele de cruzime însă au fost executate cu ferocitate și fără nicio remușcare, ceea ce indică o ură oarbă, desprinsă de un minim sen-

timent de empatie umană. Dimpotrivă, atacatorii aveau sentimentul că îndeplinesc o misiune nobilă chiar și atunci când pur și simplu își satisfăceau poftele carnale sau se lăsau conduși de instincte primare.

S-a vorbit adesea în cadrul comunităților evreiești de atitudinea pe care au avut-o cei care au fost victimele Holocaustului, despre pasivitatea și lașitatea celor care urmau să cunoască o moarte sigură. Subiectul este delicat și comportă numeroase nuanțe, dar constituie un paradox, cel puțin la prima vedere, ținând cont de faptul că sunt blamați cei care în fond nu au avut niciodată o vină. La fel, în cazul Pogromului de la Chișinău, unii evrei au acuzat resemnarea, în raport cu ceea ar fi trebuit să fie o rezistență masivă. Or, evreii, individual sau în grup, au încercat de multe ori să se apere. Unii au tras în aer, alții s-au înarmat și s-au baricadat, au fost organizate patrulare și chiar grupuri largi de evrei, care au reușit să respingă anumite cete de atacatori. În mod cert, mai mult nu se putea face, mai ales în condițiile în care declanșarea Pogromului nu a fost anticipată, iar autoritățile nu au făcut nimic în primele două zile pentru a stopa dezlănțuirea de violență a gloatelor imunde. Mai mult, la nivel individual, rezistența era utopică ținând cont de raportul disproporționat de forțe. Nebunia colectivă a cunoscut rareori soluții eficiente de oprire a formelor sale de manifestare, în timp ce consecințele au fost în permanență tragice. Pogromul de la Chișinău s-a soldat cu moartea a 49 de evrei, în timp ce mulți alții au fost jefuiți și bătuți, iar multe femei au fost violate în moduri oribile.

Este greu de atribuit o responsabilitate directă autorităților țariste, fie cele de la Sankt-Petersburg, fie cele locale, chiar dacă acestea, așa cum subliniam mai sus, au promovat întotdeauna mesaje de excludere a evreilor, a căror situație în Rusia era printre cele mai dificile. A fost mai degrabă un amestec confuz de incitare a ziarului „Bessarabeț” și a grupului din jurul lui Pavel Krușevan, care au întreținut o atmosferă belicoasă ce s-a mulat pe atitudini gregare și vindicative ale unor grupuri de oameni racordați la stricte interese personale și care vizau în multe cazuri explozia unei atitudini încetățenite de prea mult timp. De altfel, Steven J. Zipperstein îi dedică lui Krușevan un întreg capitol, extrem de interesant și competent articulat. În orice caz, Pogromul de la Chișinău a fost echivalat imediat cu o teribilă catastrofă, iar ecourile sale au devenit ample în toate colțurile lumii, o lume în bună parte terifiată și oripilată de genul acesta de manifestări. Au fost scrise piese de teatru care aveau ca subiect cumplitul Pogrom și care au beneficiat de o asistență numeroasă în Statele Unite ale Americii, au fost scrise cărți, au fost concepute poeme tulburătoare, au fost publicate zeci de articole și au fost strânse fonduri impresionante pentru comunitatea evreiască din zona Chișinăului. Autorul descrie în amănunt aceste aspecte fascinante, care trebuie urmărite cu atenție. Scriitorul Bialik, după ce a publicat un poem în legătură cu tragedia din 1903, a ajuns în Chișinău și a reușit să înregistreze o colecție impresionantă de mărturii din partea evreilor care trecuseră prin calvarul Pogromului. Importantă a fost și activitatea ziaristului Michael Davitt, care a încercat, la rândul său, la fața locului, să reconstituie tragica succesiune a evenimentelor.

Steven J. Zipperstein a reușit să reconstituie cu acribie și profesionalism tragicul episod al Pogromului de la Chișinău. Au fost abordate cu luciditate aspecte precum geneza evenimentului, situația Basarabiei și a Chișinăului la începutul secolului XX, atitudinea regimului țarist și a emulilor săi, dar și importante consecințe, concretizate în special prin producții literare sau dramatice, care vor rămâne drept mărturie perenă a suferințelor îndurate de evrei în anul 1903. Avem, în mod cert, de-a face cu o narațiune sobră, obiectivă, susținută de o documentare serioasă, metodă proprie unui istoric veritabil. Este ceea ce, de altfel, din motive care ne scapă, nu a reușit să facă niciun istoric român,

subiectul rămânând unul inaccesibil chiar și în cadrul deceniilor care s-au scurs de la prăbușirea regimului comunist. Din nefericire, rolul moldovenilor în Pogromul de la Chișinău a fost unul major și vine în contradicție cu imaginea romanțată la care mă refeream la început și pe care a propagat-o în mare parte istoriografia noastră în legătură cu frații de peste Prut. În schimb, atitudinea lor a fost consonantă cu valul antisemit din România acelei epoci, care se manifesta din plin și care, fără a provoca exploziile de violență de acest fel, deși ele nu au fost cu totul absente, a întreținut un cult de excludere a evreilor din societatea românească. Cartea lui Steven J. Zipperstein reprezintă o analiză necesară, care acoperă o lacună majoră și care poate contribui decisiv la claritate morală și la reevaluarea obiectivă a trecutului nostru.

În cadrul gravelor tulburări din timpul Pogromului de la Chișinău, soția unui prăvăliaș, a cărui casă fusese devastată, a fugit având în brațe pruncul nou-născut al familiei. Din cauza spaimei și a grabei, în drum spre gară, femeia a scăpat copilul care s-a zdrobit de pavaj și a murit pe loc. Doar pentru acest fapt, omenirea ar fi meritat să se destrame în mod ireversibil.

Bogdan Caranfilof

Alex Mihai Stoenescu, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga. Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*, București, Editura Evenimentul și Capital, 2024, 352 p.

Cultura română este una minoră, iar efectele acestei stări pot fi constatate din plin de-a lungul timpului de către cercetătorii avizați și obiectivi. Horia-Roman Patapievicu remarcă în mod drastic că ne lipsește o piață a ideilor, în sensul în care acestea nu sunt supuse dezbaterii, argumentele nu sunt receptate, în timp ce teoriile sunt minimalizate. Nu se poate vorbi de o producție culturală exclusiv îndoielnică, dimpotrivă, dar senzația generală este aceea a unui blocaj intelectual acut, care preferă nu de puține ori calea sigură, bătătorită în locul unui travaliu critic atât de necesar.

În multe privințe, regăsim cele schițate mai sus în cadrul istoriografiei noastre, care nu a fost, de altfel, niciodată analizată integral cu competență și luciditate, așa cum s-a reușit în cazul literaturii. Or, așa cum remarcam cu alte ocazii, nu atât apariția unor lucrări valoroase este dilematică, ci refuzul constant de a sparge clișee, păreri încetățenite în jurul unor școli, idei, opere, care și-au demonstrat limitele. Istoria istoriografiei în sens critic este probabil domeniul aflat în cea mai grea suferință, deși scrisul istoric românesc se pretează la cele mai interesante analize.

Cazul emblematic în acest sens îmi pare a fi cel al istoricului Nicolae Iorga. Opera savantului botoșănean a fost de multe ori considerată drept un bun spiritual câștigat, intangibil, asupra căreia nu poate fi acceptată decât deferența. Astfel încât receptarea scrierilor sale comportă aspecte cel puțin curioase. Pe de o parte, de pildă, este încă considerat, chiar dacă departe de a fi unanimă părerea, cel mai mare istoric pe care l-am avut. Pe de altă parte, cărțile scrise de Iorga nu figurează în bibliografiile obligatorii ale cursurilor universitare ținute în facultățile de istorie din România, decât cu rare excepții. Ideile și ipotezele lui Iorga sunt din ce în ce mai rar citate sau promovate și inexistente în spațiul istoriografic occidental. Cum poate fi explicat acest paradox aparent?

Ca în multe alte cazuri, opera lui Nicolae Iorga este mai mult citată decât citită sau, în orice caz, este investigată într-un mod extrem de selectiv. Este drept că titanul

istoriografiei noastre a scris enorm, peste 1.300 de cărți și peste zece mii de articole, studii, recenzii, la care se adaugă creațiile sale literare sau discursurile politice. Un astfel de volum livresc este de natură a inhiba curiozitatea spiritului activ, fiind necesar ca cercetătorul dispus să urmărească ipostazele scrisului său istoric să își sacrifice întreaga viață profesională în slujba acestui deziderat. Nici riscurile nu sunt lipsite de importanță: o atitudine critică în raport cu opera lui Nicolae Iorga poate duce la minimalizare, negare, etichetări peiorative în spiritul unui naționalism inabil sufocat de false certitudini și care nu permite prăbușirea idolilor unui popor greu încercat de-a lungul istoriei.

Nicolae Iorga a fost, în primul rând, un personaj contradictoriu. Umanist și tolerant în aparență, a practicat un antisemitism feroce în epoca modernă, mai ales alături de A. C. Cuza, al cărui camarad ideologic a fost în această perioadă. A intrat în politică din dorința de a îmbunătăți starea de lucruri din România, dar a fost preocupat mai degrabă de a prelua puterea într-o formă sau alta, indiferent de consecințe și în pofida faptului că era lipsit de orice talent administrativ și nu avea nicio soluție economică, așa cum s-a putut vedea în timpul mandatului său de prim-ministru. A scris laudativ și a promovat aproape exclusiv oameni de cultură mediocri, dar care îi erau apropiați în dauna unor remarcabile talente, care nu îl apreciau la adevărata valoare. Nu în ultimul rând, opera sa este un amalgam de contradicții și contraziceri, reveniri și ipoteze inabile, insuficientă documentare și aroganță, prolixitate și cecitate intelectuală.

De altfel, receptarea postumă a lui Iorga a fost una eminamente pozitivă mult timp, mai ales din cauza regimului comunist, care a decis să îl prezinte drept un geniu, un savant care nu avea nici predecesori, nici urmași în istoriografia românească, teză preluată ulterior și întreținută până azi de unii istorici, dar și de persoane din afara domeniului, care nici măcar nu s-au apropiat de opera sa. În schimb, contemporanii savantului, români sau străini, așa cum vom vedea, au remarcat, fie și din motive de natură personală, caracterul instabil al scrierilor sale, numeroasele erori și scăderi, viziunile greșite și așa mai departe. Pe cât de efervescente au fost aceste polemici, de pildă în perioada interbelică, pe atât de inexplicabilă este absența lor în zilele noastre. În mod evident, pot exista păreri contrare în jurul operei iorghiste, viziuni diferite, confruntări de idei, tentative de reabilitare, aceasta fiind calea spre decantarea unor concluzii cât mai apropiate de realitate. Cu toate acestea, nu există.

În cadrul acestui context, trebuie remarcată și discutată cartea lui Alex Mihai Stoenescu, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga. Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*, apărută la Editura Evenimentul și Capital. Autorul este scriitor și istoric, specializat în istoriografie, metodologie istorică precum și în istoria recentă a României. Ca istoric, Alex Mihai Stoenescu s-a făcut remarcat prin intermediul unor lucrări precum *Armata, mareșalul și evreii* sau *Istoria loviturilor de stat în România* în patru volume, dar care au fost primite mai degrabă cu rezervă din cauza ipotezelor prezentate, de cele mai multe ori nesuținute de documentația aferentă. În schimb, echilibrat a fost capitolul scris de acesta în cadrul lucrării *Istoriografia românească*, tratat al Academiei Române, deși i se pot aduce numeroase observații inclusiv în acest caz. În ultimii ani, a preferat să publice la edituri mai degrabă obscure lucrări care tratează, de exemplu, genialitatea lui Nicolae Iorga sau teoria eredității în cultură.

Premisa de la care pleacă Alex Mihai Stoenescu este următoarea: așa cum se știe, la sfârșitul anului 1931 și începutul anului 1932 a fost declanșată o amplă polemică între Constantin Giurescu și Nicolae Iorga, pornită de la o recenzie pe care a scris-o primul la una dintre lucrările savantului român. Or, controversa respectivă trebuie încadrată într-un context mai larg, în cadrul căruia s-au format două școli de istorie în România, „Școala

veche” și „Școala nouă”, fiecare dintre ele cu propriii reprezentanți și cu propriile viziuni istorice. Ipoteza de lucru pe care o analizează Alex Mihai Stoenescu este dacă, „dincolo de conflictul personal Giurescu – Iorga” și dincolo de „impresia generală, încă vagă, a unui conflict între generații”, controversa respectivă a avut drept efect „degradarea imaginii publice a lui Nicolae Iorga, astfel încât legionarii să devină ferm convinși că au omorât politicianul, nu istoricul”. Este, trebuie spus, din capul locului, o ipoteză în mod evident forțată, la fel cum nepotrivit apare titlul lucrării, prin sugestia indusă de a-l apropia în orice fel pe istoricul Giurescu de tragicul episod al asasinării lui Nicolae Iorga. Polemica izbucnită era naturală și reprezenta reflexul unei istoriografii ajunsă la maturitate și care, în consecință, nu mai putea accepta cu seninătate scrierea istoriei din considerente naționaliste sau urmărind efecte concrete în plan politic. Pe de altă parte, subiectul în sine era mai mult decât necesar și ar trebui luat în considerare de cât mai mulți istorici, mai ales că Alex Mihai Stoenescu îl ratează din mai multe puncte de vedere.

Premisele conflictului pot fi decelate în cadrul Congresului profesorilor de istorie din România, organizat la Sibiu, în anul 1929. Petre P. Panaitescu i s-a adresat atunci lui Iorga cu niște cuvinte care ar fi putut reprezenta crezul noii generații de istorici:

Domnule profesor, dumneavoastră ați purtat o luptă de caracter național, ați căutat să ajungeți la o Românie unită. Ați ajuns, dar pentru aceasta istoria a trebuit să fie forțată și puțințel falsificată. Acum noi avem România aceasta deplină: nu mai este nevoie să falsificăm și să mințim. De acum înainte, noi trebuie să fim obiectivi, să spunem și lucrurile bune și lucrurile rele din trecutul nostru, să le spunem așa cum au fost.

Petre P. Panaitescu avea dreptate, dar era prudent, manifestând un exces de amabilitate acolo unde nu era cazul. În realitate, nu există scuză pentru eludarea adevărului istoric, iar subsumarea cercetărilor idealului național a avut întotdeauna consecințe profund negative.

Este drept că istoricul Panaitescu s-a plasat într-un mod regretabil în slujba Mișcării Legionare, dar cel puțin scrierile sale istorice nu au fost contaminate de subiectivitate și dominate de idealuri abstracte, extrinseci domeniului istoric. Din acest motiv, dar nu numai, acesta s-a situat în permanență pe poziții opuse față de Nicolae Iorga, tributar în permanență unor idei anacronice, incompatibile cu luciditatea cercetătorului de profesie. Iorga l-a acuzat pe Panaitescu cu virulență după ce acesta a scris o carte despre Mihai Viteazul, mai ales că savantul publicase, de asemenea, o lucrare în acest sens, ceea ce însemna că subiectul era tranșat definitiv și nu mai putea suporta contestări. Replica lui Petre P. Panaitescu, publicată în „Revista Istorică Română” a fost excelentă, demontând metodic toate învinuirile care i se aduceau și trasând, din nou, conturul crezului pe care se sprijinea noua generație de istorici:

Prin urmare, trebuie să constat de la început că polemica ridicată de d. Iorga împotriva cărții mele este străină de interesul purtat adevărului științific. Știu că domnul Iorga afirmă că adevărul istoric se poate împăca întotdeauna cu prestigiul național. Ce noroc că întotdeauna și fără excepție acest adevăr istoric stă alături de interesele noastre și niciodată de acelea ale Ungurilor sau ale Turcilor! Am crezut și cred că istoria este o știință prin țelurile și metoda ei, este un cult al adevărului; singurul patriotism îngăduit în istorie este să spui adevărul, să-l restabilești în așa chip, încât să aduci laudă și progres științei neamului din care faci parte. Și adaug că aceia care cred altfel, n-au dreptul la titlul modest de „om de știință”, oricâte alte titluri mari și pompoase ar avea.

Anterior, la începutul secolului XX, Nicolae Iorga a început o interesantă polemică cu Grigore Tocilescu, căruia îi reproșa din motive corecte modalitatea de scriere a unui manual școlar de istorie a românilor. În paranteză fie spus, Iorga a scris, la rândul său, un astfel de manual care nu a fost bine primit în rândul profesorilor, ceea ce a atras mânia magistrului. Motivul era reprezentat de analiza pe care Tocilescu o făcuse în ședința Secției Istorice a Academiei Române, la 12 aprilie 1899, studiului scris de Iorga referitor la cetățile Chilia și Cetatea Albă. Observațiile erau întemeiate și pot fi aplicate, *mutatis mutandis*, multor lucrări concepute de marele nostru istoric: „o înșirare însă făcută fără ordine și sistemă”, „nămol de citațiuni pe care autorul și aci le înșiră fără scop și fără legătură, fără a ne duce la vre-un rezultat”, adică volutele stilistice făcute adeseori pe lângă subiect și pasiunea de a epata sau de a își potența în permanență erudiția.

O puternică contestare a lui Iorga a venit, așa cum arată Alex Mihai Stoenescu, din partea juristului Ion Tanoviceanu, doctor în Drept la Paris, profesor universitar și membru corespondent al Academiei, dar și un antisemit notoriu, aspect care mai mult îl apropia de Nicolae Iorga. În orice caz, Tanoviceanu a publicat inclusiv o broșură prin intermediul căreia semnală abundența de erori genealogice, dar nu numai, comise de Iorga, care recunoscuse o parte dintre ele:

D. Iorga căsătorește doi frați cu propriile lor surori; ia drept logofeți mari, adică prim-miniștri ai Moldovei, pe Gheorghe Balș și pe Miron Cuza [...]. Confundă pe logofătul Ion Căntăcronicar (de la Români) cu logofătul Ion Căntăc Deleanul, pe Constantin Cogălniceanu, personaj istoric (fratele cronicarului) cu tatăl lui, Vasile Cogălniceanu, persoană neînsemnată, și pe Vasile Lupul Vodă cu vornicul Lupul Hobășescu, contemporanul său [...];

iar exemplele pot fi arătate mai departe. Dacă alte reproșuri aduse lui Iorga țineau de naționalismul lui Tanoviceanu și nu pot fi luate în serios, aceste erori punctuale dezvăluie carențe grave ale scrierilor savantului, care părea incapabil de o informare completă, fapt ce poate explica viteza cu care își publica lucrările.

Radu Rosetti, un cunoscut cercetător al problemei agrare din România, a încercat să prezinte în amănunt cauzele istorice și imediate ale Răscoalei din 1907. George Panu i-a desființat argumentat ipotezele pe care acesta le-a înaintat în ceea ce privește relația dintre țărani și boieri din timpul Evului Mediu românesc, dar celelalte părți rezistă în linii mari până astăzi. Din această perspectivă, Radu Rosetti era îndreptățit să critice extrem de dur lucrarea lui Nicolae Iorga, *Cercetări istorice cu privire la viața agrară a Românilor*, prin intermediul unei recenzii apărută în revista „Viața Românească”, semnalând numeroase greșeli, date eronate sau interpretări rizibile și concluzionând în felul următor: „Hotărât lucru, d. Iorga nu era pregătit pentru a face istoricul chestiunii țărănești”. Tot aici pot fi menționate scrierile bizantinologului Demostene Russo, conținând mai multe obiecții la adresa operei lui Nicolae Iorga. De altfel, Russo se întreba: cum cineva, precum savantul nostru, poate fi o autoritate în istoria Imperiului Bizantin, în condițiile în care nu cunoaște elenismul clasic, elenismul modern și a succesorului musulman contemporan? Mai ales că Nicolae Iorga a comis nenumărate erori de copiere și traducere fie în cărțile sale, fie în edițiile de documente pe care le-a tipărit.

De altfel, contestarea lui Nicolae Iorga nu venea numai din spațiul istoriografic românesc. Așa cum a arătat revista „Viața Românească”, fără a fi nici pe departe singurul, istoricul german Karl Dietrich, specialist în istoria Bizanțului, a criticat cu severitate cartea lui Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, chiar dacă i-a remarcat și punctele tari. Printre altele, Dietrich îi reproșa că nu a reliefat cum se cuvine influența

culturală bizantină, că „nu e în curent cu știința bizantină, că edițiile vechi pe care le citează sunt greșite și dăunătoare chiar unui istoric”, că a făcut mai multe confuzii și contraziceri regretabile în partea privitoare la toponimie, o critică care devine, așa cum se poate observa, recurentă. Nicolae Iorga a încercat să demonteze toate acuzații, dar finalul replicii a fost pe măsura operei sale: considera că este nedemn pentru revista numită de a reproduce, exagerând „criticile necompetente și necuviincioase pe care le aduce cine știe ce băieți din Germania operei în care un învățat român, care nu și-a furat reputația, a pus munca tinereții și bărbăției sale”.

În acest cadru a fost posibilă apariția polemicii dintre Constantin Giurescu și Nicolae Iorga, între care apăruseră, de altfel, unele animozități, care tindeau să fie potențate pe măsura trecerii timpului și asupra cărora nu are rost să insistăm acum. În anul 1930, Nicolae Iorga a publicat lucrarea *Istoria românilor și a civilizației lor*. Sinteza era o traducere a cărții *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, apărută la Paris în 1920 și retipărită la București în 1922. În ediția din 1930, Iorga a corectat erorile și a îndreptat confuziile care nu erau deloc puține, la fel cum a adăugat un capitol și a revizuit, în general, lucrarea. Cu toate acestea, ceea ce s-a dorit a fi o sinteză de popularizare a istoriei noastre, având totuși caracter științific și reprezentând nivelul de maturitate intelectuală al istoricului, s-a dovedit a fi o tentativă eșuată din mai multe puncte de vedere.

Recenzia lui Constantin Giurescu a fost lansată la sfârșitul anului 1931, în „Revista Istorică Română”, pe parcursul a mai multor numere, fiind, de fapt, o amplă analiză întinsă pe zeci de pagini și care și-a propus să examineze în detaliu orice aspect al lucrării. Cu luciditate, calm și sprijinit întotdeauna pe documente și ipoteze sigure sau cel puțin larg acceptate, Giurescu a reușit să demoleze aproape în totalitate lucrarea savantului, un demers ireproșabil din punct de vedere metodologic. Dezamăgirea recenzentului a fost generată de faptul precizat mai sus, anume că lucrarea scrisă de Iorga ar fi fost necesar să fie expresia cristalizării depline atât a concepției istorice, cât și a cunoștințelor din acest domeniu, mai ales că reprezenta corolarul a patru decenii de activitate și fusese precedată de multe alte cărți, monografii și studii. O concepție ultimă, în același timp un model al scrisului istoric, care să servească studenților, cercetătorilor și generațiilor viitoare. Or, în urma examinării atente, lucrarea lui Nicolae Iorga nu s-a dovedit a fi nimic din toate acestea.

La o primă vedere, determinarea cu care Constantin Giurescu a disecat respectiva sinteză pare, într-adevăr, fără precedent. Nu avem de-a face cu o simplă lectură, în siajul căreia pot fi dezvoltate anumite observații, valide sau nu, ci cu un proces de deconstrucție metodic, desfășurate pe diverse paliere și înzestrat cu o acuitate critică de invidiat. Giurescu a cercetat cu atenție sporită fiecare frază, fiecare pasaj, fiecare notă, a făcut corelația între planul lucrării și conținutul acesteia, între titlurile capitolelor și conținutul efectiv, între diverse pasaje contradictorii, a făcut comparații cu scrierile anterioare, a realizat dese trimiteri la literatura de specialitate, totul pentru a își construi remarcile fără posibilitatea de contestare. De pildă, pentru a demonstra netemeinicia afirmațiilor făcute de Iorga în legătură cu clima țării noastre, Giurescu a consultat buletinele meteorologice existente, ceea ce relevă dorința de a nu îi scăpa nimic din vedere.

Și câte erori nu a descoperit în acest fel recenzentul. De pildă, așa cum precizam, distanța evidentă între titlurile capitolelor și paragrafele propriu-zise ale acestora. Nicolae Iorga propune subtitlul *Slavi și români*, dar scrie mai puțin de o pagină efectiv despre acest subiect, alte cinci fiind dedicate unor probleme diferite. Formațiunile politice descrise în *Alexiada* sunt plasate în secțiunea care tratează despre viața politică a românilor în Principate, așadar ulterioară întemeierii statelor medievale românești. Un capitol

care își propunea să expună formarea civilizației românești în secolele al XV-lea și al XVI-lea narează diverse evenimente, mai puțin cele anunțate în titlul acestuia. Iar exemplele ar putea continua, așa cum le prezintă amănunțit Constantin Giurescu.

Nu numai atât, dar Nicolae Iorga, cel puțin raportat la această lucrare, pare a nu deține date minime necesare unui istoric începător, ceea ce este complet inexplicabil, dacă ținem cont de statura intelectuală a autorului și prestigiul intern și internațional de care se bucura. De exemplu, comite erori grosolane de ordin geografic, aspect recurent al operei sale, dar mai puțin scos în evidență (astfel, nu înțelege semnificația stepei sau prezintă deformat mai multe așezări sau cetăți). Plasarea unor evenimente în timp este deseori eronată, la fel cum observațiile lingvistice sunt de cele mai multe ori pur și simplu catastrofale. Cauzele pot fi multiple, dar unele dintre ele par a ține de incapacitatea funciară a lui Nicolae Iorga de a înțelege evenimentele istorice așa cum au fost și nu cum ar fi trebuit să fie în lumina imperativului național, care îi guvernează gândirea și îi domină interpretările. De pildă, în ciuda tuturor evidențelor, savantul afirma în cadrul acestei lucrări că pecenegii nu au avut legătură cu românii din spațiul nord-dunărean, fiind mai degrabă „izolați în lagărele lor din mijlocul pustiului și al stepei”. Noblețea rasei noastre nu cadra cu un amestec atât de puțin rafinat, după cum se poate observa.

Cel mai grav aspect, relevat de Constantin Giurescu, îmi pare a fi următorul: Nicolae Iorga se contrazicea în cadrul aceleiași lucrări, de parcă nu ar fi ținut cont de mult ori de ceea ce scrisese înainte. De pildă, tratând despre influența slavă asupra limbii române, marele istoric remarcă că termenii privitor la agricultură sunt de origine slavă. Or, câteva zeci de pagini mai încolo, Iorga scrie senin că toate felurile de cereale și legume au denumiri latine, dând exemple din abundență în acest sens. De altfel, de-a lungul timpului, Nicolae Iorga a recurs nu de puține ori la acest procedeu, anume de a intra în contradicție cu sine însuși la distanță de câteva pagini sau capitole. Așa cum observa Constantin Giurescu: „Un lucru e însă clar: prezența acestor două opinii care se contrazic, în aceeași carte, e caracteristică pentru felul de a lucra al autorului, pentru metoda întrebuintată”. Observația este mai mult decât corectă.

Să admitem, deși cu mare dificultate, că aceste numeroase erori țin de insuficiența izvoarelor, de caracterul încă firav al literaturii de specialitate, de cercetări arheologice aflate încă într-un stadiu incipient (dar pentru Constantin Giurescu nu se aplică aceste limite?), la care se adaugă suficiența lui Iorga, dovedită cu asupra de măsură. Dar nici perioada modernă tratată în această sinteză nu este lipsită de grave confuzii, de prezentarea unor ipoteze nesprijinite de dovezi clare, la care se adaugă subiectivismul inerent al lui Iorga, celebru în epocă, de altfel. Analizând o epocă în cadrul căreia au activat personalități pe care Iorga le-a cunoscut și cu care a intrat deseori în conflict, concluziile devin rizibile. Despre Junimea, cel mai important curent cultural românesc, și revista „Convorbiri Literare”, istoricul este de părere că nu au oferit „decât critica nemiloasă și fără orizonturi a lui Titu Maiorescu sau imitații ale romantismului german, dacă, încă odată, fondul național, plin de o naivă energie, nu s-ar fi impus compilerilor și imitatorilor”. De altfel, este știut faptul că Iorga a căutat mereu, în diverse scrieri ale sale, să impună dimensiunea formidabilă a curentului sămănătorist, tutelat chiar de savant la începutul secolului XX, deși acesta a fost condamnat la o dreaptă uitare din cauza caracterului său anacronic. Inutil să mai remarcăm că Iorga avusese despre Titu Maiorescu o cu totul altă părere și că scrisul său istoric îi urma îndeaproape umorile și resentimentele. Din această perspectivă, expunerea perioadei contemporane este ratată aproape în totalitate. Sau, așa cum se întreba Constantin Giurescu:

Ce teme se poate pune pe reconstituirea trecutului românesc făcută de d. Iorga, atunci când domnia sa dovedește, cum am văzut în pasajele de mai sus, că nu poate înfățișa cu destulă obiectivitate și exactitate nici măcar prezentul care ne stă tuturor sub ochi?

În mod evident, spațiul limitat nu ne permite să redăm toate aspectele relevate de recenzentul lucrării lui Nicolae Iorga. Constantin Giurescu însuși mărturisea că nu a avut posibilitatea de a indica tot ceea ce era în neregulă din punctul de vedere al informației științifice, deși beneficia de o platformă generoasă din punctul de vedere al paginilor puse la dispoziție. Pentru a întări caracterul just al recenziei scrise de Constantin Giurescu, trebuie remarcat că o altă lucrare de acest gen a lui Nicolae Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, a fost aspru criticată de studentul Facultății de Filosofie, Mircea Eliade, în anul 1926. Dezamăgirea viitorului istoric al religiilor este manifestă, mai ales că, la fel ca Giurescu, își pusese speranțe într-o astfel de lucrare. Or, remarca Eliade, acel volum se „vădește cu tot atâtea însușiri și tot atâtea defecte ca și oricare altul din cele cinci sute de volume publicate până în prezent de d. Iorga”. Unei astfel de opere, rodul a unui deceniu de travaliu intelectual, nu i se puteau găsi scuze, în timp ce lipsurile copleșeau părțile pozitive. Mai mult, nota Mircea Eliade, „citind cartea dlui Iorga ești nevoit să faci permanente și chinuitoare eforturi ca să pricepi ce vrea să spună autorul”. Este posibil ca, de cele mai multe ori, nici Iorga să nu fi știut ce a dorit exact să redea în cărțile sale.

Așa cum s-a văzut, mulți istorici români sau din afara țării au găsit motive serioase de critică a operei istorice aparținând lui Nicolae Iorga. La modul critic a scris despre sămănătorism și exprimarea sa literară Eugen Lovinescu în epocă, multe dintre concluziile sale fiind reluate ulterior de alți critici literari. Partea literară a operei lui Iorga, fie că ne referim la piese de teatru, fie la poezii, a fost întotdeauna privită în cel mai bun caz cu răceală și nu a rezistat sub nicio formă trecerii timpului. Despre activitatea sa politică, precum și despre caracterul uman al acestuia au scris preponderent negativ zeci de personaje ale epocii, de la I. G. Duca la Constantin Argetoianu. Cu toate acestea, prestigiul lui Iorga pare să rămână intact, mai ales în urma infuziei primite în timpul regimului comunist. Totuși, o întrebare persistă: să se fi înșelat toți cei la care m-am referit mai sus?

Ultima parte a cărții lui Alex Mihai Stoenescu se îndepărtează de tema centrală și prezintă tribulațiile lui Nicolae Iorga în cadrul contextului extern tot mai dificil, marcat de ascensiunea regimurilor totalitare, dar și a instaurării unui regim autoritar în România, la inițiativa regelui Carol al II-lea. Deși prezentarea lor suscită un anumit interes, ținând cont de subiectul tratat puteau la fel de bine să lipsească. În fine, ne sunt prezentate și ecourile controverselor, punctele sale nevralgice, dar și reconsiderările protagoniștilor. Într-adevăr, pentru corectitudine, trebuie să remarcăm faptul că inclusiv Constantin Giurescu nu a putut înfrânge tentația naționalismului epocii sale atunci când a conceput, la rândul său, o istorie a românilor bine primită de public, dar care conține, cel puțin la început, observații inabile și aiuritoare în legătură cu vechimea și vitalitatea poporului român. Este un aspect care se va agrava cu consecințele cunoscute în perioada regimului național-socialist. Ceea ce nu înseamnă sub nicio formă că, prin critica sa, Constantin Giurescu nu ar fi avut dreptate sau nu ar fi adus în discuție argumente imposibil de negat prin justetea lor.

Istoria istoriografiei românești este cu siguranță un capitol atractiv și fascinant pentru cercetătorii zilelor noastre. Cu atât mai mult transpare regretul de a nu avea mai multe studii sau lucrări dedicate acestui fenomen și care să pună în discuție școlile de

gândire, curente epocilor trecute, influențele externe, limitele cauzate de eludarea obiectivității și încă multe altele. La fel, orice discuție serioasă asupra istoriografiei noastre moderne nu poate, în mod evident, ocoli opera lui Nicolae Iorga. Problema însă rezidă în faptul că nu se poate construi decent plecând de la premise falsificate și de la prejudecăți. Vastitatea operei iorghiste nu echivalează cu un nivel calitativ pe măsură, ceea ce ar fi ar fi imposibil. De altfel, nu aceasta este cauza vulnerabilităților descoperite la tot pasul în scrierile lui Nicolae Iorga? Respectiv, dorința savantului de a scrie cât mai mult, cât mai repede, despre orice subiect și orice personaj. O lucrare de istorie necesită timp, documentare, reflecție și atenție. Or, așa cum s-a văzut, Iorga scria de la un moment dat bazându-se pe memoria sa prodigioasă, este drept, fără a cerceta în amănunt bibliografia aferentă, încurcându-se în evenimente și, mai grav, contrazicându-se în cadrul aceleiași cărți. Geniul, în măsura în care a existat, nu poate compensa munca intelectuală și atenția la detalii. În locul celor 1.300 de cărți scrise de Nicolae Iorga, ar fi fost preferabil să existe câteva zeci, care însă să devină repere intangibile ale istoriografiei noastre. Cei mai mulți istorici care au scris despre Nicolae Iorga, transformați inevitabil în hagiografi, au evidențiat cu mândrie multiple ipostaze ale savantului: profesor universitar, om politic, președinte de partid, ziarist, lider de opinie publică, scriitor și multe altele. Dar nimeni nu și-a pus problema timpului care îi rămânea lui Iorga pentru conceperea operelor sale și care nu putea fi decât finit. Din această cauză, se poate presupune, scrisul istoric al lui Nicolae Iorga, în mod paradoxal la prima vedere, s-a degradat de-a lungul timpului, iar cele mai bune lucrări aparțin perioadei de tinerețe, nu a celei depline maturizări profesionale și intelectuale. În schimb, o bună parte din analizele lui Gheorghe Brătianu, care a scris în aceeași epocă, au rezistat trecerii timpului și constituie puncte de reper inclusiv pentru istoricii străini. Cu alte cuvinte, Gheorghe Brătianu a scris bine, în timp ce Nicolae Iorga a scris mult.

Cartea lui Alex Mihai Stoenescu îmi pare că are un singur merit fundamental: acela de a introduce în spațiul nostru public aspecte istoriografice extrem de necesare, dar, așa cum subliniam, inexistente în cadrul celor mai multe cercetări. În rest, modalitatea de scriere, mai mult descriptivă decât analitică, așa cum s-ar fi impus lasă de dorit, mai ales că autorul nu își poate reține admirația în raport cu genialul personaj care a fost Nicolae Iorga. La fel, pentru a reveni, titlul este unul nefericit, mai ales dacă ținem cont de faptul că nu are nicio legătură cu evenimentele din toamna anului 1940. Ura legionarilor la adresa lui Iorga a fost declanșată de procesul pe care acesta i l-a intentat lui Corneliu Zelea Codreanu, în urma căruia liderul legionar nu a mai ieșit niciodată din închisoare și a fost asasinat, deși între timp fusese condamnat pentru fapte mult mai grave. Horia Sima remarca, la rândul său, în exil, mult după încheierea celui de Al Doilea Război Mondial, că asasinatul l-a vizat pe politicianul Iorga transformat în „licheaua lui Carol al II-lea” și în niciun caz pe istoricul Iorga. Ar fi, oricum, greu de crezut, că polemicile intelectuale de la începutul deceniului patru al perioadei interbelice sau din orice altă perioadă ar fi constituit vreodată un motiv serios de eliminare a savantului. Din acest punct de vedere, titlul, precum și premisa prezentată în debutul cărții devin pur și simplu niște ineptii.

Lucrarea lui Alex Mihai Stoenescu suferă, așadar, de deficiențe metodologice, de remarci deseori neinspirate, precum și de un limbaj care ar putea fi în mod cert ameliorat. De asemenea, autorul are niște scăpări inexplicabile. De pildă, prezentând descoperirea mormântului voievodal de la Curtea de Argeș în vara anului 1920 asupra căruia Nicolae Iorga se înșelase atât de tare, Alex Mihai Stoenescu scrie că situl arheologic a fost vizitat imediat de Carol I. Or, acesta nu mai trăia de șase ani și nu putea, în conse-

cință, să viziteze nimic. Pe de altă parte, într-o apariție publică dedicată promovării acestei cărți, Alex Mihai Stoenescu a afirmat răspicat că Nicolae Iorga nu a fost antisemit. Dimpotrivă, Iorga a fost unul dintre cei mai vizibili antisemiți ai epocii moderne, o evidență pentru absolut oricine, încât această poziție este descalificantă pentru statutul istoricului și regretabilă în raport cu obiectivitatea atât de mult clamată chiar în interiorul acestei lucrări. În mâinile unui istoric competent, dar mai ales obiectiv, subiectul prezentat de Alex Mihai Stoenescu se putea transforma într-o lucrare excepțională. Ceea ce, în mod evident, nu este cazul. Reconsiderarea operei lui Nicolae Iorga însă devine un obiectiv stringent al istoriografiei noastre.

Atunci când a ieșit de la vizionarea piesei *Iisus*, scrisă de Nicolae Iorga, epigramistul Cincinat Pavelescu, fiind întrebat cum i s-a părut, s-a gândit la următoarele versuri: „De la Iisus când am ieșit / Cu plictiseala-n gând și oase / Mi-am spus: calvarul tău, Hristoase / Nu s-a sfârșit”. Poate generația noastră va asista, totuși, la analiza profundă a operei lui Nicolae Iorga, care să nu semene în permanență cu un calvar livresc.

Bogdan Caranfilof

Ionuț-Mihăiță Ocoleanu, Marius-Daniel Bojor (editori), *Noi am luptat în Cotul Donului. Mărturiile ofițerilor și subofițerilor scăpați din iad. Declarații, hărți, rapoarte, dări de seamă. Documente inedite integrale*, București, Editura Militară, 2023, 572 p.

Bătălia de la Stalingrad rămâne un subiect de mare interes în România. Există un motiv bun pentru aceasta, deoarece două armate române au suferit pierderi grele în timpul contraofensivei sovietice de iarnă din 1942-1943, care a încercuit și a distrus forțele germane care atacau orașul. Luptele s-a mitizat imediat. Stalingradul este încă deseori considerat punctul de cotitură al războiului nazisto-sovietic de pe Frontul de Est, dacă nu chiar al întregului Al Doilea Război Mondial.

Prin urmare, soldații români și performanța lor în timpul campaniei au devenit subiect de atenție internațională. Chiar înainte ca ultimii soldați germani încercuiți la Stalingrad să se predea, a început un joc de da vina între germani și români vizavi de cine era responsabil pentru dezastru. Timp de decenii după conflict, multe memorii germane i-au găsit pe români ca țapi ispășitori, ceea ce a stat la baza perspectivei asupra Armatei Române în Occident. După luptă, morții și capturații (mulți dintre ei nesupraviețuind captivității sovietice) din Cotul Donului și Stepa Calmucă au provocat un val de durere în România. După 23 august 1944, guvernele de tranziție au încercat să folosească acest sentiment de pierdere în timpul proceselor pentru crime de război, care au inclus acuzații împotriva mareșalului Ion Antonescu și a generalilor săi pentru că au condus țara spre dezastru. După ce regimul comunist a preluat controlul complet în 1948, după ce i-a urmărit penal pe majoritatea indivizilor proeminenți, subiectul Stalingradului nu a mai avut prea multă valoare și a atras mai puțină atenție oficială. Totuși, memoria populară despre Stalingrad și campania din URSS a rămas vie, chiar dacă ascunsă. Situația a început să se schimbe însă sub Nicolae Ceaușescu. Deși alianța României cu Germania nazistă a rămas oarecum un tabu, Stalingradul putea fi descris ca o tragedie rezultată din politicile greșite ale lui Antonescu, care a început și el să fie portretizat ca o figură tragică. Deschiderea filmului *Noi, cei din linia întâi* (1985)

prezintă o coloană de soldați români care se retrage prin viscol – o referință clară la luptele din Cotul Donului și Stepă Calmucă.

După căderea comunismului în 1989, a început să fie publicată o avalanșă de materiale despre campania de Est din URSS, inclusiv numeroase volume concentrate pe armatele române de la Stalingrad. Editura Militară a deschis calea în 1992 cu *Românii la Stalingrad. Viziunea românească asupra tragediei din Cotul Donului și Stepă Calmucă*, de Adrian Pandeia, Ion Pavelescu și Eftimie Ardeleanu, carte care a dat tonul unei mari părți a lucrărilor istorice ulterioare. În această repovestire, bătălia de la Stalingrad a fost o tragedie națională într-un război drept împotriva comunismului, strategia și deciziile germane au fost principalele vinovate pentru catastrofă, iar soldații români au luptat cu vitejie, dar în cele din urmă în zadar, devenind doar carne de tun în conflictul titanic dintre giganții totalitari. Aceste eforturi de reabilitare a reputației Armatei Române au fost introduse în istoriografia anglofonă prin *Third Axis, Fourth Ally: Romanian Armed Forces in the European War, 1941-1945*, de Mark Axworthy, publicat în 1995, ceea ce a contribuit mult la respingerea acuzațiilor germane de lașitate a românilor în Occident. Trei decenii mai târziu, în timpul celei de-a 80-a aniversări a bătăliei de la Stalingrad, Editura Militară a continuat să repete această versiune a evenimentelor. Volumul editat de Alin Spănu în 2023, *Bătălia de la Stalingrad (1942-1943). Studii, analize și memorii românești*, a oferit relatări despre lupte scrise de comandanți. În același timp, Editura Militară a decis și publicarea unui volum cu relatări scrise de soldați de rang inferior.

O pereche de istorici amatori, Ionuț-Mihăiță Ocoleanu și Marius-Daniel Bojor, începuseră procesul de autopublicare a unui volum intitulat *Cotul Donului 1942. Un raport nefinal: memorii, documente și transcrieri*. După înfrângerea dezastruoasă a forțelor române de către Armata Roșie, în noiembrie 1942, Armata Română a efectuat o anchetă cu privire la ce s-a întâmplat. Astfel, ofițerii și subofițerii Armatei a 3-a care au supraviețuit luptelor la Cotul Donului au primit chestionare pentru a fi completate la începutul anului 1943. Ocoleanu și Bojor au descoperit un dosar al acestor declarații în timp ce făceau cercetări în Arhivele Militare Naționale Române și au decis să le publice. (Un dosar similar de declarații a fost identificat și în cursul propriilor mele cercetări desfășurate în aceeași instituție.) Deși unul dintre scopurile demersului era realizarea a ceea ce astăzi ar putea fi numit un raport post-acțiune, ancheta a inclus și un element evident de identificare a unor țapi ispășitori. Se pare că nu a existat un efort comparabil de colectare a declarațiilor martorilor din Armata a 4-a, care a acționat în Stepă Calmucă. Editura Militară a decis să sprijine acest proiect, iar o nouă versiune a apărut în 2023, sub titlul – destul de greoi – *Noi am luptat în Cotul Donului. Mărturiile ofițerilor și subofițerilor scăpați din iad. Declarații, hărți, rapoarte, dări de seamă. Documente inedite integrale*. Coperta originală, care înfățișa soldați morți și prizonieri de război înghețați, a fost înlocuită cu una în care apăreau soldați mărșăluind, cu armele, în retragere – o imagine semnificativ mai eroică.

Publicarea transcrierilor a sute de mărturii individuale despre luptele la Cotul Donului este utilă. Volumul include, de asemenea, rapoarte suplimentare întocmite de comandanți și ofițeri de stat major, deși o parte dintre acestea au fost deja reproduse în alte volume. Efortul lui Ocoleanu și Bojor de a identifica transliterările românești pentru toponimele rusești din zona de operațiuni a Armatei a 3-a reprezintă o contribuție majoră pentru viitorii cercetători. (Eu însumi m-am simțit frustrat de mai multe ori în studiile mele, încercând să-mi dau seama exact la ce loc se referea un toponim sau altul.) Ei trebuie felicitați pentru faptul că au survolat o mare parte din câmpul de luptă pentru a obține informații suplimentare despre teren și topografie. Volumul conține, de ase-

menea, facsimile ale hărților de epocă și o hartă nouă, foarte detaliată, a întregului sector al Armatei a 3-a. Un glosar amplu de acronime militare este, de asemenea, foarte util pentru neinițiați. În cele din urmă, compilatorii au găsit fotografii ale unora dintre persoane pentru a le însoți declarațiile.

Din păcate, aceste materiale sunt lăsate, în mare parte, să vorbească de la sine. Există doar o scurtă introducere de Ocoleanu și Bojor și o scurtă prefață de Adrian Pandea. În mod obișnuit, un volum precum acesta ar trebui să conțină un studiu introductiv solid, care să ofere o prezentare generală a documentelor și câteva concluzii preliminare. Ar trebui să fie multe de spus despre procesul de elaborare a acestora (se menționează că supraviețuitorii au răspuns uneori la chestionare în fața superiorilor sau cu un jandarm în cameră). Respondenții s-au străduit să demonstreze că nu s-au retras înainte de a primi ordine ori că s-au aflat într-o poziție imposibil de apărut și că, în aceste condiții, s-au retras cât mai disciplinat posibil, fapt sugerat și de modul în care sunt formulate întrebările. Majoritatea mărturiilor sunt scrise de membri ai unităților de artilerie, medicale, logistice, de geniu/pionieri, de transmisii, de poliție militară, de comandament și alte asemenea; cu alte cuvinte, de cei care nu se aflau în tranșeele din prima linie și care au suportat greul atacurilor sovietice. Există doar câteva exemple de supraviețuitori din unități de infanterie și puțin mai multe exemple din unități de cavalerie. Prin urmare, apar puține detalii despre ce s-a întâmplat în luptele cruciale din tranșeele de pe linia frontului. Majoritatea mărturiilor se concentrează pe retragerea, din ce în ce mai haotică, de la cele două puncte de străpungere sovietice și pe evadarea unei părți a Grupului Lascăr în timpul Operațiunii Uranus. Unele dintre documente se referă la luptele și retragerea ulterioare din timpul Operațiunii Micul Saturn. Deși acest lucru are sens, ar fi de ajutor pentru cititorul obișnuit ca această tendință și altele să fie explicate. Printre declarații sunt presărate afirmații despre trupe sovietice îmbrăcate în uniforme germane și bande de partizani sovietici cu tancuri – detalii interesante, dar care par dubioase. Există multe alte informații importante în aceste declarații, însă ele necesită o analiză și o evaluare atentă.

Mai mult, contextul motivului pentru care trupele române se aflau pe Don nu este prezentat în mod corespunzător. De asemenea, există o singură mențiune, într-o notă de subsol, a Holocaustului și nicio discuție despre alte crime de război comise de trupele române împotriva civililor sovietici, partizanilor și prizonierilor de război. Am citit această carte imediat după un volum editat de declarații ale martorilor evrei supraviețuitori ai pogromului de la Iași. Generalul Gheorghe Stavrescu, comandantul Diviziei 14 Infanterie, a jucat un rol important în evenimentele din acel oraș din iunie 1941. Prin urmare, este mai mult decât șocant să vezi cuvintele sale despre vitejia și eroismul românesc din noiembrie 1942, extrase din raportul său, citate pe coperta din spate a acestui volum. Autorii au folosit, de asemenea, o fotografie cu Stavrescu, preluată dintr-un articol online despre condamnarea și pedeapsa sa pentru rolul său într-un alt masacru, cel de la Stânca Roznovanu (de aici și nota de subsol care explică sursa). Am întâlnit și declarația unui comandant de companie care menționează că a servit sub comanda colonelului Ernil Matieș, comandantul Regimentului 6 Vânători, în noiembrie 1942. Această unitate a bătut, violat, jefuit și masacrat evrei la Stânca Roznovanu, Mărculești și alte localități, în iunie/iulie 1941. Acestea sunt doar două exemple bine cunoscute. Sunt sigur însă că au existat mulți alți participanți mai puțin proeminenți la Holocaust printre veteranii care au luptat pe Don în 1942. Trebuie subliniat, totuși, că au existat și mulți recruți proaspăt înrolați care nu luaseră parte la operațiunile din nordul Bucovinei, din Basarabia și de la Odessa, în 1941. Cu toate acestea, trupele române luptau sub steagul

nazist. În timp ce Armata a 3-a era concentrată pe linia frontului din Cotul Donului, era implicată și în exploatarea zonelor din spate, ceea ce includea confiscarea de alimente și alte resurse din satele locale. Ocupația Axei a generat rezistență sovietică. Acest război antipartizan era adesea brutal, iar execuțiile de civili și incendiarea locuințelor nu erau neobișnuite. Unele dintre mărturii detaliază faptul că, în ziua atacului sovietic, unitățile românești cutreierau zonele din spate în căutarea partizanilor și parașutiștilor sovietici. Există, de asemenea, indicii în volum privind înclinația unor infanteriști români de a executa tanchiști sovietici la predarea lor – o practică confirmată și de alte surse.

Cu toate acestea, Ocoleanu și Bojor descriu simplist soarta soldaților români din afara Stalingradului, prezentând-o ca pe o tragedie: eroi curajoși și victime jalnice, fără nicio mențiune despre făptașii cruzi. Includerea contextului mai larg al „războiului sfânt” al României, din iunie 1941 până în august 1944, este necesară chiar și într-un volum precum acesta, pentru a oferi o înțelegere corectă a contribuției românești la campania de la Stalingrad. Prin urmare, înfrângerea la Cotul Donului și Stepa Calmucă seamănă mai mult cu o întâlnire cu Nemesis.

Per total, acest volum pare concentrat pe promovarea vechii narațiuni reconfortante a României ca un aliat doar reticent al Germaniei naziste și a românilor ca simplă carne de tun pentru armata germană. Deși majoritatea documentelor datează de la începutul anului 1943, există unul de la începutul anului 1945. Pe măsură ce un nou guvern procomunist a preluat puterea și au început să fie pregătite anchete pentru crime de război, generalul Petre Dumitrescu, fostul comandant al Armatei a 3-a, a redactat o relatare exoneratoare despre luptele de pe Don, în care a negat că ar fi responsabil pentru dezastru și a încercat chiar să prezinte armata drept parte a „rezistenței” României împotriva Germaniei naziste. Această relatare evident părtinitoare este atât de populară, încât a fost inclusă nu doar în acest volum, ci și în volumul lui Spănu și chiar reprodusă ca publicație independentă – *Considerații asupra Bătăliei din Cotul Donului* la Editura Favorit, în 2022. Includerea acestui document fără context sau comentarii privilegiază, din nou, o perspectivă apologetică asupra campaniei împotriva Uniunii Sovietice.

Pare să fi sosit momentul ca istoricii militari să renunțe la această prezentare, veche de 81 de ani, a rolului românesc în bătălia de la Stalingrad. Volumul lui Ocoleanu și Bojor va fi util viitorilor cercetători. Cu toate acestea, sper ca, pe viitor, cercetările să depășească concentrarea relativ restrânsă asupra săptămânii Operațiunii Uranus – chiar dacă aceasta a fost cea mai dramatică și mai importantă – pentru a examina mai bine întreaga campanie, care a durat cinci luni. Mai sunt multe de descoperit despre războiul de tranșee care a început în august, în Stepa Calmucă, și în septembrie, la Cotul Donului, inclusiv despre exploatarea zonelor din spate, războiul antipartizan, programele de instruire tactică pe front și problemele logistice. Luptele din decembrie și ianuarie merită, de asemenea, mai multă atenție decât au primit până acum. O astfel de cercetare ar avea o mare valoare pentru oamenii din întreaga lume care continuă să fie fascinați de bătălia de la Stalingrad.

Grant T. Harward

În atenția colaboratorilor

Archiva Moldaviae este o revistă cu specific istoric și arhivistic, cu apariție anuală, în cadrul căreia materialele sunt redată în limba română sau în limbi de circulație internațională. Ea urmărește să aducă în circuitul științific studii savante și surse inedite, în special documente de arhivă, referitoare în principal la trecutul Moldovei, precum și la România modernă și contemporană. Perspectivile integratoare, raportările la istoria Europei centrale-estice își vor găsi un loc binemeritat în paginile revistei. Publicația se adresează în mod deosebit istoricilor și arhiviștilor, dar ea este declarat deschisă pentru cercetători din câmpuri variate de cunoaștere, care apelează (și) la documentele păstrate în arhive publice sau private ori în biblioteci.

Archiva Moldaviae cuprinde următoarele rubrici:

- *Studii de istorie* (care se bazează pe surse diverse, inclusiv documente de arhivă);
- *Documente* (publicare de documente, cuprinzând atât transcrierea textului original, cât și – în cazul documentelor în alte limbi – traducerea sa în limba română, însoțite de studii introductive, note etc.);
- *Științe auxiliare ale istoriei* (paleografie, diplomatică, genealogie, heraldică, sigilografie etc.);
- *Prezentări de fonduri* (descrieri de fonduri și colecții arhivistice deținute de instituții publice sau de persoane private);
- *Studii de arhivistică* (teorie și practică arhivistică, istoria Arhivelor);
- *Restitutio* (introducerea în circuitul științific a unor materiale realizate de istorici, arhiviști etc. care, în urma dispariției autorilor, nu au mai apucat să vadă lumina tiparului);
- *Dezbateri* (discuții, polemici, conform regulilor academice);
- *Recenzii și Note bibliografice* (sunt secțiuni destinate recenzării, prezentării unor lucrări de istorie, arhivistică etc.);
- *Viața științifică* (prezentări ale unor conferințe, simpozioane, dezbateri, expoziții etc., desfășurate pe teme de istorie și/sau arhivistică).

Condițiile tehnice de publicare:

Textele (redate cu semne diacritice) vor fi trimise redacției în format Word, Times New Roman, corp de literă 12 pentru text, 10 pentru notele de subsol, distanța dintre rânduri 1,5. Eventuale materiale auxiliare (e.g., fotografii) vor fi expediate în format JPG, 300 dpi.

Studiile nu trebuie să depășească, pe cât posibil, 15.000 de cuvinte, respectiv 85.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 30 de pagini format A4). În cazul studiilor mai mari, redacția poate recurge la publicarea lor în două sau trei părți. Studiile vor fi însoțite de un rezumat redat atât în limba română, cât și în limba engleză (ori în franceză sau germană); lungimea rezumatului poate varia între 400 și 800 de cuvinte. Titlul studiului va fi tradus în limba engleză, la fel ca și 5-10 cuvinte cheie care privesc conținutul textului. Notele vor fi trecute în subsolul paginii (footnote), cu numerotare automată (auto number).

Recenziile nu vor depăși 3.000 de cuvinte, respectiv 22.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 6 pagini format A4); notele bibliografice nu vor depăși 1.500 de cuvinte, respectiv 11.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 3 pagini format A4); este preferabil ca, atașat recenziei/notei bibliografice, să figureze și o fotografie a copertii 1 a lucrării recenzate, în format JPG, 300 dpi.

Autorii vor trimite o notă autobiografică (de circa 200-250 de cuvinte) care va conține: prenumele și numele; facultatea și universitatea/institutul unde a fost susținut doctoratul, titlul tezei (doctoranzii vor trece instituția unde urmează stagiul de pregătire a tezei și titlul acesteia; în cazul cercetătorilor neînscrși într-un program doctoral se va preciza facultatea absolvită); afilierea instituțională; domenii de interes; publicații recente (trei cărți sau studii apărute în ultimii 5-6 ani).

Cei interesați să publice în revista noastră sunt rugați să transmită materialele, în format electronic, pe adresa electronică editor@archivamoldaviae.ro sau pe adresa Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, cu precizarea: pentru redacția *Archiva Moldaviae*.

Revista folosește sistemul *peer review* pentru selecția finală a materialelor publicabile. Manuscrisele trimise redacției și nepublicate nu se returnează.

Responsabilitatea pentru conținutul textelor revine în exclusivitate autorilor.

Echipa editorială *Archiva Moldaviae*

For the attention of contributors

Archiva Moldaviae is an annual historical and archival review containing papers in Romanian and foreign languages (English, French, German). Its purpose is to bring into the scientific circulation scholarly studies and unpublished sources, especially archival documents, pertaining principally to Moldova's past, as well as to modern and contemporary Romania. Integrating perspectives, studies relevant to the history of Central-Eastern Europe will find a well-deserved place within the pages of this review. The publication is addressed mainly to historians and archivists, but it is open to researchers from different fields who use documents preserved in public or private archives or libraries.

***Archiva Moldaviae* contains the following headings:**

- *History Studies* (based on different sources, including archival documents);
- *Documents* (publication of documents containing the transcription of the original text and also – for documents in foreign languages – the translation in Romanian language with introductory studies, notes, etc);
- *Auxiliary Sciences of History* (paleography, diplomacy, genealogy, heraldry, sigillography, etc);
- *Funds Presentation* (description of funds and collections preserved by public institutions or private persons);
- *Archival Studies* (archival theory and practice, the history of Archives);
- *Restitutio* (publishing materials produced by historians, archivists, that were not published during the authors' lifetime);
- *Debates* (discussions, polemics, according to academic rules);
- *Reviews and Bibliographic Notes* (sections dedicated to presentation of history and archival papers);
- *Scientific Life* (presentation of historical or archival conferences, symposia, debates, exhibitions, etc.).

Terms of publication:

Materials (including diacritics) should be sent to the editorial staff in Word, font Times New Roman, font size 12 for text and 10 for footnotes, at 1.5 interline. Any additional materials (e.g., photos) should be sent as JPG, 300 dpi.

Studies should not exceed, if possible, 15,000 words, respectively 85,000 graphic signs (no free spaces) (= about 30 pages A4). The editorial staff will decide whether to publish larger studies in two or three parts. Articles will include a summary in Romanian as well as in English (or French, and German), between 400 and 800 words in length. Article's title will be translated in English, along with 5 to 10 key words describing the content. Notes are to appear at the bottom of the page (as footnotes), with automatic numbering.

Reviews should not exceed 3,000 words, respectively 22,000 graphic signs (no free spaces) (about 6 pages A4); the bibliographical notes should not exceed 1,500 words, respectively 11,000 graphic signs (no free spaces) (about 3 pages A4); It is preferred that a cover photo accompany the reviewed paper, in JPG, 300 dpi.

Authors will send a short bio (between 200-250 words) with the following content: first name and last name, department and university/institute granting the doctorate, dissertation title (PhD candidates will include the institution from which the degree is expected and the dissertation title; researchers without a doctoral degree will list only the university from which they graduated); institutional affiliation; research areas; recent publications (1-3 titles published in the last 5-6 years).

Those interested in publishing in our review are requested to send materials in electronic format to amoldaviae@yahoo.com or to the mailing address on Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod postal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, specifying: for *Archiva Moldaviae*.

The review uses the peer review system for the final selection of the publishable materials. The unpublished materials will not be returned.

The responsibility for the content of the texts belongs entirely to the authors.

Editorial Staff *Archiva Moldaviae*

ISSN print: 2067-3930
ISSN online: 2558-8370
ISSN_L: 2067-3930